

8/2135
3 2

A BUDAPESTI
ÁLLAMI IPARISKOLA
KÖNYVTÁRA.

183.
2019

BUDAPESTI SZEMLE

A MAGYAR TUD. AKADÉMIA MEGBIZÁSÁBÓL

SZERKESZTI

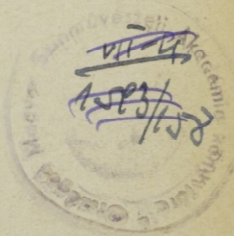
GYULAI PÁL.

NYOLCZVANNYOLCZADIK KÖTET.

(238. 239. 240. SZÁM)

dp

A BUDAPESTI
ÁLLAMI IPARISKOLA
KÖNYVTÁRA.

Magyar Tud. Akadémia Könyvtára
1893/1894

BUDA-PEST
FRANKLIN-TÁRSULAT

MAGYAR IROD. INTÉZET ES KÖNYVNYOMDA.

1896.

~~h + 59~~

~~3 10 26~~

20.

18954 61

TARTALOM.

CCXXXVIII. SZÁM.

	Lap
FRAKNÓI PÜSPÖK MŰVE A MAGYAR KIRÁLYI KEGYŰRI JOGRÓL. (I.) — Forster Gyulától	1
AZ ALFÖLDI MUNKÁSKÉRDÉS. (Tallián Béla cselédtörvényjavaslata.) — Ifj. Návay Lajostól... ..	39
AZ ÁLTÖBBSÉG. — Bertha Sándortól... ..	74
A TUDOMÁNY CSŐDJE EMBERBÚVÁRLATI SZEMPONTBÓL. — Török Auréltól... ..	86
A FÉRFIAK FORRADALMA. (III.) — Regény. Besant Walter után, angolból. — Hegedüs Páltól... ..	104
KÖLTEMÉNYEK. <i>Őszi bokréta.</i> — Léway Józseftől. — <i>Bajza József.</i> — Zalár Józseftől. — <i>Ada Negri költeményeiből.</i> I—II. Olaszból, Radó Antaltól	131
EGY KRITIKUS VISSZAEMLEKEZÉSEI. — S. E.... ..	135
ÉRTESITŐ: Fináczy Ernő: — <i>A magyarországi középiskolák multja és jelene.</i> — r — Muth R.: <i>Deutsche Dichtung in Österreich von den Ausklängen der Romantik bis zum Durchdringen des Realismus.</i> — h — Ambrozovics Béla: <i>A tudomány érdekében.</i> — Waldapfel Jánostól. — Petit de Julleville L.: <i>Histoire de la langue et de la littérature française, des origines à 1900.</i> — a. — <i>Új magyar könyvek</i>	143

CCXXXIX. SZÁM.

A MAHDI ORSZÁGÁBÓL. — Goldziher Ignácztól... ..	161
FRAKNÓI PÜSPÖK MŰVE A MAGYAR KIRÁLYI KEGYŰRI JOGRÓL. (II.) — Forster Gyulától	195
A GÖRÖG GONDOLKODÁS KEZDETEI. — Sebestyén Károlytól... ..	223
A FÉRFIAK FORRADALMA. (IV.) — Besant Walter után, angolból. — Hegedüs Páltól... ..	239
KÖLTEMÉNYEK. <i>Éji dal.</i> — Kozma Andortól. — <i>Változás.</i> Heine után, németből. — Szontagh Páltól	276
SAY A SOCIÁLISZMUS ELLEN. — Joób Lajostól	278
MARGÓ TIVADAR. — Sz. A.	299

ÉRTESITŐ: Ferenczi Z.: <i>Petőfi életrajza.</i> — g. — Tóth B.: <i>Mende-mondák.</i> — s. — Makai E.: — <i>Zsidó költők.</i> — <i>Énekek éneke.</i> — <i>Margit.</i> — k. — Patzner J.: <i>Id. Ormós Zsigmond emlékezete.</i> — Knut Hamsun: <i>Neue</i> <i>Erde. Pan.</i> — iy. — <i>Új magyar könyvek</i> 306

CCXL. SZÁM.

A «UNIVERSITY EXTENTION» HAZÁNKBAN. — Gaal Jenőtől ... 321
FRAKNÓI PÜSPÖK MŰVE A MAGYAR KIRÁLYI KEGYŰRI JOGRÓL. (III.) — Forster Gyulától... .. 339
AZ ÚJ GESTA DEI PER FRANCOS. — Lőrincz Bélától ... 379
SOCIOLOGIA ÉS TERMÉSZETTUDOMÁNY. — Mandello Gyulától 395
A FÉRFIAK FORRADALMA. (V.) — Regény. Besant Walter után, angol- ból. — Hegedüs Páltól... .. 404
KÖLTEMÉNYEK: <i>Csüggedés.</i> — Vargha Gyulától. — <i>A király meny- asszonya.</i> — Angol népballada. — Lévy Józseftől... .. 429
RÉGI MAGYAR CSALÁDÉLET. — Acsády Ignácztól. ... 435
A VASKAPU-SZABÁLYOZÁS ÓSKORI ELŐZMÉNYEI. — Téglás Gábortól 448
A MAGYAR ZENÉRŐL. — (Végválasz Érdy Lajos úrnak.) — Bertha Sándortól... .. 458
ÉRTESITŐ: Gróf Andrássy Gyula: <i>Az 1867-iki kiegyezésről.</i> — v. — Faguet E.: <i>Voltaire.</i> — a. — Schlossar A.: <i>Lenau's Briefe.</i> — h. — Dezső Lajos: <i>Comenius Ámos János Nagy Oktatástana.</i> — L. — s. — <i>Új magyar</i> <i>könyvek</i> 464

FRAKNÓI PÜSPÖK MŰVE A MAGYAR KIRÁLYI KEGYŰRI JOGRÓL.*)

Első közlemény.

I.

Bevezetés. István követsége. Egyedül áll-e a történetben e követség? Roger Siczilia gróffjának követsége. A két követség ismertetése. A Roger követségére alapított Monarchia Sicula. István követségét dr. Karácsonyi 1015 utánra teszi és bizonyítékul az oklevelek kifejezéseire hivatkozik. II. Orbán levele Kálmán királyhoz. IV. Béla kérése a pápához a követségnek Bolgárországra engedélyezése iránt. Az esztergomi 1307 évi egyházi látogatási okmány. István követi tisztének tartalma Karácsonyi szerint. István király nem a kegyuraság jogán, hanem Fraknói szerint csak mint pápai követ intézkedett. István követségéről csak a hagyomány tanuskodik. E követség személyi jellege. A magyar királyok kegyűri joga Fraknói fejtegetései szerint. A káptalani választásokat szerinte még István hozta be. Az esztergomi érseki szék betöltése körül 1204-ben keletkezett viszály. Elfogadható-e az a tan, hogy a püspököknek a káptalanok által választását István hozta be? Fraknói művéből a XI. és XII. századi eljárásra vonható következtetések.

Íme a jeles író új nagy műve, mely hivatva van arra, hogy világot derítsen a magyar egyházjog egyik meglehetősen homályos részére. Valóban csodálkozni lehet, hogy a magyar király legfőbb kegyűri joga s jelesen az ennek főtartalmát képező püspökkinevezési jog oly sokáig várt a dolgok mélyeig ható alapos tanulmányozóra az egyházjog művelői és jelesen a kath. clerus tudós tagjai közt, kik épen e kegyűri jog hatálya által juthatnak a királyok vallásossága és bőkezősége-alapította egyházi javadalmak élére.

Valóban feltűnő, hogy a legfőbb kegyűri jog, mely egyház- és közjogunkban már századok óta megállapodott intézményképen jelentkezik, melynek eredetét meg szoktuk az egyház-alapítás- és adományozásnak a jog világos és egyszerű for-

*) *A magyar királyi kegyűri jog Szent Istvántól Mária Teréziáig. Történeti tanulmány. Írta Fraknói Vilmos. Kiadja a M. T. Akadémia. Buda-Pest, 1895. Ara 5 frt.*

rásául szolgáló tényére visszavezetni, — mind eddig úgy keletkezésére, mint gyakorlásának módozataira, változásaira, továbbá alakjának és tartalmának fejleményeire nézve, jó részben felderítetlen maradt, holott a magyar clerus s jelesen a püspöki kar mindenkor dicsekedhetett oly tagokkal, kik tudományuknál s a rendelkezésükre álló mindennemű eszközöknél fogva — melyek közt az időt és anyagi tehetséget nem szabad hallgatással mellőzni, — hivatta lettek volna arra, hogy e jogot, melynek széköket köszönhették, úgy eredetében, mint fejlődésében a tudomány világánál megismertessék.

Végre megjelent Fraknoi műve és a tudós püspök, mint a római egyháznak Eugenius Lombardus neve alá rejtőző biboros írója szintén a kegyuraságról írt munkájában magáról mondja, fáklyát gyújtott a sötétben.

Fraknoi püspöki működését, minthogy püspöki széke, melynek javadalma csak in herbis létezik, az adriai tengernek emlékekben gazdag Arbe szigetén fekszik, egyházkormányzati teendők igénybe nem veszik. — Annál nagyobb mértékben veszi ki azonban részét azon tudományos működésből, mely a püspöki erények nem utolsója és bizonyára az első között fog felsorolhatni a tisztí írásmódnak a főpapi érdemeket előszámláló dicsérő szavaiban, ha in herbis helyett in floribus lesz püspöki javadalma.

Fraknoi műve méltón sorakozik azon nagy munkái közé, melyekkel oly kimagasló helyet biztosított magának a magyar történetírás terén.

Konek, a magyarrá tett budapesti egyetemen az egyháznak buzgó művelője, kinek egyházjogi művéből ifjúságunk évtizedek óta, úgyszólván egyedül meríti ismereteit s kinek tankönyvét az egyetem ugyanazon tanszékén utódja javítva s bővítve adta ki, annyit mond a püspöki kinevezésről, hogy «habár léteznek historiai nyomok, hogy régen a püspökök *némelykor* a káptalanoktól is választattak és közvetlenül a pápától erősítették meg, mint erre számos példát felhoz Pray és Virozsil, mégis e jog mindenkor a magyar szent koronának . . . elvitázhatlan tulajdonának tekintett».

Ötven év alatt nem mentünk előbbre mint Virozsil művének helytelen fordításán*) és e mellett e helytelen fordításba még alapjában helytelen fogalom becsusztatásán.

*) Juris publ. specimen alterum. 15. l. f) jegyz.

Fraknói műve abba a helyzetbe hozza egyháztudósainkat, hogy többet is mondhassanak mint, hogy «léteznek historiai nyomok, hogy némelykor számos példa» szerint a káptalanok választották a püspököket.

Nem tagadhatjuk azonban, hogy vegyes érzelmekkel üdvözöljük Fraknói nagy művét. Sajnálattal, hogy az egyház eddig oly kevés érdeklődést tanusított e kérdés tisztázása iránt, örömmel, hogy — ha sokára is — de oly tudományos mű jelent meg, mely felölelte az összes levéltári anyagot.

Örömmel üdvözöljük a tudomány szempontjából, de némi fájdalmas érzéssel a meggyökeresedett százados felfogás szempontjából.

Eddig azt hallottuk, hogy a magyar király legfőbb kegyúri joga szent Istvántól származik s e jog, milyennel egy király sem birt soha, mert az egyedül a magyar király kitünő joga, majd 900 éves erős alapon áll. Hiú felfogás. Csak legenda az. És e nekünk oly kedves legenda, a kilenczszázéves alap Fraknói művével elszáll.

Fraknói könyve szerint a legfőbb kegyúri joggal még maga szent István, a kath. egyház megalapítója sem birt.

A tudós főpap műve megírásában kedvező helyzetben volt. Kedvező helyzetben egyénileg, kedvező helyzetben a források szempontjából.

A legfőbb kegyúr kegye őt egyenesen tudományos működéseért oly egyházi javadalomba juttatta, mely ha távol áll is a püspöki javadalomtól, melyre püspöki erényekkel rendelkezik, megengedi neki azt, hogy szabadon, teljes erővel szentelhesse magát a tudománynak, melylyel fényt áraszt az elfoglalt «litterarium stallumra» és példaadás kanonoki és püspöki követőkre . . . úgy egyéni munkásságával, mint a római magyar történeti iskola megalapítására vonatkozó áldozatkészségével.

De kedvező helyzetben van Fraknói püspök a források szempontjából is. Nálunk, különösen a régi időkből, alig vannak okmányok. Megsemmisítették azokat a belháborúk, a tatár-, a törökjárás. Rómában Fraknói előtt megnyitlak a leveles táruk kincses ládáit, melyek tartama világot vet arra a működésre, melyet Krisztus helytartói kifejtettek, hogy megerősíték azt a kösziklát, melyre az isteni alapító az ő egyházának épületét állította.

Fraknói püspök előtt az egyházi szempont az irányadó. Távolság áll tőlünk ezt kifogásolni vagy őt magát elfogultsággal vagy előre megállapított állásfoglalással vádolni.

Minden körülmény oda hatott, hogy az egyházi szempont jusson érvényre és így természetesnek találjuk, ha az előtt feltartóztatatlan súlylyal előtérbe.

* * *

Fraknói püspök a magyar királyi kegyúri jogot évszázadok szerint tárgyalja. Az általa megállapított idő- és sorrendet követjük tehát mi is.

Fraknói püspök azzal kezdi művét, hogy István király mint pápai követ birt felhatalmazással az egyházmegyék, a püspökségek alapítására.

«Az egyházi joghatóságnak világi fejedelemre való ilyen ruházása a történelem lapjain elszigetelten álló eset.»

Kénytelenek vagyunk ellenmondani a tudós főpápnak hivatkozással a szent székre. Fraknói István követségének személyi jellegére nézve feltétlen bizonyítéknak fogadja el II. Pál pápának kérdésképen feltett (igaz, hogy a választ is előre magában foglaló) szavait. Nem kételkedünk, hogy Fraknói bizonyítékul elfogadja a nevezett pápának ugyanazon alkalommal mondott más szavait is, melyekkel világosan kijelenti, hogy ugyanazt a jogot, melylyel István élt, más fejedelmek is gyakorolták.*)

A joghatóság gyakorolható sine ordine is. Ez áll a tanítói hatalomra, a potestas magisterii-re is. A joghatóság világira is átruházható. Ez magában véve tehát nem elszigetelt dolog.

Nem lehet ez átruházást világi fejedelemre sem elszigetelten álló esetnek vitatni.

*) In principio siquidem nascentis fidei, cum Pannonia evangelium Christi recepit, legimus sanctum regem Stephanum vices apostolicæ sedis ex illius indulto et officium legationis accepisse, quod etiam in canonibus memorie proditum invenitur. Numquid ergo successores reges legatos se nuncupabunt aut legationis continuabunt officium? Tulit hoc prior etas, exigebat temporum ratio, et fidei novella plantatio requirebat, ut regibus, qui ad Christi gratiam confluebant, ad allicendos populos, ad fundandas ecclesias et conterendos Christi hostes talis auctoritas potestasque daretur. II. Pál Mátyás királyhoz. 1471. Mon. Vat. II. sor. 6. k. 54 l.

Mindazok a fejedelmek, kik népeik megtérítésében részt vettek, kik egyházakat, püspökségeket alapítottak, pápai felhatalmazás és így pápai követségi jog alapján állottak a dolog természete szerint, mert nem a világi souverainitás önálló jogán, hanem azon a jogon jártak el, mely az apostoli szent székben gyökerezett.

És ha ma Afrikában, vagy Ázsiában valamely fejedelem (nem is oly valószínűtlen e feltevés) népeinek a keresztény hitre térítését vállalná magára s egyházakat és püspökségeket állítana fel, a pápa csak oly készséggel adná szentesítését a hittérítői működésre és az egyházalapításra, mint megadták Róma főpapjai szent Istvánnak és más fejedelmeknek akár az előzetes meghatalmazást, akár az utólagos jóváhagyást.

Mindkettő: előzetes felhatalmazás és utólagos jóváhagyás esete forgott fenn szent Istvánnál, mert hiszen a térítés és az egyházalapítás műve előbb kezdődött, mint Hartvik legendája szerint a pápa azt mondta Istvánról, hogy «ő Krisztus apostola és az ő intézkedésének engedte át Isten egyházainak rendezését».

De az egyházi joghatóságnak világi fejedelemeire egészen világos átruházása sem elszigetelt eset. Rogernek Szicília fejedelmének II. Orbán a követségi jogot engedélyezte 1098-ban.*)

Fraknoi, úgy véljük, nem helyesen hivatkozik Roger követsége tekintetében arra, hogy e követség más természetű volt. Roger kiváltsága egyenesen az egyházi joghatóságra vonatkozott.

Fraknoi püspök bizonyos könnyűséggel esik túl a kérdésen. Egyszerűen azt mondja, hogy a szicíliai követség egészen más dologra vonatkozik. Az ügy pedig másként áll. Roger követsége egyházi joghatóságra, és pedig még a pápai jurisdiccióra is kiterjeszkedőleg vonatkozott. Istváné hasonlóképen. Mindketten és az ő utódaik jurisdicció delegata et propriaival bírtak.

Az eset alapján nem csak hasonló, hanem teljesen ugyanaz. A joghatóságnak világira, fejedelemeire, és a méltóságban utódaira átruházásáról van szó azzal a különbséggel István és Roger között, hogy «Magyarország királyai II. Sylveszter

* Fraknoi szerint István után «több» mint egy századdal. Tényleg azonban kevesebb mint egy századdal. Orbán különben 1099-ben már meghalt.

kiváltságából egyházi jogosítványoknak csak szerény mértékét vonták le és vonják le», míg Szicília uralkodói «pápai legatus natus vagy épen legatus a latere címét és jogait exorbitans terjedelemben igényelték és I. katolikus Ferdinándtól kezdve napjainkig tényleg egyházi kormányzatot gyakoroltak Sziciliában, mely az összes egyházi kérdéseket és viszonyokat ellenállhatlanul saját körébe vonta, a püspököket és a többi clerust még a tisztán lelki ügyekben is teljesen a fejedelmektől tette függővé és Róma joghatósági felsőbbségét majdnem teljesen kizárta»)*) úgy, hogy méltán mondhatta Victor Emánuel kormánya, mint ezt Sentis idézi, hogy a fejedelmek által delegált bíró volt «illetékes minden egyházi ügy világi, mint büntető ügyekben, úgy hogy a világi és szerzetes papság valójában nem Rómának, hanem a fejedelemnek volt alávetve»**) és Victor Emánuel kormánya világosan kijelentette, hogy ezt továbbra is fenn kívánja tartani.

Sajátságos hasonlóság mutatkozik István és Roger követése között.

István nem csak fenntartja a kereszténységet, hol az már létezett, hanem megtéríti a magyarokat és Rómához csatlakozik.

A normannok elfoglalják Sziciliát és ekként azt az országot, melyet izauri Leó a pápa főnhatósága alól kivonva a konstantinápolyi patriárcha alá helyezett, melyben a saracenok betörése és megtelepedése a keresztyén hitnek majdnem teljes kiveszését, a püspökségek megszüntetését s javaik lefoglalását, a templomoknak mecsetekké átváltoztatását vonta maga után, visszahódítják a keresztyénségnek és Rómának.

A normann fejedelmek Guiscard Robert és fivére Roger lesznek a keresztyén hit új megalapítói Sziciliában, mint István Magyarországon. Róbert s Roger 1061-ben kezdik meg Szicília meghódítását. Palermót 1072-ben foglalják el. Ezután Róbert Sziciliát Rogernek engedi át, ki a sziget meghódítását 1090-ben fejezi be.

Alsó Olaszország meghódításával Róbert elszakította az

*) *Die Monarchia Sicula*. Sentis. Freiburg 1869. 2 l.

**) Il quale (giudice) di tutte le cause ecclesiastiche, si civili che criminali conosceva, cosicche il clero secolare e regolare non a Roma era veramente soggetto, ma al Principe. Ugyanott.

egyházat Byzancztól s a görög schismától és visszaállította a pápa joghatóságát s a latin szertartást. Ugyanerre törekedett Siciliában is, míg át nem adta a szigeten az uralkodást fivérének, Rogernek, ki ezután egyedül folytatta a hódítás és térítés művét, úgy hogy tulajdonképen Roger volt az, ki Siciliában a latin egyház visszaállításának s a normannok vallásos küldetésének feladatát kezdettől fogva teljesítette és végrehajtotta.

Roger, kinek buzdításul II. Miklós pápa azt a szent zászlót küldte, melyet a hagyomány szerint Máriának szent Lukács által festett képe díszített, a hódítás befejeztével az egyház visszaállítására fordította gondját. Ujjászervezte az egyházat, az elhagyott templomokat felépíttette, a jövedelmek tizedét az egyháznak adományozta, úgy hogy őt illeti Siciliában*) az egyház szervezésének, a püspökségek, apátságok, a papság nagyszerű javadalmazásának dicsősége. Ő maga okirataiban**) többször mondja, hogy Isten figyelmeztetésére és a pápa felszólítására az Isten tisztetének előmozdítására, felemelésére tétetett át Siciliába a hitetlenség és istentelenség e székhelyére és népe sirjára. A pápa parancsára építtette mindenütt Siciliában a templomokat, az ő helyeslésével s beleegyezésével helyezte oda a püspököket, s határozta meg az egyházmegyéket.***)

II. Orbán készséggel elismerte Rogernek nagy érdemét, melyeket a keresztyénségnek a pogány iga alól felszabadítása s a már kihálóban levő keresztyénségnek életre keltése által szerzett.

Ez érdemek megjutalmazására engedte II. Orbán 1090-ben — mondják a királyi jog védői — Rogernek és utódainak az apostoli követség és az ezzel járó joghatóság jogát. Sőt Orbán, e jognak még külön kiváltsággal gyarapítása végett lemondott arról is, hogy Roger és az ő utódjainak engedélye nélkül Siciliába más követeket küldjön és a pápai

*) U. o. 21. l.

**) U. o. 22. l.

***) «Per diversa Siciliae loca idonea ecclesias ædificavi jussu ummi Pontificis Apostolici et episcopos ibidem collocavi, ipso eodemque romanæ sedis Apostolico laudante et concedente, et ipsos episcopos consecrante, unicuique autem ecclesie et episcopo parochiam suam dedi et dicavi. U. o. 22. l.

zsinatokon más főpapoknak megjelenését kívánja, mint kiket Roger gróf és utódjai kijelöltek.

Ime ha összehasonlítjuk István és Roger működését, melyet az első Magyarországon, a második Sziciliában kifejtett és összehasonlítjuk István szavait Rogeréival, lehetetlen azok közt a hasonlóságot meg nem állapítani. Roger is ugyanazt tette Sziciliában az egyház körül, mit István Magyarországon. És István az állítólagos követségi jognak (akár 1001-ben akár 1015 után) elnyerése előtt is ugyan úgy járt el, mint az után, hogy neki a pápa a követségi jogot engedélyezte. Ugyanezt a jogot gyakorolták egyházalapító utódai is épen úgy, mint Roger is Sziciliában. Akár birt István követségi joggal, akár nem, az egyházakat alapította és azok élére a püspököket helyezte. István is, Roger is mindég a pápai szék tekintélyének feltételezése mellett — melyet mellőzniök nem lehetett és nem is akartak — jártak el.

Szicilia a pápák hűbéri felsősége alatt állott, de ennek daczára a pápák a fejedelmek ellenében nem bírták az egyház felszabadításának művét keresztül vinni, mint ez a XII. és XIII-ik század folyamában más államokban a cánoni szabad választásnak az idők folyamában nagyobb-kisebb mérvben keresztül hatolása által érvényre jutott. A normannok behozták a hűbéri rendszert és az államegyház elveit. A pápák és a szicilai fejedelmek közt százados harcok folytak és az egyházra nézve a legszomorúbb viszonyok állottak elő. — A fejedelmeknek átokkal, az országnak sokszor tilalommal, mely egy esetben 70 éven át tartott, sujtása által sem tudtak a pápák czélt érni. A királyok fenntartották továbbra is azokat a jogokat, melyeket gyakoroltak.

A pápai követségre nézve annyiban is hasonlatosság van István és Roger között, mert úgy az egyiknél, mint a másiknál az erre vonatkozó okirat hiányzik, illetőleg ez iratokat a tudósok, különösen a mi Istvánét illeti, hamisítványnak tartják s így a jogosítvány tartalma s terjedelme okiratilag meg nem állapítható.

Hasonlatosság van a két eset közt továbbá annyiban is, hogy az egyik felfogást, különösen az egyházi felfogást védők azt állítják, hogy a követség joga úgy Istvánnál, mint Rogernál személyhez kötött jog volt, mely nem szállt át utódaira.

Ezt állítja újabban Fraknoi Istvánra nézve, míg Rogerre

nézve, kinek joga tekintetében már nagy irodalom keletkezett, újabb időben Sentis freiburgi egyetemi tanár vitatja azt, hogy a követség a hamis okirat szerint is csak személyes volt, a mennyiben az csak Rogerra és fiaira, Simonra és II. Rogerra vonatkozott.

A mi II. Sylveszter bulláját illeti, kétségtelen, hogy az nemcsak Istvánra vonatkozó személyes, hanem az utódokra is átháramló jogot említ. A szöveg e tekintetben annyira világos, hogy az kételynek helyet semmiképen sem enged. Másképp áll Orbán pápa diplomájánál a dolog. Itt a szöveg így szól: «életednek vagy fiadnak, Simonnak vagy a másiknak,*) ki törvényes örökösödként létezendett, egész idejére»**) adja a jogot. Itt, ha a jog nem is tisztán személyes, azt sokan megis egyedül Roger fiaira kiterjesztettnek állítják. Az «alter» szó alkalmazásán fordul meg a dolog. Vajon e szó csak a második fiúra vagy pedig más utódra is vonatkoztatható-e?

Ámde a követségi jog gyakorlata tekintetéből semmi jelentőséggel sem bír az, hogy hitelesek-e, hamisak-e az okmányok és ez okmányok személyes vagy egyszersmind a trónutódokra is átszálló jogot állapítanak-e meg vagy sem. Mindez nem bír jelentőséggel, mert történelmi tény az, hogy István 1001-ben történt koronáztatása, illetőleg az állítólagos követségi jog elnyerése előtt is gyakorolta a követségben rejlő jogokat; mert halála után az ő utódai is gyakorolták ugyanezeket a jogokat, mint ezt a későbbi püspökségi és egyéb egyház-alapítások tanúsítják. A mi pedig az újabb idöket illeti, midön Mária Terézia és Ferencz az egyházmegyék területeit szabályozták és új püspökségeket alapítottak, vajon nem a legfőbb kegyúri jog alapján jártak-e el és nem oly jogokat gyakoroltak-e, melyeket más fejedelmek is az egyházmegyék területének megállapítása körül az állami érdekek megóvása végett igénybe vesznek?

De ezt mellözve, miben nyilvánul kitünöleg és első sorban a legfőbb kegyúri jog? Nemde a püspöki kinevezésben? Vajon nem gyakorolták és gyakorolják-e azt királyaink? Hiszen alig van fejedelem, ki e joggal nem bírna?

És lássuk Roger követségi jogát. Vajon nem gyakorol-

*) Rogernek.

**) . . . *Omní vitæ tuæ tempore, vel filii tui Simonis, aut alterius, qui legitimus tui hæres extiterit.*

ták-e azt az ő utódai is és pedig nem csak a kinevezést, hanem azt a jogot is, melynél fogva Sziciliában az egyházi joghatóság teljesen a fejedelem kezébe jutott. Arragoniai Ferdinánd, kit a pápák a «katholikus» czímmel tüntettek ki, maga számára egyenesen mint az egyházi és lelki ügyekben eljáró monarcha számára igényelte azon jogokat, melyeket II. Orbánnak 1513-ban először napvilágra jutott diplomájára alapított. Szicilia királyai a szentszék született követei, kik mintegy második pápaképen jártak el. *) Szicilia királyainak e jogai a trienti zsinaton való tárgyalás alkalmával sem szenvedtek csorbát, sőt azok fenntartása mellett a sziciliai és spanyol ügynökök határozott állást foglaltak. A sziciliai főpapok e zsinaton a spanyol követhoz intézett előterjesztésben magok mondják, hogy**) «Szicilia királyságában emlékezetem túli időtől a királyok, mint mondatik, apostoli kiváltságból nyerték, a monarcha nevét, hozzájuk tartozott, mint született követekhez a lelki ügyek elintézése, ez pedig régente akként történt, hogy első folyamodásban az egyházi ügyek az országból semmiképen el nem vonattak, mert elsőben a püspök ítelt, a kitől a metropolitánushoz és végre ettől a monarchához történt a felelősség, kit a király vagy az alkirály egyházi bíróval helyettesített».

Roger diplomájára nézve egyébiránt tisztán áll a dolog. A hírneves berlini tanár, a szerencsétlenül végződött Jaffé Fülöp, közzétette II. Paschalis pápának II. Rogerhez, Kálmán király sógorához, intézett azt az okiratát,***) melyben az Orbán pápától I. Rogernek adott (de nem a monarchia sicula jogait magában foglaló) kiváltságra hivatkozik. Az Orbán-féle diploma létezése tehát kétség tárgyát többé már nem képezi.

De ma már ez is mellékes dolog annak összehasonlításánál, hogy mily követségi jogot gyakoroltak István és Roger, illetőleg utódjaik: a magyar és a sziciliai királyok.

Kelemen pápa 1715-ben eltörölte a monarchiát, a Romanus Pontifex bullával, de VI. Károly császár a legatióra vonatkozó jogait fentartani kívánván, XIII. Benedek a Fideli bullával 1728-ban visszaállította a monarchiát†) s kimon-

*) Sentis U. o. 28 l. 31. l.

***) Az okmányt közli Sentis 253. l.

****) Közli Sentis u. o. a 247. lapon.

†) Sentis 265 l. közli a bullát.

dotta, hogy az ordinariusok alól kivett exemptusok a király által nevezendő s kiküldendő bíró elé tartozzanak (1. §.) s a metropolitától, a VI. Károly utódai által vagy az ő rendeletekből kiküldendő bíróhoz történjék harmadik folyamodásban a felebbezés.

A bulla visszavezette ugyan a monarchia sicula: a király által kinevezett bírónak és subdelegatusainak bírói hivatalát az apostoli szék tekintélyére, ámde ez nem változtatta meg a királyok jogát.

Fraknoi püspök egyszerűen azt mondja, hogy Roger kiváltsága arra vonatkozott, hogy a pápa nem fog Sziciliában állandóan legatust tartani, ha pedig küld, akkor az ő rendelkezéseinek végrehajtása a fejedelemre lesz bízva. Ám a magyar és a szicíliai királyoktól gyakorolt jogok összehasonlítására nézve nem a II. Orbán-féle diploma, melynek szövege ismeretlen, hanem az a jogkör a határozó, melyet évszázadokon át a szicíliai királyok gyakoroltak s a kiknek jogkörét XIII. Benedek is megerősítette.

Akár usurpatio volt eredetileg, akár nem, az a követségi jog, melyet Roger utódai, köztök a katolikus névvel díszített királyok is gyakoroltak, bizonyos az, hogy a fejedelmek oly hatalmat gyakoroltak, melynél fogva mintegy Sicília pápáivá váltak és bizonyos az is, hogy bár XIII. Benedek szabályozta is a követség jogát, e jog a szabályozás után is oly hatalmat adott Sicília királyainak kezébe, milyennel, vagy ehhez hasonlóval is, egy fejedelem sem rendelkezett. Ez áll egyedül a történelem lapjain, melylyel szemben István és utódainak joga elhalaványúl, mert azt a jogot, melyet ők gyakoroltak, a keresztyénség behozatalakor vagy annak megszilárdításakor, alig volt fejedelem, ki azt ne gyakorolta volna és épen ezen oknál fogva nem fektetünk teljességgel semmi súlyt sem István követségére.

A magyar királyok követségét, mint ezt Sentis*) előadja, össze sem lehet hasonlítani a szicíliai királyok által gyakorolt joggal. Istvánról s követségéről szólva Sentis a következőket mondja: «A királynak azzal, mellőzve a (kereszt előlvitelére vonatkozó) kitüntetést, nem engedélyeztetett több, mint mit Nagy Károly Németországban, Szászország meghódítása után,

*) *Monarchia sicula* 64. l.

mit Spanyolország keresztyén királyai a saracénok elűzése után a meghódított területeken és a mit I. Roger gróf Szicília birtokba vétele alkalmával a salernói 1098. évi híres összejövetel (t. i. a hírneves bulla kiállítás) előtt gyakoroltak.»

István koronáztatása előtt és koronáztatása után is, az állítólagos követség elnyerése előtt és után is, a püspökségek és egyéb egyházi javadalmak alapítása, az egyházmegyék rendezése körül ugyanazokat a jogokat gyakorolta, nagyon természetesen mindig auctoritate sedis apostolicæ, akár történt az intézkedés Rómának előzetes, akár csak utólagos tudtával és hozzájárulásával.

Ez önkényt érthetőleg mindig feltételeztetett, mint ezt Phillips is kifejti. E ténykedésekben a fejedelmek mindig a pápa nevében, mint az ő követei jártak el, ha a követségi joggal tényleg nem voltak is felruházva.

Dr. Karácsonyi 1015 utánra teszi István követi jogának adományozását,*) melylyel, a nevezett tudós szerint, István 1030 körül, midőn a pannonhalmi apátság kiváltságlevele készült, élt is.

Karácsonyi Istvánnak hat oklevelét állítja hitelesnek. Ezek a következők: a ravennai Vasas-Szent-Péter-monostor részére 25 márka ezüstnek — az átvonuló magyar zarándokok elláthatása végett — a királyi kamarából biztosítása iránt kiadott adománylevel. A veszprémvölgyi apácamonostor alapításáról és megadományozásáról szóló oklevél, továbbá a pécsi püspökség, a veszprémi püspökség, végre a pécsváradi apátság alapító levele és a pannonhalmi apátság kiváltságlevele.

István azonban okleveleiben sehol sem hivatkozik követi jogára. A pápától kapta a koronát. Vajon miként lehetséges az, hogy midőn a földi souverainitás jelvényét neki köszönhette, még sem hivatkozik soha sem arra, hogy mint Krisztus helytartójának közvetlen képviselője van jogosítva az egyházi ügyekben eljárni?

Fraknói is, Karácsonyi is idézik az oklevelek azon szavait, melyek szerint István a pápa beleegyezésével járt el.

Karácsonyi a következtetésben azonban még messzebb megy és azt állítja, hogy ott, hol pápai consensus és auctoritás

*) Szt. István király oklevelei 1891. 211. l.

említettik, ott István még nem volt követ, ellenben a pannonhalmi kiváltságlevél már a követség létezését tanúsítja. Karácsonyi szerint ugyanis István 1015 előtt tett intézkedéseiben a pápai consensus és confirmatióra hivatkozott, ellenben a pannonhalmi kiváltságlevélben, mely szerint a tizedet a püspöktől elvette és a pannonhalmi apátnak adta, kijelentette, hogy ha a püspökségek, apátságok alapítására a többet tehette, akkor teheti a kevesebbet is.*)

Ha a követség joga csakis ezen kifejezésekben találna alapot, akkor vajmi gyöngé alapon állana az.

István kifejezései, melyek különben csakis a pécsi és a pécsváradi egyházra vonatkozó okiratokban foglaltatnak, a következők: 1. A pécsi alapító levélben: apostoli beleegyezés.***) 2. A pécsváradi alapító levélben: apostoli tekintély beleegyezése és megerősítése.***) 3. Ugyanabban máshol is előfordulnak ugyane kifejezések.†) 4. Ugyanazon alapító levélben: apostoli tekintély.††)

Első sorban is megjegyezzük, hogy akár van hivatkozás apostoli consensus és auctoritásra, akár nincs, ez sem a követség ellen, sem mellette mit sem bizonyít, mert akár követ volt István, akár nem, úgy az első, mint a második esetben mindig

*) I. m. 209—210 l. (quod si vos fideles licuit mihi, in quo volui loco, episcopatus et abbatias statuere, an non licuit cuiquam loco, quod volui, ut facerem?)

**) Cum consensu sanctissimi apostolici . . . erectionem episcopatus qui vocabitur quinqueecclesiensis, statuimus . . . Boniperto ibi Episcopo facto; privilegiis terminisque ordinavimus et confirmavimus. I. m. 40 l.

***) Monasterium ex donativis nostris consensu et confirmatione auctoritatis apostolice dotavimus terris, silvis, piscinis, vineis, villis, populis, tam liberis quam servis. I. m. 79. l.

†) Preterea ex consensu et confirmatione auctoritatis apostolice non solum prescripti populi, verum etiam omnium . . . possessiones habentium decimationibus curavimus preditare 82. l.

††) Eadem etiam auctoritate apostolica mediante decrevimus ut prefati cenobii abbas . . . dumtaxat synodo strigoniensis archiepiscopi interesse teneatur; attamen seu a metropolitano seu a qualibet alio episcopo . . . confirmationem, consecrationem suscipiat et ejus monachi ad ordines provehantur. More etiam episcoporum cum mitra, sandaliis et anulo . . . liberrime possit assistere et divina officia celebrare. I. m. ugyanott.

auctoritate apostolicæ sedis járt el, mivel a követ is csak a pápa által reá ruházott joghatóságot és ezt csak a pápa nevében gyakorolhatja.

De a hiteleseknek elfogadott oklevelekből az 1. 2. és 3. alatt felhozott részletek világosan adományozásra vonatkoznak, mi pedig királyi jogánál fogva illette meg Istvánt. Az adományozást tehát a követségi jog létével vagy hiányával kapcsolatba hozni s azt, hogy az apostoli szék engedélye nélkül az adományozást nem gyakorolhatta, helyesen vitatni nem lehet.

A követségi jogot és annak 1015 után történt adományozását Karácsonyi a pannonhalmi kiváltságlevélben foglalt és fentebb idézett azon felkiáltással látja bebizonyítottának, melyben István kijelenti, hogy ha azokon a helyeken, hol ő akarta, püspökségeket és apátságokat állíthatott fel, miként ne lenne szabadságában azokon helyeken a kisebbekben intézkedni. Karácsonyi azt mondja, hogy szt. István köre nagyon jól értette az egyházjogot, mert midőn a pannonhalmi kiváltságlevéllel a veszprémi püspöktől a tizedet elvette, ugyan akkor őt más módon kárpótolta. Vajon kell-e különleges egyházjogi ismeret annak megítéléséhez, hogy az elvettért a király az illetőt kárpótolja? De ezt mellőzve, akkor, midőn a fejedelem adja az egyház javadalmát, nem illetheti-e őt meg az a jog, hogy e javadalmat a körülmények igényeihez képest szabályozhassa is? Ez, ha valamikor megillette a fejedelmet, megillette bizonyára Istvánt akkor, midőn az állam berendezésének, a katolikus egyház szervezésének munkája folyamatban volt. Megillette a nélkül is, hogy szükség lett volna a püspököt az elvesztett tizedért kárpótolni, ha egyébként az egyháznak e kárpótlásra szüksége nem volt. És midőn a török háborúk után annak szüksége állott be, hogy az egyházmegyék rendeztessenek, új püspökségek alapíttassanak és javadalmazással elláttassanak, vajon királyaink nem a régi egyházaknak tőlök megállapított javadalmazásából vonták-e el, nagyon természetesen mindég a szentszék hozzájárulása mellett, az új püspökségeknek javadalmát?

Karácsonyi szerint István azon jogi elv szerint okoskodott, hogy a nagyobbról a kisebbre helyes a következtetés s hogy az altételt, mely szerint neki meg volt a nagyobbra a joga, nem állította volna fel, ha e joggal tényleg nem bírt

volna, mert «nem tehető fel szent Istvánról, hogy valami hazugságra mert volna oly vakmerően hivatkozni».

Szent István idézett mondatából, a felállított logikai következtetésből vonja le Karácsonyi István követségi jogát, «országa egyházainak rendezésére és ezzel 1030 körül, a mikor a pannonhalmi kiváltságlevél készült, valóban élt is.» *)

Tehát egyetlen egy okmányunk van arra, mely igazolja azt, hogy István a követség jogával rendezte és pedig csak 1015-től kezdve országa egyházait és e rendezésnek egyetlen esete van bebizonyítva és ez tisztán arra vonatkozik, hogy a somogyi tizedet a pannonhalmi apátságnak adományozza. Biz ez vajmi csekély, főleg ha tudjuk, hogy István törvénykönyve (II. k. 52. fejj.) rendeli el az egyháznak a tized adását és így valami különös követségi jogra nagy szüksége sem volt.

Ne vegye rossz néven a tudós író, hogy alapos munkájában ezt az állítást a komoly érveléssel nem egészen tartjuk összeegyeztethetőnek.

A veszprémi püspökség, a veszprémvölgyi apácák alapító levelében a király, ki, Karácsonyi szerint, akkor még nem volt követ, egy szóval sem hivatkozik az apostoli szék auctoritására és mégis intézkedik. Vajon nem lehetne e körülményből, a római szék tekintélyének elhallgatásából legalább is oly valószínűséggel, mint ezt Karácsonyi teszi, nem a követség nem létére, hanem épen az ellenkezőre, a követségre következtetni? Mi azonban e következtetés szükségét nem látjuk, mert mint említettük, István így is, úgyis, mindenkép auctoritate sedis apostolicæ járt el.

István egyáltalán sehol sem említi követségi jogát, vajon mi ok lenne Istvánnak s az ő körének a kanonjogban s a logikai fötételek, altételek s következtetés alkalmazásában való jártasságát föltenni, a helyett, hogy István egyszerűen a követségre, arra a nagy kiváltságra hivatkoznék, mely népe előtt úgy az állami, mint az egyházi téren a tekintély, a fény, a hatalom nimbusának ellenállhatlan erejét volt hivatva számára biztosítani?

E helyett István logikai okoskodásokra hivatkoznék, melyeknél Karácsonyi szerint föl nem tehető, hogy az altételek vakmerő hazugsággal állította fel?!

Bizony szívesebben vettük volna, hogy ha a tudós író a

*) I. m. 211. l.

pannonhalmi kiváltságlevélből a logikai okoskodás tételeinek felfedezését kihagyja és nem kénytelen megvédeni Istvánt az ellen, hogy ő a logikai okoskodásba vakmerő hazugsággal, hamis altételt akart volna becsempészni a latin nyelvben s a logikában azon időben már nagyon jártas magyarok megtevésztésére!

De egyéb bizonyítékokat is hoz fel Karácsonyi. II. Orbán azt mondja Kálmán királynak,*) hogy bármi tisztséget és méltóságot érdemelt ki István, azt neki is készséggel megadja.

De mi volt e tisztség, e méltóság, mi volt e honor, e dignitas, ezt egy szóval sem igazolhatni. Ez mind csak feltevés. Miért ne vonatkozhatott volna az esetleg a többi uralkodónak engedélyezett mitra, dalmatica, sandalokra is? És épen Orbánra nem lehet abban az értelemben hivatkozni, hogy ő, a szent szék jogainak szigorú védője nem engedett volna, mint Karácsonyi mondja, ily nagy fokú hatáskört, (de «mily hatáskört», az csak föltevés) ha a szent-szék levéltárában meglevő okiratokból, e jogról meggyőződést nem szerzett volna, mert hiszen épen Orbán volt az, ki a követség jogát Kálmán sógorának, a szicíliai Rogernek engedélyezte.

Azt is különösnek találjuk, hogy ha világos okmányok igazolják a jogot, még sem neveztetik az meg, hanem az egyszerű, szabatos kifejezés helyett a tartalmat és terjedelmet meg nem jelölő quidquid honoris et dignitatis kifejezések használatnak.

Karácsonyi egészen egyszerűnek tekinti a dolgot. Előtte világos, hogy II. Orbán teljesen ismert egyház-joghatósági hatalmat engedett át Kálmánnak. Csak az a sajátságos, hogy midőn ilyes dolgokban minden kételyt kizáró pontosság kívántatik, midőn a pápa az állam fejének egyházi joghatóságot enged át, e pontosság, e szabatosság teljesen mellőztetik, holott erre annyival nagyobb szükség volt, mert hiszen Kálmán elődjei, jelesen közvetlen elődjei, köztük maga László király is, az egyházalapítás és kinevezés körül ugyanazt a jogot gyakorolták, melyet szent István, pedig e joggal — Fraknói és Karácsonyi szerint — István utódai nem bírtak. De mivel

*) Quidquid honoris, quidquid dignitatis predecessor tuus Stephanus ab apostolica nostra ecclesia promeruisse dignoscitur, certa devotione exquiras, plena liberalitatis benignitate percipias.) I. m. 211 l.

kétségtelen, hogy más királyok is gyakorolták ugyanazon jogokat, melyeket István, világos, hogy Orbánnak Kálmánhoz intézett szavaiból azt következtetni, hogy a *quidquid honoris et dignitatis* István utódait nem illette volna meg, helyesen következtetni nem lehet. A *dignitas*, a honor kezdetét Orbán visszaviszi Istvánra, de mert Orbán Kálmánnak is megadja, ez nem zárja ki azt, hogy Kálmán elődei e *dignitas* és honorban részesek ne lehettek volna.

Arra nézve, hogy mi volt az a *quidquid dignitatis*, vagy *honoris*, vagy Karácsonyi szerint az a joghatósági hatalom, melyet Orbán pápa említ, és mekkora volt e hatalom, bizonyítékul Fraknói és Karácsonyi is IV. Béla nyilatkozatát*) hozzák fel, mely szerint Béla azt a követségi tisztet kérte, melynél fogva joggal bírjon az egyházmegyék, plébániák rendezésére és az első alkalommal a püspöki székek betöltésére.

Ámde István jogának szoros megállapítására IV. Béla szavait feltétlenül határozóknak nem tekinthetjük. Béla 1238. évi nyilatkozata Bolgárország területére vonatkozik s nem ugyanazon körülmények és viszonyok forogtak fönn, mint Istvánra nézve Magyarországon. Azonban e sajátságos körülményeket mellőzve is, nagyon természetes volt, hogy bolgár területre nézve a követségi jogot külön kellett kérelmeznie és abból, mert e jogot Bolgárországra kérte, nem következik, hogy ezt Magyarországon nem bírhatta volna. Ide járul, hogy Bélát több mint két század választotta el Istvántól — s bár fel lenne tehető, hogy Béla akkor, midőn István s így egyszersmind a magyar király és saját jogairól szól — annak tartalmát szükíteni szándékában nem állott — még sem lehetünk az iránt bizonyosságban, hogy helyesen állapította meg annak tartalmát, főleg miután annak gyakorlatát Bolgárországra kérte s mert Béla országlása épen azon időre esett, midőn a káptalani választások mindinkább tért kezdtek foglalni és így természetes volt, ha a követségi jog gyakorlatában a változott viszonyok többé-kevésbé érvényre jutottak.

Ezt annyival inkább mondhatjuk, mert hiszen maga IX. Gergely kijelenti, hogy nem tagad meg tőle semmit, a mit más fejedelemnek meg ne adna. Kivánságát egyenesen telje-

*) Karácsonyi id. m. 213. l.

siti nem ugyan a betű, hanem a dolog érdeme szerint non ad literam, tamen in effectu.

A mi pedig az esztergomi főkáptalanban Kanizsai János primás és érsek megbízásából az 1397. évben Antonius de Pontho vicarius, sebenicói püspök és a prágai egyházmegyei Martinus Joannes de Turnovia mint jegyző által tartott egyházi látogatásról fölvett jegyzőkönyvet illeti, ezt bizonyítéknak nem tekinthetjük. A prépost és a káptalanbeliek a feltett kérdésekre a válasz megadhatása végett «deliberatio»-ra néhány napot kértek. Erre a nevezett püspök tizenöt napot engedett nekik. Azon kérdésre, hogy az esztergomi egyház kitől alapított és mely javakkal és kiváltságokkal láttatott el, úgy a káptalan, mint az érsek «egy szájjal válaszolták, hogy a mint ők tudhatják, maga az esztergomi egyház boldog István Magyarország királya által, ki az apostoli szék oldalkövet-ségével fungált, alapított.»*)

Ugyanezen egyházi látogatás mondja, hogy «ugyancsak a főméltóságú fejedelem, Magyarország királya Zsigmond urnak bőkezűségéből és előmozdításából azon érsek primás és született követté tétetett mindkét, t. i. saját maga és a kalocsai érsek tartományában, mely czimmel él és élnek az utódok is.***)

Ezekkel ellentétben az ország rendei V. Miklós előtt a primás hozzájárulásával 1450-ben a javadalmak körül való intézkedés és azok adományozása tekintetében a királyi kegyuraságra, az ország szabadságára, kiváltságaira, a törvényre és az emberemlékezetet meghaladó időre és a szokásra hivatkoznak.***)

Ugyancsak Miklós pápa 1452-ben azt mondja, hogy az

*) Uno core responderunt: quod sicuti ipsi scire possunt, ipsa Ecclesia strigoniensis fundata fuit per beatum Stephanum Regem Hungariæ. U. o. 213. l.

**) Item ex munificentia et promotione serenissimi principis domini Sigismundi Regis Hungariæ ipse archiepiscopus effectus est Primas legatus natus, in utraque provincia sua videlicet et colocensi, quo titulo fruitur et fruentur etiam successores.

***) Circa omnium hujus regni beneficiorum dispositionem et collationem jus patronatus regium, libertatem regni ac privilegia legemque, ut ita dicamus, supra hominum memoriam approbatam et nihilominus toleratam. Accedit et consuetudo . . .

esztergomi érsekek a követség jogát emberemlékezetet meghaladó idő óta élvezik. *)

Ime, így mondanak ellen ezek az okiratok az előbb felmentetteknek s az azokból vont következtetéseknek.

A mi dr. Karácsonyinak azt a bizonyítékát illeti, hogy X. Leó pápa 1513. évi levelében felhossa, hogy István «az oldalkövetség tisztében eljártnak mondatik**»), a dicitur szóval a követséget bebizonyítotttnak tekinteni csakugyan nem lehet.

Egyébiránt még ha a «mondatik» és «a mennyire tudhatjuk» szavak bizonyítékoknak lennének is tekinthetők, ezek erejét maga Karácsonyi megdönti, midőn kijelenti, hogy az 1397. évi egyházi látogatási jegyzőkönyv és X. Leó pápai szavai csakis azt bizonyítják, hogy a XIV. század végén és a XV. század elején mi véleménynyel voltak István egyházjoghatósági hatalma felől. Ámde nem az a kérdés, hogy mi véleménynyel voltak ekkor István joga felől, hanem az, hogy mi volt e jog.

Karácsonyi szerint a jelzett időben István jogát az oldalkövetek hatalmával egyenlőnek tartották, de eszök ágában sem volt azt a magyar királyi szék állandó kiváltságának tartani. Hogy mi volt eszök ágában, azt valóban nem tudhatni, azt azonban, hogy István jogát utódai is gyakorolták, azt tudjuk.

Különös súlyt helyez Karácsonyi arra, hogy akkoriban tudták már, hogy három fajta követek: legati a latere, l. nati et l. missi vannak, oldalkövet pedig csak egy bizonyos ügyben, bizonyos országba és bizonyos ideig van kiküldve s méltósága halálával megszűnik.

Első sorban is megjegyezzük, hogy e hármas megkülönböztetés nem egészen helyes. A követség vagy személyhez vagy hivatalhoz kötött. Az első a legatus missus, a második pedig a legatus natus.

Az elsőek közé tartoznak: 1. az egyszerű legatusok; 2. az oldalkövetek, legati a latere; 3. az oldalkövetek jogával bíró követek: legati cum potestate legatorum a latere.

*) Antistites ejusdem ecclesiae . . . officio, honore ac jurisdictione et legatione praedictis, a tempore, cujus initii memoria hominum non existit . . . continuo usi fuerunt.

***) Beatus Stephanus, primus regni Hungarie rex, qui munere legationis de latere functus fuisse dicitur.

Nem látjuk annak okát, hogy Karácsonyi szerint miért nem «meri» az esztergomi egyházi látogatási okmány, sőt maga Leó sem, Istvánt oldalkövetnek nevezni. Karácsonyi szerint az egyházlátogató püspök és a pápa nem mertek többet mondani, minthogy István «oldalkövetséget viselt», «oldalkövet tisztét viselte». Úgy véljük, hogy e kifejezések annyit jelentenek, hogy István oldalkövet volt. Oldalkövet az, ki oldalkövetséget visel, az oldalkövetség tisztjét viseli; épen úgy, mintha valakiről azt mondják, hogy a miniszter tisztét a vallási és közoktatási ügyekben, vagy a főispán tisztjét a megyében valamely évben ez vagy az a személy gyakorolta. Ez egyszerűen annyit tesz, hogy az illető azon évben miniszter vagy főispán volt.

Ha tehát akár az egyházlátogató püspök, akár a pápa nem azt akarták mondani, hogy István oldalkövet volt, akkor határozottan rosszul fejezték ki magukat, mert ha azt kívánták kijelenteni, hogy István nem volt követ, akkor nem állíthatták volna róla, hogy oldalkövetséggel, az oldalkövetség tisztjével volt felruházva.

Egyébiránt az egész dolog a szavak fölött való hiú vitatkozás. Mondjuk azt, hogy István legatus volt cum potestate legatorum a latere. Ebbe, azt hisszük, belenyugszik a prágai jegyző, a sebenicói püspök és X. Leó pápa is.

Hogy az oldalkövet megbízatása — az ő halálával — mint Karácsonyi mondja, megszűnik, ez nem természetes dolog, mert az apostoli szék nem hal meg, sőt a követ megbízatása a megbízó pápa halálával sem szűnik meg, ha csak a küldetés ad bene-placitum legantis nem szorítkozik.

István és más fejedelem is bizvást lehetett követ. Lehetett követ cum potestate legatorum a latere és e megbízatás lehetett az utódokra átterjedőleg állandó is. Az a példa, — melyet ez ellen Karácsonyi felhoz — épen meg nem győző.

Szerinte a nápolyi királyok (inkább a sicíliaiak értendők), midőn magoknak a mult században az oldalköveti méltóságot tulajdonították, kénytelenek voltak a «legatus a latere» címhez még a «született követ» czímet is hozzá tenni. Úgy véljük, hogy a királyi székhez hozzákötött «követség» mindenesetre többet jelent, mint a megbízott halálával megszűnő követség. Megjegyezzük azonban, hogy a legatus a latere natus sedis apostolicæ czím a legújabb időkig használatban maradt s arról

az utolsó király II. Ferdinánd a beneventi hercezségért sem volt hajlandó XVI. Gergely pápa részére lemondani.

Egyébiránt a magyar királyok czíméhez tartozott és tartozik a «legatus natus» czím is és e czímnek meg is van alapja azon történelmi tényben, hogy a magyar királyok királyi tisztjöknel fogva gyakorolható legfőbb kegyuraságuk alapján a magyarországi katolikus egyházban oly jogokkal bírtak, sőt bírnak, mint szent István.

A legatus natus tisztje megfelelt több tekintetben az ő működésöknek, de hogy ez nekik adományoztatott volna ez alig valószínű, mert IX. Bonifác Kanizsai érseket Zsigmond király kérésére teszi született követté a szokás vagy jog szerint járó joghatósággal s az idézett egyházi látogatási jegyzőkönyv pedig egyenesen azt mondja, hogy az esztergomi érsek e követsége Zsigmond király bőkezűségének és a tőle eredő előmozdításnak köszönhető.

Ha a magyar király legatus natus, mindenesetre föltűnik, hogy akkor, midőn a király közbenjárására Magyarország primása a született követség hatalmát elnyeri, a magyar király született követi joga még meg sem említetik s a magyar király és a primás követi joga a megfelelő hatáskörök megállapítása által közelebbi meghatározás tárgyát nem képezi.

Mindezek után Karácsonyi szerint IV. Béla nyilatkozata és a pannonhalmi kiváltságlevél alapján szent István joghatósági hatalma magában foglalta 1. az egyházmegyék határainak körülírását, 2. az egyházmegyéknek lelkészségekre fölosztását, 3. a püspöki és érseki joghatóság alól való fölmentést, 4. az egyházi jövedelmek rendezését, 5. az egyházi kitüntetések (hordozható oltár, püspöki díszjelek) osztogatását, 6. a püspökök kinevezését és megerősítését, de csak első ízben.

Mindenekelőtt megjegyezzük, hogy a Fraknói által is ekként meghatározott e joghatáskört nem lehet egyedül az említett két adat alapján összeállítani, hanem ehhez szükséges volt dr. Karácsonyinak egyéb adatokat is, jelesen oly okleveleket is alapul vennie, melyek szerinte azon időből származnak, midőn István még nem volt követi joggal felruházva.

Az említett 6. pontban dr. Karácsonyi által kitüntetett jogok között a 3. és az 5. alatt felsoroltak: a püspöki és érseki joghatóság alól fölmentés, hordozható oltár, püspöki díszjelek adományozása minden körülmények közt az egyházi

hatalomhoz tartoznak, míg a többiek kapcsolatban állanak az egyház javadalmazásával, mely a királynak, mint az állam fejének bőkezűségében találja eredetét.

A mi egyenesen az egyházi hatalomhoz tartozó jogokat illeti, nem lehet tekinteten kívül hagyni — és erre ismételten vissza kell térnünk — az akkor létezett viszonyokat. István pogány népet térített a katolikus hitre, ugyanekkor az államot is szervezte; az államot keresztyénné s a katolikus egyházat és katolikus vallást az állami szervezet oly tényezőjévé tette, mely személyeivel s intézményeivel áthatotta az egész államot. Ide járult, hogy távol esett az ország a katolikus egyház központjától s e körülmény is mellőzhetlenné tette, hogy az egyházak alapítása, szervezése körül a fejedelem nagyobb szabadsággal birjon.

Vajon csodálni való dolog-e, hogy István az egyházi téren önállósággal járt el épen úgy, mint kivülről más fejedelmek is? Ennek kettős magyarázata volt. Egyik, hogy az egyház fejének nemcsak nem visszautasítólag, hanem ellenkezőleg a legnagyobb örömmel és buzdítólag kellett látnia, midőn önkényt vállalkozik a fejedelem a térítés művére s művének sikerét egyházak alapítása s gazdag javadalmazása által akarja biztosítani. A magyarázat második része pedig az, hogy a fejedelem nem akart külön pápa lenni, hanem a katolikus egyház megalapítását és szervezését a pápai szék tekintélyének föntartása mellett eszközölte.

Ily világitásban nem jelentkezik-e természetesnek és egyházi szempontból is teljesen elfogadhatónak István működése, akár volt felruházva pápai levél alapján követi tiszttel, akár nem? Szent István apostoli műve nem szorul a követi tiszti oklevél fölmutatására s nem kereste sem Istvánnál Sylveszter pápa vagy utódja, sem más fejedelmeknél, kik a keresztyénség terjesztésének művét teljesítették, más pápa, a követi felhatalmazást.

Valóban a keresztyénség, az egyház érdekei ellen jártak volna el Péternek oly utódai, kik a canonjognak szabályaival, a követi megbízások különféleségének még akkor ki sem fejtett formásaival akarták volna korlátozni István működését. Akár történelmi szó az, hogy Sylvester Istvánt apostolnak mondta, akár nem, tényleg apostolnak kellett őt tekintenie s a térítés művében, a keresztyénség terjesztésének

munkájában annyival kevésbé lehetett korlátoznia, mert Róma hatalmát terjesztette s mindent a szentszék tekintélyének ægise alatt teljesített.

István hittérítése nem szorul tehát a követi méltóság adományozásának megállapítására és nincs szükség királyaink vallásos buzgóságú működésének igazolása miatt arra, hogy István és utódai született követek legyenek.

Dr. Karácsonyi, valóban nem tudjuk, minek tulajdonít-suk szavait, a következőket mondja, «utóvégre a józan észnek is megvannak a követelményei» «ne tagadjuk le a pápákról az ítélőtehetséget, mintha szánt szándékkal az egyház rontására törtek», midőn szent Istvánt «oly széles körű, nagy jogokkal, nagyszerű kitüntetéssel, joghatósági kiváltsággal» ruházták föl.

Ugyan ki állította a pápákról: Sylvesterről, hogy az egyház rontására törtek, ki állította szent Istvánról, hogy azokat a jogokat, melyeket gyakorolt, nem az egyház javára akarta használni,

Csodáljuk, hogy Karácsonyi a józan ész, az ítélő tehet-séget védelmezi a pápáknál, melynél fogva a legjobb szán-dékkal jártak el, midőn Istvánnak kiváltságokat adtak. Úgy hiszszük, hogy Istvánt, ki az államot s a keresztyénséget meg-alapította, sem kell védelmezni, hogy ő az egyház javát akarta.

«Az egyház fejeinek eszök ágában sem volt ezt a kivált-ságot — mondja dr. Karácsonyi — egészen a magyar királyi székhez kötni és így a magyar egyház sorsát Salamon, Kún László-féle gyermekek kezébe tenni.»

E kiváltság adományozásánál nem a személyt, hanem a hivatalt kell tekinteni.

Hogy a pápák Salamonok, Kún Lászlók kezébe tenni nem akarták e kiváltságot, az bizonyos. De a jövőbe nem láthattak. Azt mégis tudták, sőt tapasztalták, hogy a királyok is emberek, de nemcsak ezek emberek, hanem a pápák és püspökök is.

Voltak esetek, midőn méltatlanok foglalták el a királyi székeket, midőn méltatlanok ültek szent Péter örökébe, midőn méltatlanok lettek püspökökké. Hány és hány erre a példa! De sem a királyi, sem a pápai trónnak, sem a püspöki székek tekintélyét, jogait nem semmisítheti meg annak méltatlan-sága, ki abban ül. Súlyos csorbákat ejthet saját tekintélyén, saját méltóságán, súlyos csorbákat üthet azokon az érdekeken, melyeket védelmeznie s előmozdítania kellene, de a pápák, a

királyok, a püspökök hatalma felül áll az ő egyéni gyarlóságaikon és nem szabad hatalmuk, jogaik, kiváltságaik bírálataánál abból kiindulni, — mint ezt dr. Karácsonyi teszi, — hogy nem lehetett az intézmények megalapítóinak szándékában az egyház, az állam sorsát, jóllétét tudatlan, vagy gyámoltalan vagy gonosz vagy feslett életű pápák, királyok vagy püspökök kezébe tenni.

Dr. Karácsonyi érvelését tehát, melyben a követi jognak, illetőleg az István által gyakorolt jogoknak a királyi székhez kötését kizártnak tekinti, a pápák azon előrelátása miatt, melylyel megakadályozni és megelőzni kívánták e jogoknak méltatlan fejedelmektől gyakorlását, elfogadhatlannak tekintjük. Alig is kételkedhetünk abban, hogy az ügyet megfontolva, érvelését ő maga is elhibázottnak tekinti.

Ámde vegyük szemügyre a Karácsonyi által fölsorolt mindazokat a jogokat, melyeket szent István gyakorolt, s melyeket, mint Karácsonyi mondja, a józan ész és helyes ítélőtehetség szerint, az Istvánt követő magyar királyok jogai közé számítani nem lehet.

Mindezeket a jogokat, — kivéve a püspöki és érseki joghatóság alól való fölmentéseket — ma is gyakorolják a magyar királyok. Adnak egyházi kiténtetéseket. Hordozható oltár jogát ugyan ma már nem engedélyezik, de adományoznak püspöki, apáti, préposti címeket.

Az egyházmegyéek határainak körülírására, az egyházmegyéeknek lelkészségekre felosztására közvetlen befolyást gyakorolnak, mi természetes dolog azon okból, mert a javadalmazást a korona szolgáltatja. Joggal bírnak ugyanezen alapon az egyházi jövedelmek rendezésére, joggal a püspöki kinevezésre és pedig nemcsak az első ízben, hanem mindenkor.

És mit tanusít törvénykönyvünk? Istvántól kezdve az újabb korig törvénytárunk czikkeinek hosszú sorozata bizonyítja, hogy királyaink a törvényhozás, a kegyúri jog keretén túl, a főpapok rendjének közreműködésével az egyház és a vallás ügyeinek rendezésébe mélyen benyúltak.

* * *

Fraknói szerint István követsége a pápai bölcseség kiváló bélyegét viseli magán, mert lehetővé tette, hogy István azokat a jogokat, a melyeket abban a korban a császárok és más

fejedelmek önhatalmúlag ragadtak magukhoz, mint a pápa helytartója gyakorolhassa. Ez állítás, a mennyiben a hittérítői és egyházalapítói működésre vonatkozik — és másra összehasonlításképen sem vonatkozhatik, — alig csalódunk, túlmegy, magának Fraknoinak gondolatán. A hittérítésnek, az egyházalapításnak és az egyházak élére püspökök állításának az alapító fejedelmek által magokhoz «ragadását» a pápák, ha mindez, mint fentebb említettük, a szentszék tekintélyének elismerése mellett történt, csak örömmel fogadhatták.

A püspökök akár közvetlenül Krisztustól, akár közvetve a pápa útján részesülnek a püspöki joghatóságban, bitorlásról csak annyiban lehetett szó, a mennyiben a fejedelmek a püspöki székek betöltése iránt önjogon, szabadon, mintha erre egyházi tekintélylyel bírtak volna, — intézkedtek. Ámde ily jogot, melyet más fejedelmek magokhoz ragadtak, sem István, kinek pápai követséget tulajdonítanak, sem sok más fejedelem igénybe nem vett, mert különben István sógora, szent Henrik is egyszerűen csak bitorló lett volna, pedig az egyház eleinte nehézség nélkül belenyugodott még az investitúrába is, — mely a bitorlás jellegét csak később, akkor öltötte magára, midőn világi részről annak az egyházi tekintély bírására vonatkozó tartalom tulajdonított.

Azt, mit István gyakorolt, bizvást gyakorolhatták és gyakorolták is a többi fejedelmek is, mert hiszen az apostoli szentszék fölhatalmazása, az ő tekintélyével való eljárás mindég magától értetett és ha előzetesen nem, akkor utólag Róma beleegyezése mindég hozzájárult.

Az egyházi joghatóságnál mellőzzük egyébiránt annak a kérdésnek fölvetését, hogy ha a püspökök közvetlenül nyerik az egyházi joghatóságot Krisztustól, akkor hol talál helyet a pápai fölhatalmazás, de ezt mellőzzük, mert nemcsak az egyházi jogtudósoknak legnagyobb része a mellett nyilatkozik, hogy ebben a pápa által részesítettnek, hanem ha az ellenkező nézet állana is, még ez esetben is bizonyos, hogy e részesítés csak a pápa útján történhetik.

A mi pedig a potestas ordinis-t illeti, akár létezett pápai fölhatalmazás, akár nem, ezt világi fejedelem különben sem adhatta. Ez közvetlenül Krisztustól ered s csak fölszentelés útján háramlik át a püspökre.

Minthogy pedig az első X. vagy XII. században a püs-

pökök a pápa közbejövetele nélkül is helyeztettek püspöki székeikre s úgy a joghatóságot, mint a fölszentelést pápai közreműködés nélkül nyerték, nem találunk semmi bitorlást az egyház hű fiai gyanánt viselkedő azon fejedelmeknek intézkedésében, kik az akkori viszonyok közt a püspöki székek betöltése iránt közvetlenül intézkedtek, mert a pápának, mint Krisztus helytartójának beleegyezése mindig magától értetett s az ő beleegyezése akár előlegesen, akár utólagosan, akár nyíltan, akár hallgatag, mindenkor természetes feltételnek tekintett.

Fraknoi szerint István a követség jogán intézkedett. Nála kegyúri jog gyakorlásáról nem lehet szó. (7—9. l.)

Kénytelenek vagyunk mégis hozzátenni, hogy azokra az intézkedésekre nézve, melyek megerősítését Asztrik útján kérte, a követség jogával még sem dicsekedhetett. A pápai bölcsesség azonban azokat ép úgy jóváhagyta, mint a későbbieket.

Tényleg volt-e azonban István pápai követ? Erre adat nincs, mint ezt maga a tudós író kimutatja. És István erre — mi valóban feltűnő — soha sem hivatkozik. Miként magyarázható az, hogy e díszes tisztet — mely népe előtt tekintélyét oly nagy mérvben emelhette — meg sem említette?

Istvánnak az okiratokban használt és Fraknoitól idézett kifejezései: «cum consensu apostolici «ex consensu et confirmatione auctoritatis apostolice» «auctoritate apostolica mediante» követségre, Fraknoi és Karácsonyi szerint nem engednek következtetést.

A követség mellett II. Orbánnak, ugyanazon pápának, ki Roger részére Siciliában a legatusi jogot adományozta, Kálmán királyhoz intézett e szavai: quid-quid honoris et dignitatis prædecessor tuus promeruisse dignoscitur, bármi tisztet és méltóságot elődöd kiérdemelt, bizonyítéknak el nem fogadhatók ép oly kevéssé, mint a Hartvik-legenda, melynek egyik magyarázója Asztriknak canoni választással kalocsai püspökké megválasztatását felemlítvén, kifejti, hogy az egyházjoghoz Szent István oly szigorúan ragaszkodott, hogy a követség elnyerése előtt Szent István canoni választással, utána pedig kinevezéssel töltötte be a püspökségeket!

Fraknoi püspök azt a kérdést veti fel munkájában, (10. l.) hogy vajon István király az apostoli követség jogzímén igtatta-e az egyház és a vallás érdekeivel foglalkozó törvényeket törvénykönyvébe?

Ily törvények más nemzetek törvénykönyveiben is bőségesen előfordulnak. Ily törvényeket Szent István utódai és pedig nemcsak közvetlen utódai, hanem az öt századok multán követő királyok is igattak törvénykönyveikbe, sőt az egyház és vallás ügyeit még a mult század s a jelen század első felében tartott országgyűlések is és pedig a clerus kívánságára tárgyalták. Miután pedig Fraknoi püspök az apostoli követség jogait csakis Istvánra szorítja, legyen szabad a kérdésnek fölvetését fölöslegesnek tekintenünk, főleg mivel maga a tudós főpap említi föl, hogy az apostoli követség jogaival föl nem ruházott német uralkodók ily törvényeket hoztak.

Fraknoi műve nem igazolja mással, mint a hagyományyal István követségét. Szerény véleményünk szerint István apostoli működése követségi igazolásra nem is szorul. Akár volt követ, akár nem — mire ő nem is hivatkozik — mindig auctoritate sedis apostolicæ járt el s ez nyíltan vagy magától értetett és pedig úgy Asztriknak Rómába küldetése előtt, mint azután.

Fraknoi szerint István csak mint pápai követ járt el a püspöki székek betöltése körül. Mint fejedelem semmi joggal sem birt. Intézkedéseinek alapját tehát a kegyúri jogban sem lehet keresni.

E szerint Fraknoi, ki a követségi jogra nézve elfogadja a hagyományt, megsemmisíti a másik hagyományt, mely a legfőbb kegyúri jogot Szent Istvánhoz fűzi, tőle származtatja.

Nem szenved kétséget, hogy oly kegyúri vagy főkegyúri czímről, melynek jogán a magyar királyok később a kinevezést gyakorolták és gyakorolják, Szent István idejében nem lehet szó, de igen is lehet szó arról az alapról, melyben a kegyuraság gyökerezik, t. i. az egyházak alapításáról és adományozásáról. Mi természetesebb, mint az, hogy ha a fejedelmek gazdag jószágokkal látták el a püspökségeket, azok betöltésére is befolyást akartak gyakorolni.

«A királyi fényt — mondja István az ő törvénykönyvében — ékesíti a papi rend, ennél fogva a királyi méltóságban a harmadik helyet foglalják el.» Az ország tanácsában pedig a főpapok az első helyet foglalták el, miként lett volna tehát az megengedhető, hogy az ország kormányzására hivatott főpapok a fejedelem hozzájárulása nélkül neveztesse ki?

Azt az állítást tehát, hogy István a magyar egyház alapí-

tása, a püspöki székek betöltése, a főpapok kinevezése körül csak a tényleg nyert követség jogán intézkedett és intézkedhetett, elfogadhatatlannak kell tartanunk.

* * *

Fraknoi szerint István követsége személyes jog volt és utódaira át nem szállott. (11. l.)

Ám legyen. Közvetlen utódjai azonban ugyanazokat a jogokat gyakorolták. A térítés művét tovább is folytatták, mert egyszerre a keresztyén vallást megalapítani nem lehetett. Nem került az kisebb küzdelembe nálunk, mint máshol, például Franciaországban, hol a sziklák, fák, források imádása sokáig fenmaradt, mint erről a II. arles-i, a nantes-i zsinat s Nagy Károly capitulárei tanúskodnak.*)

A hittérítés, az alapítás, az adományozás tényére támaszkodtak István utódjai is, kik ugyanazokat a jogokat gyakorolták az egyházi javadalmak, jelesen a püspökségek alapítása és betöltése körül is.

II. Orbán pápa késznek nyilatkozott, mondja Fraknoi is, hogy Kálmán királyra ruhazza «azt a méltóságot, a mit Szent István bírt, a mivel jelzi, hogy azt már nem bírta». Ez, ismétlünk, nem elégséges érv, mert nem mondja Orbán, hogy micsoda méltóság volt az s mert tudjuk, hogy Kálmán előtt és után is ugyanazt a jogot más királyok is, így László és Géza, gyakorolták. Ezt a tényt pedig II. Pál pápának (+ 1471) az a nyilatkozata, hogy köztudomás szerint István utódai az apostoli követségnek sem czimét nem viselték, sem tisztében el nem jártak, meg nem gyöngíti és pedig annyival kevésbbé, mert II. Pál nyilatkozata nem is oly határozott, mint az a most idézett

*) Si in alicujus presbyterio infideles . . . arbores, fontes vel saxa venerentur, si hæc eruere neglexerit, sacrilegii se esse reum cognoscatur. (II. arlesi zsinat.) Lapidibus . . . quos in ruinosis locis et silvestribus, demonum ludificationibus decepti venerantur, ubi et vota vovent et deferunt, fundibus effundantur atque in tali loco projiciantur ubi nunquam a cultoribus suis inveniri possunt (nantes-i zsinat). De arboribus vel petris vel fontibus ubi aliqui stulti luminaria vel alios observationes faciunt, omnino mandamus ut ipse pessimus usus et Deo execrabilis, ubicumque invenitur, tollatur et destruat. (Nagy Károly capituláréja 789.)

szavakban foglaltatik, sőt a pápa levele, melynek erre vonatkozó részét fentebb közöltük, világosan kimondja, hogy ugyanazon körülmények között más királyok is gyakorolták ugyanazt a jogot, melyet István.

István utódai nem bírtak a követség jogával, mondja művében Fraknoi. Ennél többet fejeznek ki a *Századokban* megjelent cikkének következő szavai: «ezen joghatóság és a forrásául szolgáló apostoli követség nem szállott át István utódaira». A különbséget nem találjuk csekélynek. A joghatóság és az ennek alapjául szolgáló forrás szavak kihagyása szelidíti a tételt. Megengedi, hogy királyaink jogára következessünk a követség nélkül is.

István ugyanis a követségi jog előtt is alapított egyházakat és nevezett főpapokat és utódai követség nélkül is szintén alapítottak egyházakat és neveztek főpapokat. Követség nélkül tehát bitorlók lettek volna? Vajon ők nem consensus apostolicus, nem consensus et confirmatio auctoritatis apostolice» alapján jártak-e el, mint e kifejezéseket István használja a követségi jog megemlítése nélkül?

Fraknoi felhossa IV. Bélának Bolgárországra vonatkozólag kért követségi jogát s azt a körülményt, hogy a boszniai püspökségnek a raguzai érsek hatósága alól kivonására s a kalocsai érsekség hatósága alá rendelésére vonatkozó óhajtását Rómából várta.

A dologban nagy különbség van, mint már fentebb is említettük, mert oly püspökségekről van szó, melyeket nem a magyar király alapított; oly tartományról van szó, mely később jutott a magyar király hatalma alá: Ez esetben pedig az ügy előzetes tisztába hozatala nélkül azt a jogot csakugyan nem gyakorolhatta a magyar király Bolgárországban, melyet Magyarországon. XIV. Lajos alatt épen a miatt keletkezett Franciaország és a pápai szék közt hosszantartó viszály, mert a király a hódítás útján országához csatolt részekben is úgy kívánt eljárni a püspökségek körül, mint Franciaországban.

A mi pedig a boszniai püspökségnek a kalocsai érsek hatósága alá helyezését illeti, természetesnek találjuk, hogy Béla erre vonatkozó kívánságának teljesítését Rómából várta, mert a király részéről ily irányú intézkedést a pápai szék tudta és intézkedése nélkül indokolni nem is lehet.

Fraknoi Szent István követségének személyi voltáról s

azon jogáról, hogy a követség czimén birt hatalommal a legelső főpapok kinevezésére, minden átmenet nélkül, egyszerre tér át arra, (13—14. l.) hogy a magyar királyok, midőn egyházi téren jogokat gyakoroltak, vagy ezeket oltalmazni kényszerültek, a kegyúri, patronusi állásra támaszkodtak, melyet nekik az egyetemes egyházi jog biztosított és a Szent Istvánnak adományozott követségi jogokra századokon át nem hivatkoztak.

Magyarország királyát, folytatja Fraknói, a kegyuraság széles körű hatalommal ruházta fel. Mi ez a hatalom? Várnók a folytatást és a választ. De csalódunk. A válasz egyszerűen az, hogy az érsekségek, püspökségek, káptalanok egytől-egyig, a prépostságok, apátságok, monostorok legnagyobb része a királyokban tisztelték alapítójukat és javadalmazójukat. Vajon ez volt a kegyúri jog? És Fraknói azt mondja közvetlenül folytatólag, hogy a szentszék a magyar királyok e kegyúri állását természetesen minden időben tiszteletben tartotta. De mi volt e kegyúri állás? Erről felvilágosítást nem nyerünk s csak például hozza föl a tudós főpap azt, hogy a királyi kegyurasághoz tartozó monostorok Rómában is királyi czímet viseltek. «Kivételesen» említi a *Századokban* megjelent mutatvány-cikkében, míg magában a munkában a kivételes szót már mellözi.

Kegyúri jognak azonban e czím viselése «kivétel» nélkül is kevés.

A királyok — folytatja tovább — a kegyuraságukhoz tartozó javadalmak betöltésére mindenkor befolyást gyakoroltak, a mely azonban, mértékét és formáját tekintve, időnként ingadozásokat és változásokat tüntet fel. Kegyuri jogaik az egyetemes egyházi jog egész fejlődési folyamatán és minden külső viszontagságán keresztül mentek.

Várnók annak kifejtését, hogy mi volt Szent István idejében az a kegyuraság, melyet a király gyakorolhatott.

Erre egyenes választ nem kapunk, ha csak válasznak nem tekinthetjük azt, hogy István csakis az apostoli követség jogán járhatott el és az általa felállított püspökségekre és monostorokra csak a legelső főpapot nevezhette ki.

Ez azonban a tényállásnak egyrészt annyiban nem felel meg, mert tudjuk, hogy a követség elnyerése előtt is nevezett ki a püspöki és monostori javadalmakra főpapokat, másrészt,

mert a kinevezést utódai: így László és II. Géza is gyakorolták, kik pedig Fraknói szerint a követség jogával nem bírtak.

Fraknói tétele azért sem felelhet meg a tényállásnak, mert hol marad a kegyúri jog, ha csak István és ő is csak az első kinevezésekre bírt joggal.

De ha, mint a tudós főpap mondja, az egyházi téren való jogaik gyakorlásában és védelmében a magyar királyok századokon át nem a követségi, hanem a kegyúri jogra hivatkoztak, ennek tartalommal mégis kellett bírnia.

Mi lehetett e tartalom? Fraknói szerint vajmi kevés. Mert ő azt állítja, hogy Szent István a főpapok káptalani választását hozta be, ezen canonszerű állapot zavartalan folytonosságban állott fenn a XI. és XII. században (17. l.) s a káptalani választás ésak annyiban volt korlátozva, hogy a király kegyét a választottnak bírn kellett.

Ez ugyan kegyúri jognak igen kevés. Ez megilleti ma is a kegyurasági joggal nem bíró fejedelmeket is, megilleti a protestans fejedelmeket is, mert előttük a püspöknek grata persona-nak kell lennie.

Távol áll tőlünk azt állítani, hogy nem volt káptalani választás. Természetesnek találjuk, hogy Magyarországon is idők folytában tért nyert a káptalani választás. Fraknói azonban azt állítja, hogy a XI. és XII. században zavartalan folytonosságban állott fenn a káptalani választás. Mivel indokolja ezt? III. Incze pápának azon iratával, melyben a pápa 1204. november 25-én resumálja az esztergomi érseki tartomány püspökeinek és az esztergomi káptalannak az esztergomi érseki szék betöltésére vonatkozó eljárásról szóló előterjesztéseit. (17. l.)

Mire vonatkoznak ez előterjesztések? Arra a viszályra, mely 1204-ben keletkezett, midőn az esztergomi főkáptalan Ugrin érsek halálával egyhangulag János kalocsai érseket postulálta érsekül, mely választásnak azonban a suffragan püspökök, köztük Calán pécsi püspök, ellentmondtak s az ügyet a szentszék elé vitték. III. Incze 1204. nov. 22-én*) maga elé idézte a panaszosokat. «A püspökök, kik boldog István ünnepére összegyűltek és az esztergomi egyház választása fölött egyhangú elhatározással tárgyaltak», megkérdezték

*) Knauz szerint (*Monumenta* I. k. 175 l.) nem nov. 24-én, hanem 22-én.

a káptalanbelieket. A megkeresésre a káptalaniak azt válaszolták, hogy «senkit nem mernének megválasztani, ha csak az a király teljes kegyét nem bírná és a most említett kalocsai érseket, kiben a nevezett királylyal már korábban megállapodtatok, megnevezni gondoskodtatok, hozzáadván, hogy az érsek megválasztásában a suffraganeusok semmi joggal sem bírnak.» A káptalaniaknak azonban a püspökök azt válaszolták, hogy «Magyarország királyságában a keresztyénségnek első megalapítása óta egész azon időkig az esztergomi székre senki nem választott, ha csak nem a suffraganeusok a kanonokokkal együtt választották a jóváhagyott canoni constitutio és szokás szerint.» A püspökök az érseket a káptalanból óhajtották, mely számos tisztességes, tudós férfival dicsekszik, kik az érseki széken méltóbban ülnének.

A püspökök azért is ellene voltak annak, hogy János kalocsai érsek emeltessék az esztergomi érseki székre, mert ő a kalocsai érseki széket az esztergomi metropolissal egyenlőnek állította és szóval és tettel méltatlanságot követett el ellene. Ha tehát Esztergomba helyeztetnék át, félni lehet attól, hogy az önmagának való ellentmondást elkerülendő, az esztergomi egyház ügyeit kevésbé hatályosan mozdítaná elő s azokat, kik ő szavainak s tetteinek ellentálltak, nem szünnék meg elnyomni. A király és a káptalan képviselői azonban a püspökök állításait «teljesen hamisaknak» mondták s azt állították, hogy tőlük a püspökök, kiknek beleegyezését kérték, a tanácsot és segédkezést megvonták. Mégis a püspökök meghívása mellett, az ő jelenlétökben, állapotok meg a kalocsai érsek személyében s kérték őket, hogy erre vonatkozó postulatíójuk kieszközölése iránt a pápánál közbenjárjanak, mit azonban a püspökök megtagadtak.

A pápa előtt azt is felhozták a kalocsai érsek ellen, hogy ő koronázta meg, az esztergomi egyház sérelmére, a király fiát.

II. András eleinte János kalocsai érseknek Esztergomba áthelyezése mellett volt, utóbb azonban Calanus pécsi püspök mellé, kít a János kalocsai érseket elhagyó néhány kanonok esztergomi érseknek kívánt, állt és az esztergomi érseki székre az ő kinevezését postulálta. Ennek azonban Incze 1204 jun. 24-dikén helyt nem adott, hanem sürgette, hogy «per electionem canonicam vel postulationem concordem» és a suffraganeusok beleegyezésének kinyerésével, ha régi és jóváhagyott

szokásnál fogva az kinyerendő, a püspöki szék egy hó alatt töltsék be, mert különben erről ő fog gondoskodni.

Mint Inceznének az esztergomi préposthoz és káptalanhoz intézett irata 1205 október 6-áról tanúsítja, a béke nem állt helyre.

Mielőtt még a júniusi levél megérkezett volna, a dolgok oda fejlődtek, hogy az országban levő suffraganeusok közül a váczai, veszprémi és győri hozzájárultak János kalocsai érseknek áthelyezéséhez. A nyitrai püspök azon kanonokok mellé állott ugyan, kik Calán pécsi püspöknek esztergomi érsekké kinevezését kívánták, de kijelentette, hogy ha a pápa ezt el nem fogadná, akkor joga sérelme nélkül ő is a kalocsai érsek postulatiójához csatlakozik. Az ügy állása azonban a júniusi pápai mandátum kézhez vétele után sem változott. A kalocsai érsek hívei nem állottak el korábbi postulatiójuktól, a többiek pedig ad postulationem concordem vel electionem canonicam gyűlést hívtak egybe, melyre azonban a kalocsai érsek mellett levő tagok meg nem jelenvén, a másik rész azt állította, hogy a választás joga nálok maradt s újra a pécsi püspököt postulálták, annyival inkább, mert ők jártak el az apostoli mandátum értelmében.

A pápa végre kijelentette, hogy egyik postulatiónak sem lenne hely adandó s júniusi leirata értelmében hozzá tartoznék az esztergomi érseki szék betöltése iránt intézkedni. De mivel a magyarországi személyekről nincs teljes ismerete és így nyugodt lelkiismerettel más személylyel, ki Magyarországból veszi eredetét, a betöltést nem eszközölhette és nem is akarna élére idegent állítani, bár helyesebb és illőbb lenne, ha suffraganeus emeltetnék a metropolisra, mint sem hogy érsek helyeztessék át egyik metropolisról a másikra; mégis az erősebb félhez állt, (partem tamen elegimus potiozem) és a kalocsai érseket áthelyezte Esztergomba.*

Fraknói szavai némi félreértésre alkalmasak: «167 esztendővel az ő (István) halála után, a hagyomány illetékes letéteményesei, püspökök és káptalani tagok, hivatalos nyilatkozatban hirdetik, hogy «Magyarországban, a mióta a kereszténység megalapított, egész az ő korukig (1204) a főpapokat mindég a káptalanok választották.»

*) Knauz: *Monumenta*. I. 181. l.

Ebből azt lehetne következtetni, mintha a nevezettek egy együttes nyilatkozatot állítottak volna ki a káptalanok jogának megállapítására. Ámde, mint az ügy előadásából fentebb kitetszik, nem erről, hanem két, sőt három és négy perlekedő fél vitájáról volt szó, kiknek mindegyike a bíróul hívott pápai szék előtt allegált és saját előterjesztésében maga részére vitatta az igazat. Sőt a király és káptalani tagok a püspökök állításait egyenesen hamisaknak mondták. A perlekedő feleknek tehát oly írásáról, melylyel arról akartak volna együttes bizonyítványt kiállítani, hogy a keresztyénség megalapításától kezdve a püspököket a káptalanok választották, nem lehet szó.

De még ha együttes nyilatkozatot is állítottak volna ki, a saját jogaik érdekében kiállított nyilatkozat el nem fogadható.

Például hozzuk erre föl a legújabb időkből három érsekünknek 1884 február 19-én a felséghez intézett folyamodványát: Ebben a három érsek azt mondja, hogy «II. Sylvester pápa a magyar királyság alapítása évében Szent István királyt a fővédúri jogokkal felruházta.»

Azt mondják továbbá, hogy a törvényhozás pápai privilegiumból bír joggal: «nem máshonnan, mint a király apostoli privilegiumából származtatja mind a törvényhozás, mind a fejedelem a katolikus ifjúság oktatására s nevelésére rendelt intézetek fölött való királyi jogot.»

A katolikus vallás tanulmányi, egyetemi és egyéb alapítványoknak kezelése, a katolikus összes iskolaügynek vezetése az állami közegek részéről «pápai privilegiumban találja alapját és igazoltságát» és «nem állami küldetésüknél, hivatásuknál fogva», hanem mint a pápa által a királynak engedett legfőbb védurasággal bíró védúr megbizottjai járnak el s ezen dolgokban felelősséggel ezen közegek vagy a püspöki kar által kineveztetni kívánt testület nem az állami hatalomnak, hanem a pápai privilegium alapján álló kegyúrnak tartozik felelősséggel és beszámolással.

Íme mit mondanak a hagyomány illetékes letéteményesei!

Ámde még hogy ha az Incze pápa előtt vitatkozó felek egy együttes nyilatkozatot is akartak volna a káptalani választás constatálására kiállítani, ez súlylyal épen azon oknál

fogva, melyet a most idézett példával akartunk feltüntetni, nem bírna, mert hisz tudjuk, hogy István a legatio előtt is nevezett főpapokat, utána is, utódai szinte s kétségtelen, hogy a hittéris munkájával egyidejüleg káptalani választás behozataláról nem lehet szó.

A három érsek idézett folyamodványában azt mondja, hogy a legatio joga István utódait is illette; hogy a legfőbb védüri jogot Sylvester Szent Istvánnak megadta; hogy e pápai privilegiumból eredöleg neveztek és nevezik ki István és utódai a püspököket. Jogositva lennének a három érsek tekintélyére hivatkozni, kik legalább is oly joggal nyilatkozhattak, mint a Fraknoi által idézett perlekedő felek. De nem tesszük, elégségesnek véljük, ha magára a dolog természetére hivatkozunk, mely ellentmond annak, hogy a canoni választást István behozta.

Az azonban kétségtelen, hogy az említett viszály idején káptalani választás divott és kétségtelen, hogy a püspököknek arra befolyásuk volt és hogy választásnál is a szavazatnak arra kellett esnie, kinek választásához a király beleegyezését kikérték.

Az elősoroltakból a XI. és XII., tehát az Istvántól számított két századra a tanúságot a következőkben vonhatjuk le:

Fraknoi szerint csakis István bírt és pedig csakis a követség jogán felhatalmazással az egyházi javadalmak alapítására és ezen javadalmak élére az alapítás alkalmával, tehát csakis az első főpap kinevezésére, továbbá az egyházmegyék területének beosztására, kiváltságok és kitüntetések adományozására és az apostoli keresztnek ünnepélyes alkalmakkor elővitelére.

Az azonban, hogy Sylvester pápa Istvánt a követség jogával tényleg felruházta, okmányilag igazolva nincs és nyílt kérdésnek tekinthető, vajon ő a pápától a követi tisztet egyenesen elnyerte-e, vagy pedig más fejedelmek példájára a szentszék jóváhagyásának föltételezése, a szentszék jogának elismerése mellett, mint országát keresztyn hitre térítő, egyházakat alapító és azokat javadalmazó fejedelem úgy járt el, mintha a követi jogot bírta volna s ekként a pápa nevében a pápa helyett végezte az egyház megalapításának, rendezésének művét.

Akár volt azonban István tényleg pápai követ, akár e tisztség tényleges adományozása nélkül gyakorolta ezt a hatalmat, Fraknói szerint bizonyosnak látszik, hogy István oly joggal, mely a kegyurasági joggal kapcsolatba lett volna hozható, nem bírt. Oda van tehát — ha az ő tanát elfogadjuk, az a legenda, az a hagyomány, melyet Magyarország három érseke felségfolyamodványában vall, hogy a magyar királyok a fővédúri jogot Sylvesztertől nyerték és főkegyuraságuk Szent István hittérítésében, az egyházak alapításában és adományozásában bírja gyökerét.

Ha már István sem örvendhetett más jognak az egyházak alapítása, megadományozása és a kinevezések körül, mint a mit a pápa egyenesen az ő személyére engedélyezett; ha ezen jog utódait, mint Fraknói vitatja, meg nem illette, akkor nagyon természetesen az következnek, hogy Istvánt a királyi székben követő utódai épen semmiféle joggal sem bírtak az egyház körül.

Mínt hogy azonban az ő utódai — a követségi jog nélkül is — melylyel Fraknói szerint nem bírtak — egyházakat alapítottak és azokat megadományozták; mínt hogy főpapokat neveztek ki és e jog természetes következménye volt annak, hogy a királyok a főpapokat az ország első méltóságaivá tették, minél fogva nem szolgáltathatták ki magokat annak, hogy az ő tudtuk, hozzájárulásuk nélkül foglalják el a főpapok a törvényhozás és az ország igazgatásában az első helyet; mínt hogy a királyok az egyházakra és a vallásra vonatkozó törvényeket hoztak, kénytelenek vagyunk Fraknóival szemben azt a meggyőződést vallani, hogy akár a követség jogán, akár azon kívül, István utódai ugyanazon jogokat gyakorolták, melyeket István, és hogy e jogok alapja, tekintet nélkül a vitás követségi jog adományozására, nem egyedül a szentszék tekintélyében, hanem a királyoknak az alapítás és adományozás körül érvényre jutó államfői, fejedelmi tevékenységében is rejlett.

Így volt ez kezdettől fogva, midőn Constantin a katholicus vallást államegyházzá tette.

Az állami hatalom szükségképen érvényre jutott, úgy keleten, mint nyugaton. — Nagy Theodosius elrendelte, hogy mindenki keresztyén legyen.*)

*) Cunctos populos in tali volumus religione versari, quam

Így járt el István is. Akkor, midőn a fejedelem népét megtérítette, országát keresztyénné tette, az államvallást behozta, az ország minden intézményét a vallással, az egyházzal, annak papjaival szerves kapcsolatba hozta, az egyházakat javadalmakkal ellátta, természetes volt az a jog, melynél fogva a király az egyház, a vallás ügyére, a főpapi székek betöltésére is befolyást gyakorolt.

A püspökök kinevezésére vonatkozólag azt mondja Fraknói, hogy István a canoni választást hozta be. Kénytelenek vagyunk kijelenteni, hogy ennek bebizonyításával a tudós szerző adós maradt.

Ennek különben teljesen ellentmondanak azon viszonyok, melyek között az egyház és ország a hittérítés ideje alatt volt, ellene mondanak azok a viszonyok, melyek európaszerte uralkodtak, s melyek között a főpapi székek betöltésénél az állam érdekei miatt sem volt mellőzhető, hogy a fejedelmek akarata is határozó ne legyen.

Azt már mondtuk, hogy az 1204. évből a püspökök és esztergomi káptalan nyilatkozatai ez ügyben érvül el nem fogadhatók.

Hartvikra egyebekben, jelesen az apostoli követség adományozásának részletes elbeszélésére nézve hivatkozik Fraknói. De nem idézi őt a canoni választásra tanuúl. Pedig Hartvik még Asztrikra, a pécsváradi apátra is azt mondja, hogy canoni választással lett kalocsai püspökké. Ámde Hartvik — kit Fraknói is Kálmán király udvarába helyez — nem mindég megbízható. Nem is élhetett Kálmán király alatt a XI. században, hanem a XIII. században Kálmán, gácsországi király idejében, mint ezt dr. Karácsonyi meggyőzőleg kimutatja.*)

Azt az állítást, hogy Asztrik canoni választás útján lett püspök, tarthatatlannak említi Karácsonyi is. Egyrészt az újonnan állított püspökségnél nem volt helye canoni választásnak, mert nem voltak kanonokok, kik választottak volna, másrészt ellenkezett az akkor európaszerte fennálló gyakorlattal.

Kétségtelen, hogy a pápák iparkodtak azt a nagy be-

divum Petrum apostolum tradidisse religio usque ad nunc ab ipso insinuata declarat. (C. Th. XVI. 1. 2.)

*) Kik voltak az első érsekek? 1892. 16., 27. 1.

folyást, melyet a fejedelmek a főpapi kinevezésekre gyakoroltak s mely befolyásról a királyok azon állásnál fogva, melyet a főpapok az országban elfoglaltak, le sem mondhattak, a megfelelő korlátok közé szorítani, mi teljesen jogos és helyes volt. Azonban, hogy ezt épen a magyar királyoknál kezdték volna meg, a hittérítés idejében és ez által lehűtötték volna az egyház javának előmozdítására irányuló buzgalmukat, feltenni nem lehet.

Fraknói egyébiránt maga mondja, hogy a XI. század második felében a magyar királyok csak úgy, mint a német császárok, a főpapok kinevezését és áthelyezését gyakorolták. (18. lap.) II. Géza pedig kijelentette, hogy a pápa tekintélye s tanácsa nélkül a főpapok letétele s áthelyezése iránt nem fog intézkedni, mi egyrészt azt bizonyítja, hogy intézkedett, másrészt azonban az is bizonyos, hogy ily intézkedés, a dolog természete szerint, csakis a szentszék beleegyezésével történhetik.

A pápák a püspöki székek betöltésénél a canoni választást érvényre juttatni törekedtek. Ámde a canoni választás magában véve az egyház érdekeit nem biztosította, mert ez a fejedelmek befolyását meg nem szüntethette, és mert a választások — még ha tulajdonképen egyszerű fejedelmi kinevezéssé nem váltak volna is — annyi visszaéléssel jártak, hogy a pápák egyéb okoktól is vezérelve, mindenképen oda törekedtek, hogy magok részére biztosítsák a káptalanok és királyok ellenében a főpapi székek betöltését reservatiók által, melyek azonban a visszaéléseket meg nem szüntették.

FORSTER GYULA.

AZ ALFÖLDI MUNKÁSKÉRDÉS.

(Tallián Béla cselédtörvény javaslata.)

Azon törvényhozási reformjavaslatok közt, melyek az agrár-socialismus föllépése következtében az utóbbi években előtérbe léptek, már természetöknél fogva is legnagyobb jelentőségűek és legsürgősebbek azok, melyek a munkás és munkaadó közti viszonyok szabályozására vonatkoznak. Tudvalevőleg a « cselédekről » szóló 1876 : XIII. törvényczikk ma már mindinkább hiányosnak mutatkozik ; még pedig nem csupán anyagi részénél fogva, hanem főként, mert az a szellem, mely e törvény meghozatalakor munkást és munkaadót egyaránt áthatott, ma már jó részt eltűnt, hogy helyet adjon egy új fölfogásnak, még pedig az erkölcsi kapcsolatot nélkülöző rideg számításnak. Egy « patriarchalis » alapokon nyugvó törvény, mint a milyen a föntidézett, nem állhat meg e mozgékony század « struggle for life »-jében, hanem szükséges, hogy számolva a harcvezet, mely a tőke és szegény, munkaadó és munkás közt az egész vonalon foly, pontos körülírással jelöltessék meg azon határ, melyen túl egyik félnek sem szabad a jogállam megtorlása nélkül hatolni. Hogy e jelenség nem örvendetes s hogy a patriarchalis szellem háttérbe szorulása jó részt okozója az agrar socialismusnak, az kétségtelen, de viszont kétségtelen az is, hogy a túlságosan laza törvény uralma alatt fajult el annyira a munkásviszony s történt annyi visszaélés a patriarchalis viszony leple alatt. Mindezeknél fogva örömmel üdvözöljük a belügyminiszter abbéli elhatározását, hogy a legközelebbi időben az 1876 : XIII. czikket módosító javaslattal fog a törvényhozás elé járulni. Eltérőleg a rendes gyakorlattól a belügy-

miniszter most Békés vármegye főispánját bizta meg a javaslat kidolgozásával, mint olyant, ki állásánál fogva leginkább hivatottnak látszik a kérdés gyökeres megoldásához hozzá szólani, hisz Békésvármegye évek óta az elégedetlen munkások szintere lévén, az ottani főispán leginkább szerezhetett tapasztalatot a fönálló törvény számtalan hiányairól. Előttünk fekszik a kész törvényjavaslat. Nézetem szerint, mi sem bizonyítja inkább az 1876 : XIII. törvényzikk ósdiságát, mint e javaslat, mely lényeges módosításaival alapján megváltoztatja az eddig divó rendszert s egész sorozatát tartalmazza az új eszméknek. A javaslat kétségkívül még sok bírálaton fog keresztül menni mielőtt törvénynyé válnék s lehet, sőt valószínű, hogy egy téren más irányú módosítás fog elfogadtatni, mindazonáltal Tallián javaslata a maga egészében a mai viszonyok helyes fölfogásából eredvén, egyúttal e viszonyok hű tükrét képezi s mint ilyen az alföldi munkásmozgalmak tanulmányozásánál figyelmen kívül nem hagyható. Az alapeszme, melyből Tallián kiindul s mely következetesen kifejtve a munka minden részében megállapítható, az, hogy a mai munkáviszonyok szabályozására egy oly törvény szükséges, mely egyrészt számolva a cselédek és munkások közt terjedő gyűlöletes fölfogással és eljárással, a kérélhetetlenül alkalmazott szigorával a munkaadókat a munkások jogtalan követeléseivel és eljárásával szemben megvédi, mely másrészt azonban a munkaadók zsarolását az emberiség elveibe ütköző eljárását és jogtalan bánásmódját hason szigorral és tekintélylyel megfékezi. Hogy mennyire sikerült Talliánnak ez elvet biztosítani, azt az alábbiak fogják kitüntetni.

Tallián javaslatát nyolcz fejezetre osztja. Ezek közül az első általános határozatokat tartalmaz, a második a szolgálati szerződésekre, a harmadik a szerződések mikénti teljesítésére, a negyedik pedig a szerződések megszűntére vonatkozik. Az ötödik fejezet a szolgálati cselédkönyvekről szól, míg a hatodik fejezet az aratókról, cséplőkről s általában a mezei munkásokról intézkedik, külön (VII. fejezet) szól a napszámosokról, végre a nyolczadik utolsó fejezet vegyes intézkedéseket tartalmaz.

I.

A mi mindenekelőtt az általános határozatokat illeti, úgy ezek jórészt megegyeznek a főnnálló törvény hason rendelkezéseivel, lényeges eltérést csupán a 6. §-ban tapasztalunk, mely a tizennégy éven aluli kiskorúnak eselődül leendő fölfogadását tiltja. A törvény áthágóit, még pedig úgy a fölfogadót, mint szegődttetőt két forinttól egész húsz forintig terjedő pénzbírsággal, behajthatatlanság esetén pedig egy naptól egész tíz napig terjedő elzárással sújtja.

Talliót e pontnál, a mint az a javaslat indokolásából kitűnik, két szempont vezérelte. Első sorban a fejletlen, még pedig úgy testileg, mint lelkileg fejletlen gyermeket a szolgálati viszony számtalan nehézségeitől kívánta megóvni, másodsorban pedig úgy vélekedik, hogy a fejletlen korúak szolgálati képességének e korlátozásával a már elaggott és nehezebb munkára alkalmatlanokká vált erők keresetképesége biztosíthatni fog. Tagadhatatlan tény, hogy a gyermekeknek szegődtetése sok tekintetben megnehezíti az iskolai hatóságok ellenőrzését s hogy az idő előtti munka meggátolja a gyermek fejlődését s nem kis mértékben okozója azon mindegyre kedvezőtlenebbé alakuló sorozási százaléknak, mely helylyel közfel már a húsz százalékkal is süllyedt.

Úgy közművelődési mint közegészségügyi szempontból egyaránt szükséges, hogy a mai törvény e hízaga pótoltság s Tallió javaslatában nem az eszme, hanem csakis ennek kifejtése jöhet bírálat alá. S e szempontból Tallió javaslatát túlzottnak kell találnunk s a korlátozásnak a tizennégy évig való kiterjesztését a mai viszonyok közt sem szükségesnek sem kivihetőnek nem találjuk. Minden törvénynek, nem tekintve különös célját, egy általános célnak kell megfelelni, mi nem más, mint a törvényes érzék fokozása a lakosság minden rétegénél. Nincs károsabb törvény vagy szabályrendelet, mint az, mely írott malaszt marad, mert hisz ennek behatása alatt a polgárok nem a törvény tiszteletére, hanem a törvény kijátszására neveltetnek, s azért egyetlen törvény hozatalánál sem volna szabad a kivihetőség mértékét szem elől téveszteni. S ha már országos törvénytárunk már amúgy is bővelkedik az ily-

nemű törvényekben, úgy egy oly életbevágó s a lakosság műveletlen elemeit közvetlenül érdeklő törvénynél, mint a milyen az előttünk fekvő, kétszeresen óvakodni kell e szarvas hibától. S ha azonkívül az életviszonyok mintegy kényszerítik és reá vezetik az embert a törvény megszegésére, úgy mind azon jó, melyet egy helyesen és mérsékeltén kivitt elvtől várhatnánk, elenyészik az «írott malaszt» áldásában.

Tallán javaslatá indokolásában a gyermekek idő előtti elszegődtetésében csupán a szülők kényelemszeretétét, munkakerülési hajlamát látja kifejezve s feledi, hogy e látszat vagy föltevés mellett igen sok esetben egy keserű valóság létezik, tudniillik a megélhetés gondja. Bár mily csekély legyen is a tizenkét éves gyermek keresete, már az a körülmény, hogy élelméről más gondoskodik, sok esetben igen nagy előny, még pedig nem csak a szülőkre, hanem esetleg a gyermekre nézve is. Hisz, ha még arról lenne szó, hogy vajon a gyermekeiket elszegődtető szülők közül hány szorul tényleg e kis segítségre, úgy valószínű, hogy az arány nem az elszegődtetés szüksége mellett fog szólni, de legyen e szükség százalékban kifejezve akár csak tíz, úgy még sem szabad e tíz százaléknak sem életviszonyait törvényhozásilag súlyosbitani. De föltéve, bár el nem fogadva, hogy a kiskorú gyermekek munkakeresménye a szülőkre nézve általában nélkülözhető, vizsgáljuk már most, vajon a törvény szakasza pontosan végrehajtható-e? Vizsgálatunkból folyó válasz az, hogy nem. Iskolai törvényünk a kötelező iskoláztatás határidejét a tizenkettedik évben állapítja meg. Ez időpontig a gyermeket, mint tankötelest nyilvántartják, még pedig nem csupán a községházán, hanem a lelkiismeretes tanító is. A tizenkettedik életéven túl a gyermek nem jár az iskolába s bár ismétlő-köteles, a gyakorlatból tudhatjuk, hogy az ismétlősök rendbentartása mennyi nehézségbe ütközik. Míg a minden, napi iskolánál az ellenőrzés folytonos, szükséges és éberaddig az ismétlőnél már természeténél fogva is sokkal lazább s a kényszer is sokkal kevésbé közvetlen. A közművelődés terjedése s a népnevelés szigorú keresztülvitele oly elsőrangú fontossággal bír nemzetünk jövőjére, hogy ez esetben méltón követelheti a törvény, hogy az iskolaköteles gyermekek tényleg látogassák az iskolát s egyúttal jogos minden intézkedés is, mely a tanköteles gyermekek másnemű alkalmazását — így elszegődését is — korlátozza és eltiltja. Annak kimondása

tehát, hogy a tizenkettedik életévüket még be nem töltött kiskorúak cselédekül nem fogadhatók, a mily mértékben szükséges és kívánatos, épen oly mértékben ellenőrizhető és végrehajtható is, mert hisz azok, kikre vonatkozik, egy már fönnálló törvény alapján szigorú és folytonos ellenőrzés alatt állanak. Nem úgy a mindennapi iskolából kikerültek. Igaz, hogy a népoktatási törvény az ismétlő iskola látogatását is kötelezőnek nyilvánítja s ekként a fentemlitett tényezők a tizennegyedik életévig is fönnállanak, de viszont a tapasztalatból tudhatjuk, hogy az ismétlő tanfolyam legtöbb helyen mily kevés gondozásban részesül, még pedig nem csupán a szülők, de még magok az iskolai hatóságok részéről is. Ezek is, azok is egyaránt át vannak hatva a szükség tudatától, mely sok esetben az embert megfosztja a szabad választástól s például nem engedi meg, hogy a szülő gyermekét tizennégy évig csupán csak nevelje és ki ne használja. Ha szomorúak is e tények, számolnunk kell velők s nem kell képzelnünk, hogy egy új törvénnyel meggátolni leszünk képesek azt, minek megváltoztatása hatalmi körünkön kívül esik. Valamint az ismétlő-iskola elmulasztásáért kérdőre vont szülő az élet gondjaira fog hivatkozni s megnehezíti ekként a méltányos hatóság szerepét, úgy a törvény ellenére tizenkét éves gyermekét elszegődtető szülő esetleg nyomorúsága hajlékába fog vezetni s kérdeni fogja, vajon mely törvénynek engedelmessédjék, vajon az írottnak-e avagy annak-e, melyet az élet kérlelhetetlensége szab elé? S vajon ez esetben alkalmazható lesz-e a büntető határozat? A mi pedig az idősebb vagy helyesebben elaggott munkaerő fölhasználását illeti, úgy ennek lehetősége ma is fönnáll s ha mégis oly ritkán pótolja a fejletlen korú alkalmazását, úgy ennek oka részint a szolgálat minemiségében, részint a megörögzött szokásban rejlik. Az elsővel kapcsolatosan jár a bér kérdése is, mely tekintve a mai gazdasági viszonyokat, emelésre igényt nem tarthat, a második jelentősége pedig kifejezést nyer a latin közmondásban: «*Consuetudo est optima interpretis legis*», azaz oly hatalom, melylyel minden törvényhozónak számolnia kell. Mindezekből folyólag méltányolva és helyeselve Tallián alapeszméjét, hibáztatva azonban annak túlhajtását, kimondandónak véljük: «*hogy tizenkettedik évének betöltése előtt cselédnek senki föl nem fogadható, a gazda kötelességévé tétetik a tizennegyedik évét még be nem töltött cselédjét*

ismétlő-iskolába járatni, föltéve, hogy lakhelyétől három kilométernyi távolságon belül iskola van.

A büntető határozatok föntartandók s a gazda utóbb említett köteletségére is kiterjesztendők.

Összehasonlítva a javaslat I. fejezetét az 1876 : XIII. törvényezikk hason részével, föl fog tűnni a ma fönnálló törvény 2. §. törlése. Az 1876 : XIII. törvényezikk 2. §. ugyanis a cselédet a szerződéses viszony alapján a gazda háznépe közé igtatja, a mi a «pariarchalis» viszony törvényes szentesítése volt. Az előadottakból természetesnek fogjuk találni, hogy Tallián e szakaszt törülte s a cselédviszony megállapításánál a cselédalany függetlenségét tartotta szem előtt.

II.

Talán javaslatának egy részében sem lép föl Tallián határozottabb újításokkal, mint abban, mely a szolgálati szerződésekre vonatkozik. Míg a fönnálló törvény e tekintetben fölötte hézagos, sőt hiányos, mi által a szolgálati viszony megítélése mai napig jó részt a különböző hatóságok fölfogásának van kiszolgáltatva s ezért nem csak az egyes megyéknél, de sőt az egyes járásoknál is eltérést észleltünk a hason természetű ügyek elbírálásánál, addig Tallián javaslata a szerződéses viszonyban levén a cselédkérdés jogi alapját, e jogi alapot, úgy anyagi, mint alaki tekintetben a legnagyobb pontossággal és részletességgel körvonalozza. S ha szerző talán az ellenkező szélsőségbe esvén, kissé bonyodalmasan oldja is meg a kítűzött czélt, s ha more patrio gazda közönségünk bizonyára nem egy pontját a «Zopf» gúnynevével is fogja illetni, mégis a javaslat e részét kell olyannak jelezni, mely a szükséges módosításokkal kiegészítve, első sorban hivatottnak látszik, a mai fölfogások és helyi gyakorlatok rendszertelenségébe világosságot és határozott irányt önteni. Szerző a cselédviszony megítélésénél a szolgálati szerződésre fektetvén a fösúlyt, e szerződés megkötésénél és nyilvántartásánál egészen új s az eddigi gyakorlattól eltérő módozatokat javasol. Ugyanis kimondja (11. §.), hogy a szolgálati szerződés teljesítésének megkezdése előtt köteles a gazda vagy megbízottja az illetékes községi előljárásnál megjeleneni s a megkötött szerződés föltételeit rész-

letesen bejelenteni. E bejelentésekről az előjáróság által nyilvántartás vezetettik s a cseléd szolgálati könyvébe a föltételek bejegyeztetvén, a könyv a gazdának átadatik, viszont a cseléd részére a szegődési nyilvántartásra vonatkozó bejegyzés hiteles másolata szolgáltatik ki. A bejelentés kötelezettsége alól föl vannak mentve azon gazdák, kik a cselédnek két tanú előtt kiállított és bélyeggel ellátott bérlevelet adnak, mely bérlevelet azonban a cseléd a gazda illetékes községi előjáróságánál láttamozás és nyilvántarásba vétel végett bemutatni tartozik. A következő szakaszok a büntető határozatokat tartalmazzák, még pedig a 12. §. a bejelentés elmulasztóira két forinttól egész húsz forintig terjedő bírságot, behajthatatlanság esetén egy naptól tíz napig terjedő elzárást ró, a 13. §. a bejelentésre kötelezettekkel szemben alkalmazandó rendszabályokról intézkedik, az esetben, ha akár a gazda cselédje fölhívására, akár megfordítva az illetékes előjáróságnál megjelenni vonakodnék, végre a 14. §. a legfőbb kényszerelvet állítja föl, érvénytelennek nyilvánítván minden szerződést, mely nem jelentetett be. A 15—16. §-ok végre a bérlevelek és nyilvántartások alakiságára vonatkoznak. A föntebbiekből látható, hogy a javaslat e része meglehetősen terhet ró, még pedig úgy a szerződő felekre, mint a községi előjáróságra. S ha meggondoljuk, hogy főként az alföldön az «illetékes» községi előjáróság sok esetben igen nagy illetékességi körrel bír, mi által a bejelentés sokszor nagy idővesztéssel jár s hogy viszont a községi előjáróság a mindegyre szaporodó közigazgatási kötelezettségekkel amúgy is kelleténél túl van terhelve, úgy érthetőnek fogjuk találni azon ellenvetéseket, melyekkel a javaslat e része már eddig is találkozott. Kétségtelenül már szakavatottságánál fogva is elsősorban figyelmet azon ellenvetés érdemel, melyet az országos gazdasági egyesület küldött szakosztálya a javaslat tanulmányozásakor kifejtett. A szakosztály véleményét dr. Csillag Gyula szerkesztette, ki eltérőleg Talliántól, főként a módoszatok egyszerűségétől és könnyítésétől várja a reformjavaslat üdvös hatását. Egészen mellőzendőnek véli a községi együttes bejelentést, nyilvántartást és nyilvántartási kivonatot, hanem e helyett a kiadott bérlevelet általánosítja, melynek másolatát a cseléd megőrzés végett az előjáróságnak beadni tartozik. Viszont a cseléd távozását a gazda tartozik bejelenteni. Csak kivételesen és a re-

mélhetőleg mindegyre fogyó írni s olvasni nem tudó kis gazdáknál tartja fenn a község által kiállított szerződéseket. Dr. Csillag javaslata kétségtelenül a fő irányelv szemmel tartásával lényeges és egyes részeiben elfogadható egyszerűsítéseket tartalmaz s nem lehet kifogásunk az ellen, hogy együttes bejelentés kötelezettsége, helyett a gazda által kiállított bérlelrendszer fogadtatik el, csak hogy ez esetben feltétlenül szükséges a Tallián javaslatában szereplő két tanú föntartása. Mert a szolgálati szerződés megkötésekor mindig figyelemmel kell lennünk azon természetszerű és sokoldalú előnyökre, melyekkel a szabadon rendelkező gazda az igen gyakran kényszerhelyzetben élő cseléd fölött rendelkezik s ezért bár a törvény megalkotásánál nem vezérelhetnek alanyi szempontok, mégis oda kell törekednünk, hogy a törvény azt védje első sorban ki gyöngébb, ez pedig ez esetben a cseléd. S azért, ha a gazdától önként, tanúk nélkül kiállított bérlevelet elégségesnek ismernünk el s a gazdától kiállított másolatot minden ellenőrzés nélkül fogadnók el, úgy a javaslat tulajdonképeni végcélja, ugyanis a cseléd jogainak megvédése, fölötte kétes értékű s fölötte könnyen kijátszható biztosítékokhoz lenne kötve. S ugyanazokból föltétlenül szükséges kimondani, hogy a cseléd a bérlevél másolata bemutatásakor egyszersmind az eredeti bérlevelet is bemutassa, hogy ekként a másolat azonossága az előjáróság által igazoltassék. Ez eljárás által úgy a község, mint a magán felek a terhes és szokszor alkalmatlan bejelentési és nyilvántartási kötelezettségektől mentve volnának a nélkül, hogy e miatt a szerződési alapnak ellenőrzése veszélyeztetve látszanék. A további szakaszokban Tallián a szolgálat megkezdésével s ezzel kapcsolatosan azon taxative felsorolt okokkal foglalkozik, melyek a szerződés megkötése daczára a gazdát följogosítják a cseléd el nem fogadására, illetve ez utóbbit a szolgálatba lépés kötelessége alól mentesítik. Szerző itt a régi törvény fölfogását követi, új csupán azon pont, mely följogosítja a cselédet a szolgálatba lépést mindazon gazdáknál megtagadni, kik a szolgálatba lépést két évvel megelőzőleg a bér jogtalan megvonásáért s általában a gazdai kötelességek súlyos megsértéseért büntetve voltak. Kétségtelenül fontos és helyes újítás, még pedig nem annyira közvetlen mint közvetett céljánál fogva, mely az ilynemű nyilvános megbélyegzés székenérzetével a gazdák jogérzékére

fejlesztőleg fog hatni. Tekintve azonban, hogy így általánosan, minden korlátozás nélkül fölállítva e pont sok vizzályra s a cseléd részéről is soknemű visszaélésre vezetett, czélszerűnek látszanék kimondani, hogy a cseléd e jogával csak az esetben élhet, ha kellően igazolja, miszerint a szerződés megkötésekor a körülményről tudomása nem volt. Ellenkező esetben megtörténhetnék, hogy a cseléd, bár nagyon jól tudja, kihez áll be (a mint rendszerint tudja is), utóbb kedvezőbb kilátásokkal szemben e kifogással élve, kijátszaná a törvény tulajdonképeni célját, mely úgy a gazda, mint a cseléd részéről az önkényes eljárásnak lehető kizárása. A mai törvény uralma alatt mi sem nehezebb s mi sincs inkább az eljáró hatóság egyéni fölfogására bízva, mint annak elbírálása, vajon a szolgálatba lépést makacsul megtagadó cseléd miként kényszeríthető helye elfoglalására.

Az 1876 : XIII. törvényezikk 24. §. erre nézve e fölötté általános és mindennemű magyarázatot eltűrő utasítást ad, hogy «a cseléd, ki a fölsorolt eseteken kívül azon szolgálatba, melyre szegődött, beállani vonakodik, a gazda kívánatára arra hatóságilag kényszerítendő». Csak természetes, hogy ez általános elvnek annyi magyarázója volt, a mennyi e szakasz utasítása értelmében eljárni volt kénytelen. Míg helylyel-közzel a hatóság képtelennek bizonyult a kényszer alkalmazására s így a gazda jogai a szószegő cseléd önkényének ki voltak szolgáltatva, addig másutt a kényszer a legnagyobb mértékben alkalmaztatott, a nélkül azonban, hogy a kényszer tulajdonképeni célja, a szolgálat teljesítése biztosított volna.

A törvény e hiánya az előttünk fekvő javaslatban helyes megoldást nyer. A gyors, közvetlen eljárás az ilynemű kihágások legfőbb orvosszere éppen annyira alkalmazást talál benne, mint a cseléd jogvédelme a hatóság törvénytelen s indokolatlan eljárása esetén. Mert míg a szolgálatát elfoglalni vonakodó cseléd a gazda kívánatára az idézés czélszerű mellőzésével elővezetendő, kihallgatása után azonnal huszonnégy órára elzárandó s aztán szolgálati helyére kivezetendő a nélkül, hogy az elsőfokú hatóság (főszolgabíró, rendőrkapitány) eljárása ellen fölebbezással élhetne, addig az igaz jogában önmagát megsértettnek hitt cselédnek megadatik a jog, hogy az eljáró hatóság ellen bűnvádi panaszszal élhessen. (S ez utóbbi fontos és teljesen indokolatlan törlése a szakosztálynak.)

Folytatása e szakasznak a következő 24. §. is, mely a rendőri megfenyítés és kivezetés ellenére makacskodó cselédet azonnal letartóztatni rendeli, egy havi elzárással sújtja s azonkívül a foglalóban a cselédszerzési költségekben s mindennemű kár megtérítésében elmarasztalja. Az ügymenet szükséges gyorsaságát biztosítja, hogy úgy az első, mint a főlebbezés esetén a másodfoku hatóság soronkívül s lehetőleg azonnal eljárni tartoznak. A javaslat e részének törvényerőre leendő emelése minden bizonynyal egy nagyon érezhető hiánynak és egy hézagosszolgáltatás még annyi hátrányának elejét venné s egyúttal messze menő, de igazságosan alkalmazott szigoróval lényegesen hozzájárulna a cselédek kötelességérzetének fokozásához.

III.

E fejezet elején foglaltak nem igen vetnek kedvező fényt a munkaadók eljárására. Mert tekintve, hogy e javaslat a közvetlen megfigyelés és tapasztalat eredménye, minden egyes szakasza egyszersmind egy jelenségre vezethető vissza, mely a 25., 26. és 27. §-ban, a fájdalom, nagy mértékben divó embertelen és méltatlan bánásmód. S ha az előbbi fejezetben helyesnek és czélszerűnek ismertük a makacskodó és önkényesen eljáró cseléd példás megbüntetését, úgy csak kétszeresen helyeselhetjük e fejezet büntető határozatait is, melyekkel azok sújtatnak, kik magasabb műveltségű és anyagi jólétök ellenére nem átalnak cselédjeikkel szemben jogtalan és törvénytelen eljárásra alacsonyodni. Míg az 1876 : XIII. törvényzikk egyszersűen megállapítja a gazda kötelességeit s nem tartja szükségesnek a kényszerrendszabályok és büntető határozatok megállapítását, addig Tallián javaslata számot vetve a mai viszonyokkal, számot vetve sok gazda eljárásával, a 25. §-ban 200 forintig terjedő bírságban szabja meg azon gazda megbüntetését, ki gazdai kötelességeinek nem felel meg. Sok helyűtt divó szokás, hogy a gazda maga gondoskodik cselédei étkezéséről. Számolva azon gyakori visszaéléssel, mely a cselédek ellátásánál mutatkozik, a 26. §. az illető törvényhatóságok kötelességévé teszi, miszerint a kellő élelmezés megállapításáról szabályrendeleti úton gondoskodjanak. Hasonlóképen a 27. §. mely a

conventióban kimérendő gabona-illetmények minőségének időszerinti megállapítását a közgazdasági előadó meghallgatása után a vármegye alispánjára bizza, még pedig akként, hogy nevezett tisztviselő a minőséget minden év december és augusztus 15-dikén rendeletileg megállapítja. Ezzel szemben a gazdasági egyesület szakosztálya a megállapítást a közigazgatási bizottságra ruházza, még pedig egész évre szólóan a szeptember 15-diki határnappal. Czélszerűség és egyöntetűség szempontjából azonban indokoltnak látszanék a már több ízben hangoztatott elv érvényre juttatása, mely szerint a termény illetménye buzában nem lehet a szokvány buza (76 kg.) minőségénél alsóbb rendű. A 28. §. a lakáskérdéssel foglalkozik. Kétségtelenül úgy közérkölcshiségi, mint közegészségügyi szempontból egyaránt kívánatos és fontos, hogy a cseléd magányos, egészséges lakással bírjon, hol a betöltött napi munka után családjának és önmagának élve, egészséges pihenés után új erőt mérítsen a további munkára. Sok, igen sok kívánni valót találtunk e tekintetben is, még oly helyeken is, hol a gazda emberséges és méltányos bánásmódja köztudomású. Ily gazdánál nem lehet s nem szabad föltenni, hogy nem bír fogékonysággal cselédjé egészséges elhelyezése iránt, s ha mégis nem teher mindennek eleget, minek fölfogása szerint is eleget tenni kellene, úgy ez világos jele, hogy a mai gazdasági viszonyok olyanok, hogy a gazda csak kétszeres gonddal költsékezhetik s kénytelen költségeit beosztani, még pedig gyakran nem hajlamai, hanem nélkülözhetetlen szükségletei szerint. S ha helyes is a javaslat törekvése a lakásviszonyok javítását a felsőbb hatóság gondozása alá bocsátani s a törvényhatóságok kötelességévé tenni a törvény életbelépésétől számítva egy év alatt erre vonatkozó szabályrendeletet alkotni, úgy a fönnebb előadottak alapján határozottan hibáztatnunk kell, a cselédlakások kényszer átalakítását egy öt évi határidőhöz kötni, mert nem tekintve, hogy ez intézkedés nagyon is belevág a szabad rendelkezés jogkörébe, már a mai viszonyok közt is előre megjósolható, hogy e szabályrendelet végre nem fog hajthatni, mert egyáltalán végre sem hajtható. Elég, ha a szabályrendelet kimondja, hogy cselédlakások ezentúl csakis a rendeletben fölsorolt kellékek megtartásával építhetők s hogy e kellékek a már meglevő lakások esetleges átalakításánál, javításánál is lehetőleg szem előtt tartandók. A 29. §. két forint-

tól egész ötven forintig terjedő birságot, nem fizetés esetén pedig egy naptól egész huszonöt napig terjedő elzárással sújtja azon gazdát, ki cselédjét annak testi erejét meghaladó vagy egészségét veszélyeztető munkával terheli.

A beteg cseléd gyógykezelését illetőleg csupán azon esetre találtunk módosítást, ha a cseléd betegségét annak könnyelmű életmódja, szóval önhibája okozta. Míg a fennálló törvény 34. §. értelmében a gazda gyógykezelési kötelességei ipso facto megszűnnek, addig a javaslat 32. §. értelmében a gazda ez esetben is tartozik cselédjét egy hónapig gyógykezelteni, azon különbséggel, hogy ez esetben a gazda jogosítva van a gyógykötségeket a cseléd béréből avagy vagyonából visszatartani. Mint látjuk a cselédre nézve a hátrány e javaslat szerint is fennáll, biztosítva van azonban az ember gyógykezelése, mi az emberiség egy határozott vívmánya.

Új a 34. §. Míg eddig a cseléd családtagjainak betegsége esetén az orvos és gyógyszerek kiszállítása a gazda egyéni érzékére volt bízva, tehát nagyon is különbözően volt biztosítva, addig jelen szakasz a gazda kötelességeit e pontra is kiterjeszti és két forinttól egész száz forintig terjedő birsággal, nem fizetés esetén egy naptól egész ötven napig terjedő elzárással bünteti a kötelességmulasztó gazdát. A 35. §. a munkás pihenését biztosítja, még pedig nyáron legalább öt, télen legalább hét órai éjjeli nyugvásban. Az ez ellen vétő gazda a 25. §. büntető határozatai alá esik.

A néhány év óta terjedő munkás és cselédpanaszok egyik leggyakoribb, de egyszersmind egyik legindokoltabb tárgya a vasárnapi és ünnepi szünet megszegése és kijátszása volt. Egy hét fárasztó, mindennapi munkája után csak természetes és jogos a cseléd kívánsága, hogy legalább egy nap az övé legyen, melyen kedvére kipihenhesse magát, családjának, saját ügyeinek élhessen. A kényelemben élő ember nem is tudja elképzelni a fontosságot, melyet a szegény munkás a vasárnapnak tulajdonít s bizony-bizony vissza kell gondolnunk diák éveinkre, hogy átérezzük és megértjük örömét.

Azonkívül nem szabad feledni, hogy a vasárnap az egyedüli nap, melyen a munkás egy magasabb erkölcsi eszmének, a vallásnak élhet. Bármiként gondolkozzék is különben valaki a vallási kötelességekről, azt el kell ismernie, hogy a szegény nép jóvoltának, fejlődésének és erkölcsiségének a vallás egy

pótolhatatlan kincse, melyet fejleszteni és erősíteni kötelessége mindenkinek, ki a nép s ez által a nemzet fejlődése iránt fogékony. S ha már a körülményeknél fogva nem minden gazdának áll módjában, hogy cselédeit a templomba küldje, úgy viszont egy gazdának sem szabad meggátolni a lehetőséget, hogy a cseléd önszántából vallási kötelességeinek eleget ne tegyen. A fönnálló törvény, mint sok egyébről a vasárnap munkaszünetről sem emlékszik meg. Pótlólag és javítólag lép föl ezúttal is a javaslat. A 36. §. értelmében ugyanis vasárnapokon, karácsony, husvét, pünkösöd két-két ünnepnapján, szintűgy szent István napján is, kivéve a gondozásra bízott jószág és majornak rendes ellátását s tisztántartását, a cselédttől más munkát kívánni tilos. Halaszthatatlanul sürgős mezei munka esetén joga van a gazdának a cselédeket munkára kirendelni, ez esetben azonban köteles a cselédnek a folyó napszámot kifizetni. Csupán a «vis maior» esetén nincs helye munkaszünetnek. A gazdasági egylet szakosztálya bármily rövid munkáért legalább a fél napszámot javasolja megállapítani. A vallási szempont figyelembe vételével nagyon helyesen jegyzi még meg a szakosztály javaslata, hogy azon cseléd, ki vasárnap vagy ünnepnapokon isteni tiszteletre akar menni, a délelőtt külön díjazott munkára sem kényszeríthető. A cseléd kártérítési kötelezettsége már a fönnálló törvényben is ki van fejezve. Tekintve azonban, hogy e kártérítési kötelezettség általánosítva és minden korlátozástól menten a cselédperlekedéseknek folytonos anyagát képezi s a cseléd tényleg a gazda önkényének van kiszolgáltatva, a reformjavaslat harminczkilenczedik szakasza bár elismeri és védi a gazda kártérítési igényét, s ennél fogva megengedi a cseléd bérének megfelelő visszatartását, esetleg, sőt ingóságainak lefoglalását is, de csakis óvadékképen, mert a gazda köteles a kárt megállapítása és követeléseinek megítélése végett az illetékes hatóságnál a eljárást nyolcz nap alatt megindítani, különben igénye elévül. Családos cselédnél pedig nem foglalhatók le (még óvadékképen sem) a legszükségesebb ingóságok, sem a család élelmezésére nélkülözhetetlen bér-rész (a szakosztály módosítása szerint a bér fele). Az elévülési idő fölötte rövidre szabása ellen a szakosztály a már elfogadott gyakorlatra hivatkozva, kifogással él, s tekintve, hogy a közigazgatási eljárásban mint határidő rendszerint a tizenötödik nap szerepel, nem látjuk

indokoltnak ez esetben a nyolczadik napi elévülést, főként ott, hol mint a gazdaságban, a gazda szabad mozgása nem egyszer korlátozva van. A tizenöt napos elévülési idő elfogadásával azonban a gazda joga is kellően biztosítva látszik s fölöslegessé teszi azon újabb biztosítékot, melyet a szakosztály a közigazgatási úton kívül a gazdának fön akar tartani.

Elvégre ki kártérítési igényét tizenöt nap alatt sem jeltenti be, méltán tekinthető olyannak is, mint ki a kártétel megbocsátásával kártérítési igényéről is lemondott. Egyáltalában a lehetőségig mellőzendőnek véljük a hosszadalmas birói eljárást a gyors, de épen ezért hathatós orvoslást sürgető cseléd- és munkáskérdésnél, hol nem annyira egy jogi kérdés eldöntése, mintsem inkább az osztó igazság haladéktalan érvényesülése az irányelv. A cseléd szolgálati szerződésénél fogva közvetlen és szoros viszonyba lép a gazdájával. A dolog természetéből foly, hogy a gazda, ki föltétlen parancsoló s a cseléd, ki föltétlen engedelmességgel tartozik, könnyen juthatnak egymással ellenkezésbe s a szolgálati viszony megkivánja, hogy ez esetre megadassék a gazdának a mód akaratát a cseléddel szemben föltétlenül érvényre juttatni. Egyszóval a gazda és cseléd közti viszony magában foglalja a fegyelem fogalmát s ebből folyólag a fegyelem minden biztosítékával birnia kell. Tudvalevő, hogy az úgynevezett úri-székek jórészt a földesurak korlátlan jog és igazság szolgáltatásának voltak tényei, mindaddig, míg a jogegyenlőség s szabadság fogalmai megszűntették az önbíráskodás e sajátos formáit. A földesúrból lett a munkaadó birtokos, míg a jobbágyból lett a szabad munkás vagy cseléd, s már most az volt a kérdés, vajon a fegyelem szükséges mértéke mily módon biztosítandó a két szabad szerződő fél között. Az 1876-dik törvény alkotásakor a jobbágyság eltörlése mellett is élt még egy patriarchalis fogalom, a régi idők maradványa, mely a cselédet a gazda háznépévé avatta s egyúttal a gazda családfői tekintélyét a cselédekre is kiterjesztette. E «*családias*» fölfogás jut kifejezésre az 1876-diki törvény negyvenötödik szakaszában is, melynek értelmében kifejezések és cselekvények, melyek a család és háznép keretén kívül más személyek közt sértőknek tekintethetnek, a gazda irányában nem támasztják a becsületsértés véelmét. E szakaszra mondták, talán némi joggal, hogy a káromkodás szabadságának törvénybe ígtatása. Azóta húsz év telt le s a munkasza-

badság ez idő alatt teljesen érvényesült, háttérbe szorítva és kiszorítva legtöbb helyütt a régi hagyományokat, a múlt idők patriarchalis fölfogását. Egy azonban nem szorult háttérbe, sőt fejlődött: a káromkodás. A mit az 1876-diki törvény még mint a «*családi*» viszony egy kísérőjét föntartani és megvédeni kívánt, az a *családi*asság megszűntével elveszté ez egyedüli, nem lét okát, hanem mentségét.

A fegyelem föntartása ma is szükséges, talán szükségesebb mint valaha, de annak nem módja a durvaság s ezért helyes Tallián fölfogása, ki szakítva a régi idők ósdi maradványával s elismerve az egyenlőség elvét, javaslatában nem tesz különbséget a cseléd becsülete s más polgár becsülete között s a becsületnek megsértését, eredjen az mindjárt a gazdától is, megbünteti. (Negyvennegyedik szakasz.) Érdekes ezzel szemben a szakosztály ellenjavaslata, mely szószerint így hangzik: «A cseléd a gazda parancsait tisztelettel és készséggel tartozik fogadni, kifejezések és cselekmények, melyek a háznép keretén kívül (a család szó tehát kitöröltetett) más személyek között sértőknek tekintetnek, a gazda irányában nem támasztják a vélelmet, hogy a cselédet becsületében érinteni szándékozott volna. A gazda jogosítva van cselédjét megdorgálni, fölötte házi fegyelmét gyakorolni és szolgálati kihágásáért fizetéslevonással is fenyíteni, de a büntetéspénzeket magának meg nem tarthatja, hanem vagy a községi szegényalapra vagy a munkásbiztosítás pénztárának föllállítása esetén ide tartozik befizetni». Mint látjuk, az ellenjavaslat a régi gyakorlathoz és régi eszmékhez ragaszkodva s nem vetve számot a változott viszonyokkal és a nép mindegyre növekedő fölvilágosodottságával erőnek erejével fönn akarja tartani a házközösség nem létező fogalmát, fönn akarja tartani pedig nem a bensőbb emberséges érzés fokozásával, hanem a mindenkor és mindenkivel szemben elítélendő durvaság megvédésével. Mert vajon mi más magyarázata lehet e sajátos állításnak, hogy kifejezések, melyek más személyek között sértőknek tekintetnek, a gazda irányában nem támasztja a vélelmet, mintha cselédjét becsületében érinteni szándékozott volna. «Tehát becsületsértő kifejezés becsületsértési szándék nélkül.» De akkor mi értelme van a kifejezés használatának, talán oly talisman ez, mely a hanyag cseléd szorgalmát különösen fokozza? Megadja erre a választ a gazdasági szakosztály indokolása, mely a

gyakorlati szükségletekre hivatkozva, fön kívánja tartani az eddigi gyakorlatot a cselédség műveltségének általános színvonalára való utalással. Mindenekelőtt nagyon kérdéses, hogy a durvaság gyakorlati szükség-e a cselédekkel szemben, hisz ellenkezőleg, az elfogulatlan gyakorlat azt mutatja, hogy a cselédviszonyok ott legrosszabbak, hol a durvaság a fegyelem rendes eszköze. A mi meg a durvaság szükségét a cselédség műveltségi viszonyaival való összhangba hozását illeti, úgy ez összhangot legalább is annyi joggal a durvaság alkalmazóira is kiterjeszthetjük. Természetszerű, hogy az elemi műveltségű cseléd vagy munkás nem lehet s nem is oly érzékeny, mint a magas műveltségű egyén s épen ezért a megrovó kifejezéseknek is vele szemben erélyesebbeknek kell lenniök. Ez erélynek azonban a becsületsértő durvaságig való fokozása méltán sértheti az önérzetes cselédet, mely sérelem ellen a cselédet épen fejlesztendő műveltsége és becsületérzése miatt kell megvédeni. Hogy különben a szakosztály ebbeli fölfogása saját keblén belül is ellenzésre talált, arról tanúskodik előadójának dr. Csillag Gyulának első véleménye, mely teljesen elfogadja Tallián javaslatának e szakát. Tovább vizsgálva a szakosztály javaslatát, azt találjuk, hogy a múlttal szemben inkább tovább megy a fegyelem biztosításában, világosan kifejezván a gazda «házi fegyelmi» jogát. Hogy mit ért a javaslat házi fegyelem alatt, azt nem tudjuk, kétségtelen azonban, hogy e jog is egy nem létező alaphól veszi kiindulását s kétértelműségénél fogva a gazdák embertelen bánásmódjának lehet akaratlan szerzője. Egyáltalában a szakosztály fölfogása e kérdésben ellenkezik azon czéllal, mely a reformeszmét az illető körökben megérlelte. A szakosztály ugyanis azon szempontból látszik kiindulni, hogy a rossz cselédekkel szemben a gazdák fegyelmi és intézkedési köre kiterjesztendő, egyszóval a munkás- és a cselédkérdést egyoldalúan, még pedig a gazdák érdekében véli megoldhatni.

Pedig a munkáskérdésnél nem vagy nemcsak a gazdarend megvédéséről van szó. A megoldás irányát állami és társadalmi szempontok vezérlik s e munkánál nem szabad s nem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a munkáskérdés nem csupán munkások, hanem egyszersmind a munkaadók törvénytelen eljárásában leledzik s ennél fogva minden reformnak oda kell törekedni, hogy e kétoldalú törvénytelenségeknek ele-

jét vegye. Ez pedig csupán a hatósági fölügyelet kiterjesztésével és szigorításával lehetséges, mivel kapcsolatosan jár a gazdák minden önkényének, a milyen az önbíráskodás is, korlátozása s lehető kiküszöbölése. Úgy a tág értelmű és sok magyarázatot eltűrő házi fegyelem alkalmazása, mint az ellenjavaslatban tervelt bírságotlási rendszer, csak új tápot nyújtandanak a gazdák önkényének s evvel a munkásosztály elkeseredésének. Az egyedüli helyes és elfogadható javaslat ez esetben a békési főispáné, mely természetesen megadja a jogot a cseléd megdorgálására és fegyelmezésére s azonkívül módot nyújt a gazdának súlyosabb kihágás esetén a hatóság védelmét igénybe venni, mely hatóság gyors és hatékony eljárását biztosítja a negyvenharmadik szakasz.

IV.

A szerződés megszűnését öt esetben ismeri el a javaslat, tehát látszólag két új válfajt különböztet meg a főnnálló törvénnyel szemben, de csupán látszólag, a mennyiben a cseléd halála már magában foglalja a szerződés megszűnését, az 1876. törvényben a gazda halálával kapcsolatosan tárgyalatik, viszont a javaslat negyvennyolczadik szakasza, mely a katonai szolgálat előidézte akadályokra vonatkozik, teljesen megfelel az 1876-dik XIII. törvényczikk tizedik szakaszának és csupán a beosztás tekinthető újnak. A mi azonban a szerződés megszűnését követő eljárást illeti, az előttünk fekvő javaslat több lényeges eltérést tartalmaz, melyek legfőbbike az évnegyedekre eső bérmunka arányos kiszámítására vonatkozik. A mi mindenekelőtt a gazda halála okozta szerződés-megszűnés esetére vonatkozik, e javaslat azon álláspontra helyezkedik, hogy a halálozás ténye miatt, föltéve, hogy az új örökösök a gazdálkodást nem folytatják, a szolgálati szerződés ispo facto, tehát a halálozás napjától megszüntnek tekintendő. Kötelesek azonban az örökösök a cselédnek a megszoigált béren kívül az elbocsájtás (halálozás) napjától számítva, még egy negyedévi bért kiadni.

Ez alól eltérést a javaslat csak azon esetben ismer, ha a halál, illetve az elbocsátás a kikötött szolgálati időt két hóval

megelőzőleg következett volna be, mely esetben csupán a teljes bér kiadandó.

E javaslatot a szakosztály azon helyes kiegészítéssel látta el, hogy a kötelezettség a gazdálkodást ugyan folytató, de a cselédet megtartani nem hajlandó örökösökre is kiterjed. A javaslat a mai gyakorlattól csak annyiban tér el, hogy a gazda halálának föltétlen és azonnal fölbontó hatályt tulajdonít, holott a törvény szerint a gazda halála csak arra jogosítja az örökösöket, hogy a cselédet a legközelebb eső kilépési naptól elbocsássák, tehát a külső cselédeket az egy év után számítandó, a belsőket pedig a három, illetve egy hónap után számítandó naptól.

A cseléd elhalálozása esetén a javaslat azt a méltányos újítást tartalmazza, hogy a gazda a cseléd által használt lakást annak halála után még két hétig az elhunyt családja rendelkezésére bocsátani tartozik. Bizonyára helyes irány-elv, mely főként télvíz idején kimondhatatlan jótétemény a szegény hátramaradottakra, csak hogy a szűk lakásviszonyok nem egy esetben meggátolják a gazdát az új cseléd elhelyezésében s fölfogadásában. S ezért czélszerű lenne annak kimondása, hogy a gazda lakásszükség esetén a családot előbb is kiköltöztetheti, csak hogy ez esetben a családnak egy havi szokásos laktól fizetni tartozik. Messzebb menő a szakosztály pótjavaslata, mely az elhunyt cseléd családjának kifizetendő bérminimumot egy negyed évben szabja meg s ez időre terjeszti ki az elszállásolás kötelezettségét, kimondásával annak, hogy az elhunyt munkabíró család tagja a bérfizetés idejére munkával tartozik. E javaslat azonban csak fokozná a már fentebb említett nehézséget s azért a lakásadás kötelezettségére vonatkozó rész föltétlenül mellőzendő.

Az egy negyed évi bérminimum pedig csupán azon esetre lenne megállapítandó, ha az elhunyt egyetlen munkabíró vagy munkaképes családtagot sem hagyna hátra, minden más esetben, így a családtalan cselédnél is, a bérilletmény az eddigi gyakorlat szerint lenne számítandó.

A gazda részéről jogos fölmondási eseteket a javaslat öt pontban sorolja föl és a fönnálló törvényhez képest egy pontot mellőz, azt ugyanis, a mely a női cseléd teherbe esésére vonatkozik. E pont mellőzése különben nem változtat a gyakorlaton, hisz úgy az 1876 : XIII. törvényczikk, mint a javaslat első

pontja értelmében jogos a fölmondás, ha a cseléd azon munkára, melyre fogadtatott, kellő erővel vagy képességgel nem bír. A jogos fölmondás eseteinél úgy Tallián javaslata, mint a szakosztály véleménye a szolgálati viszonyt tizenöt nap alatt föl bontottnak tekinti, azonban a szakosztály külön megállapítandónak tartja, hogy a gazdasági cselédek, ha csak az ellenkező világosan ki nem köttetett, egy egész évre szegődöttékül tekintessenek s épen ezért a szerződés a pontosan körülírt fölmondási, illetve elbocsátási eseteken kívül az év letelte előtt föl nem bontható, sőt még a szolgálati szerződésben kikötött idő után is állandónak tekintetik, mindaddig, míg vagy a gazda vagy a cseléd a viszony megszűnését megelőzőleg két hónappal föl nem mond. A tizenöt nap alatt foganatosítható fölmondás tehát kizárólag az esetenként föl sorolt bontó okokra van korlátolva. Nehogy azonban fölmondás jogának indokolatlan igénybe vételével a szolgálati viszony lehetőleg állandósítandó jellege veszélyeztessék, illetve kijátszassék, a szakosztály véleménye, úgy a gazdának, mint a cselédnek megadatni kívánja azt a jogot, hogy az előljárásság által kívánatra írásban kézbesítendő és jogtalannak vélt fölmondás ellen, az érdekelt fél három nap alatt kifogással élhesen, mely kifogás elbírálását az elsőfokú hatóság nyolcz nap alatt teljesíteni tartozik. A szakosztály e külön véleménye helyes alapokon nyugszik s az irányelv, mely a javaslatban érvényre jut, a gazdasági cselédek szolgálati viszonyának állandósítása, első rangú gazdasági szükség. A külön vélemény kiegészítője Tallián javaslatának s szükséges előzménye, azon sarkalatos és lényeges újításnak, mely a bér időszaki kiszámítására nézve a javaslatban kifejtve található. A mai gyakorlat értelmében mindazon esetben, a midőn a szolgálati viszony a gazda, akár a cseléd részéről a törvény értelmében idő előtt föl bontatik, a cseléd a valóságos szolgálati, illetőleg fölmondási időre eső bérét követelheti. Az előttünk fekvő javaslat a gyakorlatot a maga egészében nem fogadja el, hanem ezzel szemben azon fontos újítást tartalmazza, mely szerint mindazon esetekben, a midőn a cseléd javíthatatlan hanyagsága, engedelem nélküli eltávozása, szintúgy rosszakaratból származó kártétele szolgáltatja a fölmondás jog alapját, a cseléd az évi szegődményének évnegyedenként egyenlő hányadrészben való számítását nem követelheti, hanem ily esetekben a naptári év

első negyedére a bérnek tizenöt százaléka, második negyedére húsz százaléka, harmadik negyedére negyven százaléka, végre utolsó negyedére a bérnek huszonöt százaléka számítandó.

A javaslat e szakasza is egy ténybeli szükség helyes fölismerésén alapszik. Hisz nem egy, de számtalan példa van rá, még pedig nem csupán socialistikus vidékeken, hogy az őszi vagy a tél folyamán a kereset nélküli munkás elszegődik cselédnek, hogy téli főtartását biztosítsa. A tavasz, illetve nyár beálltával azonban, úgy vélekedvén, hogy több és jobb keresetre nyílik kilátása, minden áron szabadulni akar a szolgálatból s ezért, ha fölmondásra ürügyet nem talál, akként viselkedik, hogy kénytelen legyen a gazda szolgálatából elbocsátani s ekként előáll a visszas helyzet, hogy például a béres, ki a legszorgosabb nyári munka előtt elcsapatja magát, bár nem teljesítette az elvállalt munka felét, mégis bérének felét kiveszi, mihez a nagyobb nyári kereset járulván, határozottan többet szerez, mint a szolgálatát híven teljesítő cseléd. S ezért Tallián javaslatában nagyon helyesen megkülönbözteti az elbocsátási esetek erkölcsi becsértékét s különbséget tesz azon esetek között, melyek nyilvánvalóan a cseléd rosszakarátának kifolyásai s azon esetek között, melyek mint a cseléd erőtlensége vagy képtelensége, szintűgy mint családtagjának összeférhetetlen természete a rosszhiszeműség vélelmét kizárják. Míg ez utóbbi esetekben, az eddigi gyakorlat főtartásával, a cseléd a kilépés napjáig esedékes bérhányadra bír jogot, addig az előbbieken a már idézett kiszámítás lép érvénybe.

Föltéve tehát, hogy a javaslat e szakasza törvényerőre emeltetik, a szolgálatát rossz viselet miatt elhagyni kénytelen béres július 1-én bérének csupán harminczöt százaléka fog igényt tarthatni, mi egyrészt elejét fogja venni a cselédek rosszhiszemű eljárásának, másrészt könnyíti a gazda helyzetét a legfőbb munkaidőbe eső cselédfogadásánál. (Ötvenedik szakasz.) A bér új számítása különben a cseléd jogos fölmondási eseteinél is alkalmazást nyer és csupán egy esetben, a midőn a gazda a kialakított bért annak idején fölszólításra sem fizetné pontosan, kötelezi a gazdát a fölmondási időre eső bérhányad teljes kifizetésére. A cseléd a fölmondást követő tizenötödik napon távozhatik szolgálatából. Tekintve azonban, hogy a fölmondási esetek harmadika azon körülményre vonatkozik,

a midőn a cseléd jelenléte szülei és családja föntartására nélkülözhetetlenné vált, tehát egy sürgösségi körülményre, a tizenöt nap merev föntartását kivihetetlennek véljük s az 1876 : XIII. törvényczikk alapján annak kimondását tartanók helyesnek, hogy ily esetben a cseléd jogosítva legyen alkalmas helyettes állításával azonnal távozni. A javaslat, valamint a szakosztály véleménye is, kötelességévé teszi a cselédnek a még a fölmondás napján a gondjaira bízott tárgyakról átszámolni, hogy a gazda esetleges kártérítési igényeit még a szolgálati viszony végleges megszűnte előtt érvényesíthesse, szintűgy jogot ad a gazdának a makacskodó cseléddel szemben a hatóság beavatkozását igénybe venni. A fölmondás nélkül való, tehát azonnal elbocsátás, illetve elhagyás esetei a mai gyakorlat alapján vannak megállapítva. Eltérés csupán a kiszolgáló bérre nézve tapasztalható. Ugyanis a javaslat ötvenhetedik szakasza értelmében, ha a cseléd a gazda vagy családtagjai rossz bánásmódja miatt jogosított a szolgálat elhagyására, az egész szolgálati időre járó bér esedékes, míglen, ha a szolgálati viszony fölbontását egy a gazda kötelességeit nem érintő körülmény okozta, az új bérszámítás nyer alkalmazást. Fontos és úgy a rossz gazdákra, mint a rossz cselédekre súlyos korlátozásokat tartalmaz az ötvennyolczadik szakasz. Míg az eddigi törvény mondhatni védelem nélkül hagyta mind a gazdát, mind a cselédet a makacskodó rosszakarat némely tényeivel szemben, s az eljáró hatóság is nem annyira irányt, mint inkább önkényes eljárást meríthetett a törvény betüiből, addig idézett szakasz pontos körülírással megállapítja, hogy azon gazda, ki a jogos fölmondás avagy azonnal elbocsátás esetén kívül bocsátja el cselédjét, száz forintig terjedő pénzbüntetéssel, nem fizetés esetén pedig tíz napi elzárással sujtandó. Természetesen, ez nem érinti a gazda bérfizetési kötelességét, s épen az az új a javaslatban, hogy a szerződő felek jogtalan eljárása nem csupán a jogrövidítést szenvedett szempontjából ítéltetik meg, hanem egész társadalmat érdeklő következményeiben nyer elbírálást és súlyos megtorlást. Épen úgy a jogtalanul távozó cseléd, hatóságilag kivezetendő s makacskodás esetén a huszonnegyedik szakasz súlyos büntetési alá esik.

Azonkívül — s ez a legfőbb korlát — az ily cseléd minden megszolgált, de ki nem fizetett bérre igényét veszti, de viszont a gazda sincs jogosítva a bér megtartására, hanem tartozik azt

a munkások segélypénztárába vagy ennek fölállításáig a községségi szegénypénztárba tizenöt nap alatt befizetni.

Az 1876 : XIII. törvényczikk hetvenkilencedik szakasz az elbocsátási bizonyítványokról intézkedik. Ez intézkedésekkel szemben a javaslat kimondja az eddig tizenöt krajczáros bélyeggel megterhelt bizonyítványok bélyegmentességét, mi kétségekívül szükséges, ha akarjuk, hogy a bizonyítványokat tényleg minden gazda kiállítsa. Czélszerű a szakosztály azon újítása, hogy a bizonyítványra mindenkor a cselédkönyv száma is reá vezetendő.

Tekintve gazdasági viszonyainkat, a cselédnek egy napi járásra van szüksége, míg egy vagy más szomszédes községbe mehet, hely után nézni, a méltányosság kívánja, hogy a távozó cselédnek mód nyujtassék az elszegődésre, mely módot a javaslat az által véli biztosítani, mely szerint a gazda kötelességévé teszi a cselédnek két köznapot, bérlevonás nélkül, engedélyezni. (Ötvenkilencedik szakasz.)

Valamint a cseléd-szerződés megkötésekor, úgy annak megszűntekor is érvényesül a hatósági ellenőrzés. A javaslat hatvanegyedik szakasza rendeli, hogy a szolgálati viszony megszűntetése esetén köteles a gazda vagy megbízottja a távozó cseléd szolgálati könyvét azon község előljáráóságánál, hol a szerződés, illetve bérlevél nyilvántartatott, bemutatni.

Föltéve, hogy a bérlevél nyilvántartása a bérlevél hiteles másolatának egyszerű megőrzésével egyszerűsítettnek, úgy az elbocsátás bejelentése minden írásbeli teendő nélkül a másolat visszaszolgáltatásával tudomásul vétetnék.

A szakasz két forinttól egész száz forintig terjedő bírsággal, nem fizetés esetén pedig két naptól egész tizenöt napig terjedő elzárással sújtja e rendelkezést figyelmen kívül hagyó gazdát.

V.

A szolgálati cselédkönyvekről intézkedő V. fejezet semmi lényeges újítást nem tartalmazván, áttérhetünk a javaslat azon részére, mely nem vonatkozik a tulajdonképeni cselédre, hanem azok viszonyát tárgyalja, kik mint mezei munkások egy elvállalt nagyobb munka teljesítésére szegődtek, a

kik mint aratók és cselplő-munkások szerződés alapján állva, élesen megkülönböztetendők a napszámos munkásoktól. Ha az alföldi munkásmozgalom, helylyel-közzel már a szoros értelemben vett cselédviszonyt is érintette, úgy mégis e mozgalom tulajdonképeni teréül a munkájokról szabadon rendelkező munkásokat tekinthetjük, kik állandó fegyelmezettség és fölügyelet híjján a cselédeknel jóval inkább vannak az izgatásoknak kitéve.

Míg a cselédeknel az utóbbi évek káros tana leginkább csak a szolgálati viszony fölbontására való törekvésben s a szolgálat fogalmának megbélyegzésében nyilvánultak, addig a tulajdonképeni socialisták a mezei munkások köréből kerültek ki.

Az alföldi munkásnép ott, a hol a socialista tanok hódítottak, első sorban az aratási viszonyok módosítására törekszik, legfőbb reménye az, hogy adandó alkalommal a mezei munkások egyeteme az aratási föltételeket, közvetlenül az aratás előtt megtagadva, a szükség által kényszerítse a munkaadókat a munkásokra nézve kedvezőbb föltételek elfogadására. Tovább szöve álma fonalát, úgy vélekedik, hogy a súlyos, de szerinte igazságos föltételek alatt a gazdák igazságtalan gazdálkodásának is eleje fog vétetni, s így közvetve elérteni a végezel, azaz a vagyoni egyenlőtlenségek teljes kiküszöbölése. Ez és hasonnemű ábrándok terjesztése mételeyezte meg e különben józan nép gondolkodását, ez ábrándoktól vezérelve, tartja magát vissza számtalan munkabíró a munkától és szintűgy ez ábrándok káros voltának fölismerése kényszeríti a törvényhozást arra, hogy erélyes intézkedésekkel a mételey tovaterjedésének, illetve a kór kitörésének lehetőleg útját állja.

Az előttünk fekvő javaslat több lényeges módosítást tartalmaz a jelennel szemben, s főként erősen érvényesíti az arató- és cselplő-munkások szerződéses jellegét, azon ellenőrzés által, melyet úgy a szerződés megkötésére, mint annak teljesítésére nézve a hatóság részéről gyakoroltat.

Míglen az 1876 : XIII. törvényzikk nyolczvanötödik szakasza az ilyenmű szerződéseket az illetékes község bírája által csupán láttomoztatni rendeli, addig a javaslat hetvenötödik szakasza a szerződéseket a község előljárosága előtt (tehát jegyző, bíró vagy helyettes) rendeli megkötettni, tehát nem elégszik meg az egyszerű láttomozással. Az előljároságtól

díjtalanul írásba foglalt szerződést köteles a jegyző a munkaadó, illetve megbízottja s a munkások együttes jelenlétében aláírás előtt fölolvasni, megmagyarázni, munkaadó és munkások kölcsönös kötelelességeit valamint a szerződésszegés törvényes következményeit értelmezni. A szerződés egy példánya a munkaadónak, másodpéldánya a munkások megbízottjának átadandó, másolata pedig a járási főszolgabírónak megküldendő. A szerződéskötés ily alakban már mai nap is több helyütt dívik s bizonyára megkönnyíti úgy a munkaadó és munkások viszonyát, mert a hatósági fölügyelettel, mely a szerződés másolatának az elsőfokú hatósághoz leendő benyújtásával közvetlenebbé és hatékonyabbá lesz. Az arató s általában a munkásnép megelégedésének előfeltétele a jó kereset, a jó termés. Főként alföldi gazdasági és kereseti viszonyainknál fogva, mint azt egy előbbi értekezésemben már kimondottam, a munkás megélhetése majdnem kizárólagosan a nyári részmunkához és kukoriczaterméshez van kötve és mi sem természetesebb, mint hogy a munkás a legnagyobb igényekkel lép föl a nyári munkával szemben s egy rossz termés esetén elégedetlenné válik sorsával. Bár részesedés fogalma a jóban és rosszban egyaránt köti a munkást az elvállalt munkához, s a kérdésnek pusztán jogi részét szemlélve, úgy fogjuk találni, hogy a munkás az esetleges termés kialakult részénél többre igényt nem tarthat, mégis szem előtt tartva, hogy a részmunka egyszersmind a munkás életföntartása, s hogy a rész egy teljesített fásztó munka megszolgált bére, méltányosnak fogjuk találni, hogy a munkás részesedése nem bizatik kizárólag a gazdasági körülményekre, hanem hogy egy részesedési minimum megállapításával a munkás megélhetése s evvel megelégedése is biztosíttatik. Ez irányelvet találjuk kifejtve a javaslat hetvennyolczadik szakaszában. Hogy az elvet következetesen keresztül vihesse, Tallián mindenekelőtt az eddigi gyakorlattól eltérve, egy aratási munkáért járó bért is készpénzben állapítja meg. Mi által világosan kifejezésre juttatja a munkásoknak teljesített munka fejében minden körülmények közt járó bér állandó jellegét. Tekintve azonban, hogy a munkások az aratási munkát eddig s valószínűleg ezentúl túlnyomó többségben is mint részesek vagy hányadosok teljesítik a megélhetésre szükséges és a teljesített munkáért bérül járó hányadot, a javaslat annak elrendelésével

véli biztosítani, hogy a szerződésben a súly és minőség pontos megjelölésével meghatározottassék azon terménymennyiség, melyet a munkaadó a munkásnak minden esetben, tehát akkor is kiszolgáltatni tartozik, ha a termésből a szerződésben megállapított százalék szerint kevesebb is esnék. Ha a munkabér, a mai szokás szerint, a termés bizonyos százalékában s a legkisebb mennyiség biztosításával állapíttatik meg, úgy a szerződésben a megfelelő munkabér készpénzben is kikötendő. A munkások a munka megkezdése előtt véglegesen kijelenteni tartoznak, vajon a munkát a terméshányadért avagy a pénzértékért akarják teljesíteni. A javaslat a mai gyakorlatot csak annyiban módosítja, a mennyiben amaz elvétve alkalmazott és üdvösnek bizonyult szokást általánosítja, mi által elejét veszi: *a*) a lehetőségnek, hogy egész munkáscsoportok egy rosszabb termés esetén jóformán kereset nélkül maradjanak; *b*) a munkások legfőbb panaszának, hogy egyes helyeken oly hátrányos föltételek alatt dolgoznak, miszerint még jó termés esetén sem kapják meg az esedékes munkabért. Ezzel kapcsolatosan kimondandó lenne az is, hogy minden mellékszolgálat (robot, termés-uzsora) a szerződésből kihagyandó s hogy nevezetesen oly szerződés, mely ilyeneket tartalmaz, e részében törvénytelennek tekintetik. Csupán ez előfeltételek biztosításával követelhetjük a munkástól, hogy a szerződésileg elvállalt munkát minden habozás, panasz és alkudozás nélkül teljesítse s találhatjuk indokoltaknak azon szigorú rendszabályokat, melyeket a makacskodó munkással szemben a javaslat nyolczvanadik szakasza életbe léptet.

E szakasz értelmében ugyanis, ha a munkások a munka helyén fölhívás daczára sem jelennek meg vagy a munkát abba hagyva távoznak, az elsőfokú magyar királyi csendőrség kivezetésöket azonnal elrendelni köteles. Ha a kivezetett munkások vagy a munka helyén megjelent munkások a munka megkezdését, illetve teljesítését bármily okból megtagadják, az elsőfokú hatóság által azonnal letartóztatandók s valamennyien három hónapig terjedő elzárással büntetendők s a gazdának okozott kár megtérítésére kötelezendők.

A munkások letartóztatásával egyidejűleg köteles az elsőfokú hatóság a munkások bárhol található ingó vagyontát szoros zár alá venni s ingatlanaikra a telekkönyvi rendtartás kilenczvenedik szakaszához képest a munkaadó javára a zálog-

jogot előjegyeztetni. A telekkönyvi hatóságok az elsőfokú közigazgatási hatóság ilynemű megkeresésére a zálogjogot a munkaadó által fölszámított kárösszeg erejéig előjegyeztetni kötelesek».

Szószerint közöltem a javaslat e szakát, mely talán a legmesszebb menőbb újításokat tartalmazza s drákói szigorával kellően tanúskodik, hogy az agrár socialismus terjedésével mely irányban fenyegeti elsősorban a gazdákat a veszély. Ha valahol indokolt, ha valahol szükséges a szigor, úgy bizonyára azon szerződést szegő munkással szemben, ki eljárásával egyszerűen zsarolhatja a megszorult gazdát s ki, ha csak nem retten vissza a súlyos következményektől, bizonyára ki is fogja használni előnyös helyzetét, mondhatnók hatalmát. Mindeddig tehetetlenül állunk az általános, legalább vidékileg általános, strike eshetőségével szemben és csakis a munkásnép többségének, józan becsületességének, nem pedig az 1876 : XIII. törvényezikk nyolczvannyolczadik és nyolczvankilenczedik szakaszainak köszönhető, hogy a munkás, illetve arató strike, mindaddig csak szórványos jelenség maradt. E téren a reform halaszthatatlan szükség, s ha másként nem, úgy novelláris úton kell ideiglenesen eljárni.

Hiú remény volna Tallián javaslatától az agrár-socialismus megszűnését várni, mert, mint már kifejtém, a baj gyógyítása nem egy, nem is több törvénytől, hanem elsősorban a társadalmi kötelességmekgerősödésétől várható, mindazonáltal azon rendőri intézkedések között, melyeket a lappangó mozgalmak megszorítása követel, előkelő, hogy ne mondjuk, első hely illeti meg a javaslat idézett szakát. Mert arról meg lehetünk győződve, hogy a munkamegtagadás oly súlyos és oly közvetlenül érzékeny következményekkel fog járni, s így nagyon, de nagyon megnehezül azok szerepe, kik a munkásokat a «szent ügy érdekében» engedetlenségre és szerződészegésre ösztönzik.

E bujtogatók ellen a munkásokat és munkaadókat egyaránt megvédeni hivatva látszik a javaslat nyolczvanharmadik szakasza, a mely minden bujtogatósi tényt három havi, az olyant pedig, mely fenyegetéssel is jár, hat havi elzárással sújt.

Az osztó igazság úgy hozza magával, hogy egy törvényjavaslat, mely oly szigorral és körültekintéssel bánik el a szerződést szegő munkásokkal szemben, hason mérvben alkal-

mazza a szigort a másik szerződő féllel, a munkaadóval szemben is.

Csakis ez esetben lesz foganatja a föntebbi rendszabályoknak, csakis a munkaadók jogtalan s ez által bujtogató eljárásának megfékezése esetén védetnek meg a munkások a bujtogatástól teljesen. Míglen az 1876: XIII. törvényczikk kilenczvenharmadik szakasza csupán csak általánosságban jegyzi meg, hogy a munkaadó a szerződés megtartására szorítandó, de a megszorítás módozatait figyelmen kívül hagyja, addig a javaslat nyolczvanegyedik szakasza súlyos következményeket ró azon gazdára, ki munkásai járandóságát jogtalanul bármi részben is visszatartja, vagy szegődött munkásait visszautasítja. A szakasz értelmében az ilyen munkaadó két forinttól egész ötszáz forintig terjedő bírsággal, nem fizetés esetén három hónapi elzárással büntetendő s azonkívül a munkásoknak okozott kár megfizetésében elmarasztalandó. Tekintve, hogy az ilyen szerződést szegő munkaadó nem csak a társadalmi rendre közveszélyes, hanem egyúttal az erkölcsi érzék hiányáról is tanúskodik, célszerűnek látszanék az elzárási büntetést mint külön alkalmazhatót föntartani s nem csupán a nem fizetés esetére szorítani.

A büntetésnek mindig arányban kell állani a vétség fokával és minéműségével, nézetünk szerint az olyan munkaadó, ki a szerződés megtagadásával és munkásai megcsalásával akar jogtalan előnyökre szert tenni, megbélyegző büntetés alá vonandó, mi pedig az egyszerű, a még oly magas bírsággal sem fog eléretni. Még oly pontos szerződés daczára és a nélkül, hogy akár a munkások, akár a munkaadó részéről a jogrövidítés szándéka főnforogna, előfordulhat és elő is fordul, hogy a munkások és munkaadó között nézeteltérések merülnek föl. Ez eshetőségre rendeli a javaslat nyolczvanegyedik szakasza, hogy, ha a munkásoknak a munkaadó ellen panaszok lenne, panaszukat megbizottjok által az elsőfokú hatóságnál bejelenthetik. A hatóság köteles a panasz vételétől számított huszonegy óra alatt a helyszínén megjelenni, a feleket kihallgatni és a határozatot nyomban meghozni.

Szigorúan eltiltja azonban a javaslat a munka abban hagyását, a panaszt csupán a megbizott, nem pedig az egész csapat jelentheti be és a munkát abban hagyókkal szemben az előbbi szakaszok büntető határozatai nyernek alkalmazást.

Új a nyolczvanötödik szakasz is.

A gazda gyógyítási kötelezettsége mai napig a tulajdonképeni cselédekre van korlátozva. A javaslat a gazda e kötelezettségét a mezei munkásokra is kiterjeszti, még pedig oly képen, hogy a munkahelyen megbetegült munkás gyógykezeléséről nyolcz napon át a gazda tartozik gondoskodni, ennek elteltével pedig az illetékes elöljáróság értesítendő. Nyilvánvaló czélja a javaslatnak az, hogy ekként az esetleg távolabb vidékről alkalmazott és elszegődött munkások betegségeik első szakában se maradjanak gyógykezelés nélkül, hanem hogy a gyorsan alkalmazott orvosi segély következtében munkájokat mielőbb folytatni képesek legyenek s csak ha a betegség hosszadalmas, nyolcz napnál tovább tartó, értesítendő az illetékes elöljáróság, illetve az ápolásra kötelezettek. A helybeli munkások gyógykezelése hozzátartozók által amúgy is kellően biztosítva lévén, helyesnek kell tartanunk a szakosztály módosítását, mely a munkaadó gazda gyógyítási kötelezettségét csupán az idegen munkásokra akarja megállapítani. Természetszerűen általános e kötelezettség és a betegség egész tartalmára kiterjesztendő, ha a munkás a munkaadó hibája vagy beigazolt gondatlansága miatt betegszik meg.

Az 1876-diki törvény kilenczvennegyedik szakasza értelmében s csupán szigorított rendszabályokkal lép föl a javaslat nyolczvanhatodik szakasza azon munkaadóval szemben, ki más által elszegődtetett munkást tudva fölfogad vagy előnyösebb ígéretekkel elcsábítani törekszik, szintűgy kiterjeszti az eljárást azon munkással szemben is, ki két munkaadóhoz szegődik. Az előbbeni ket forinttól egész háromszáz forintig terjedő bírsággal, nem fizetés esetén egy naptól egész százötven napig terjedő elzárással büntetendő, azon kívül a rövidülést szenvedett munkaadó kárának megtérítésében is elmarasztalendő, az utóbbi pedig köteles azon munkaadónál, kihez először szegődött a munkát teljesíteni, mindkét munkaadónak az esetleges károk és költségeket megtéríteni s azon fölül hatóságai úton három forinttól egész száz forintig terjedő pénzbüntetéssel s egy naptól egész ötven napig terjedő elzárással büntetetik. Mindkét munkaadónak megadatik a jog az ilyen munkással kötött szerződést minden kártérítés nélkül föloldani.

VI.

Az általános szegődtetett vagy részmunkásoktól megkülönböztetendők azon napi munkások, kik munkájukat nem egy hosszabb időtartamú munkára, hanem csupán egy napra nem egy általány bérért, hanem egy kialakított napi bérért bocsátják a munkaadó rendelkezésére. A mezei munkások e legmozgékonyabb és legváltozóbb eleméről, a napszámosokról, Tallián egy külön fejezetben intézkedik. Már a munkások általános jellemzésből következik, hogy itt nem annyira írott szerződésekről és a szorosabb viszonyból folyó jogok és köteleességek megállapításáról van szó, mint inkább azon rendszabályok meghatározásáról, melyek munkaadókat és munkásokat egyaránt kötve, a hatóság szükséges ellenőrzését lehetővé teszik. Lényegesebb eltérést a mai gyakorlattól mindenek előtt a napi bér kiszámításában tapasztalunk. Az országszerte elfogadott gyakorlat ugyanis a nyári munkanapot négy részre osztja, melynek első negyede a reggeli pihenésig, második negyede délig, harmadik negyede délután négy óráig, végre utolsó negyede estig terjed. A napszámos munkánál a munkabér a munkaidő természetes folyamánya lévén, az idézett negyedes beosztás a bér megállapításánál is érvényre jut, úgy hogy majdnem mindenütt találkozunk negyed, fél háromnegyed és egész napos bérekkel. A gyakorlat megváltoztatására irányul a javaslat kilenczvenkettedik szakasza, mely szerint, ha a munka véletlen körülmény miatt megakad, akkor ha a munka délig nem tartott, fél napi, ha délután hagyatott abba, egész napi munkabért köteles a munkaadó fizetni. Bármennyire méltányoljuk is szerző emberséges törekvését s bármennyire helyeselnünk minden intézkedést, mely a munkásnép megélhetési viszonyainak javítására vezet, a bérszámítás e módosítását nem fogadhatjuk el és pedig nem csak azért, mert egy régi szokás által szentesített s munkások és munkaadók többségétől helyesnek ismert gyakorlatot bolygat, hanem azon oknál fogva is, hogy napszámmunka természete mintegy követeli a mindenkori munkabérnek a teljesített munkaidő tartalmával a legszorosabb kapcsolatát; úgy a munkaadónak mint a munkásnak itt egy határozott számítás alapján

állaniok. A munkás bérbe adja a munkáját, legtöbb esetben egy napra, a munkaadó kibérelt azt, még pedig akként, hogy a munkaidőt a teljesítendő munkával arányba hozza. Nincs ok arra, hogy a munkás igénybe nem vett munkájáért a gazda megfizessen, mert hisz a munka, melyért ekként fizet, még teljesítendő, tehát erre még új munkaerő veendő bérbe. Bármily csekélynek látszik is az összeg, melyet ily módon a gazda elveszt, összeredményben egy adóvá fogja magát kinőni, mely a mai mostoha viszonyok közepett ellenértékre fog törekedni. S hol fogja a gazda ez ellenértéket keresni, mint épen a megszolgált napibéreken eszközölt levonásokban? Az agrár-socialismussal szemben egyik legfőbb kötelessége a hatóságnak a «do ut des» elvének szigorú keresztülvitele, de vajon biztosítatik-e ez egy oly eljárás által, hogy a gazda méltán érezheti, hogy ő ajándékot tesz. Bizonyára nem. Nem az egyik vagy másik félnek nyújtott kedvezmény, hanem csakis a legpontosabban keresztülvitt méltányosság és jogosság látszik erre hivatva s épen ennek hiánya az, mely a különben emberséges törekvésű szakaszt mellőzendőnek javasolja.

De tekintettel vagyunk a javaslat elítélésénél a munkások gondolkozására is. A napszámmunka azon természeténél fogva, hogy a kereset a teljesített munkát nyomon követi, első sorban látszik hivatva arra, hogy a munkásban a teljesített munka gyümölcsei iránti érzéket fölkeltse. Föltéve, hogy a javaslat ez arányt fölbontaná, a munkás érzéke a munka szüksége iránt csökkenni fog s a fél napi munka után csakis a munka megakadására fog gondolni, hisz keresménye ugyanaz marad, akár déli két óráig, akár este nyolcz óráig dolgozik.

Elfogadható csupán Tallián javaslata a szorosan vett téli hónapoknál, még pedig november 1-től márczius 1-ig, a midőn a munkanap tényleg oly rövid, hogy annak négy részre való osztása fölösleges, s tekintve az ez időszaki alacsony napszámokat, a negyedbér kevésbbé állhat arányban a munkás fáradalmával. Hasonló elbírálás alá esik a szakasz azon része is, mely a munka helyére megjelent munkásoknak a munka elhalasztása esetén egy harmad bért biztosít.

Itt ugyanis az általánosság el nem fogadható s különbséget kell tenni a halasztás okai közt. Ha ugyanis a munka véletlen körülmények (példának okáért esőzés) miatt nem

kezdhető meg, úgy, nézetünk szerint, a munkások bérre igényt nem tarthatnak, ha azonban a munka akár a munkaadó gondatlansága, akár szeszélye miatt halasztatik el, úgy a munkásoknak nem csupán egy harmad, de az egész napi bérrre kell igénynyel bírniok, mert hisz a munkaerő lefoglalásával más keresettől e napra elestek. Szintúgy tilos lenne a levonás eszközése, ha a munkaadó a munka megkezdését alapos ok nélkül egy negyed napig késleltetné, mi az alföld magokat élelmeseeknek nevezni szerető gazdáinak szokásos eljárása. A napszámbeerek megállapítására nézve a gazdasági egyesület szakosztálya azon újítással lép föl, hogy a napszámbeerek egyes vármegyékben szükség szerint szabályrendeletileg is szabályozhatók. Az újítás azon kettős szempont vezérléteéből eredt, hogy egyes vidékeken, hol a munkaerő bősége, hol meg annak hiánya, a bérvizonyokat az arányosság rovására, hol a gazdák, hol a munkások kárára befolyásolják s így megeshetik, egyes vidékeken az országos, átlag harmincz-negyven százaléknvi eltérés mutatkozása, mind fölfelé, mind lefelé. S ha mégis e tagadhatatlanul létező visszásságok daczára ellene nyilatkozunk a javasolt újításnak, úgy ebben a munka szabadságának szüksége vezérel, mely csupán a kereslet és kínálat szabad versenyében és kölcsönös egymásra hatásában nyerhet biztos érvényesülést. A mai mozgékony munkás-elem nem röghöz kötött többé s úgy a munkásoknak, mint a gazdáknak meg van adva a lehetőség a munkafölösleget, illetve munkahiányt szabad elhatározásuk szerint elhelyezni, illetve pótolni.

Azonkívül nem tekinthetjük a vármegyék törvényhatósági bizottságait a napszámbeer korlátozására hivatottaknak, hisz tekinve a bizottságok elemeit, a döntés mindenkor az önérték látszatával fog birni. Föltéve, hogy egyes kivételes esetek a napszámbeerek ideiglenes korlátozását és megállapítását szükségesnek mutatnák, úgy a pártatlan elhatározást csupán a központi végrehajtó hatalomtól, mint a közérdek legfőbb és felelős képviselőjétől kell várnunk. Mint a törvényjavaslat minden részében, úgy a napszamos munkásokra vonatkozóban is a büntető határozatok szigorításával találkozunk. Így a kilenczvenhatodik szakasz a makacszkodó és munkáját önkényesen elhagyó napszamos két forinttól egész ötven forintig terjedő pénzbüntetéssel, nem fizetés esetén egy naptól egész

huszonöt napig terjedhető elzárással rendeli büntetni, a kilenczvenhetedik szakasz pedig a más napszamosát elcsábító gazdára szintúgy a több helyre elszegődő napszamosra is két forinttól egész száz forintig terjedő bírságot és egy naptól egész ötven napi elzárást ró. Az előbbi fejezetben foglalt büntető határozatok kiterjesztendők egyszersmind azon munkaadókra is, kik napszamosaikkal jogtalanul bánnak avagy a kialakított bérből indokolatlan levonásokat eszközölnék. A javaslat e kiegészítése múlhatatlanul szükséges. Az utolsó (nyolczadik) fejezet vegyes és átmeneti intézkedéseket tartalmaz, lényeges és új csupán a százkettedik szakasz, mely a gazdasági egyeslet szakosztályának fönnebb elbírált elvét más irányban alkalmazásba hozza. Ugyanis fölhatalmazza a belügyminisztert, hogy szükség esetén föl hívhassa a vármegyéket, a harmadosok, felesek, dohánykertészekre nézve a szegődtetés, bér, fizetés, különösen pedig a természetbeli szolgáltatások megengedett módjainak szabályrendeleti megállapítására.

A fönnt idézett okokból és szempontokból a javaslat e részét is kifogásoljuk s a szabad gazdálkodás lehető tiszteletben tartásával csakis annak kimondását tartjuk megengedhetőnek, hogy kivételes és súlyos körülmények esetén a belügyminiszter föl jogosítatik a főispán fölterjesztésére és a helyi szakközegek előzetes meghallgatásával (közgazdasági előadó s mezőgazdasági bizottság) a szerződéseket korlátolt időre rendeletileg szabályozhatni.

Egy külön és a külföldi francia gyakorlat félremagyarázásán alapuló újítással lép föl a szakosztály.

Ugyanis a francia törvények följosítják a rendőrhatóságokat, hogy a hely nélkül csavargó munkásokat és cselédeket az ügynevezett közmunkáknál vagy dologházakban is foglalkoztassák. Ez eljárás rendőri preventiv eljárás s a csavargás delictumát fenyíti. Azt azonban a világ egyetlen törvényhozásának sem jutott eszébe elrendelni, hogy a hely nélküli cselédek vagy a dolog nélküli munkások közmunkára kényszeríttessenek. A gazdasági egyesleti szakosztályának javaslata ez értelemben valóban újítást jelent, még pedig nemcsak nálunk, hanem mindenütt, hogy azonban ez újítás a szabadság és szabadelvűség legelemibb fogalmaival összeegyeztethető, azt bajosan lehet állítani.

A dologkerülőket lehet, sőt kell munkára kényszeríteni, nehogy a dologkerülés bűnök kútforrásává legyen, ennek megítélése, valamint eddig, úgy ezentúl is a rendőri hatóság elbírálására bízandó, a hely nélküli cselédek és a munka nélküli munkások azonban állapotuk e ténye által nem szüntek meg egyenjogú és szabad polgárok lenni, már pedig a szabadság alfája, hogy kiki akként ossza be életét a törvény keretén belül, a mint az neki tetszik. S ezzel a szakosztály e javaslatát elintézettnak kell tekintenünk.

Összefoglalva és áttekintve a javaslatban foglaltakat, arra meggyőződésre jutunk, hogy Tallián munkájában következetes volt kitűzött és a tapasztalat által elébe szabott elvekhez s hogy a szolgálati viszony szerződésszerű jellege, úgy a kölcsönös jogok mint a kölcsönös köteleességek pontos megállapításában kellően érvényre jut.

Tagadhatatlan, hogy Tallián fölfogásán meglátszik a légkör, melyben munkája fogamzott s hogy reform törekvései egytől-egyig az alföldi, helyesebben szólva, békési viszonyok folyamányai.

S ha ennél fogva e javaslat általánosításáig, azaz törvényerőre emeléséig még sok ellenkező nézet és fölfogás érvényesülését lesz kénytelen tűrni, egyben Talliánnak elvitázhatatlan érdeme van és ez, a gazda és cseléd közti viszony tisztázása. Szakítva a régi gyakorlattal, szerző nem ismeri el a házközöség elvét, hanem körvonalozza a szabad szerződő felek akarat- és jogkörét. Szakítva a régi szokással, mely gazda és cseléd közti perben jobban sujtja a cselédet a gazdánál, az osztó igazság kérlelhetetlen szigorát alkalmazza mindkét félel szemben.

Okulva a jelen tapasztalatain, a cseléd-kérdést nemcsak magánjogi következményeiben fogja föl, hanem mint az egész társadalmi rendet érdeklőt a közérdek szempontjából intézi el.

Nem elégszik meg az okozott károk megtérítésével és követelések biztosításával, hanem a perlekedő és makacskodó feleket a megfosztott társadalmi rend nevében is fenyíti.

Ha kivitelében helylyel-közzel nehézkes is, úgy ez is ama nagyfokú gondosságnak tulajdonítandó, melylyel a kérdés megoldásához fogott.

Ha az ellenőrzés és fölügyelet, melyet a hatóságok részére követel, nem egy helyen túlságos is, úgy a kellően alkalmazott mérsékléssel a szükséges fölügyelet mérvének biztosí-

tására fog szolgálni. Ha fölfogásában pessimistikus és rideg is, úgy viszont az emberséges és méltányos bánásmód biztosításával egy jobb jövő lehetőségét tárja föl. Javaslatában két fő hiányt tapasztaltunk, először, hogy nem intézkedik az úgynevezett belső cselédekről, minek csak az lehet mentsége, hogy azokra a mai törvény különös rendszabályait érvényben kívánja hagyni, az általános elvek pedig reájok is kiterjednek; másodszor, hogy nem mindenben követte a kivihetőt s hogy nem egy intézkedése a szokásba s helyesnek ismert gyakorlatba ütközik. Csak a legfőbbek egyikét említem. Noha a gazdasági egyesület szakosztálya is elfogadta a gazdasági cselédek törvényes okból eredő elbocsátása vagy fölmondása eseteinél a tizenöt napos fölmondási időt, mégis a javaslat e pontját a gazda és cseléd kölcsönös érdekeibe ütközőnek véljük s tekintve a cselédszerzés gyakori nehézségeit, viszont a cseléd-létszám fontosságát, a fölmondási idő ez esetekre is legalább harmincz napban tartanók megállapítandónak.

Több ilyenemű és a gyakorlat által méltán megtámadható szakasz daczára, Tallián javaslatában legalább is a helyes megoldás kiinduló pontját látjuk és kíváncsian várjuk a véleményre fölhívott gazdasági egyesületek megnyilatkozását, mint a még szükségeseknek mutakozó módosítások hivatott kifejezőjét.

Vajon mily hatása lesz az ilyen alapon készülő törvénynek? S vajon hivatva lesz-e a munkás és cselédkérdés vizszásságaiban nyugvást és békét teremteni? Bármennyire tartuk is fontosnak a törvény módosítását, nem ringatjuk magunkat a reményben, mintha egy törvény alkotása csodahatással lehetne az oly annyira bonyolult társadalmi kérdésre. De tagadhatatlan lesz a haladás, ha a törvényhozóknak sikerül oly törvény alkotása, mely szigorú tárgyilagosságánál fogva a vitás kérdések elintézésénél megnyugvásul szolgál.

Ez s egyéb socialis törvények megalkotása, munkásbiztosítás, betegsegélyzés, ha csupán egyoldalúlag is, mégis a társadalmi jogok és kötelességek elismerésén alapszik s mint ilyen örvendetes haladást képvisel. S ha mindehhez a társadalmi és nemzeti tudat megerősödése járul, ha a társadalmi egység, ha mindjárt lassan, de folytonosan tért hódít, úgy egy jobb jövő reményében a jelen bajaival bátran szembe szállhatunk. Mig

a néhány év óta napi renden lévő «alföldi munkáskérdés» az arra hivatott elemek komoly munkáját és tanulmányát kihívja, addig egy nagy országos ünnep, habár pillanatnyilag is, egyesíti a nemzet erőit. Azok, kik néhány hóval ezelőtt, mint kérelmelhetetlen elemek állottak egymással szemben, egy közös érzésben ünneplik a múlt emlékét.

A vidéki és községi ünnepélyek, hol a nép a birtokos elem kezdeményezésére örömeinek és ki nem haló nemzeti érzésének adott kifejezést, az egyszerű földmívesek tömeges fölrándulása az ország szívébe, a vidéki emlékünnepek, hol a nép a maga derék szép magatartásával a legfelsők méltó társaságát képezi, mindez elszórt jelenségek együttvéve, egy nagy, hatalmas tulajdonnak hirdetői, a magyarság nemzeti öntudatának, nemzeti érzésének. S el fognak múlni az ünnepély órái s föl fognak támadni a régi ellentétek.

De egy meg fog maradni s egynek meg kell maradni minden magyar ember szívében: az egységes nemzeti erő és érzés tiszteletének. S ha e nemzeti egység fogalma vissza fog tükröződni a nemzeti társadalom fölfogásán, ha nemesítőleg hatva munkánkra, törekvéseinkre, társadalmi kötelességeink védvára is lesz, úgy az «alföldi munkáskérdés», mely jórészt a társadalom szétdaraboltságán alapszik, jobban és teljesebben fog megoldatni, mint bármely törvény útján.

E ma talán ábrándnak is látszó remény megvalósulásáig üdvözljük Tallián munkáját, mint olyant, mely számolva a jelen nehézségeivel, azokkal bátran szembeszállt.

Ifj. NÁVAY LAJOS.

AZ ÁLTÖBBSÉG.

Azon rendkívüli fontosságú törvényjavaslat, melyet 1891-ben Szilágyi Dezső, mint igazságügyminiszter terjesztett a képviselőház elé a kúriai bíraskodásra vonatkozólag, s melyet az már elfogadott, eredetiségénél, szabadelvűségénél, szigoránál fogva, oly forradalmat van hivatva okozni a magyar politikai életben, a minőhöz hasonlót csak a zónarendszer behozatala okozott a közlekedésben s az árucikknek forgalmában. Nincs ugyanis pártszenvedélytől ment politikus, ki be ne látná, hogy e törvény a népképviselőt ösztönöségét a lehetőségig fogja fokozni. Már pedig a parlamentarismus csak úgy felelhet meg azon várakozásoknak, melyeket hozzá mint a leghathatósabb politikai ezerjófűhöz kötnek a művelt nemzetek, ha e fő létföltételének teljes birtoklásával dicsekedhetik.

E primordialis igazság szerény illustratiójaképen, miután komoly méltatása a mienkénél avatottabb tollat igényelne, szabadjon nyilvánosságra hoznunk a francia második császárság parlamenti történelméből egy részletet, melynek a színpalak mögül — de a legalkalmasabb helyen — történetes szemtanúi voltunk. Tragikai kimenetelénél fogva elretentő például szolgálhat az mindenütt, mindenkinek és minden időben: így hát közzététele — különösen ma, majdnem az összes szereplők kihalta után — úgyszólván a parlamentarismus iránti kötelesség.

Az elmondandók könnyebb megérthetése céljából azonban mindenekeelőtt III. Napoleon trónraléptét kell jellemeznünk.

Azt, mint a deczember másodiki állam-csíny folyomá-

nyát, törvényesség szempontjából védelmezni lehetetlenség. Esküszegés, a törvényhozó testület erőszakos feloszlatása szolgált annak kiinduló pontul. Mihez terhelő körülményül még az is járul, hogy létrejöttje polgárvér kiontásába is került s ennek következtében erkölcsileg elítélendő cselekménynek minősíthető.

Másrészt meg kétségbe vonhatatlan tény az is, hogy a második császárság föllállítása oly belpolitikai helyzetnek vetett véget, melyet a republikánusok magok tarthatatlannak ismertek el, és főnhangon hirdették, hogy a dolgok szerencsétlen menetéért Napoleon ármánykodásait kell felelőssé tenni.

Innen a francia szabadelvű közvélemény ellenséges magatartása az új császársággal szemben; innen az utóbbinak kezdetben népszerűsége a tömegnél, a bonapartismus gyakorlati irányai, az ország anyagi viszonyainak meglepő mérvekben javulása, Páris átalakulása, szóval mindazon szemkápráztató eredmények következtében, melyeket a keleti és az olasz háború sikerei oly nagyszerűen egészítettek ki egy nemévé az apotheosisnak.

III. Napoleon tehát az őt vádló ethikai törvényekkel szemben az opportunitást képviselte s így megmaradása, a történelem tanuságai szerint, csak úgy volt reményelhető, ha kezdetben elkövetett bűneit nagy tehetségével és utólagos feddhetetlen magaviseletével elfeledteti. És uralkodásának első tíz évében ennek a föltételnek tökéletesen meg is felelt, a mennyiben a nemzetközi viszonyok fő döntnökévé küzdvén föl magát, Franciaország hatalmi állását meglepő magasságra emelte s úgy egyéni, mint uralkodói kötelességének teljesítésében sem hagyott semmi lényegesebb kívánni valót.

Ily körülmények között joga volt hinni, hogy fokozatosan vissza fogja állíthatni — még pedig dynastiája érdekeinek megrövidítése nélkül, sőt inkább előnyére — az elkobzott szabadságokat s a kor szellemével egyedül meg-egyező parlamentarismust (1860 nov. 24-diki leirat), melyet megbecsülni Angliában hosszas tartózkodása alatt tanult meg.

Két oldalról gördültek akadályok ez evolutiója felé: természetesen a császárság ellenségeieről, mindazonáltal, hogy azt saját hasznukra lehetőleg kiaknázni igyekeztek, a mellett

azonban az engedmények értékét — újabbak kizsarolása céljából — mégis mindig kicsinyelték; és a császárság első híveiről, kik előtt beati possidentes minőségökben minden változás aggasztónak tűnhetett föl. Ha a császárságot gyakorlati szempontból segítették megalapítani egykor, most ugyancsak abból iszonyodtak az elért eredményeken megosztozástól is. A hivatalok, az állások az övéik voltak; nálók volt az ország pénztárának kulcsa: számra, tehetségre nézve ugyan kisebbségben, de befolyásuknál, összetartásuknál fogva fölvehették a harczot nyíltan a közvéleménnyel, titkon még uruk akaratával is. Amazok pedig legitimista, orleanista vagy republikanus zászlók alá gyűlve, a hagyományok, a parlamentarismus és a democratia nevében intézték mindig komolyabb és mindig megújuló támadásaikat.

De tekintettel azon dicsfényre, mely ekkor még III. Napoleont körülövezte s szívósságára, melylyel a hatalom elnyerésén évekig dolgozott, senki sem állíthatja, hogy a Tuileriák enigmatikus lakója mind e nehézségeket kisebb-nagyobb erőfeszítéssel ne lett volna képes leküzdeni. Személyes közbelépéseivel, éberségével, tapintatával a császárság hányatott hajóját bizonyosan a szabad institutiók kikötőjébe vezeti, ha nem vesz rajta erőt ez időben az a szenvedély, mely miatt veszett el egykor Trója is!

Boudoir-cselszövények vonták el az európai helyzet nagy elintézőjének figyelmét a kül- és belpolitika sakktáblájáról s a bécsi congressus Augias-istállójának kitisztítója Belanger-Omphale lábainál fecsérelte el a népek boldogítására szentelendő drága órákat.

Ezzel a császárság sorsa el volt döntve, mert a magára hagyatott kormány minden magasabb cél utáni törekvés hiányában, egyoldalú gyakorlati irányával elégtelen volt a szabadelvű eszmék növekvő árja ellen sikeresen küzdeni. Rouher urat, ki azt évek óta inspirálta — a gouvernement szójátékkal már csak rouhernementnak neveztetett — maga Napoleon császár csak az expediensek emberének tartotta. És a vicecsászárnak, mint őt gúnyosan elkeresztelték, nagyon viszonylagos mozgékonyágát még megbénította a klerikális párt befolyása is, melynek érvényt a spanyol vakbuzgóságú Eugénia császárné annál inkább szerezhetett, minél nagyobb

elnézésre kényyszerítve érezte irányában magát Napoleon hűtlensége kárpótlása fejében.

Így magyarázható meg egyedül a ballépések azon hosszú sora, mely a császárságot külügyileg a szerencsétlen Mexicóból a Rómába való még szerencsétlenebb visszatérésre készítette, belügyileg pedig idő előtti, nem szabadelvű de inkább socialis törvények meghozására vezette — majd a reactionnak, majd a munkások Internationalejának akárván hizelegni — s tervszerűtlenségénél fogva oly fogalom-zavart idézett elő a francia közvéleményben, hogy az egyrészt Sadowa-t nemzeti megveretésnek tekintette, hangosan követelvén Poroszország megleczkéztetését, másrészt a Niel tábornagtól sürgetett általános katona kötelezettséget, a militarismustól való félelmének ürügye alatt, ugyanakkor mégis visszautasította.

A törvényhozó-testület, melynek legkezdetlegesebb jogait Napoleon részben visszaadta, már az 1863-diki választások óta elég híven tükrözta vissza e vizás és aggasztó állapotokat. Bejutottak abba, a legerősebb közigazgatási nyomás ellenére, a különféle ellenpártok vezérférfiai: a köztársaságiak részéről Favre, Simon, Picard, a legitimistákéról Berryer, az orleanistákéról Thiers stb.

Hogy a szabadelvű közvélemény kiengesztelése, melynek reményében adta a császár engedményeit, e már előhaladt korú államférfiak és szónokok révén nem eszközlődhett, legkevésbé sem csodálható. Részint a múltban játszott szerepök-nél, nyilvánosan vallott elveiknél, részint az államesinyyel szemközt elfoglalt álláspontjoknál fogva kérlelhetetlen ellenzékeskedésre voltak utalva; de folytonos gáncoskodásaik való-lában csak a császári reactionarius párt aggodalmainak igazojására szolgáltak, minthogy elenyészően kis számuk következtében, a többség határozatait megmásítani érveléseik esetleges helyessége ellenére sem voltak képesek.

Napoleon szabadelvű szándékai megvalósítására, sokkal czélszerűbbnek ajánlkozott a képviselők azon töredéke, mely az előbbinél sokkal fiatalabb lévén, nem gyökerezett még annyira az ellenpártok egyikében sem, hogy becsületbeli kötelességének tekintette volna a császár által nyújtott béke-jobbot ridegen visszautasítani. Ez fejének Ollivier Emilt választotta, a megvesztegethetetlen köztársasági Ollivier Demosthenes

fiát, kit az 1848-diki respublica kormánybiztosi tiszttel ruházott ugyan föl 24 éves korában, de ki tanuja lévén a köztársaság nevében elkövetett hibáknak, ezen a kormányformán kívül is el tudta képzelni Franciaország boldogságának lehetőségét. Ollivier egyébként a Napoleon herczeghez baráti viszonyánál fogva a császárral egyenes összeköttetést tartott fönn, melyet neki sem a császárné a gyűlölt közvetítő, sem pedig Rouher úr az ily módon becsempészett tanácsok miatt megbocsátani sohasem tudott.

És ez a körülmény rendkívüli befolyást volt gyakorlandó a jövőben, minthogy Napoleont testi hanyatlása mind inkább visszatartotta az ország ügyeinek vezetésétől s így azt a császári herczeg — Prince Impérial — anyjának s a császárság leghűségesebb emberének szolgáltatva ki, kik a telivér császári párt előtt a gyöngülő s szabadelvű ábrándokban ringatózó császárhoz viszonyítva lassanként úgy tündek föl, mint a császárság eszméjének valódi s kizárólagos letéteményesei.

Képzeljük most az udvarnál véghezmenő e fölbomlási processus különböző phasisaihoz az ellenzék lázas tevékenységét, mely Rochefortnak a nagy közönség szája izére irt *Lanterneje* alakjában a társadalom minden rétegeit fölvillanyozta, s melyet a szabad gyűlésezésre — réunions publiques — s a szövethetekre — associations — vonatkozó törvények árnyékában gyorsan terjedő Mara-féle Internationale természetesen a saját érdekében, oly hathatósan támogatott: s némi fogalmunk lesz azon, a császárságra nézve végzetes viszonyokról, melyek között ejtettek meg az 1869-diki képviselő-választások. Némi fogalmunk — mondjuk — mert még számba veendők volnának a vallástalanság, az erkölcstelenység, az arany-szomj s a gondolkozási egyensúly megszüntének mindazon tünetei, melyek ez időszakot, utóbb gondolva, valóban egy elkerülhetetlen kataklisma előző napjává minősítik a történetíró szemeiben.

Csodával határosnak látszanék, midőn ezek után mégis a kormánypárti képviselők nagy többségben kerültek ki a választási urnákból, ha nem hangoztattuk volna már kezdetben, hogy a császárság híveit a gyakorlatiság jellemezte. Ily minőségökben, minthogy a Conselis généraus-k, a mi közigazgatási bizottságunkkal egyenértékű departemen-

talís választott testületek, a császári alkotmány rendelkezéseihöz képest, politikával nem foglalkozhattak; minthogy a községi előljárok közvetlenül vagy közvetve a préfet-főispán által nevezettek ki, az államilag fizetett papság pedig a miniszter jóváhagyását kinyert pásztori levelek utasításai szerint prédikált — ők azután a suffrage universel — az általános szavazatjog — legnagyobb számot kitevő, de legműveletlenebb contingensét egyszerűen a kormány föltétlen rendelkezésére tudták játszani, az eszményöknök megfelelő jelölteket, a prefectureök — a főispáni hivatalok — által ajánltatták, melyek magoknak azok érdekében minden hatalmokban álló, bevallható és bevallhatatlan eszközök fölhasználását megengedték. Nem feledkeztek meg egyszersmind azon befolyásról sem, melyet a nagy vagyon gyakorolhat a tömegre könyöradományai és bőkezősége útján, s azért jelöltjeiket leginkább a gazdag földbirtokosok, nagy-iparosok, bankárok sorából toborzották, kiket megnyerni fényes kitüntetések kecsegtetéseivel sikerült nekik, s kiktől nem vártak se államférfiúi bölcseséget, se szónoki tehetséget, hanem csak azt követelték, hogy vakon engedelmeskedjenek a kormány, azaz Rouher jel-szavainak.

Ily eredete volt körülbelöl túlnyomólag azon 220—240 főnyi többségnek, melynek élén a tizenkilencz év óta miniszkedő vice-császár 1869 június havában, a második császárság utolsó legislaturája előtt megjelent, megküzdendő a most már nemcsak ellenzéki — de részben már nyíltan intransigeant — ki nem alkuvó és számra nézve is jelentékenyen megerősödött kisebbség ellen.

Első perczen Rouher ott elbizakodottan úgy viselte magát, mintha a nagy többséggel megválasztott Rochefortok és Gambetták nem zavarták volna álmait. Sőt inkább lapjaiban ezekre igyekezett fordíttatni a közfigyelmet, mert velök szemközt könnyű volt az oltár, a családi tűzhely. a vagyon, a rend védőjeként szerepelnie. De midön a törvényhozó-testület megalakult s a többség tagjainak választási jegyzőkönyvei a halmazával érkező protestatiókkal szemben csak erőszakosan voltak hitelesíthetők; midön Ollivier úr 116 nevet bírt összegyűjteni képviselő társai között egy a kormány eljárásait rosszaló indítvány alá; midön fülébe esendült azon fenyegető alaphang, melyet a ki nem alkuvó ellenzék ütött meg s mely

már magát a császárság létjogát is vita tárgyává tette: elérkezettnek látta az időt eddigi taktikáját megváltoztatni s megmutatni, hogy a parlamenti szövevények megoldásában is oly mester, mint minőnek azelőtt az egyedül uralkodó császár kívánságainak foganatosításában bizonyult.

És hangozzék bár paradoxonkép, azt merjük állítani, az 1870-diki rendkívüli diplomáciai és hadi események, nagy részben Rouher úr ez elhatározásának következményei. Mert lélektanilag könnyen elképzelhető, hogy a vice-császár csak a legnagyobb keserűséggel vált meg a hatalomtól s hogy egyformán neheztelvén az általa ideolognak csúfolt szabadelvű pártra s az azzal kaczerkódó Napoleonra, a fölöttök legalább is erkölcsileg vivandó győzelmet tekinthette ezentúl egyedüli életcéljának. Mentségeül pedig az a körülmény szolgálhat, hogy a megtorlás e gyászos művét, úgyszólván, mint a császárság első hiveinek ügyvéde, szószólója, akarta végezni, kiknek a gyakorlati téren szerzett érdemeit, szerinte se a császár, se a közvélemény eléggé nem méltányolták s kikre nézve mellőztetése közvetve valóságos megaláztatás számába mehetett.

Egyébiránt a körülmények úgy alakultak, hogy helyzetében befolyását nem érvényesíteni csak egészen rendkívüli jellemű egyéniség lett volna képes. Ugyanis, bár miniszteri székét a senatus elnökéjével cserélte föl, mindig ő maradt az általa megválasztott törvényhozó-testületi többség vezére, mely föntebb jelzett pactumához híven, az irányadó eszméket mindig csak nála kereste s melynek segélyével *de facto* az események mindig az általa óhajtott alakot annál is inkább fölöltötték, mert — mint már mondtuk — számára az udvar meg a császárné föltétlen támogatása, úgy hajlamaik, mint ellenszenveik azonossága következtében, egész életére biztosítva volt.

Eugenia, Rouher s többsége e titkos összejátszását már a vice-császár bukása után mindjárt lehetett érezni. Ugyanis akkor a parlamenti helyzet azt igényelte volna, hogy miután Ollivier úr közé gyűlt a 116, mint pártját nevezték, ő vegye át rögtön a miniszterelnökséget. A coalitio azonban e magától értetődő következményt azon agyafúrt ellenvetéssel gátolta meg, hogy Ollivier úr Párisból egy ki nem alkuvó jelölt által szoríttatván ki, valójában nem képviseli a közvéle-

mény áramlatát s a kormányt egy ismeretlen nagyságokból összeállított miniszterium kezébe juttatta, melynek hozzá való ragaszkodására antecedensei következtében jogosan számíthatott.

Ollivier úr és pártja azonban a conseils généraue-k őszi ülései alatt oly erélyvel léptek föl — a császársághoz csatlakozásuk fönne hangsúlyozása mellett — s a rögtönzött miniszterium pedig oly éhhetetlenséget árult el, hogy végre egy parlamentarís, szabadelvű kormány kinevezése elodázhatatlan kényszerűséggé vált.

Szerencsétlenségre az 1870 január másodikán kinevezett Ollivier-miniszterium, mely oly köztiszteletben álló férfiak mellett, minők gróf Daru, Chevaudier de Valedrôme és Plichon urak, egészen fiatal s ennél fogva tapasztalatlanabb erőket is foglalt magában, a Rouher visszalépte által előidézett parlamenti viszonyokat nem vette elég komolyan. Minthogy a kisebbségből lépett a kormányra vagy föl kellett volna oszlatnia a törvényhozó-testületet és az újban magának megbízható többséget teremtenie, vagy meg kellett volna alkudnia a létezővel és vezetését kivennie ígéretek, engedmények árán Rouher kezeiből. E helyett az udvar iránti deferentiából beleegyezett a fölосzlatás eszméjének föladásába, mert ott attól tartottak, hogy egy új kamarába a ki nem alkuvók még nagyobb számban jönnének s talán Ollivier úrban sem bírtak föltétlenül, s másrészt meg a többséget halálosan megsértette báró Haussmann, a nagy préfet, elbocsátásával. Mi várhatott a dii minorum gentiumra, ha egy oly nagyszabású emberrel, minő Páris városának újjáteremtője, oly könnyedén elbánnak? Mi egyéb célja lehet az új minisztereknek, mint a császárságból csúfot üzni, ha III. Napoleon egyik legkiválóbb és legkipróbáltabb hívét föláldozzák a nagy báróra csinált néhány rossz élcz szerzői kedvéért? *)

Az eredeténél fogva már előbb Rouher felé gravitáló többség e ballépés után most még önfentartási ösztönből is csak benne látta megváltóját, s ennél fogva még türelmetlenebbül viselte el a nem kebléből kikerült kormányt, várva az első

*) Ferry Gyula egy röpiratot írt ily czím alatt: *Les comptes fantastiques d'Haussmann* czím alatt ad formam: *Les contes fantastiques d'Hoffmann*.

alkalmat, hogy tőle megszabadulhasson. És ez által kétszerezsen vált áltöbbséggé: a választókkal s a kormánnyal szemben, képezvén egy államot az államban, melynek realis alapja nem volt, de a mely épen az új miniszteriumtól hirdetett parlamentararis elvek szerint egyedül bírt hivatással az ország ügyeit elintézni.

E tarthatatlan állapot türhetővé tételére a Noir Viktor megöletését követő események s a vatikani conciliumra való készülődések némi diversióul szolgáltak, a mennyiben oly kérdéseket hoztak szőnyegre, melyekben nem volt legkisebb eltérés sem a kabinet és a többség véleménye között.

Az így véletlenül beállt fegyverszünetet azonban már ápril elején fölmondta Rouher azon ügyesen talált ürügy alatt, hogy a császárságnak plebiscitum útján megszavazott alkotmánya az utóbbi események által gyökeresen meg van változtatva s hogy ennélfogva a változtatások szentesítésére egy újabb plebiscitum szükséges. E természetesen csak kéz alatt közforgalomba bocsátott eszme egyenesen Ollivier urat czélozta, minthogy ő a parlamentarismust képviselte s ez pedig tudvalevőleg kizárja a népnek a legislaturában közvetlen részvételét. Az alternativa a miniszterelnökre nézve tehát úgy állítottatott föl, hogy vagy plebiscitarius lesz s így megtagadja előbbi elveit, mi tekintélyének megcsorbitását jelenti, vagy visszalép s helyébe a vicze-császár emberei térnek vissza.

Ollivier az így reámért cselvágást a legerősebb fegyverrel, az őszinteséggel verte vissza. Több, Var-départementi választóihoz intézett nyílt levelében kinyilatkoztatta, hogy a plebiscitumot nem tekinti parlamentararis eszköznek, de mint-hogy a császárság benne gyökerezik, azt tökéletesen számításon kívül hagyni Franciaországban ez alkalommal mégsem lehet. Ennélfogva alkalmaztassék még egyszer s utoljára, hogy az általa megerősített parlamentarismus csatornáján a szabad-
elvű áramlatok ezután minél nagyobb mennyiségben juthassanak be a császári alkotmányba.

Hogy a plebiscitum ily értelmezése igen kevésbé felelhetett meg Rouher fölfogásának s hogy őt antagonistájának a kormánnyon való megmaradása nagyon elcsüggeszthette, az könnyen elképzelhető. De a koczka már el volt vetve, hátrálni többé nem lehetett, s így a senatus elnöke, nagy ostentatióval,

nyílt szavazó-czédulával szavazta meg — 7.000,000 igen és 1.500,000 nem társaságában — az átalakult alkotmány szentesítését.

A többé-kevésbé szükséges czeremóniából azonban annyi hasznot mégis húzott, hogy a január másodiki miniszterium egyöntetőségét nem csak megtörte, de három tagját tárczáik letevésére is bírta, minthogy ők parlamentariss múltjokkal összeférhetetlennek tartották, egy tisztán császári intézmény alkalmazásakor szerepelni. A balsors pedig úgy akarta, hogy köztök legyen a külügyminiszter is, s hogy ennek helyébe Ollivier Grammont herceget, akkori bécsi francia nagykövetet szemelje ki.

Az, hogy a híres szép, nyelvünket is beszélő diplomata lehetőleg felületes volt, s hogy szalon-sikerei következtében frakkja függényébe göngyölgetve hitte Párisba vihetni az osztrák-magyar szövetséget, választását már magában is kétes értékűvé tette. Még nagyobb veszélyt azonban azért hozott a kabinetre, mert valójában ő is Rouher teremtménye lévén, megengedte neki, hogy közvetve befolyjon a kormány teteteire is.

Midőn mindazon eseményeket hűségesen elősorolni igyekszünk, melyek a császárság vesztét és Franciaország megveretését okozó hadüzenet lehetővé tételére ekkor befolytak — minthogy Ollivier becsvágyának egy a Deák Ferenczéhez hasonló pacificator szerepe inkább felelt meg, mint a hódító — meg kell még emlékeznünk a közte és Richard Móricz, a szépművészetek minisztere között az időben támadt feszültségről. Az utóbbival valami rossz akarója érezte, hogy a miniszteriumba különösen Ollivier úrhoz baráti viszonya miatt választották. A fiatal miniszter ez állítást a kabinet fejétől jövőnek hitte, s ennek következtében magát tőle minél függetlenebbé iparkodott tenni, sőt a minisztertanácsban többször ellene szavazott.

Midőn tehát 1870 július elején a spanyolországi Hohenzollern candidatura szóba jött a január másodiki miniszteriumban, a plebiscitum alkalmával kivívott győzelme ellenére, már oly kórtünetek voltak észlelhetők, melyek ellenségeinek bátorságot adhattak végső megtámadására.

A látszat itt annyiban előnyösíti Rouher-t, a mennyiben a végzetes interpellatio nem az ő pártfelei sorából intéz-

tetett Grammont herczeghez; ennek hivalkodó felelete azonban már elárulja, hogy az sajátképen Ollivier ellen volt intézve, miután ő nyolcz nappal azelőtt az orleansi család tagjainak Franciaországba való visszatértét azért utasította vissza, mert kormányára nézve legbecsesebb vívmánynak épen a békét nyilvánította. A riadó megfuvása tehát mindenekelőtt az ő visszavonulását volt okozandó. Megbukása után majd tudott volna a vice-császár Németországgal szemben kibujó ajtót találni a kiegyezésre! Ez volt a császárné s a többség véleménye, kik Napoleon és a francia hadsereg harczképességét fennen harsogtatták, holott Eugeniának egy orvosi consultatio jegyzőkönyve a császárt betegnek declarálta, az utóbbi előtt pedig nem volt titok a hadi létszám csekélysege s a fölszerelések hiányos volta.

Ekkor azonban beállott azon váratlan fordulatok egyike, melyek a történelem tanulmányozását érdekesítőbbé teszik a lephantastikusabb regények olvasásánál. Ollivier a helyett, hogy leköszönjön, úgy fogta föl helyzetét, hogy gyávaságot követne el, ha a háború elöl meghátrál s bár minden követ megmozdított, úgy a törvényhozó-testület bizottságaiban, mint a minisztertanácsban, hogy a hadüzenetet megakadályozza, midőn az Grammont herczegnek részben az ő tudtán kívül menesztett sürgőnyei következtében elkerülhetetlen lett, s nyugodt lélekkel (le coeur léger) folytatta miniszterelnöki teendőit azon események közepett, melyeknek előidézésébe semmi része sem volt.

Ily magatartás a többség reményeinek újabb meghiusítása volt, melyért az a le coeur léger kifejezésnek odiosus magyarázatával boszulta meg magát s kárpótlásnak a császárné regenssé való kinevezését tekintette, e regenségnek árnyékában újra erőhöz gondolván jutni, hogy végre lerázhassa nyakáról a szabadelvű, parlamentaris kormányt. Ezért midőn az első vereségek után Ollivier a kamarákat összehívta, hogy a legerélyesebb rendszabályokkal lehessen visszatartóztatni a betörő ellenség hadait, hazafias eljárására rögtön megbuktatása lett a felelet. A többség kebeléből egy reactionarius Palikao-miniszterium alakult, mely leplezetlenül Rouher parancsait teljesíteni volt hivatva, ki meg maga a főhadiszálláson fontoskodott s készítette elő Sedant.

... Nagy hírű és nagy érdemű hazánkfia, Grúby doktor pénteki ebédjein nem egyszer mondta el az 1885-ben Magyarországon is megfordult, jó nevű regényíró Ulbach Lajos, hogy hogy kertésze állítása szerint, ki háború után Cerceyben Rouher úrnál szolgált, a volt vice-császár órákig tartó magán-sétáiban sokszor hangosan föl-fölkiáltott: Mily szerencsétlenség! (Quel malheur!) Ilyenkor bizonyosan azon vétkes és veszélyes játékára gondolhatott, melyet 1870-ben az áltöbbséggel a szabadelvűség ellen űzött, hogy a betétet fényesen megnyerje — Németország!

BERTHA SÁNDOR.

A TUDOMÁNY CSÖDJE EMBERBUVÁRLATI SZEMPONTBÓL.

A nagy mindenség rejtélye, a mely elvégre is az emberi lény rejtélyében központosul, s a melyet a delphi-i jósszék e mondatban : ismerd meg tenmagad, örökitett meg, voltaképen már azóta, hogy emberi lény e földön egyáltalában eszmélni kezdett, folyvást, soha nem lankadó s ellenben minden egyes újabbi kísérletnél mindannyiszor élénkebb mozgalomban tartja az emberi elmét — és fogja tartani valameddig ember a földön élni fog. Mióta csak az ember a tudás fájának gyümölcsét megizlelé, nem bír e rejtély varázsától szabadulni, s bármennyire is meghiúsultaknak bizonyultak, mind kivétel nélkül, az eddigi fáradozások, a bennünk rejlő isteni szikra mind újabb világosság után való áhítózásra késztetni elménket. Pedig mind hiába, Isis fátyolát föllebbenteni a véges emberi elmének nem adatott meg.

Folyvást előttünk lebegő, csak megközelíthető, de el nem érhető örök eszmények mozgatják tehát az emberiséget, s épen ezeknek szolgálatában teljesíti az ember a sorstól neki osztályrészsül jutott azon kötelességeket, a melyek által valamennyi más földi lény fölé emelkedik. Az emberi lény csakis ebbeli munkásságával léssen méltó a teremtés koronájának díszére.

Ha az emberiség értelmi fölvilágosodásának történetét egészben véve vizsgáljuk, arra a nevezetes eredményre jutunk, hogy a hosszas évezredek át tartó szellemi fejlődés ellenére értelmiségünk minőségére nézve nem és csak mennyiségére nézve változott, azaz gyarapodott. Igaz, hogy a mint egy ízben már Helmholtz is megjegyezte, egy észbelileg megáldott és tanulmányait kitünő eredménnyel végzett mai ember a tété-

les ismeretek mennyiségét illetőleg még egy Aristotelest is megszegényíthetne; de vajon mondhatjuk-e egyszerűen, hogy az ismeretek nagyobb sokasága mellett a mai lángelme az ó-kor lángelméit lényegben, tudniillik minőségre nézve is fölülmulja? Bizonyára ahhoz, hogy például az emberi agyvelőben legelőször megfogamzott: mesterségesen szikrát élesztetni és tüzet gyújtani — mint a mely találmány nélkül az emberiség fönmaradása sem lett volna lehetséges — s épen ezért az ó-kor legfölvilágosodottabb népe, a hellének népe, is olyannyira nagyszerűnek tekinté, hogy e találmány tényét másként mint a prometheusi mythossal értelmezni nem bírta; oly rendkívüli lángelme volt szükséges, a melyhez a mai Edisonokat legföljebb csak hasonlítgatni, de föléje helyezni semmiképen sem merhetnénk, mihelyt az emberiség akkori nyomorúságos tengődését a mai óriásilag meggyarapodott segédeszközeink hatalmával egybevetjük.

Úgy hiszem, nem szükséges továbbra is annak a bizonyítása mellett időznünk, hogy az emberiségnek már a múltjában is időről-időre egyes oly lángelmék támadtak, a melyek az emberi munkásság összes terén, akár az elvont tudományos elmélkedés, akár a gyakorlati találmányok, vagy a művészi alkotások: a szónoklat, költészet, festészet, szobrászat, építészet vagy a vallásosság és erkölcsösség mint nemkülönb az állami és társadalmi élet alkotásának terén — még mai napig is utánzandó s így tehát még fölül nem mult remekeket hagytak nekünk örökül. Bizvást mondhatjuk tehát, hogy az ember lelki tehetségei a művelődés egész eddigi folyamata alatt lényegben ugyanazok maradtak és csak külső nyilvánulásuknak alakjai sokszorosodtak. Most már azt is beláthatjuk, hogy az emberi lángelme, mint olyan, voltaképen miért incomensurabilis.

A modern tudományos búvárlati fölfedezések s az ezek sarkában járó gyakorlati találmányok mai óriási föllendülésének korszakában, bármennyire is elteljünk a mi fölvilágosodottságunk dicsőségétől, még sem állíthatjuk biztossággal, hogy az ember, mint erkölcsi lény, a tudományos fölvilágosodottság közvetlen befolyása alatt lényegileg megváltozott volna. Az emberi jellem, a szív, a kedély mivolta most is csak az, a mi volt annak előtte. A tudományos képzés, mint olyan, az emberi jellemre lényeges befolyást nem gyakorol. Mi, ér-

telmünk tudományos kifejlesztése által ugyan mindenekelőtt józanabb és ügyesebb életmódra tehetünk szert, emberi kötelességeinket is tisztábban láthatjuk át, minek következtében az erkölcsi törvényeinknek, valamint a társadalom szokásainak is könnyebben alávetjük magunkat, úgy, hogy külső viselkedésünk is simább és tetszetősebb alakban nyilvánul; de jellemünk lényege ugyanaz marad, a mint azt szüleink révén őseinktől örököltük. Az emberi jellemnek nemes egyszerűsége és hajthatatlan következetessége, a szív önzetlensége és önfölközelése absolute véve ma is csak az, a mint volt már a legrégibb időkben — csak az a művelt világ gócaiban, a milyen a természeti vadonság kellő közepében.

Nemünk egész eddigi fejlődéstörténete azt tanítja, hogy a belénk oltott lelki erőink: értelmességünk és erkölcsösségünk lényege változatlanul maradt és csak külső formáiban változott át. Mindamellet az értelmiség általános színvonala nagyon is emelkedhetett, s máris oly dicsősége az emberiség előhaladásának, a melyet eléggé meg nem hálálhatunk a gondviselésnek. De ez eredményt is egyfelől a belénk oltott isteni erőnek s másfelől az ez erő kifejlesztésére fordított saját munkásságunknak köszönhetjük. Az emberi lénynek egész üdve az ő értelmi és erkölcsi erejének kifejlesztésére fordított munkásságában gyökerezik. E munkásság nélkül az emberi lény a föld valamennyi többi élőlényé között a legnyomorultabb s a legtehetetlenebb maradna. E munkásság az emberi lény életének valódi célja, mert csak ez úton közeledhetik az egész természetben nyilvánuló örök eszményhez, az Istenhez!

Íme ezeket ohajtottam előrebocsátani, hogy határozottabb álláspontot foglalhassunk a modern tudományos irányt elítélő nézetekkel szemben, a melyek már ismételten s újabb időkben csak hangosabban nyilvánítottak.

A mint ismeretes, a legutóbbi években Franciaországban nevezetesen Claretie Brunetière, Németországban a többi között a *Rembrandt als Erzieher* névtelen szerzője, Oroszországban pedig gróf Tolstoj Leó hirdetik hangosan a modern tudományos iránynak a csődjét. Hazánkban e vészjóslat fő szószólója Bodnár Zsigmond.

E fölfogás szerint az úgynevezett anyagiás, tudniillik önző gondolkodás elharapódzása a modern természet-

búvárlat rovására volna irandó; s e tisztelt jószok, mintegy már előre érezni vélik a modern természetbuvárlati irány rombadóltét s az eszményies irány győzelmének pirkadását, a mely győzelem már a legközelebbi időben eljövendő.

A mi a Brunetièretől hirdetett «tudomány csődjét» illeti, siessünk már most megjegyezni, hogy az merő lehetetlenség. Ez állítás absurd mivoltát legott beláthatjuk, mihelyt a tudományt, mint olyant, magoktól a tudósoktól külön választva tekintjük. A tudománynak, mint olyannak, ugyanis csak egyetlenegy célja és föladata van, tudniillik az igazságok fürkészése.

Minél tovább halad a tudomány a nagy mindenség, a természet jelenségeiben mutatkozó törvényszerűség fölismerésében, egymással annál szorosabb kapcsolatba hozhatók egyszermind a fölismert egyes igazságok, tudniillik a tudomány alapelvei is. A mai tudományosságot nemcsak az különbözteti meg a mult századok tudományosságától, hogy extensive kiszélesítette az ismeretek körét, hanem még inkább az, hogy intensive is sokkal inkább behatolt az egyes természettörvények közötti kapcsolat fölismerésében. Még e század elején, a nagy mindenségnek egységes (monisticus) elv alapján való fölfogása sem volt lehetséges; mert nevezetesen az élők világának jelenségeit még nem lehetett oly törvényszerűségekre visszavezetni, a mely a természet többi nyilvánulásaiban fölismert törvényszerűséggel a legszorosabb kapcsolatba hozható lett volna. Ma már ez lehetséges.

A mai egységes világnézet voltaképeni alapját már ennek előtte több mint háromszáz évvel Kopernikus: *De revolutionibus orbium coelestium* (Norinbergae, 1543) című művében vetette meg, a melyet a XVII. században Newton az ő nehézkedési (gravitationalis) elvével tovább fejlesztett. A mult század vége felé és e század elején a Kant-Laplace-féle elmélet, ugyancsak a mult században Lavoisier fölfedezése az anyag elpusztíthatatlanságáról, megmaradásáról s e század első felének végén Mayer Róbert fölfedezése az erő megmaradásáról, mindinkább hozzájárultak a világegyetem egységes fölfogásához. Csupán csak egy kérdés maradt még függőben, tudniillik az élő lények szervezeti rokonságának az alapelve. E kérdés mindaddig teljes homályban maradt, míg a föld forradalmairól (kataklysmá) szóló tan érvényben volt. E tan

szerint a föld élő lényei az említett általános forradalmak következtében időről-időre mind elpusztultak s az újabb élő lények mindannyiszor egészen újból teremtettek. 1830-ban Lyell volt az, ki e tannak a halálos döfést megadta. Ma már nyíltan bevallhatjuk, hogy teljesen érthetetlennek kellene tekinteni a Teremtőnek azon szeszélyes játékát, hogy a föld élő lényei teremtésének miért kellett volna mindannyiszor megismétlődnie, holott az újabb lények testi szerkezete lényegben szakasztott ugyanaz maradt, mint az előttük már elpusztított valamennyi régibb élő lényé, s így ezekkel a szorosabb vérbeli rokonság száalai is fönmaradtak!

A mint a Kant-Laplace-féle elmélet az egész naprendszerre nézve, Lyell elmélete a föld kérgének rétegeire nézve, úgy Darwin (1859) a föld élő világára nézve a fokozatos fejlődés elvének (the principle of gradual development) megállapításával kiegészítette a mai egységes világnézetünket.

Bizonyos, hogy e világnézet egyes kérdéseit illetőleg ismereteink a jövőben nagyon is fognak változni a bűvárkodás tökéletesbitése útján — de maga ez egységes elven, tudniillik a közös törvényszerűségeen alapuló világnézet lényegében többé változni nem fog. Ez egyáltalában csak úgy volna lehetséges, ha sikerülhetne az eddig fölismert összes természettörvényeket a gyakorlati alkalmazásaikkal együtt mind halomra dönteni. A tudománynak ezt a csődjét józan észszel tehát senki sem hirdetheti.

Az emberi művelődés szempontjából bizonyára eléggé nem sajnálható azon tény, hogy a természetbúvárlat tételei, némely vallásos hagyományokon alapuló tételeinkkel részint többé-kevésbé össze nem egyeztethetők, részint pedig homlokegyenest ellentétben állanak. Ez ellentétnek feszélyező hatása alatt áll úgy az egyes ember, mind pedig maga az egész művelt társadalom. E hatás dissonantiát idéz fel bennünk, a mennyiben egyfelől tudományos meggyőződésünk, másfelől pedig boldogságunkat hirdető vallásos hitünk egymással harcra kelnek, mely harc, minthogy kedélyi világunkat egyenesen gyökereiben támadja meg, nagyon is könnyen a szenvedélyesség dæmonjait idézi föl.

E harc egyszer kikerülhetetlen lévén, valóban mindnyájunknak érdekében áll, hogy az lehetőleg minden nagyobb megrázkódtatások nélkül folyhasson le. Mi e harcnak sem tar-

tamát, sem egyes esélyeit előre meg nem mondhatjuk; de, hogy e harcz is az emberiség művelődésének a győzelmével fog végződni, azt egész bizvást állíthatjuk.

Egészen más szempont alá esik az egyes tudósok személyes nézeteinek egymás elleni harcza. Itt, ha úgy tetszik, már lehet bizonyos csődöt emlegetni; annál inkább pedig, mert úgy az egyik, mind a másik részről túlhajtások történtek és történnek. *Iliacos intra muros peccatur et extra.*

Az előzőekben álláspontunkat már jelezvén, egész határozottsággal épen oly túlhajtásnak így tehát igaztalannak nyilváníthatjuk egyrészt azon nézetet, mintha a modern tudományos természetbúvárlattal való foglalkozás már maga erkölcsrontólag hatna; a mint másrészt szintén épen oly túlzásnak s alaptalannak kell tartanunk azt a nézetet, mintha a modern természetbúvárlatnak egyenesen kiváltsága volna az emberi lény erkölcsiségének fejlesztésére. Sem az nem igazolható, hogy a természetbúvárlat modern iránya az embert okvetlenül anyagias, tudniillik önző, haszonleső, minden eszményesség nélkül gondolkodóvá teszi; a mint másrészt épen oly kevésbé igazolható, mintha a modern természetbúvárlat módszerei által az ember «nagyobb szerénységre és igazságosságra» tesz szert, a mint ezt már több természettudós és hazánkban néhai Balogh Kálmán is (az agyvelőről írt cikkében) állította.

Az emberbúvárlat álláspontjából egészen tisztán beláthatjuk azt, hogy mert mi a szülői örökségül nyert erkölcsi és kedélyi jellemünket lényegében már készen visszük át későbbi életpályánkra, a kenyérkereseti pályára; mi e velünk született jellemünket sem tagadhatjuk meg későbbi életünkben. Mindenki specialis életpályájára saját egyéniségének a bélyegét sűti; és minél magasabb színvonalon futja meg valaki pályáját, erkölcsi és kedélyi mivolta annál határozottabban tükröződik vissza egyes cselekvényein. Az élők világában uralkodó elv: az egyéni elkülönzés (*differentiatio individualis*) az emberi lénynek nemcsak physikai, hanem egyszersmind psychikai alkotására is vonatkozik. Nem létezik két oly ember, a kik testi szervezettségökre és lelki sajátságaikra nézve egymással egyformán volnának alkotva; minél fogva két oly ember sem létezhetik, a kik egy s ugyanazt az élethivatást szakasztott azon módon tölthetnék be; de épen azért viszont

nincsen olyan élethivatás sem, a mely két ember jellemére teljesen ugyanazt a befolyást gyakorolhatná. Igaz, s ezt el kell ismerni, hogy minden egyes specialis élethivatás cselekvéseinkre bizonyos határokon belül szabályzólag s így tehát jellemünk külső nyilvánításaira is módosítólag hat — de e szabályozás s e módosítás a velünk született jellem lényegét meg nem változtathatja. Naturam si furca expellas, tamen usque redibit.

A házi és iskolai nevelés és oktatás, valamint a későbbi életpálya, a társadalomban való részvét itt javíthat, ott meg ronthat az ember jellemén — de azt meg nem másíthatja. A lényeg mindig csak az marad, a mit kiki már «in nuce» magával hozott a világra abból a mennyei szikrából, a mely elménket később megvilágítja és szívünket átheviti. A szülői örökség az alap, a törzsvagyon, a melyhez a külső szerencsés körülmények közt hozzászerezhetünk, valamint azt — túlnyomólag saját hibánkból — el is pocsékolhatjuk; de ez alap, e törzsvagyon nélkül mit sem kezdhetünk. A ki szülőit úgyszólván jól megválasztotta, még elhaló porukban is nem áldhatja eléggé őket a szerencsés örökség miatt.

Mikor a szülői örökség tényezőjét az emberi életben oly annyira kiemelem, ezt csakis azért teszem, mert általában véve épen megfordítva, a külső tényezőket (nevelést, oktatást, a társadalmi élet befolyását) szokták oly annyira egyoldalulag előtérbe tolni, mintha ezek csak nem kizárólag döntenék el az ember jellemének kialakulását.

Ha nem a szülői örökség, hanem a külső körülmények (milieu) volnának csakugyan döntő hatással az emberre, akkor bizonyára hasonlíthatatlanul sokkal könnyebben lehetne az embert is idomítani és a jellemét átgyúrni — a mint ezt csakugyan számos pædagogus hitte és hiszi is, a kiknek nézete szerint csak a nevelési methodustól függ, hogy kiből mit lehessen faragni. Azonban erre vonatkozólag már Kantnál is találunk egy jellemző adatot. E kérdés fejtegetésénél ugyanis elbeszéli, hogy II. Frigyes, ki az újonnan meghódított Szilázia iskoláit Sultzer, a híres pædagogus vezetésére bizta, egy alkalommal azt kérdezte ettől: hogy vajon mily előmenetelt észlel a gondjaira bízott iskolákban. Sultzer azt válaszolta, hogy mióta a nevelés Rousseau elve alapján történik — a mely szerint az ember a természettől jónak teremtett — sokkal jobb ered-

mény mutatkozik; a mire a pessimista philosophus-király íziben azzal felelt: «Ah, mon cher Sultzer, Vous ne connaissez pas assez la maudite race à la quelle, nous appartenons.»

Hogy a specialis élethivatás, mint olyan, lényegileg meg nem változtatja az ember jellemét, ezt a statisztikai adatokkal is meg lehet világítani. Igaz, hogy a nagyobb műveltséget, főleg pedig a nagyobb szellemi kiképzést igénylő életpályákon működő emberek közt, a rendőrség és az állami igazságszolgáltatás körébe tartozó bűntények száma aránylag sokkal kevesebb; de nem szabad felednünk, hogy ennek oka ceteris paribus azon szerencsésebb életviszonyukban is rejlik, a melyek között az ilyenek élnek. Magától értetődik, hogy az ilyen statisztikai kimutatásokban nem lehet az emberi jellem fokmérőjét találni; de bármennyire hézagoss és fogyatékos is legyen a statisztika bizonyítása, annyi máris kiderült, hogy az emberek jellemének osztályozását az élethivatások szerint keresztül nem vihetjük. Így például nem mondhatjuk, hogy azért, mert valaki hivatásszerűleg philosophiával foglalkozik, egyszersmind valóban philosophus is; nem mondhatjuk, hogy azért, mert valaki vallás- és erkölestanitással foglalkozik, okvetlenül igazán vallásos és erkölcsös, hisz tudjuk: vestis non facit monachum.

Ha a specialis élethivatás oly lényeges befolyással volna az ember jellemére, akkor például az öléssel foglalkozó mészárosok és hentesek közt par excellence kellene sok gonosz jellemű embernek találkoznia; már pedig a mint ezt Lombroso is kiemeli, ezek az emberek a bűntények statisztikájában nem mondhatni, hogy kiemelkednének. A criminológiával foglalkozó emberbuvárok eleinte mintegy meg voltak lepetve, mikor a tőlök interviewolt mészárosok a föltett kérdésre azt felelték: hogy mikor állatot ölnek, egyáltalában eszök ágába sem jut durvaságokra vagy kegyetlenségekre gondolni, mert minden figyelmök arra központosul, hogy a szerintök nehéz és nagy ügyességet igénylő munkájokat minél pontosabban «lege artis» hajtsák végre. Épen úgy az emberi tetemek bonczolása, a mely a nemorvosnak oly iszonyú látványt nyújt, a szakértőnek minden figyelmét elannyira leköti, hogy gyakran valódi hősiességgel eltüri a legdögletesebb bűznek undorát is.

A mindennapi tapasztalat azt tanítja, hogy az esetek

igen nagy számában az emberek hajlamaik benső sugallata alatt választják meg jövő életpályájukat — s ez így van jól. De épen azért, ha igaz volna, hogy a modern természetbúvárlati iránynak az emberre önzést, haszonlesést kifejlesztő hatása lenne, inkább azt kellene mondani, hogy az illetők azért választják a természettudományok terén való életpályát, mert már velők született jellemöknél fogva úgynevezett «anyagias» gondolkodásuak, mert ez életpálya e jellemöknek egészen megfelel. Legrövidebben e kérdést úgy lehetne tisztázni, ha egyrészt a természettudósok magán és nyilvános életpályáját és másrészt a nem-természettudósok magán és nyilvános életpályáját jellem dolgában vizsgálónk és egymással egybevetnők. Úgy hiszem, hogy az igazság útjától nincs eltérés, ha azt mondjuk, hogy egyik sem jobb a deákné vásznánál. S így igen valószínűleg azok sem jobbak, a kik a természetbúvárok számára vizet prédikálnak s magok meg bort isznak.

A modern emberbúvárlat újabb idők óta csakugyan tüzetesebben is foglalkozik annak kutatásával, hogy vajon mily kölcsönös viszony mutatkozik az emberek individualis jelleme és az egyes élethivatások között. E kérdés tanulmányozása is arra az érdekes eredményre vezetett, hogy az a befolyás, a melyet magok az emberek az illető élethivatások (kenyérkeresetek) irányára gyakorolnak, hasonlíthatatlanul sokkal nagyobb mint az a befolyás, a melyet viszont az életfoglalkozás az emberi jellemre gyakorol — a mint ez voltaképp másként nem is lehet.

Akármintrösteljük is a dolgot, de a tényt tagadni nem lehet, hogy mai nap az utilitarismus még az örök igazságok fürkészesével élethivatásuk szerint foglalkozó tudósoknál is sokkal élénkebben nyilvánul, mint annak előtte; de ennek a legközelebbi oka, nem talán az illető specialis élethivatás, például a természetbúvárlat mivoltában, hanem egyenesen a megdrágult életben keresendő. A mai bonyolultabb állami és társadalmi élet követelményei mellett már nem lehetséges az, hogy a tudós a világ zajától valahová a magányba, a hegyek közé menekülve remete-életet folytasson, a mint ez a mult századokban még megtörténhetett. A mai kor tudósainak épenséggel úgy kell a nyilvános életben tevékenyen résztvenniök, mint bármely más kenyérkereseti pályán működő embereknek. Ezt úgy az állami, mind pedig a társa-

dalmi, az emberművelődési érdekek egvaránt megkövetelik. A nyilvánosság a mai korszellem egyik legjellemzőbb jelensége, s ez ismét csak egyszerű következménye a nagyobb művelődéssel fokozódottabb igényű társadalmi életnek. A mint minden művelődésnek előfeltétele, a fokozódottabb munkásság, csak nagyobb verseny következtében jöhet létre; minél nagyobb pedig a verseny az emberi munka terén, annál nyilvánosabb is maga az emberi élet. A verseny sodorja tehát az embert a nyilvánosságra; s így tehát a ki mai nap a saját élethivatása pályáján sikeresen működni akar, okvetetlenül a nyilvánosság terére kell lépnie, a nyilvános társadalmi életben okvetetlenül részt kell vennie. Mivel pedig a nyilvános élet mintegy kényszeríti az embert, hogy az ő fáradozásainak, az ő munkájának érvényt szerezzen és pedig annál inkább, minél élénkebb a verseny, nyilvánvaló, hogy már e mozzanatban is az utilitarismus egyik főrugója keresendő. A nyilvános verseny úgyszólván melegágya azon általános mozgalomnak, a melyet capitalismusnak nevezünk, a mely a mai korszakra a bélyeget süti, s a mely mozgalom Lassale szerint körülbelül még vagy háromszáz évig fog eltartani. Minthogy pedig ily irány mellett a mindnyájunktól oly annyira ohajtott — de mindnyájunktól úgyszólván mindannyiféleképen képzelt — idealismus a közéletben túlsúlyra nem vergődhetik; nyilvánvaló, hogyha talán nem is oly sok idő múlva, de bizonyára nem a legközelebbi időben fog az idealismus korszaka beállani, a mint ezt Brunetiére hirdeti.

A mai korszak utilitaris légköre Röntgen-féle sugarak módjára hatja át a társadalmi életet, és senki e hatástól egészen érintetlenül nem maradhat. De nagy tévedés volna hinni, hogy e hatás okvetetlenül csakis károsan hat az emberre. A szerint, mint a milyen az illető ember vele született jelleme, e hatás is más és más, jó és rossz eredményű. Íme ebből a különböző hatásból csillámlik ki egyszersmind azon reménysugár, hogy úgy a mint eddig, úgy ezentul is a jövőre nézve az altruismus elvégre is győzedelmeskedni fog az egoismus fölött, mert e győzelem nélkül emberi társadalom fõnn nem állhat. És hogy a mai társadalom tényleg létez, már ez is mutatja, hogy az még sem lehet olyan rossz, mint a milyennek azt a vésztojóslók hirdetik. Ideig-óráig az anyagiak élvezetébe belé merülhetünk; de bármennyire is tegyük

ezt, lelkünk igazi kielégítést ez által még sem nyer, üresség támad keblünkben, a melyet újólág csakis a magasztosabb emberi kötelességek érzete tölthet be, Az emberiség művelődésének egész eddigi története csak azt bizonyítja, hogy a magasabb erkölcsi kötelességek eszménye képezte mindenkoron az emberi társadalom rendszerének napját. A nap azért süt, ha ideig-óraíg azt a felhők szemünk elöl el is takarják. Az erkölcsileg szép, jó és igaz eszménye mindig fölöttünk lebeg, ha mi azt nem látjuk is; és nem volt sohasem oly erkölcstelen, oly elvetemedett korszak, a melyben bámulatra méltó nagy jellemek ne támadtak volna, a melyeknek példája nem vonzotta volna az emberiséget. Már a nagy emberismerő Shakespeare mondja: «There is no time so miserable, but a man may be true.»

Minthogy szélteben azt hirdetik némelyek, hogy korunk egoisticus iránya, az úgynevezett «anyagias gondolkodás», egyenesen a modern természetbuvárlat hatására volna rovandó; vizsgáljuk és elemezzük egy kissé tüzetesebben ezt a kérdést is az emberbuvárlat álláspontjából.

Vagy tájékozatlanságnak, vagy hypokrisisnek kellene be tudni azt, ha valaki azt állítaná, hogy a modern természetbuvárlat semmiképen sem járult a mai utilitarismus, a mai capitalismus, a mai plutocratismus létrejöveteléhez. Igen is járult, sőt mi több, a természetbuvárlat föllendülése nélkül ily mérvben az el sem hatalmasodhatott volna. Íme tehát a természettudós is bevallja, hogy a modern természetbuvárlat még sem ártatlan a dologban, s így igazat ad a modern természetbuvárlat ellenségeinek! Igen, a tudósnak az igazat be kell vallani, de a tudósnak kötelessége egyszersmind az okozatoságot is fölfejtienie, hogy kimutassa: hogy ez másképen nem történhetett. Ha a tudósnak ez a kötelessége, úgy mi nekünk többieknek viszont az a kötelességünk, mindaddig az ítélkezéstől tartózkodni, míg az egész kérdés egyes részleteire nézve teljes tájékozottságot nem nyertünk.

Főntebb azt a tételt állítottam föl, hogy az utilitarismus mai elharapódzása nem a természetbuvárlat mivoltában, hanem egyenesen a megdrágult életben keresendő. Felszínes gondolkodás mellett valaki könnyen ellentmondást fedezhetne föl e tétel és az iménti fejtegetéseim közt. Az ellentmondás csak látszólagos, a mely legott elenyészik, ha reámutatok arra:

hogy a modern természetbuvárlat csakis annyiban járult a mai utilitarismus lábrakapásához, a mennyiben a természet-tudományok föllendülésével keletkezett gyakorlati találmányok az emberi munka értékét fölemelték s ezzel egyszersmind a mindennapi életet megdrágították. Íme ez az egyedüli kapcsolat a modern természetbuvárlat és a mai utilitarismus közt. E kapcsolat tisztább belátására szükséges még a következőkkel megismerkednünk és megjegyeznünk.

Mindenekelőtt jegyezzük meg, hogy az emberi élet csak küzdelem árán és csak munkásság által tartható fönn. A föntartási ösztön a leghatalmasabb ösztön valamennyi ösztönök közt, a melyek belénk vannak oltva. Ez az ösztön bensőnk rejtekében folyvást leselkedik, s annál követelőbben lép föl, minél fáradtságosabb az élet küzdelme. A létért való küzdelem annál fáradtságosabb és terhesebb, minél nagyobb az életökért velünk versenyző felebarátaink száma. És pedig azért, mert mint már az angol pap, Malthus reá mutatott a természettörvényre, a mely szerint az ember életét föntartó élelmiszerek csak számtani (arithmetikai), az emberek magok pedig mértani (geometriai) arányban szaporodnak; minek következtében, minél inkább elszaporodik valahol a lakosok száma, annál nagyobb arányban csökken az egyes emberekre jutó tápszerek mennyisége is, vagy a mint magát Malthus kifejezte: annál nehezebben jut helye az egyes embernek a természet terített asztalánál.

Nem hiába az *Ember tragédiájának* szegény eszkimója is Ádám kérdésére: «Sokan tengődtök-e még e vidéken?» csakis azt felelhetette:

«Sokan bizony, többen, mint ujjamon
Számíthatok. Szomszédimat, igaz,
Agyonverém már mind, de hasztalan,
Mindég kerülnek újak; s oly kevés
A fóka faj. Ha Isten vagy, tegyed,
Könyörgök, hogy kevesb ember legyen,
S több fóka.» . . .

Íme itt újólag ellentmondást fedezhetne föl valaki, a mennyiben föntebb az élet megdrágulásának okát a természettudományok föllendülésével létrejött gyakorlati találmányokra, most pedig az emberiség elszaporodására háritottam. Mind a kettő tényen alapul, de azért itt ellentmondásról szó

sem lehet; csupán csak a két tény között való bonyolultabb kapcsolatot kérdéséről lehet a szó.

Nyilvánvaló, hogy az emberiség a természettudományok föllendülése nélkül is elszaporodott volna, de az is mind közönségesen ismert tény, hogy az emberek elszaporodása a föld művelt részein sokkal nagyobb arányban megy végbe, mint a vadonokban. Az emberiség művelődéstörténetéből pedig azt tanuljuk, hogy az emberiség művelődés góczai csak ott támadhattak, a hol a többi nélkülözhetetlen tényezőkn kívül még a lakosság nagyobb sűrűségének a tényezője is hozzájárult. Természetesen egymagában a lakosság sűrűsége még nem elégséges valamely előkelőbb művelődési gócz képződéséhez. Vannak Afrikában, de még Európában is ötvenhatvan ezernyi lakossággal bíró helységek, úgynevezett parasztvárosok; valamint a legnagyobb lángelme sem képes lakatlan vidéken ily góczot előteremteni, mert ennek is a szava a próféta szavaként a pusztában hangzanék el. Így tehát beláthatjuk, hogy művelődési gócz csakis ott keletkezhetik, a hol egyrészt értelmileg megáldott társadalmi elem van, s a hol ez értelmes társadalmi elemeknek sikerül magok köré nagyobb számú lakosságot vonzani. Természetes, ez utóbbi csak úgy lehetséges, hogy kellő alkalom nyújtatik a megélhetésre; de az is természetes, hogy az ilyen sűrűbben egymás mellett lakók csakis fokozódottabb munkásság mellett élhetnek meg. Az emberi művelődés az emberi munkásság fokozódásán alapul, e nélkül romba dől az egész művelt társadalom.

Már most mintegy magunktól jöhetünk annak a belátására, hogy a modern természetbuvárlat, a mely a fölfedezett természeti igazságoknak, a természettörvényeknek gyakorlati alkalmazására is megtanította az emberiséget, a mely alkalmazásból származó találmányok az emberiség számára addiglan egészen ismeretlen gazdag erőforrásokat nyitottak meg az emberi munkásság számára, csakugyan vezérszerepre volt hivatva az emberi művelődés terén. Nem szükséges fejtegetni, hogy az emberi munkásság mily óriási mérvben növekedett a természetbuvárlat gyakorlati találmányai következtében; de épen ezért a munka becse is emelkedett és mihelyt ez emelkedett, a verseny is abban a mérvben fokozódhatott. Ha a természetbuvárlat a gyakorlati találmányai által egyfelől az emberi munkásságnak a körét oly rendkívülig kiszélesítette

s így tehát minél több ember számára a munka hasznát biztosította: úgy másfelől a nagyobb verseny következtében megfinomult, tökéletesbült munka értékét is fokozta, a mi azonban a mindennapi élet megdrágulását vonta maga után, annál inkább pedig, mert ezalatt hovatovább gyarapodott a lakosok száma, születések és ismétlődő bevándorlások következtében.

Hogy a természetbuvárlat föllendülése az imént elősorolt mozzanatok kapcsán egyszersmind segédkezet nyújtott a nyereszkedés-vágy előmozdítására, könnyen belátható. Ha ugyanis az ember a munkájának becsét egyszer már ismerni megtanulta, ha az ember a mindinkább élenkülő versenyben résztvenni kénytelen, nagyon is természetes, hogy a végbevitt munkáját a maga javára lehetőleg hasznosítani is iparkodik s így a munkásságot is az utilitarismus szempontjából fogja föl. Nem tehetünk róla, de általában véve az emberben a haszon iránti vágy abban a mérvben fokozódik, a melyben a haszon is gyarapszik (*creseit amor nummi, quando ipsa pecunia crescit*); minthogy pedig a természetbuvárlat gyakorlati alkalmazása annyi anyagi erőt és annyi hasznot hajtott az embernek; abban a mérvben, a melyben a természettudományok gyakorlati művelése mindinkább hasznosabbnak bizonyult, az utilitaris gondolkodásmódnak is mindinkább lábra kellett kapnia. Ha valaki az utilitarismust absolute károsnak tekinti — emberbuvárlati szempontból csak bizonyos föltételek közt lehet azt tenni. Ám legyen; legyen tehát az utilitarismus a természettudományok föllendülésének az árnyoldala. És most kérdezzük, képzelhető-e a földön valami olyan dolog, a melynek valami árnyoldala ne volna? Képzelhető-e valami oly erkölcsi jó, a melylyel ember vissza nem élhetne? Hisz tudjuk a történelemből, hogy magokkal az erkölcsöket javító vallástanokkal már mennyi visszaélés történt és hogy a vallásosság mennyiszor szolgált már örvül az anyagi hatalom után való hajszának, tehát az utilitarismusnak. Csak azt ne képzeljük, hogy volna az emberiség történelmében egy oly korszak is, a melyben az utilitarismus teljesen háttérbe lett volna szorítva. Ezt már a létért való küzdelemnek a törvénye sem engedi meg, a mely törvény egyfelől épen oly kegyetlenül szigorú, mint másfelől a milyen jótékony és áldásthozó; mert nem engedi lábra kapni a «*vis inertia*» mozzanatát, a mely minden tepsedésnek és hanyatlásnak szülőoka. A természetbuvárlat min-

den egyes újabb haladása az emberi munkásságot mindannyiszor jobban fejlesztvén és fölszítván, kiszámíthatatlan áldást áraszt el ezzel az egész emberiségre, a mely mellett az utilitarismus időről-időre való túlkapása bizony csak mellékes jelentőségű.

Persze, képzeletben sokkal ideálisabb volna az, ha az önfentartás ösztönéből származó vágy a haszon, a meggazdagodás iránt mindig a kellő pórázon volna tartható, mert azt teljesen kiirtani akarni az emberiségből merő lehetetlenség.

Ezek után feleljünk még arra a kérdésre is, hogy vajon maga a természetbuvárlattal való foglalkozás, mint olyan is, okvetetlenül utilitaris, tudniillik önző, haszonleső gondolkodásúvá teszi-e az embert?

Már a föntebbiekben kimutattam volt, hogy nem a foglalkozás, hanem az embernek veleszületett jelleme az, a mely az emberi cselekvésekre a bélyeget süti.

Minthogy a természetbuvárlat egyedüli czélja és föladata csakis a természeti igazságok, a természettörvények kifürkészésében áll; csakis az illető tudósnak veleszületett jellem-sajátságaitól függ, hogy ő az igazságok fürkészése mellett még különös ügyet vet-e arra, hogy a tudományos munkáját a saját anyagi hasznára is kizsákmányolja. Hogy a természetbuvárlat fölkent bajnokainak a legeslegtúlnyomóbb része ettől a mellékcéltől távol állott, ezt az ő egész élettörténetökkel be lehet bizonyítani; miért is csakugyan nagy igazságtalanság az, mikor némelyek a természettudósokat általában véve ilyen alacsony jelleműeknek hirdetik. De nem tekintve az egyéni jellem mozzanatát, a természettudós, mikor valamely problema megoldásához fog, előre nem is tudhatja, hogy egyáltalában sikerülni fog-e a kitűzött czél elérése és ha az elvont tudományos czélt el is érte: semmikép sem tudhatja előre, hogy a tudományos munkájának lesz-e és mikor anyagi hasznot hozó gyakorlati alkalmazása. Sem Papin nem sejthette előre, hogy a konyha fazékaival tett kísérleteinél tett észleletei és fölfedezései utóbb majd a bámulatos gőzgépek alakjában az egész emberi munkának új irányt fognak adni; valamint Galvani sem álmodhatta meg, hogy az ablak vasrácsozatára akasztott békaczombok sajátságos rángatózásain tett észleletei kiinduló pontúl fognak szolgálni azon buvárlatok számára, a melyek elvégre az egész földgömböt

körülhálózó táviróknak, távbeszélőnek, a hangirónak s egyáltalában a villamos gépeknek a fölfedezésére vezettek, a mely villamos gépek előbb-utóbb a gőzgépeket is háttérbe fogják szorítani az emberi munkásság terén. Tudjuk, hogy se Kopernikus, se Galilei nem tettek anyagi vagyona szert, Kepler pedig épenséggel éhen is halt és róla énekli a német költő:

«So hoch war noch kein Sterblicher gestiegen
Als Kepler stieg, und starb in Hungersnot:
Er wusste nur die Geister zu vergnügen,
Drum liessen ihn die Körper ohne Brot.» (Kästner.)

Számos kimagasló természettudósnak, nemcsak hogy anyagi haszna nem volt egész élete munkásságából, hanem még erkölesi jutalma sem; úgy hogy ők is elmondhatták volna magokról a római költővel: hos versiculos ego feci, tulit alter honores. Igaz, hogy a mai természettudósoknak a külső életsorsa a mult századok természettudósaiéhoz képest általában véve sokkal kedvezőbb; mert a mai műveltebb és tanultabb társadalom a munkáikat jobban meg is bírja érteni és így jobban meg is tudja becsülni. Ma már alig volna képzelhető, hogy a művelt államokban egy oly lángeszű tudós, minő Kepler volt, éhenhalásra kényszerülne. A mai műveltebb társadalmi élet sokkal gyorsabb tempókban haladván, nyilvánvaló, hogy sokkal hamarabb is vesz tudomást az elvont tudományos fölfedezésekről is, valamint sokkal hamarabb iparkodik e fölfedezéseket a gyakorlati életre nézve lehetőleg hasznosítani; miért is a természetbúvár ma már sokkal könnyebben értékesítheti is a maga munkáját, s így azon sem lehet csodálkozni, hogy a mai természetbúvár alkalomadtán nagyobb anyagi haszonra és vagyona tehet szert. De hogy ez esetekben is nem annyira a tudományos foglalkozás, mint olyan, a döntő tényező, hanem sok más közreműködő szerencsés mozzanat, főleg pedig az illető búvárnak speciális személyi képességei és hajlamai, kiviláglik abból, hogy az olyan esetek, mikor a természetbúvár munkája után meg is gazdagszik, csak kivételszámba mennek. Edison például nem mint természetbúvár, hanem mint született igazi yankee, mint a kora gyermeksége óta egészen magára hagyatott s így a létért való küzdelemben kiválóan megedzett egyén tett az ő tudományos

fölfedezései révén nagy vagyona szert. Igen nagy a valószínűség, hogy ha őt a sors véletlenül a papi pályára vagy például az idealismust hirdető philosophia tanári székére sodorja vala, az ő veleszületett s utóbb még jobban kifejlesztett gyakorlati észjárása «savoir vivre»-je mellett e pályákon is sokkal több anyagi sikerrel keresné meg kenyerét, mint számos más versenytársa. Íme ez a példa is csak azt bizonyítja, hogy az emberi élet sorsát nem annyira a külső körülmények (a kenyérkereseti pálya, a hivatásos foglalkozás), hanem magának az embernek veleszületett egyéni jelleme dönti el. A mint már fejtegetéseim elején kiemeltem, az ember a veleszületett saját egyéni jellemét átviszi a későbbi életpályára is, s bármilyen irányú is a foglalkozás a későbbi életpályán, a munkájára az ő veleszületett egyéni jelleme nyomja reá a bélyeget. A csak nem rég elhalt báró Hirsch, a ki egész életén át üzérkedő pályán működött, nem e foglalkozásából folyólag tett annyi jót szűkölködő hitsorsosaival és még másokkal is, minden haszonlesés nélkül. Bizonyára ő ezt szive nemesebb vonzalmainak sugallatából tette, a mely nemesebb vonzalmakat benne még a folytonos üzérkedés sem fojthatott el. Hisz' jellemző, hogy ő, a ki saját személyi szükségletei kielégítésében valóban fukarkodott, a szenvedő szegénységre millióit pazarolta. Ha az életfoglalkozás volna döntő, akkor a par excellence matematikus tudósokból kellene a legkiválóbb üzérkedőknek, uzsorásoknak kikerülni, mivel mindez ügyes számítást követel. Hogy ez nem így van csak azt bizonyítja, hogy az üzérkedéshez még más egyéb is szükséges, a mit a tudomány nem taníthat, s a mi úgyszólván az illetőknek már a vérében van, a mely veleszületett üzérkedési hajlam, tudniillik ez az úgynevezett anyagias gondolkodásmód bármely életpályán (a nemtudományos életpályán épen úgy, mint a tudományos pályán) egyaránt érvényesülni törekszik.

Az emberi jellem bizonyára sok fából van faragva s a lényegébe csak akkor lehetne igazán bepillantani, ha magának az egész emberi lénynek a rejtélyét is megoldani bírnók. Mi azonban csak egyes — jó és rossz — nyilvánulásait észlelhetjük s ebből alkotunk magunknak többé-kevésbé elfogult ítéletet, a mennyiben teljesen részrehajlatlanul se a magunk, se a mások jellemét megbírálni nincs tehetségünkben. De épen ezért igen hiú dolog másoknak a romlottsága miatt jajveszé-

kelni, s a hibákat másokra tolni. A kik tehát a bibliai phariseus módjára hivalkodnak, hogy nem olyanok, mint a publikánus; hogy ők nem oly anyagiasságúak, mint a modern természettudósok, voltaképen az ő lelki szegénységöket árulják el, a mint már a szellemes francia író Mme de Chatelart is az ily tudósokra nézve megjegyzé: «C'est un étrange rétrécissement d'esprit, que d'aimer une science pour haïr toutes les autres; il faut laisser ce fanatisme à ceux, qui croient qu'on ne peut plaire à Dieu que dans leur acte.»

Végezetül mindazoknak, a kik az emberiség művelődésének problémájával foglalkozni szeretnek, a következő alternatívát állítom föl; úgy hiszem az eldöntése nem kerül nagy észmegeeröltetésbe. Én tehát kérdem: Vajon az-e jobb az emberiségre nézve, ha a tudományos művelődés az észbeli erők gyarapítása mellett az emberiséget egyszersmind anyagi hatalommal is gazdagítja, a mint ezt a természetbuvárlat teszi; vagy pedig az volna-e jobb, ha a tudományos művelődés mellett az emberiség abban a nyomorult anyagi helyzetben volna kénytelen továbbra is sinylődni, a melyben már eredetileg abban az úgy vélt régi «aranykorban» tengődött? A választás bizonyára igen könnyű.

Szerencsénkre a világ folyása nem tőlünk függ s minden a maga útján úgy halad, mint azt a Teremtőnek törvényei megszabták. Az emberi lény vajmi keveset változtathat ezen, legkevésbé pedig saját lényegét változtathatja meg, bármit is akarjon e tekintetben kieszelni: «Les inventions des hommes vont en avançant de siècle en siècle. La bonté et la malice du monde en générale reste la même» (Pascal).

Marienbad, 1896 július 6-án.

TÖRÖK AURÉL.

A FÉRFIAK FORRADALMA.

Regény.

Harmadik közlemény. *)

VII.

A TRUMPINGTONI-ÚTON.

Ingleby tanárnő a Trumpingtoni úton, a városházától körülbelül ötnegyed mérföldnyire lakott. Lakása nagy és szép, magas falaktól körülzárt ház volt, melyhez terjedelmes telkek tartoztak és melyeket nagy fák vettek körül, úgy hogy az útról a kertet senki sem láthatta. A ház a leányok szemében, a kik vasárnaponként a Trumpingtoni-úton sétáltak, bizonyos titokzatosságba volt burkolva. Némelyek azt beszélték, hogy a tanárnő szégyenli férjét, a kit ezért nem lehet sohasem látni, még a templomban sem; mások azt mondták, hogy a tanárnő oly szigorú fölügyelet alatt tartja, hogy a ház tájékaról sem engedi távozni. Két leánya, kik anyjokkal rendesen eljártak a templomba, csinos volt, de az egyetem zajos, fiatal polgárnői közül alázatos és nyájas tekintetökkel nagyon kiváltak. Társaságokban soha sem voltak láthatók; és a tanárnő, bizonyos, csak előtte ismeretes ok miatt nem íratta be az egyetemre őket. Ezenkívül a házhoz senkit sem híttak meg; ha egy-két asszony a visszavonultságot, melyet az egyetem leg tudósabb tanárnője ily különösen őrzött, meg akarta bolygatni és névjegyét hátrahagyta, a látogatást a tanárnő egyik leányának a társaságban annak módja szerint visszaadta. De tovább nem

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 236. és 237. számaiban.

mentek és meghívásokat sem fogadtak el, se nem viszonzottak. Nem meglepő tehát, hogy ez a tudós asszony, a kit, úgy látszott, nem vezetnek oly indokok, mint a legtöbb asszonyt, a ki nem volt nagyravágyó, rangot visszautasított, pénz után nem sovárgott, lassanként titokzatos jellemű kezdett lenni. Sárkánynak festették; az egyetemi polgárnők, a kik mindig szeretnek történeteket költeni, azzal mulattak, hogy családi életéről és kényuralmáról valóságos legendákat eszeltek ki. Némelyek azt mondták, hogy a házába kísértetek járnak, hogy férjének nincs feje és leányai higvelejük. Ezért némileg elcsodálkoztak, mikor hivatalosan kijelentették, hogy a tanárnő Chester grófot állandó tartózkodásra hozza «teljes elzárkozottságban» — tette hozzá az újság — hogy egész Cambridget, mely a fiatal főúr iránt roppantul érdeklődött, megboszantsa. De megkezdődött a nagy szünidő és Cambridgeben csak néhány egyetemi polgárnő maradt.

— Itt — szolt a tanárnő, vendégét egy tágas terembe vezetve, melyből jobbra-balra ajtók nyitak — a múlt egy házában fogja találni magát. Férjem házában nincs semmi, vagy alig van valami, a mi legalább nem kétszáz esztendő; semmi, a mi nem az előbbi dynastiáé; mi, ha csak lehet, nem használunk új dolgokat.

Chester gróf körültekintett. A terem falai festményekkel voltak tele aggatva és ezek reá nézve új fajtájúak voltak, mert oly jeleneteket ábrázoltak, melyekben a férfi nem csak a végrehajtó kéz, hanem az irányt jelölő fej volt és a magasabb értelem jogait a maga részére foglalta le. Férfi ült a bírói széken; férfi beszélt a templomi szószékről; férfi vitatkozott a parlamentben; férfi írta a könyveket; férfi tanult. Hát a nő hol volt? A nőt rokkánál, szövőszéknél, gyermekeket ápolva, házi dolgokkal foglalkozva, magánál fiatalabb udvarlóktól környezve, gyermekei közt ülve ábrázolták.

— Szereti a képeinket? — kérdé a tanárnő. — Kétszáz év előtt, akkor festették őket, mikor a nő le volt igazva. Abban az időben a férfiak dolgoztak a nőkért; a nők a férfiaknak szerelmet és rokonszenvet nyújtottak; szerelem nélkül, mely ösztönöz, a munka a férfira fárasztó; rokonszenv nélkül, mely támogat, a munka elviselhetetlen; a mindennapi kenyér megszerzéséhez szükséges szellemi vagy kézi munka a nőre, akár kíséri rokonszenv, akár nem, csaknem mindig elviselhetetlen.

Ezért a nagy forradalom óta a férfi nem végzett jó munkát, a nők pedig egyáltalában semmit sem dolgoztak.

A tanárnő egy ajtót nyitott ki, kezét egy pillanatig a kilincsen tartva, mintha ezzel a benn lévő iránt tiszteletét akarta volna kifejezni.

— Ez a könyvtárunk — súgta. — Jőjjön, bemutatom a férjemnek. Előre is figyelmeztetem, hogy a modorunk épen oly régi divatú, mint a bútortatunk.

A szoba nagy volt és régies külsejű könyvekkel volt tele rakva; egy asztalnál, iratai közt, egy tiszteletre méltó öreg ember ült, a kihez hasonlót Chester gróf eddig még nem látott. Meg kell vallani, hogy a fönnálló kormányrendszer öreg emberek dolgában nem mutatott föl fényes eredményeket. Többnyire kicsinyesek és makacsok, olykor czivakodók voltak; arról panaszkodtak, hogy nem elég tisztelettel bánnak velök, pedig általában se nem tettek, se nem mondtak semmi olyat, a mi méltó lett volna a tiszteletre.

De ez méltóságos öreg ember volt; négyszögletes homlokát, mely alatt tiszta és csupa nyájassággal teli szemek ragyogtak, ritka fehér fürtök vették körül; és mozgékony ajkai sajtáságos kedves mosolylyal nyitak meg, mikor vendégét üdvözölte. Chester gróf életében most nézett először csodálkozva egy férfira, a kinek arczán és magatartásán tekintély volt látható.

A szoba dolgozószobája volt; a falakat könyvek takarták el; az asztalon újságok voltak fölhalmozva. Igazán különös volt egy öreg embert ily helyen, ily dolgokkal foglalatosskodva látni!

— Üdvözlöm — szólt az öreg — szegény házamban. Úgy hallom, hogy gróf úr a feleségem tanítványa volt.

— Tehetséges és törekvő tanítványom — tette hozzá a tanárnő czélzatosan.

— Örülök, hogy hallhatom. Most, ha nincs ellenére, rövid ideig az én tanítványom lesz. Sokat kell tanulnia azon rövid idő alatt, míg missiójának az ideje, a melyről van tudomása, elérkezik. Édesem, nem hagyna magunkra bennünket?

A tanárnő magokra hagyta őket.

— Üljön le, gróf úr. Mindenek előtt néhány kérdésemre feleljen.

Nagy gonddal kérdezte ki a fiatal embert; meggyőződött

róla, hogy már ismeri, minthogy az utóbbi napokban a tanárnő tanította, a régi történelem legfontosabb részeit; hogy alaposan ismeri családfáját és ennek jelentőségét; hogy hazájának állapotán fölháborodással és szégyennel van eltelve; hogy a vallás kényszerét és előítéleteit kész lerázni és alig várja, hogy a nagy lázadás élére állhasson, ha tudná, hogy hogyan fogjon a munkához.

— De — szólta Chester gróf akadozva és zavarodottan — segítségre, irányzásra, sőt szavakra lesz szükségem. Ha a tanárnő — és itt zavarodottan nézett körül.

— A szükséges segítségről gondoskodni fogok. Az irányzásért forduljon hozzám és azokhoz, a kik velem dolgoznak. Ez férfimozgalom és csupán férfiaknak kell az élére állniok. Egyelőre elég, hogy a gróf úrban igazi vezetőnk van, hogy beleegyezik, hogy vezessük, míg annyit nem tud, hogy vezessen és hogy ön velünk lesz, még a halálban is, ha kell.

— A halálban is — viszonzá Chester gróf kezét ki nyujtva.

— Jó, ha először megtudja — folytatá az öreg ember — hogy én ki vagyok és minő kezekre bízza a jövőjét. Tudja meg, hogy a püspöki rend a kézrátétel által maradt fönn mind e mai napig. Jóllehet a régi egyháznak ma csak két-három püspöke él még, én vagyok az egyik, a londoni püspök. Egyházunk theologiai művei, az atyák művei, e könyvtárban vannak. A régi vallásra, apáinak vallására fogjuk oktatni.

Chester gróf elbámult, mert a tanárnő erről nem szólt neki semmit.

— Minden dologról a gyümölcsei után ítélhet — szólta a püspök. Láttá az új vallás gyümölcseit; az országot szélében-hosszában bejárta és tapasztalhatta, hogy a Tökéletes Asszony babonája hová vezet. Én a nemesebb hitre, a magasabb vallásra — itt hangja meggyöngült és szemeit fölveté — a Tökéletes Férfi, az Isteni Férfi vallására fogom megtanítani.

— Most pedig — folytatá kis vártatva, miután csöngett — bemutatom néhány jövendőbeli tisztjének és követőjének.

A csöngetésre hat fiatal emberből álló kis csapat lépett be. Chester gróf csodálkozására köztök volt két barátja, a kikre legkevésbé számított, hogy itt fog találkozni velök. Az egyik Dunquerque Aldzsi, a már említett fiatal ember, a másik bizo-

nyos Kennion Jaksa nevű kitűnő lovas, cricket és racquet-játsszó volt. Ez a két ember is be van avatva? Hát összeesküvők között járt-kelt és élt?

A két fiatal ember belépett, de nem szólt semmit. A megelégedés kifejezése arczukon azonban kötetekkel ért föl.

— Uraim — szólt a püspök — be akarom önöket mutatni Chester grófnak. E házban és köztünk már is az, a mi az egész világon lesz nemsokára, ő Fensége Chester gróf, a trón örököse, nem, Angolország valóságos királya. A nap, gyermekeim, melyről oly régen álmodoztunk, a melyért dolgoztunk és a melyre terveket készítettünk, elérkezett. Előttünk áll a vezér, a ki hajlandó és kész személyesen vezetni ügyünket.

A fiatal emberek mélyen meghajoltak. Erre egyenként előléptek, megfogták a gróf kezét és kifejezték a hódolatukat néhány szóval.

Az első Veysey Clarence, magas, vékony, huszonnégy éves, eleven szemű, sápadt arczú, magas, keskeny homlokú fiatal ember volt.

— Ha az ön, a minek reméljük és a mire kérjük — szólt kutató tekintettel nézve az arczába, szolgálai vagyunk mindhaláláig. Ha nem az, Isten védje Angolországot és a szent vallást.

Másodiknak Kennion Jaksa állt elő. A gróffal egyivású fiatal ember volt. Izmai nagyon ki voltak fejlődve, feje szögletes, fürtjei göndörök, szemei nevetők voltak. Kinyújtotta a kezét és nevetett.

— A mi engem illet — szólt — nekem nincs kétségem az iránt, hogy ki vagy. Sokáig vártunk, de végre a mienk vagy.

Utána Dunquerque Aldzsi következett.

— Mondtam — szólt nevetve — hogy kész vagyok arra, hogy kövessék. De nem reméltem vagy nem számítottam rá, hogy ily gyorsan kell szavamam beváltanom. Valamit természetesen tudtam, mert a püspök tanítványa vagyok és tudtam, hogy Ingleby tanárnő hogyan alakította a szellemedet. Végre tehát! Megelégedve nagyot sóhajtott és erre nevetni kezdett. Haha! Képzeld el, mily zenebona lesz a szoknyák közt. Gondolj a ház vitáira! Gondolj a kiátkozásokra!

Egymás után megszorították a kezét és azután a püspök beszélt, mintegy azért, hogy valamennyiök gondolatát tolmácsolja.

— Ez a nap — úgymond — új dolgok kezdete. A mult

nagyságát vissza fogjuk idézni, melyre egyetlen élő ember sem emlékezik. Volt idő, mikor hazánk hatalmas, a világ legelső országa volt; az igazi, kétezer éves vallást követtük; volt nagy állami egyházunk; volt régi uralkodó-házunk és alkotmányos királyságunk; volt hatalmas aristocratiánk, mely mindig szívesen fogadta be az új családokat; volt óriási kereskedelmünk; voltak virágzó gyáraink, nagy és hű gyarmataink; volt sűrű és elégedett népességünk; volt roppant vagyonunk; a tudomány minden ága fejlődött; volt személyes szabadság; mindenki fölemelkedhetett a legalacsonyabb rangról a legmagasabbra; nem létezett oly magas állás, mely egy okos fiú becsvágyának elérhetetlen lett volna. Azokban az időkben a férfi parancsolt. Gondoljuk át, folytatá kis szünet után, hogyan változott meg mindez. Elvesztettük uralkodó családjunkat; most nincs se királyunk, se királynénk; régi, örökös aristocratiánkat eltöröltük és egy hamis és rátartó házzal cseréltük föl, a melyben a régi czímek női ágon szálltak az utódokra és az újakat a leglármásabb női törvényhozók számára teremtették meg; eltöröltük alsóházunkat és minden hatalmát a főrangú nők kezeibe tettünk le; elvesztettük régi vallásunkat és újat találtunk ki, mely még azok tiszteletét sem képes megnyerni, a kiknek leginkább áll érdekökben, hogy föntartassék. Van ma olyan művelt nő, a ki hisz a Tökéletes Asszonyban, kivéve azért, mert ezzel a férfiak leigázva tarthatók? Kereskedelmünk tönkre ment; nagyságunk elpusztult; iparágaink kivesztek; művészeteink megromlottak: egyedül állunk a világ csúfjára, mely nem tekint többé hatalomnak. Férfiainkat tudatlanságban tartják; meg van tiltva nekik, hogy saját munkájokkal egyik osztályból a másikba emelkedjenek; az osztályok, kasztok és kitüntetések mélyítik a különbségeket, melyeket a rang szaporít; tudomány nincs már; a villamosság, gőz, hő és levegő már nem szolgál az embernek; a férfiak nem tanulhatnak; még attól is el vannak tiltva, hogy találkozzanak: az önkormányzat művészetét elvesztették; meg vannak félemlítve; hamis vallással vannak megverve; már nincs se reményök, se czéljok, szerencsére, folytatá, a férfiak meghagytak valamit: megvan még az ereje; a nők még törvényt is hoztak abból a czélből, hogy a férfiak egészségét és erejét megvédjék. Fiaim, erőttökkel fogtok boldogulni. De a régi szellemet föl kell ébreszteni. Ez lesz a legnehezebb, az egye-

dül nehéz föladat. Most pedig, gyermekeim, vigyétek magatokkal Chester grófot és mutassátok meg neki a mult ereklyéit.

A könyvtár melletti szobában furcsa és csodálatos tárgyak gyűjteménye állott, mely Chester grófra új és érthetetlen volt. Kennion Jaksza szerepelt, mint kalauz.

— Ezek — szólt — főleg a régi gépek mintái. Minden nap tanulmányozom őket, azon reményben, hogy a mult gépészeti ügyességét fölújithatom. E gépek sokféle kerekeikkel, melyek, ha rájok néz az ember, oly bonyolultak, de működés közben oly egyszerűek, ezelőtt nagy gyárat tartottak üzemben és száz meg ezer férfit foglalkoztattak; ezek a fekete kazánok gőzgépek voltak, melyek emberekkel megrakott vonatokat húztak az országon keresztül óránként tizenkét mérföldnyi sebességgel; ezek a fényes sárgaréz-eszközök arra valók voltak, hogy a tudományt, mely azóta rég kiveszett, ha csak a régi könyvek segítségével föl nem élesztjük, megértessék; ezek a bonyolult tárgyak fegyverek voltak köztünk, midőn a tudomány uralkodott mindenben; ezek a festmények a falon annak a világnak az életet tüntetik föl, a melyben a férfi volt az úr; ezek a térképek az ország előbbi nagyságát szemléltetik: itt minden azt bizonyítja, hogy mily magasságból buktunk le. És ha elgondoljuk, hogy csak itt, egész Angolországnak csak ez egyetlenegy házában érezhetjük azt, hogy mik voltunk valamikor, mik leszünk, igen, mik leszünk megint! . . .

Szemei szikráztak, orcái égtek, a mint beszélt.

A délutáni beszélgetés folyamán gróf Chester rájött, hogy mindegyik fiatal ember nevelése a forradalomban vagy az után végzendő munkájára tekintettel volt vezetve. Így Dunquerque Aldzsit embertömegek begyakorlására és elrendezésére tanították. Kennion Jaksza géptant és mennyiségtant tanulmányozott; egy másik a régi törvényekre és történelemre, egy harmadikat szónoklásra, stb. tanítottak. Veysey Clarencet a püspök a régi vallás titkaiba avatta be és pappá szentelte. Mindezeket ujoncz barátainak élénk társalgásából következette, a kik valamennyien alig várták, hogy egyszerre mindegre megtanítsák, a mit tudtak.

Végre megkönnyebbülést érzett, mikor a harang megszólalt és néhány pillanatra egyedül maradhatott, ha egyébrt nem is, hanem hogy gondolatait kissé tisztázza. Mit tanult azóta, hogy Londont elhagyta? Mi vár még reá?

Az bizonyos, hogy változás, cselekvés, szabadság.

A tanárnőt és leányait a fogadó-teremben találta. Mosolygó köszöntéssel fogadták. Az idősebb, Grace (Báj), a kinek kedves arcza Chester grófra, a ki hozzá volt szokva a nők élesebb arcvonásaihoz, melyeket az életküzdelem fejlesztett ki, a mit legelőször vett észre rajta, nagy, szürke, rendkívül tiszta szemű volt. A másik, Faith (Hit) kisebb, nyúlánkabb és talán kedvesebb volt, ámbár más, kevésbé szellemi tekintetben. A világban mindkettőjüket határozottan félénkeknek tartották volna. Chester gróf a félénkséget a nőkben erénynek kezdte tekinteni. Bizonyos, hogy a külvilágban ritkán tapasztalt tulajdonság volt.

Sok változásra és rá nézve új szokásra volt már elkészülve. De a társadalmi szokások oly visszajára, a minőt az ebédnél tapasztalt, mégis alig számított. Mert a beszélgetés tárgyát a férfiak vetették föl, a kik csaknem magok számára foglalták le a társalgást, míg a nők csak helylyel-közzel tettek egy-egy észrevételt, mely ösztönzőül szolgált és inkább azt mutatta, hogy a társalgást figyelemmel kísérik, mint azt, hogy részt akarnak venni benne. És milyen beszélgetés volt ez! Már hozzá volt szokva, hogy a nőket csaknem szakadatlanul politikáról, vagyis személyes ügyekről, a házban való czivakodásokról, kanapé-kérdésekről, czímek- és magasabb rangért folytatott áskálódásokról és a ruháról hallotta beszélni. Az asztalnál másról szokás szerint nem beszéltek. A férfiakhoz, a kik ritkán beszéltek, néha-néha valamely cricket-versenyéről, hosszú futásról vagy valamilyen testgyakorlatról intéztek kérdéseket. Mindazonáltal ez csak az udvariasságnak volt a következménye; mert a kérdés föltevése és a rá adott válasz után a kérdező azzal árulta el, hogy a dolog iránt mily kevésbé érdeklődik, hogy tüstént visszatért a beszélgetés előbbi tárgyára. De a tanárnő, nem, a püspök asztalánál a férfiak művészetéről, még pedig oly kifejezésekkel beszéltek, hogy Chester gróf nem értette meg őket. Annyit mindazonáltal kivett a beszélgetésből, hogy az akadémikusok úgynevezett művészetét még megvetésre sem tartják érdemesnek. Beszéltek a tudományról, kivált a szögletes fejű Kennion Jaksa, a kire mint tekintélyre hivatkoztak és ő oly tárgyakról, alakokról és törvényekről beszélt, a melyekről Chester grófnak fogalma sem volt; beszélgettek a történelemlről, és mindnyájan, még a püspök leányai

is — és különös, hogy az új hívő mily hamar barátkozott meg azzal a gondolattal, hogy a legmagasabb műveltség leginkább férfiaknak való! — a mult ismeretében oly jártasságról tettek tanúságot, a minő a tanárnőé volt. Beszéltek a vallásról és hébe-hóba a püspökre hivatkoztak, a ki mint tekintély szolt ugyan, de a társalgást élénkítette. Legfurcsább azonban az volt, hogy mindenki úgy beszélt, mintha a véleménye figyelemre méltó lett volna. A tekintély tiszteletének még nyoma sem volt. Nipper Kornéliának nagy és alapvető *Nemzetgazdaságtanát*, melyben mindent összefoglalt, a mit mások mondtak és, a hogy Cambridgeben tanították, semmi mondani valót sem hagyott maga után; a *Tudomány Encyclopaediáját*, melyet Bunter Izabella írt, s melyben kimutatta annak a képtelenségét, hogy a tudományt haszontalan irányba terelik; a híres Swandown Viola tiszteletes nő beszédeit és dogmáit, melyeket az orthodoxok olyannak tekintettek, hogy a lelket minden körülmények közt kalauzolja és megvigasztalja — mindezeket a műveket tartózkodás nélkül gúnyolták és nevelték ki.

Chester gróf keveset beszélt; a társalgás nagyrészt meghaladta az ő ismereteit. Mellette a püspök idősebbik leánya, Grace, egy huszonegy vagy huszonkét éves, a grófra igen különös typosú nő ült. Rendkívül nyugodt, kedves modora volt; értelmes élvezettel figyelt és hogy a beszélgetést megértette, inkább mosolyaival, mint szavakkal jelezte; ha beszélt, ezt halkán tette, de nem akadozott; atyja iránt csaknem túlságos tisztelettel viseltetett, de anyjával szemben a szeretet és bizalmas társ érzelmeit tanusította. A társaságban a leányok nagyon megszokták, hogy apáik nézeteire vagy kívánságaira még csak nem is hederítettek.

Faith, a fiatalabbik, kevesebbet beszélt; de Chester gróf észrevette, hogy Dunquerque Aldzsi mellett ülve, ez a fiatal ember gyakran nem vett részt a társalgásban, hanem egymásnak sugdostak, a mitől Faith szemei ábrándosak lettek és arca kipirult. Jó; a dolgok új állapotában a férfiak udvarolnának. A grófnak Constance jutott az eszébe és azt kívánta, báresak itt volna.

Mikor a nők visszavonultak, a püspök a Nagy Ügyről kezdett beszélni.

— Az ön nevelése — szolt Chester grófhhoz — utasításaim következtében inkább herczegnek, mint magán úriember-

nek való volt. Azaz, sok dologra tanították, de nem lett szakember. Ezek a barátaink — a tanítványok csapatára mutatott — a magok szakmájában jártasabbak, mint ön, és jártasabbak annál is, a minő ön valaha lenni óhajt. Egy herczeg pártolja a művészetet, tudományt és irodalmat, de nem illik, hogy művész, tudós, philosophus vagy költő legyen. Be kell érnie azzal, hogy úgyszólván a körön kívül foglaljon helyet. Most pedig beszéljünk kilátásainkról.

A püspök most előadta, hogy miképen lehetne az országot legkönnyebben föllázítani. Terve szerint vagy hat vidéki kerületben egyszerre kellett volna a lázadásnak kitörnie; a parasztokat föl kell szólítani, az erőket egyesíteni, városokat elfoglalni, a férfiaknak folyton buzdító beszédeket tartani, a nőket elnyomni, szent képeiket és szobraikat elpusztítani, de minden erőszakoskodás nélkül. A püspök egyházi ember volt és elvonultan élt.

Ezért nem fogta föl, hogy a férfiak mire képesek, ha a harc szenvedélye fölébred bennök. Vértelen forradalomról álmodozott; azt képzelte, hogy a férfiak önként fogják elismerni a régi vallás bölcseségét és igazságát. Az események azt bizonyították, hogy minden emberi intézmény az erőn alapszik és erő alkalmazása nélkül nem törülhető el. Az bizonyos volt, hogy a nők nem tudnak harcolni, de részükön volt a babona segítsége és azon férfiak erős karjai, a kiket a babona lánczaival tartottak lenyűgözve.

Az emeleten az egyik leány egy régi dalt zongorázott és énekelt. A szavak furcsák voltak; a szavak és dallam ellenállhatatlanul hatottak a szívekre. Chester gróf zavarodva és aggódva, de nem lelkesedve hallgatta.

A tanárnő megszorította a kezét.

— Halál vagy siker — súgta. — Legyen vig; bármi történjék, a jövő emberöltő férfiái nemesnek fogják tekinteni.

Mikor Ingleby Grace jó éjt kívánt a grófnak, a leány a gróf kezét úgy megszorította, mintha a nővére lett volna.

— Ön közénk való — szóló nyiltan. — E házban a remény és vallás mindnyájunkat testvérekké tesz. És ha fölfedeznek bennünket — tette hozzá nevetve — a halálban is testvéreknek kellene lennünk. Bátorság, uram. Mindent megnyerhet.

Ingleby Faith, a fiatalabb nővér, a ki kevésbé érdeklő-

dött az ügy, mint az ügyben érdekelt férfiak iránt, mikor a gróf megfogta a kezét, halkán sűgött valamit.

— Carlyon grófnőről mindent tudunk és mindennap imádkozunk érte és önért. A mama azt mondja, hogy megérdemli, hogy —

— Mit? — kérde a gróf elpirulva, mert a leány habozott és bizonyos félelemmel nézett rá.

— Angolország királynéja legyen.

— Ne vessük el a súlykot — szolt Aldzsi. — Tekintve azonban, hogy honnét indultunk ki, nagyon meglep, hogy bármit nyerjünk, abból semmit sem veszthetünk el. Jöjj, grófom, egy kis beszédem van veled, mihelyt a püspök lefekszik.

Csaknem egész éjjel beszélgettek. Annyi mondani valójok volt egymásnak; egyik tárgyat a másik után vetették föl; annyi eshetőséget kellett megfontolni, hogy mire elváltak, reggeli négy óra lett. Aldzsi valahol egy üveg pezsgőre akadt.

— Éljen — kiáltott, egy búcsú poharat! — Arra a napra iszom, mikor a király ismét visszanyeri a jogait.

— Aldzsi! — szolt Chester gróf. — Még gondolatnak is szörnyű, hogy megcsaltál!

— Gondold meg — viszonzá Aldzsi — hogy rég álmodozunk erről a napról! Mit érne a forradalmunk, ha örökös és törvényes királyunk nem volna a vezérünk! De megvallom, sajnálkozva láttam, hogy naponként közeledel hozzánk és mi nem nyújtottuk ki kezeinket, hogy rég magunkhoz vontunk volna! Igen, a tanárnőnek igaza volt. Neki mindig igaza van. Büszkélkedik vele, hogy a püspöknek engedelmeskedik, de — folytatta sűgva — mindnyájan nagyon jól tudjuk, hogy a püspök semmit sem cselekszik, mielőtt tanácsot nem kér tőle és semmit, a mihez a tanárnő nem járul hozzá. Kedves fiú, ne bizzál valami nagyon a férfi felsőbbségében!

VIII.

A PÜSPÖK.

Reggel hét órakor Chester gróft rendkívül kellemetlen álomból keltették föl. Azt álmodta, hogy a püspök, Constance, a tanárnő és Ingleby Grace társaságában a vesztőhelyre kísé-

rik. A menet élén Dunstanburgh hercegnő haladt a köteleket saját fenséges kezeiben vive. A hercegnő arcának a komorsága rettenetes volt. A kancellárnő is jelen volt, kiaszott újjakkal mutatva és jajt kiáltva. Előtte öt percznyi távolságban öt nagy, rendes akasztófa állt, szépen elrendezett, lelógó kötelekkel; sőt arról is gondoskodtak, hogy ha valamelyik elítéltnék a kivégzés valamely különös módjához volna kedve. E czélra karók és rözse, guillotineok, a keréketörésre kerekék, álarczos emberek és a nyilvános kivégzés más eszközei álltak készen.

Ezért szinte megkönnyebbült, mikor szemeit kinyitotta és fölfedezte, hogy békés vendége Ingleby tanárnőnek és a nagy forradalom még nem ütött ki.

— A kísérlet izgatottságában — tette hozzá vidáman, minden körülmények közt lesz részem, akár akasztanak föl vagy fejeznek le érte. És kétségtelen, hogy a fölakasztás nem lesz oly kellemetlen, mint férjülmenetelem a hercegnőhöz. Talán, ha szerencsém lesz, ezt még meg is mondhatom neki. Ilyféle búcsúszavak a kivégzés előtt népszerűek volnának.

Komor gondolatait elűzve, gyorsan felöltözködött, lement a terembe, a hol az előző éjjeli társaság legtöbb tagja várakozott rá. A csengetyű, mely felköltötte, most megint megszólalt. Dunquerque Aldzi azt mondta neki, hogy ez a kápolnába való indulást jelzi.

— De — tette hozzá — ne félj. Nem megszokott istenitisztelet lesz. Az engedelmességről nem fognak prédikálni és, hála Istennek, itt nincs Tökéletes Asszony.

A kápolna néhány egyszerű paddal bútorozott, hosszú terem volt. Keleti végén asztal állt, melyen könyvállványul egy sárgaréz sas és néhány könyv volt téve. A tanárnő és leányai már helyökön voltak és pár percz múlva a püspök is megjelent fátyol-ujjasban, miséző ingben.

Chester gróf most látott először férfit misézni, a min kissé megütődött és egy pillanatra elszégyelte magát, de azt csakhamar, mint oktalanságot, lerázta magáról. Sokkal jobban megütődött a régi vallás szerint való egyszerű istenitiszteleten.

Se virágok, se tömjénező leányok, se kettős énekkarok, se szentté avatott asszonyok képei, se szent anya, se lefátyolozott Tökéletes Asszony a rózsákkal koszorúzott oltáron; nem voltak térdhajtogatások, symbolikus állami egyenruhák, titok-

zatos sugdosások, ruhaváltások, a titkos erőkre való utalás. Minden egészen egyszerű volt: néhány imádság, egy leczke egy nagy könyvből, egy hymnus és utoljára rövid beszéd, ez volt minden.

A régi vallás régóta homályos és titokzatos dolog lett és néhány tanulmányozójának a kivételével csaknem feledésbe merült. A legtöbben csak mint divatját múlt vallási formáról tudtak, mely a férfi felsőbbségének félbarbár korába való volt; helyére a Tökéletes Asszony tökéletesebb imádása lépett, melyet a világra azért erőszakoltak, hogy a nőket a magok helyére emelje és az elnyomott férfit kormányozza. Katekizmusok, cikkek, tankönyvek és történelem révén gondosan tanították, mihelyt a gyermekek jární tudtak. Most megszilárdult vallás volt, mely inkább alapítványai és méltóságai, mint kora miatt volt tiszteletreméltó, mivel Angolország minden nője támogatta és történelmi és észbeli okokkal ezer meg ezer toll, heti egyházi és házi szónoklatok, anyai intelmek, a túlvilág szörnyűségeivel való rémitgetés és a földi élet reményeivel való kecsegtetés védelmezte. Nagy theologiai irodalom keletkezett. Ez volt az egyetlen elismert és túrt vallás; nemcsak államvallás, hanem a politikai alkotmánynak valóságos alapul szolgált. Mert, minthogy a Tökéletes Asszony volt az imádott istennő, a főrangú nők, a kik isteni jogon kormányoztak és a képviselők — mielőtt az alsó-házat eltörölték — isteni engedély alapján voltak házaik tagjai, minden tagja bármelyik háznak hivatalosan isteni engedély alapján tekintette magát annak. Az egyházi rendeletekről, melyeket egyenesen a felső-ház bocsátott ki, vitatkozni annyi volt, mint káromkodni, bűntényt követni el, a melyet halálbüntetéssel fenyítettek; a rendeletek erejének a tagadása pedig biztos halált vont a bűnös fejére. Ezért tehát nem meglepő, ha azt halljuk, hogy az országban nem volt se hűtlenség, se eretnkség. Másrészt, minthogy az egyéni és független nézetek nyilvánítására módot kellett nyújtani, a törvénynek számos értelmezése volt, és annyi és oly sokféle nézet keringett az emberek között, a hány volt a helyes értelmezésen vitatkozók száma. A vallás aaptanai épen oly megállapodottak és változatlanok voltak, mint az erkölcsi, társadalmi és politikai tudományok tanai; föltétlen bizonyosságúak voltak. A vallás cikkelyeiben, a kinyilatkoztatott Tökéletes Asszony nagy dogmájában se kételkedni, se rólok vitatkozni nem lehetett.

Most pedig igen vallásos nevelés után Chester gróf — a kinek mint férfinak alázatosan kellett volna mindent fogadni és mindennek engedelmeskedni — félig kíváncsi, félig megtért szellemben oly isteni tiszteleten vett részt, a melyből a Tökéletes Asszonyt csaknem egészen kihagyták. Ugyan mi van még hátra?

Mióta Chester gróf a férfi sülyedtségének és fölemelkedése lehetőségének tudatára ébredt, szelleme mindig az új ügy és vallásának összeegyeztethetlenségével foglalkozott. Hogyan lehetne a nagy forradalmat a legszentebb rendelkezések ellenére megvalósítani? Hogyan maradhatna az egyház hűséges szolgálója és lázadhatna föl mégis az egyház első törvénye ellen? Hogyan imádhatná ezentúl is a Tökéletes Asszonyt, ha a nőt a maga helyéről lelökné? Cromwell jut eszünkbe, a ki a királyok isteni jogát I. Károly lefejezésével igyekezett összeegyeztetni.

Itt azonban, jöllehet még nem értette, oly isteni tisztelet mondtak, a melyben szó sem volt a Tökéletes Asszonyról. Az imádságok az örök atyához, mint atyához voltak intézve. A nyelvezet érthető és egyszerű volt. Az énekelt hymnuszok szövege erőteljes és egyszerű és oly csengőn hangzó volt, mintha a szívből fakadt volna, vagy mint a pöröly ütése az üllőn.

A püspök betette a könyvét, pár pillanatra csöndes imára hajtotta a fejét, aztán fölegyenesedett és a gyülekezetet megszólította; beszéde alatt a fiatal emberek tapsoltak, a leányok pedig zokogtak.

— Szeretteim — kezdé — e pillanatban valóban furcsa volna, ha sziveink bensőnkben nem volnának meghatva, ha imáink és magasztalásaink nem volnának önkéntesek. Jusson eszünkbe, hogy azoknak az utódai vagyunk, a kik a világosságot titokban adták át egymásnak, mindig azért imádkozva, hogy a régi rend helyreállításának napját megérhessék. A kísérlet napja valósággal közel van. Imádkozzunk teljes szívünkkel, hogy a világ világosságának visszatérése sikerüljön. Akkor, a kik a dicsőséges látványban gyönyörködni fognak, hangosan kiálthatnak, hogy békében távoznak, mert nem lesz semmi, a miért imádkozniok kellene. Mi jobbat kívánhatunk, gyermekeim, mint hogy e kísérlettel haljunk meg?

Tanultátok a mult történelmét; ti, a kik velem őseitek

nagy és egyszerű vallását követitek; ti, a kik tudjátok, hogy a férfi a régi időkben hogyan vitt véghez csodálatos tetteket és hogyan bukott el és lett rabszolga az, a ki arra volt teremtve, hogy úr legyen; ti, a kik készek vagytok a küzdelem megkezdésére; ti, a kik a régi rend apostolai, az ígélet gyermekei vagytok, megerősödve oszoljatok szét és hódítsatok!

Erre kiosztotta az áldást, és az istenitisztelet véget ért.

Félóra mulva, mikor az istenitiszteletet követő meghatottság némileg megszűnt, reggelinél találkoztak. A leányok szemei vörösek, a fiatal emberek pedig komolyak voltak, de a társalgás a szokott mederben folyt.

Reggeli után Chester grófot annak a halvány és rideg fiatal embernek a gondjára bízták, a kit először mutattak be neki.

— Veysey Clarence — szólt a püspök — az én titkárom, magánkáplánom és tanítványom. Maga is fölszentelt pap és oktadni fogja vallásunkra. Chester gróf, mi egyik tekintély helyére nem teszünk másikat. Föl fogja szólítani, hogy elfogadásuk előtt vizsgálja meg maga is a mi tanainkat. De be fogja látni, hogy az, a mire tanítják, azelőtt, hogy az emberiségtől erőszakosan elragadták, kétezer évnél tovább állta ki a kétkezés és támadások próbáját. Menjen, fiam, fogadja szívesen a tanítást, de ne tartson a kérdezgetésektől és kételkedéstől.

— Én valóságos pap vagyok — szólt Veysey Clarence, a grófot könyvtárába vezetve. — Érdemesnek ítélték a kézrátételre.

— És barátai nem tudják vagy nem gyanakszanak?

— Nem — felelé. — Tulajdonképen — és itt elpirult és akadozott — nagyon nehéz állás. Míg a cselekvésre nem értünk meg, csalfa szerepet kell játszanom. Iszonyú, ha az ember arra van kényszerítve, hogy titkolózzék. De hát mit tegyünk?

— A titkolózzás — szólt Chester gróf érzéketlenül — hozzá tartozik a tréfához.

— A tréfához? — dadogta a fiatal pap. — De ön természetesen nem tudja. Mi nagyon komolyak vagyunk és ön tréfának nevezi ezt. Mi azért küzdünk, hogy a világ visszatérjen a valláshoz, és ön ezt tréfának nevezi!!

— Bocsánatot kérek, szólt Chester gróf. — Úgy látszik, hogy önt megsértettem, jöllehet alig tudom, miért. Csakugyan

azt gondolom, hogy önre nézve igen jó tréfa lehet, ha itthon ezt a titkot megőrzi.

— Oh, ön igen, igen tudatlan — kiáltott Clarence.

— Ugyan! . . . Chester gróf nem bánta, hogy a püspök vagy a tanárnő oktassa. De ennek a vele egy idős, csupaszból készült fiúnak a felsőbbsege bosszantotta. Mindazonáltal látta, hogy a fiatal pap nagyon komolyan veszi a dolgot és ezért mérsékelte magát.

— Tanítson tehát — szólt.

— A mi a csalást illeti — szólt Clarence — az iszonyú. Egyik csalás a másikra vezet. Gyöngeséget, sőt betegséget és szenvedést kell színlelnem, hogy elkerüljem, hogy férjül menjek valakihez; mert az oly állású középosztálybeli férfi, mint én, hogyan keresheti meg a kenyerét? Aztán azt színleltem, hogy rossz természetem bűnös kitérőkre ösztönöz. Ez távol tartja tőlem a nőket, mert a míg azt hiszik rólam, hogy rossz kedélyű és beteges vagyok, természetesen senki sem akar férjül kérni. Azt a fiatal embert, a ki lelkének szabadságát meg akarja őrizni, legjobban az védelmezi meg, ha abba a hirbe keveredik, hogy rossz természetű. Iparkodom meggyőzni magamat, hogy a szükséges csalás ártatlan csalás; és ez sikerül — szólt sóhajtván és megállva. — De hadd tanítom meg az igazi vallás néhány tanára.

Az egész délelőttöt együtt töltötték, mi alatt Veysey Clarence a régi vallás titkait tárta föl és megmutatta, hogy mily isteni és az élet minden lehető viszonyaihoz illő dolog volt. Komolysága, őszintesége és hitének a becsületessége mélyen meghatotta Chester grófot.

— De hogyan veszett ki ez a csodálatos vallás? — kérde az új hívő.

— Eldobták, nem kiveszett — felelé a pap. — Még mielőtt a nők a férfiak fölé kezdtek kerekedni, eldobták. Ha a régi vallás tovább állott volna fenn, a készülő küzdelemtől meg lettünk volna kímélve. Eldobták. Magok a férfiak dobták el; némelyek önként, mások gyöngeségből, minthogy a papoktól inkább formákat, mint lényeket kaptak; úgy, hogy lemondtak szabadságukról, a papot magok és az atya közé helyezték, a gyónás szolgálai rítusát gyakorolták és az anya és gyermek képét tették oltáraikon az isteni férfiaság helyére, melynek képe apáik szívébe volt vésve. Nos, mikor sok év múlva elhatároz-

ták, hogy minden oltárra a Tökéletes Asszony lefátyolozott alakját állítják, az isteni férfinak még a fogalmáról is csaknem megfeledkeztek.

— De el nem vezett — folytatá lelkesedve — nem vezett el. Még tovább él köztünk — e szent házban. A parasz-
tok beszélnek róla. A néphagyományban megvannak a nyomai; még sok szokás áll fenn, a melyek eredetét elfelejtették, a melyek nekünk, a kik tudunk róla, a régi kedves vallásról beszélnek.

Még sokáig beszélt a régi vallásról, mely egyedül nyújtja az élet problémájának megoldását, az örökkévaló, mindig résztvevő, mindig segítő, a hívők lelkét mindig fölemelő isteni fiverről.

— Nézze! — kiáltott a rajongó, térdeire borulva. — Itt van. Óh, Krisztus, megváltó, velünk vagy — igen, mindörökkön örökké.

Mikor Chester gróf ismét találkozott a püspökkel, mindkettőnek könnyek csillogtak a szemeikben.

— Uram — szólt Clarence józan lelkesedés hangján — mint catechumen jó, tanítást és keresztséget kívánva.

Itt nem szükséges elbeszélni, hogy Chester gróftól minő érvek, minő tanítás térítették az új vallásra; azt sem kell elmondani, hogy hogyan keresztelték meg és mily buzgósággal fogadta el annak a vallásnak tanait, a melyekkel való megismerkedés börtönajtók feltöréséhez, lánczok összezúzásához, a világosság hirtelen beözönléséhez hasonlított. Új barátai mélyebb értelemben fivérei és nővérei lettek. Ugyanazt a vallást követték; ugyanazt az Istent imádták az isteni férfi ki nyilatkoztatása következtében.

Erre a tanulás és előkészület nyugodt ideje következett, mely alatt Chester gróf teljesen el volt zárkózva és semmiféle társaságba sem járt. Ingleby tanárnő azt jelentette Boltons asszonynak, hogy gyámfia nem megy sehová, nem kíván más társaságot, olvasással szórakozik, a hercegnőt vagy Carlyon grófnőt soha sem emlegeti és, úgy látszik, «legcsöndesebb és legkedvesebb modorában» egészen boldog. Boltons asszony a levelet elküldte a kancellárnőnek, ez pedig a hercegnőnek, a ki a fiatal ember magaviseletéről kegyesen elismerő szavakkal emlékezett meg. Így hát a gyanunak még árnyéka sem merült föl. Vasárnap, mely nagy veszedelem napja volt, mint-

hogy a fiatal emberek szabadságuk korlátozása miatt türelmetlenkedni kezdtek, Chester gróf a tanárnővel és leányaival a templomba ment.

Itt, mialatt az orgona az egyetemi templom tiszteletreméltó kórusán zúgott, mialatt a tömjénfelhők az oltáron álló fátyolozott szobor körül szállongtak, mialatt a himnust énekeltek, a prédikáló csengő hangon védte a theologia valamely fogas kérdését, mialatt a házfőnökök helyeiken szundikáltak; mialatt a néhány egyetemi polgárnőjelölt, a kik a «hosszú ugrás» kedvéért maradtak itt, a karzatokon könyökölt és a férfiak közt valami csinos arcot keresett, Chester gróf mozdulatlanul, mereven maga elé nézve, a formáknak engedelmeskedve ült messzejáró gondolatokkal.

Az új élet különös volta csakhamar eltűnt; a külső életet, az elnyomás és ráartótságot, elfelejtette vagy csak fölháborodással gondolt rá. Ezek a fiatal emberek szabadok voltak; nevettek, a mi abban a rendszerben, a mely szerint a tréfát vagy durvának vagy gúnynak, de minden esetre neveltelenségnek tekintették, csaknem ismeretlen dolog volt, folyton nevettek; történeteket eszeltek ki, elbeszéltek, hogy mit olvastak. Dunquerque Aldzi, a ki színész volt, a kanczellárnőről és hercegnőről egy kis vígjátékot írt; és egy másikat a lázadók végtárgyalásáról és kivégzéséről, Veysey Clarence derék voltát és a saját vonakodását szemléltetve és egy harmadikat a tökéletes kormányzat mellett fölhozható érvekről. Sokáig maradtak fönn; bort ittak és daloltak; szerelemről és udvarlásról beszéltek, mindenekfölött azonban a régi könyveket olvasták.

Képzeljék el örömeiket, mikor a könyves polczokon Shakespeare, Rabelais, Fielding, Smollett és Dickens műveit találták! Képzeljék el nevetésöket, mikor hangosan azokat a nyers és szenvedélyes írókat olvasták, a kik nem tiszteltek semmit, még a házasságot sem és soha egy kukkot sem hallottak a Tökéletes Asszonyról. Gondolják meg, mily gyönyörűséggel voltak eltelve, mikor a bölcsesség szavait megértették; mikor a nagy és okos Pantagruele gondoltak, az utasokat az Emberiség szigeteire követték, vagy Hamlet, az örült dán királyfi pályafutását kísérték figyelemmel! Ezekkel szabad óráikban foglalkoztak, de a nap nagyobb részét komolyabb dolgokkal töltötték.

A fiatal emberek folyton tanácskoztak is és megbeszélték terveiket. Tudták, hogy a fölkelés a legelső alkalommal ki fog történni. De két akadály merült föl. Milyen volna a kedvező alkalom? és hogyan kellene a lehető legjobban kiaknázni?

Dunquerque Aldzsi ahhoz ragaszkodott, hogy lóháton járják be az országot, a férfiakat fölkelésre és követésükre szólítsák föl. De hát mi történnék, ha a férfiak vonakodnának fölkelni és őket követni?

Kennion Jaksának az volt a véleménye, hogy előbb egy kis csapatot kellene szervezni, be kellene gyakorolni, föl kellene fegyverezni és vele egy várat el kellene foglalni és elfoglalva tartani. Veysey Clarence azt mondta, hogy ő könyvvel kezében az egész országot képes volna megtéríteni.

Azóta a férfiak lázadása a nők ellen nevetségesen könnyű dolognak látszik. De akkor a valóságban rendkívül nehéz dolog volt, mert a férfiakat annyira elkülönítve tartották egymástól, hogy nem tudták, hogy együtt hogyan viseljék magukat és annyira le voltak igázva, hogy teljesen meg voltak félemlítve. Az uralkodó nem tekintélye és dicsősége igen fontos tényező volt. Nem csak a törvény, hanem a vallás is szentesítette. Hogyan lehet kívánni, hogy a férfiak föllázadjanak, mikor örökkévaló érdekeik meghódolást parancsoltak? Viszont a férfiak már nem reméltek semmiféle változást. Míg a jelent változhatatlannak nézik, semmiféle újítást sem lehet megkísérteni. Az élet unalmas és egyhangú volt; de hogy is lehetett volna más? A férfiak nem kérdezték többé, vajon lehetséges-e valami változás? És a harczias szellem elhagyta őket; igaz, hogy erősek voltak, de erejük a türelmes ököréhez hasonlított.

Ha harczra került volna a dolog, a kormány mellett először a lovas testőrség, három, pompás lovakkal ellátott és gyönyörű egyenruhába öltöztetett ezred harczolt volna, melynek minden embere öles volt. Ezek a katonák minden magas tisztviselő kíséretét képezték. Londonból sohasem távoztak; társadalmi helyzetük igen kedvező volt; némelyek jó családból való nőkhöz mentek férjül és mindnyájan jól házasodtak; a hadügyminiszteriumból száz titkárnő, tollnoknő és másolónő rendelkezett velök.

A kormány mellett vagy ellene harczolnának-e? Most senki sem tudta megmondani.

Ez ezredeken kívül a nemzet, melynek igazi álló hadserege nem volt, a börtönörök tekintélyes tömegét tartotta fenn. Említettük már, hogy a börtönök zsúfolva voltak gonosztevőkkel és erőszakos egyénekkel, a kiket asszony-verésért, feleségeik füleinek a meghúzásáért, hajuk tépéséért és más, vallás- és törvényellenes bánásmódjokért ítéltek el. Ezeket körülbelől tizenöt-húsz ezer rendőr őrizte, a kiket a soraikból kiválasztott tisztek gyakoroltak be, képezték ki és vezényeltek és kik töltött fegyverekkel voltak ellátva. Igaz, hogy ezeket a férfiakat a legalacsonyabb néposztályból toborozták. Sok volt köztök a tolvaj, közönséges gonosztevő, akasztófavirág, sőt némelyek mint önkéntesek álltak be, hogy a börtönt elkerüljék; fizetésük csekély, élelmezésük silány volt; tisztességes nő nem választott volna férjet közülük; durvák, gőgösek és fegyelmezetlenek voltak; a foglyokkal gyakran rosszul bántak; és főlebbvaló tisztjeik, a hadügyminiszteriumból kormányzó nők, képtelenek voltak ellenőrizni őket. Lehet, hogy harcoltak volna, ha csak azért is, mert a férfiak megvetették és gyűlölték őket.

De hát ők hol keressenek katonákat?

A parasztok ott voltak. Ezek erősek, egészségesek, az együttes munkához szokottak voltak, a nők felsőbbségéről mindig csak félig voltak meggyőződve, az engedelmisség kötelességét mindig csak kötelességszerűen gyakorolták, a kik szerettek volna udvarolni és a prédikálókat, a kiket fáradozásuk eredménytelensége miatt folyton korholtak, kétségbe ejtették. Általános, bizonyos esetekben szabály volt, hogy az asszony a parasztkunyhóban a legmegvetettebb lény, a férfi hatalma alatt álló asszony volt. Minek fizette volna ilyen asszonymak oda a keresetét, ha a férje elvette tőle azt, a mire szüksége volt? Mire való volt törvényt hozni arról, hogy a férfiak, mikor besötétedik, otthon legyenek, ha a legtöbb angol faluban a férfiak lefekvésig az utczákon barangoltak és együtt beszélgettek? Mi haszna volt, hogy minden szeszes italt eltiltottak, ha minden faluban volt néhány asszony, a ki sört készített és minden férfinak árulta, a ki meg tudta fizetni az árát és, jóllehet nagyon ismeretesek voltak, sohasem jelentették föl őket?

— Ezek rendelkezésünkre állnak — szólta Chester gróf. — Csak az a kérdés, hogyan bírjuk rá őket a fölkelésre és, ha rábirtuk, hogyan fegyverezzük föl?

IX.

A NAGY ÖSSZEESKÜVÉS.

Hat hétig tartott ez a kellemes élet, mely után egy reggelen Chester grófot, a ki idejét kitünően fölhasználta és most épen olyan férfi volt, mint társai, a püspök dolgozó-szobájába hívta, a hol igen fontos dolgokat közölt vele.

Kettőjükön kívül csak a tanárnő volt még jelen.

— Czélszerűnek gondoltam, Chester gróf — szólt a püspök komolyan — hogy értésére adjam, hogy a nagy kísérlet megtételének az ideje közeledik. Még mindig úgy gondolkodik? Számíthatunk odaadására, ha esetleg nem is aratunk sikert?

— Igen, uram.

A fiatal ember kezét nyújtotta, melyet a püspök megszorított.

— Nagyon jól esik látnom, hogy a fiatalság oly odaadó, hogy életéről és annak örömeiről is kész lemondani és szemébe néz a halál és becstelenség veszedelmének. Ez még az öregkorban is nagy dolog, mikor az élet nem nyújthat már semmit. De fiatal emberekben. — Igen, fiam, jusson eszébe, hogy a vértanú nem cseréli el az alacsonyabb életet a magasabbért.

— Életem az öné, ha úgy kell lenni — ismétlé Chester gróf.

— Elfogadjuk, a mit örömet ajánl föl. Tudja meg tehát, gróf úr, hogy a talajt számunkra gondosan elkészítették. Ez az összeesküvés, melyről eddig azt hitte, hogy csak egy öreg ember házára és a vele élő hat fiatal emberre szorítkozik, az egész országban el van terjedve. Angolországnak csaknem minden városában vannak kisebb-nagyobb szövetkezeteink. Némelyek közülök eddig csak az elégedetlenség fokáig jutottak; mások megbarátkoztak már azzal a gondolattal, hogy a férfiak rossz helyzete főleg a női kormányzatnak tulajdonítandó; ismét mások, hogy a Tökéletes Asszony imádása üres babona; de senki sem ment annyira, mint ön és a barátai, a kik többet tanultak meg — a Tökéletes Férfiban való hitet.

Ennek az az oka, hogy önök vezetőknek, ön pedig vezérnek van kiszemelve. Most, minthogy ennyire jutottunk, annak a veszedelme fenyeget, hogy egyik vagy másik titkos társaságunkat fölfedezik. Igaz, hogy az összeesküvés szálaít vagy terjedelmét nem ismerik. Ezért tehát nekünk árulással vagy szerencsétlen fölfedezésekkel nem árthatnak, de azért az összeesküvés tagjainak a büntetése oly szigorú volna, hogy a többieket megrémítené. Ezért kívánatos, hogy mentől előbb hozzájárassunk.

— Ma! — kiáltott a fiatal vezér.

— Nem, nem ma, sem holnap. A dologban az a legnehezebb, hogy valamilyen ürügyet, elfogadható ürügyet találjunk, mely alatt föllázadhatunk.

— Hát nem találhatunk ki valamit?

— Itt vannak a fegyenczek. Gyűjthetnénk haderőt és kiszabadíthatnók azokat a foglyokat, a kik az erőszakos törvények és annak áldozatai, hogy e törvények a férj vallomására nevének vádjaiival szemben nem adnak semmit. Ekkor az ország velünk volna. De visszariadok attól, hogy e nagy lázadást vérontással kezdjük.

Egy ideig szünetelt és gondolkodott.

— Aztán ott van a munkások elégedetlensége. Kis haderőnket el lehetne küldeni a városokba és a munkásokat fölszólíthatnók, hogy a szabadságért fogjanak fegyvert. De hátha nem lázadnának föl? Megint vérontás lenne a következménye.

Vagy a vallást lehetne országsszerte hirdetni, a mit Veysey Clarence akar megtenni. Én azonban a tömeges csodákban nem vagyok hajlandó hinni, és a hit kora lejárt, hitszónokaink száma pedig igen csekély.

— A segítség oly helyről fog jönni, a honnét legkevesbbé sejtí — szólt a tanárnő. — Leányaimmal én is megtettem a magamét.

Egy iratesomót bontott ki és a fiatal vezér elé tette.

— Mik ezek? — kérdé a gróf.

— Ezeket a *Kor Intelmeinek* nevezik — felelé a tanárnő. Angolország nőihez vannak intézve.

A tanárnő kezébe vette és egyenként gondosan átolvasta őket.

— Ki írta?

— A leányok és én együtt. Minden felé szétküldöztük,

a hol csak czimeket tudtunk, minden egyetemi polgárnőnek, az orvosnővendéknőknek és joggyakornoknőknek és mindenféle intézeteknek, a csendes, vidéki plébánosnőknek, gazdagoknak és szegényeknek, szóval mindenhová, a hol csak kilátás lehetett, küldtünk egy-egy *Intelmet*.

— Jól tették — szólta a püspök.

— Fölfedezték őket, és a nyomdászok részére jutalom van kitűze. Minthogy e ház pénzében nyomtatták őket, nem valószínű, hogy a jutalomért jelentkezni fog valaki. Valamennyit itt adtuk postára, a mi a kormányt még jobban nyugtalanítja. Azt hiszik, hogy az egyetemi polgárnők között a vallástalanság terjed. Sajnos, ezek a jelöltek még csak elégedetlenek, mert minden pálya tömve van.

A püspök ismét a kezébe vett egy *Intelmet* és figyelmesen olvasta. Czíme *A kor intelmei fiatal nők számára* és az első szám volt. A második *Munka és nők* címet viselt.

Az író rövid, az uralkodó bőbeszédű, hosszú mondatos irálytól elütő pontokban fölhívta a nőket, hogy komolyan fontolják meg a helyzetüket és hogy a főrangú nők kormánya hová juttatta az országot. Minden életpálya zsúfolva volt; mindenütt az a szégyenletes látvány tárult a néző elé, hogy a nők még a leghitványabb fizetésű állásokért is rimázkodnak; az igazságszolgáltatás mindkét ága, a birói és ügyvédi, munkátlan, ügytelen nőkkel volt elelve; több volt a tanítónő, mint a tanítvány; a művésznők rengeteg száma évenként iszonyú vászondarabokat festett tele és nem talált vevőre; az egyháznak is sok volt a papnője; míg az építő-, hírlapíró-, költő-, szónoknők csak úgy hemzsegték és még a legalacsonyabb díjazásért is majd fölfalták egymást. Legboldogabb az a kevés volt, a ki a versenyvizsgálat útján alkalmazást nyerhetett a polgári szolgálatban, de itt is, minthogy a kormány okosan az állami tisztviselőnők javadalmazását a kereslet és kínálat egészséges politikai elvei szerint állapította meg, nyomorúságos fizetésökből nem élhettek meg és a házasság minden reményéről le kellett mondaniok. Voltak idők, hangzott tovább az *Intelem*, mikor a férfiak végeztek minden munkát még a diplomás életpályákon is. Akkor minden munkát tisztességesnek tekintettek, úgy, hogy a diplomás pályákra nem tódultak úgy, mint jelenleg. És azokban az időkben, szót az író, a diplomás állásokért való nyílt verseny szabályát nem

kövezték, annál kevésbé, minthogy az orvosok, ügyvédek szolgálataikat egyezségileg megállapított, méltányos díjazásért végeztek; a tisztviselők javadalmazása pedig a kényelmes élethez szükséges jövedelem arányában volt megállapítva. A megoldás egyetlen módja az, végzé a szerző, hogy a diplomás pályákra lépni szándékozók számát korlátozni, a díjazást szabad-elvűen szabályozni és a tisztviselők javadalmazását emelni kell. A mi a többit illeti, ha a nőknek dolgozniok kell, végezzenek oly munkát, a mit nők jól végezhetnek, varrjanak, készítsenek ruhát, főzzenek és végezzék tényleg azokat a munkákat, melyeket kézieknek neveztek, hacsak nem akarják a férfiak nehéz munkáját teljesíteni a mezőn és a szövőszéknél.

A második *Intelem a Férfiak tétlenségéről* szolt.

Öseik bölcsessége úgy rendelte, hogy minden férfi tanuljon valamilyen mesterséget, melylyel a kenyerét megkereshesse. Ez az általános szabály lassankint kiment a divatból; mert, jóllehet a fiúiskolákban névleg és hivatalosan tanították az ácsmesterséget, rég óta társadalmi tekintetben nem tartották tisztességesnek, ha a férfi bármit is dolgozott. «Mi férfainkat, folytatá az *Intelem*, a testgyakorlás minden nemében kiképezzük; erősekké, tevékenyekké, minden elvégzésére és elviselésére képesekké neveljük őket, aztán pedig nem találunk munkát számukra. Ők a hibásak, ha dologtalanok, rosszkedvűek, elégedetlenek, családok romlásai lesznek a helyett, hogy erényeikkel boldoggá tennék. Ugyan, mi egyebet várhatunk? Mi az oka annak, hogy oly korán elhíznak és ellustulnak? miért szeretnek jól enni és inni, a mi férfiaságunkat beszennyezi? mi az oka az istenitiszteleteken az érzéketlenségnek? mi más, mint a kényszerű tétlenség, a közöny az élet iránt?»

Az *Intelem* úgy ezen, mint más dolgokban újításokat kívánt. A férfiak álljanak munkába; adjunk minden osztály férfainak munkát. Minek végezzenek a nők mindent és gondolkodjanak mindenkiért? «Aztán azt is figyelembe kell venni, hogy minden férfi nem mehet férjül; a mai viszonyok között tényleg kevés nő gondolhat házasságra, míg életének a derekához nem érkezik, és így a legtöbb férfi kénytelen nőtlen maradni. Minek kárhoztassuk őket a kényszerű tétlenség hosszú életére? Sokkal boldogabb a paraszt, a ki földjét szántja vagy a varga, a ki a falu czipőit foltozza». Erre a régi időkre

utaló ravasz és fölületes részlet következett. «Az előző kormány-rendszer alatt a férfiak dolgoztak, a nők pedig az otthon szabadságában gondolkodtak. A névleges kormányzó a kéz, a tényleges a fej volt. Abban az időben a nők életök javát nem tanulással és versenyzéssel töltötték el. A hajadonoknak addig udvaroltak, míg fiatalok és szépek voltak; kedveseik dolgoztak értök, elhalmozták őket kedves dolgokkal, melegen ölelték meg őket, megvettek nekik mindent, a mit kívántak és életöket a szerelem nyugodt álmává varázsolták át. Új vallás női, ide jutottatok, hogy a férfiak szerelmét és ezzel a teremtés minden gyönyörét eldobtátok magatoktól! A nőt imádjátok; anyáitok, a kik a magok korában boldogabbak voltak, beérték azzal, ha mindegyiköket egy férfi imádtá».

— Ez igen helyesen van így — szólt a püspök.

Erre a tanárnő egy másik és veszedelmesebb kiáltványt vett elő, mely Angolország fiatal embereihez volt intézve. Homályos és titokzatos volt; arra hívta föl őket, hogy résen legyenek, mert nagy és dicső változások előtt állanak; jusson eszökbe az az idő, mikor a férfiak uralkodtak; ne bízzanak tanítónőkben és kivált a papnőkben; vessék meg a tétlenséget, melyre kárhozhatóak; kérdezzék meg magukat, hogy testrészeik miért erősek, ha egész életökben semmit sem tesznek; és fölvilágosította őket arról, hogy régente hogyan végeztek a férfiak minden munkát, a miért az volt jutalmuk, hogy fiatal és kedves nőket vehettek nőül. Ez a fejtegetés kézről-kézre járt, es az ügynökök, a kik terjesztették, semmit sem tudtak az összeesküvésről.

Voltak mások is, és valamennyi a kor bajairól szólt és a régi világ visszatérését kívánta, mikor a nők otthon ültek.

— Ürügyre van szükségünk — szólt a püspök — egy szikra kell csak, hogy az elégedetlenség e tömegét lángra lobantsa.

Ugyanez éjjelen a főrangú nők házában viharos vita volt. Dunstanburgh hercegnő, a kinek miniszteriuma csak vezérei szívós akaratanak köszönhette, hogy a hatalmat megtarthatta, mert a háznak nem csak bizalmát, hanem még tiszteletét sem nyerte meg soha, iratsomóval¹ kézeiben jött le. Az iratok ez *Intelmek* voltak. Egyenként olvasta át őket. Közölte a házzal, hogy ezeket tömegesen terjesztették; minden vidéki városból azt jelentették, hogy leányoktól, számos esetben pedig fiatal

emberek ártatlan kezeiből vették ki őket. Azt mondta, hogy ki van derítve, hogy Cambridgeben adták postára őket és azt hiszik, hogy bizonyos pajkos és hitetlen egyetemi polgárnőjelöltek művei. Ahhoz a szokatlan eljáráshoz folyamodott, hogy házkutatást rendelt el az egyetemen, melynek eddig azonban nem volt eredménye. Egyelőre azonban biztosította a házat, hogy ha az *Intelmek* szerzőjét fölfedezik, a kihágás megtorlására nem lesz elég kemény büntetés.

Carlyon grófnő fölállt, hogy feleljen. Azt mondta, hogy nincs senki, a ki jobban sajnálkoznék az *Intelmek* hangján, mint ő. De kétségtelen, hogy az elégedetlenségre sok ok van. Az életpályák zsúfolva vannak; ezer meg ezer fiatal nő azon töpreng, hogy még a mindennapi kenyerét is hogyan szerezzék meg. A fiatal emberek, a kik otthon látják a nyomort, azt kérdezik, miért ne dolgozzanak, ha bármily munkát kaphatnak. Otthon ülni és előkelően koplalni, nagyon bajos dolog, még a legtürelemesebb és legvallásosabb fiatal emberekre nézve is; a mi a leányokat illeti, szintén fájdalmas azt látni, hogy napjaik meddően és haszontalan telnek el, mi alatt szépségök elhervad és a házasság reménye eltűnik; fáj nekik, mikor azt látják, hogy azokat a fiatal embereket, a kiket szerettek, egyenként ragadják el tőlük — a grófnő itt megvető tekintettel nézett a hercegnőre — olyanok, a kik nagyanyáik lehetnének! Tagadhatatlan, hogy az elégedetlenségre elég ok van! Azt indítványozta, hogy a panaszok megvizsgálására bizottságot küldjön ki a ház, továbbá, hogy az öreg és fiatal emberek tanúvallomásait különösen két pontra nézve hallgassák meg; először: vajon valóban szeretik-e a tétlen életet? másodsor: vajon igazán szeretnének e nagyanyáikhoz menni férjül?

Az indítványt követő jelenet csakugyan sajnálatos volt. Carlyon grófnő követői, a ház valamennyi fiatal tagja, a kisebbség volt ugyan, de csupa élet és erőből állott; a tulsó oldalon az öreg és közepes korú főrangú nők voltak, a kik az isteni jogon alapuló nőuralom tanaiban és a férfi engedelmeségének isteni szabályaiban nevelkedtek. Az idősebbek természetesen óriási többségben voltak; de azért maga az a tény, hogy az indítványt elő lehetett terjeszteni, nem kissé nyugtalanította őket. A vitáról nem közöltek tudósítást, de azért részletei kiszivárogtak; és mialatt az *Intelmek* még jobban

elterjedtek, többet nem foglaltak le, mivel őket elrejtették és kéz alatt adták tovább egymásnak.

Az ország egyik végétől a másikig mindenütt csak a régi időkről beszéltek. A leányok azt kérdezték, igaz-e, hogy azelőtt a nők kormányoztak otthon és a férfiak végeztek minden munkát? Ha így volt, nem lehetne-e módját ejteni, hogy a régi kormányrendszernek legalább ezt a részét visszaállítsák? Oh, csak vége volna ennek a fárasztó küzdelemnek, tanulmányoknak, melyek vizsgálatokkal végződnek; ezeknek a vizsgálatoknak, melyek diplomákhoz juttatják őket és diplomáknak, melyek semmihez sem juttatnak; ezeknek a kétségbeesett küzdelmeknek, a melyek közben egymáson gázolnak, hogy hírnévre tegyenek szert és a legparányibb munkát egymás kezéből kicsavarják! Oh, csak pihenhetnének, nyugodtan fekehetnének és nézhetnék, hogy a férfiak hogyan dolgoznak! Oh, bárcsak — de ezt suttogva és egymás kezeit szorongatva mondogatták — oh, bárcsak fiatal és hű udvarlók vennék körül őket! Mit mond az *Intelem*? Boldogok a régi idők női, mikor a Tökéletes Asszony nem létezett még, hanem minden nő egy férfi istennője volt!

BESANT WALTER után, angolból

HEGEDŰS PÁL.

ŐSZI BOKRÉTA.

Kertünkben mélázva járok,
Nevetnek rám a virágok,
Hogy tavaszról álmodozom köztök
S minden lombot ábránddal köszöntök.

A tavaszt elvitte a nyár,
A nyárnak is vége van már ;
Séta közben bokrok árnya mellett
Meg-megcsap egy őszi hús lehellet.

Szép lakói kis kertemnek,
Virágaim ! jertek, jertek,
Bokrétának ifju lány kezébe,
Juttassátok a tavaszt eszébe.

LÉVAY JÓZSEF.

BAJZA JÓZSEF.★)

Borongva néztél vészfelhős egére
S gyászában kesergve zengted a hazát ;
De a szabadság rég várt csillagát
Szemed az éjben biztatón kísérte.

★) Fölvastatott a f. év augusztus 23-dikán Szücsiben tartott Bajza-ünnepélyen.

Az örök szépet s szent művészetét te
 Hivatlanoktól úgy oltalmazád,
 Mintha az Isten bízta volna rád;
 Az eszmény volt szívednek bölcsesége.

S jön a szabadság... majd a vész rivall...
 Te örül állsz ki egyik szirttetőre,
 S állsz rendületlen, mint a sziklafal.

De a szabadság véres szemfedője
 Szemedből minden lángot kitörölt,
 S a haza romján szíved összetört.

ZALÁR JÓZSEF.

ADA NEGRI KÖLTEMÉNYEIBŐL.

I.

ELHAGYOTTAN.

Bús őszi alkonyat. Ivén a mennynek
 Hamúszint játszó felhő-fodrok lengnek,
 S a sikra, mely halvány-zöld mezben áll még,
 Rá feküszik az árnyék.

A falevél már kezd lehullni sorra,
 S a hűvös szellő szárnya elsodorja,
 Mint hiu álmod. Nesz van fönn a légbé',
 Mint hosszú csóknak vége.

A nyárnak legutolsó violája
 A fonnyadást egy lyány hajába' várja,
 Ki néhány tar platánra néz fel ottan,
 Borongva, elhagyottan.

Csak néz. Sok hőszin bölcső jár eszében,
A hol a párnák közzé bújva szépen,
Kis szőke-fürtös lányok és fiúcskák
Az almaik alusznak.

Virrasztanak az anyák a félhomályba',
S mint hogyha égből jönne, szárnyon szállva,
A sok kis angyal édes zene-szót hall —
Csendül az altató-dal.

Puha fészkében elnémult bereknek
A kis madár és párja szenderegnek,
Egymáshoz téve csőrük... Íme, hallgat
Az esteli fuvallat,

S hogy lejjebb száll a köd a bús mezőre,
Az egy pár szál virág megborzong tőle,
S kelyhét egy csókban le a fűre hajtja,
Hogy megpihenjen rajta.

S a lány csak álmodik. És íme ő is
Fehér kis bölcsőt mosolyogva őriz,
Miközben, lámpa nyájas fénye mellett,
Serényen tűt emelget.

S valaki hát megül hozzája lépve,
Erős karokkal vonja az ölébe,
S ő rezzen, s gyöngéd, esdő hangja hallszik:
«Csitt!... A baba alszik!»

Oh szív hiú sikolyja, csalfa árnyak,
Oh ábrándképei mosolygó nyárnak!
A lombjuk-vesztett fák közé repülve,
Enyészszetek az ürbe!

Utolsó kis levél, tödtől szakadj el,
Utolsó kis remény, a szívet hadd el;
Oh tűnj, virág, bölcső meg fészek csábja —
Ő csak magába' van, magába'!

Fenn károgó hollók csapatja röppen,
 S az őszi est leszáll a sűrű ködben,
 Le fák galyára, rét aszott fűvére,
 S az ő csügedt szívére . . .

Leszáll, míg ő, miként a tájnak szobra,
 Úgy áll ott s föltekint a csillagokra.
 És újra szellő zizzen odafenn,
 S azt súgja néki: «Sohasem!»

II.

OH VIGY FEL!

Oh vigy fel engem, vigy fel a hegyekbe,
 Oh vigy oda, hol csillog a havas,
 A hol a kékes ürbe föllebegve,
 Suhogva bontja szárnyait a sas ;

A hol nem sár a föld ; e gyűlölt lárma
 A hova többé fel nem ér talán,
 Hol jajjaimnak ez a szörnyü járma
 Talán kevésbbé súlyosúlna rám.

Vigy oda fel ! Oh légy ott fenn körültem,
 A hol friss szellőt fuvall ránk a bércz,
 S fenyőfa illatától részegülten
 Simúlok hozzád, csókot hogyan kérsz !

Köd lepi szívem itt, e rizs-lapályon,
 Lelkem költészete, ládd, meghal így —
 Ott fenn akarlak én szeretni, párom,
 A halhatatlan csöndben : oda vigy !

Olaszból

RADÓ ANTAL.

EGY KRITIKUS VISSZAEMLEKEZÉSEI.

Emlékiratok két okból lehetnek érdekesek. Vagy az író egyénisége révén, ha nagy, önálló szellem, a ki saját személyiségének fényében mutatja meg korszakát, vagy pedig az emlékek gazdagsága következtében, ha az írónak alkalma volt sokat és érdekes dolgokat látni. Jules Levallois, a kitől a mult hetekben jelent meg egy kötet visszaemlékezés,*) bár nagyon tiszteletreméltó író, nem tartozik a kiváló egyéniségek közé; de mozgalmas irodalmi multjában alkalma volt személyesen megismerkedni a második köztársaság és a második császárság majd minden valamire való írójával és majd mindegyikről tud jellemző vagy érdekes apróságokat elmondani. Mint egy előkelő roueni ügyvéd fia, gondos nevelésben részesült, ifjúságának nélkülözései megismertették vele a párisi bohémvilág örömeit és nyomorúságait, később, mint Sainte-Beuve titkára bejutott az irodalmi nagyságok közelébe, majd a napisajtó szolgálatába állva, mint kritikus, állandóan az irodalom üterén tartotta kezét, megfigyelve és emlékezetébe fölraktározva ezer kicsiséget, apró részletet, melyekből most mozaikszerűen állította össze könyvét. Túlzás volna azt mondani, hogy nagy vesztesége lenne a francia irodalomtörténetírásnak, ha Levallois könyve megiratlan marad vala; de a ki érdeklődik az irodalom kulissza-élete iránt, a ki nem elégszik meg az írott művekkel, hanem látni akarja az írókat is, haszonnal és élvezettel fogja forgatni ezt a kötetet.

Soha nem gyakorolta elnézőbb kritikus ez ítélkezés jogát, mint Levallois, meglátzik ez emlékiratainak kötetén, melyből szinte mindvégig a rokonszenv hangja szól felénk, és kevésszer írt szeré-

*) Levallois Jules: *Mémoires d'un Critique*. Paris, 1896. Librairie Illustrée.

nyebb ember emlékiratokat, mint ő, biznyság róla, hogy önmaga csak nagyon kevés helyet foglal el könyvében. «A ki életsorsát beszéli el, az korának történetét is elmondja; a ki önmagát festi, az gyakran kortársait is lefesti», írja a bekezdő sorokban és van elég ízlése, hogy minél kevesebbet szóljon önmagáról, hanem annál többet korszakáról, minél kevésbbé tolja előtérbe önmagát, hanem annál több gondnal állítsa elének kortársai képét.

Levallois, Rouenban született, Corneille hazájából és Flaubert városából való. Corneilleről annak idején testes könyvet írt, Flauberttről emlékirataiban emlékszik meg. A mit elmond, azt az óhaj-tást ébreszti az olvasóban, bár ne volna olyan szűkszavú. Levallois ismerte a *Madame Bovary* minden szereplőjét. A férjet, a ki cson-tos, szikár ember volt, mintakép lehetett volna egy Don Quichotte-hoz, ismerte Homaist, a kinek második fia (a regényben Napoleon) iskolatársa volt, magát Bovary Emmát, a ki szőke-hajú, kék szemű normandiai asszony volt. «Nem emlékszem reá — írja — vajon kifogástalan eleganciával öltözködött-e, csak azt tudom, hogy nagyon feltűnő ruhákat viselt. Különösen a rózsaszínű öltözeteket szerette nagyon . . . Nagynéném mindig mondta: Szeleburdi terem-tés, rossz vége lesz!» és ez be is teljesült. Mindenesetre érdekes volna, ha Levallois részletesebben szól vala erről a rossz végről, bepillantást nyerhettünk volna Flaubert szellemi műhelyébe, lát-hattuk volna, hogy a naturalismus nagy mestere milyen változta-tásokat eszközölt a valóságon, így csak azt tudjuk, hogy közel ma-radt az élet adataihoz.

Flaubert életírójára nézve érdekes még az emlékiratnak az a lapja is, mely a nagy író idegbajának keletkezését mondja el. Eddig csak azt tudtuk, hogy Flaubert is rabja volt annak a ször-nyű betegségnek, mely néha az utca sarába döntötte Dosztojevskit és hogy Flaubert sokat szégyenkezett epileptikus rohamai miatt. Bergerat Emil nem rég megírta, hogy egy ízben Flaubertnél ki-ejtette száján az epilepsia szót. Az egész társaság hirtelen elnémult úgy megrémültek Flaubert sápadtságától és Daudet Alfonz, mikor távozóban voltak, haraggal támadt Bergeratra. «Szerencsétlen! — kiáltotta a fülébe — hát nem tudod, hogy akasztott ember házában nem beszélnek kötélről?!» és Bergerat keservesen tapasztalta, hogy vigyázatlansága következtében elveszítette Flaubert barátságát. «Az idegbaj — írja Levallois — Flaubert nővérének temetésén tört ki először a szerencsétlen írón. Flaubert ezt a nővérét forrón szerette és mikor eltemették, irtózatossá vált reá, hogy a sírásók

kicsire ásták a sírgödrot és mikor a koporsót kivitték a temetőbe, le kellett tenni és várni, míg a gödrot hosszabbra ássák. Flaubert nem bírta elviselni ezt a látványt és görcsökbe esett, melyek ezután gyakran jelentkeztek nála.»

Levallois első irodalmi szenvedélye a Michelet iránt való bámulat volt. Fiával már régóta benső barátságban volt, mikor 1847-ben személyesen találkozhatott az ünnepezt történétíróval. Mi két Michelet-t ismerünk. Az egyik Villemain és Cousin dicsőségének osztályosa, kinek előadásaira tolongott egész Páris és a kiben mindenkifölött a lángszellemű, hatalmas lendületű rhetort látjuk; a másik a megtört, elhanyagolt aggastyán, ki a vizionarius hevével rajzolta meg Franciaország multjának cyclikus képét. Levallois bemutatja az átmeneti Michelet-t. Még tetőpontján áll dicsőségének, még vezére a klerikalismus ellen indított harcznak és népszerűsége esorbítatlan; de lelkében már fáradt és odahaza szinte már csak romja önmagának. Még csak negyvenkilencz éves, de már egészen ősz, tekintetének fénye kialudt, járása nehézkes és arczán a melancholia kifejezése látszik. Néha-néha még föllobban benne a szenvedély, de már nem tud örülni, legfőljebb, ha elmosolyodik. Az emésztő láng, mely benne lobogott, félig már összeégette, hogy azután végkép tönkre tegye.

A hanyatlás rajza megisméltődik, mikor Levallois emlékeinek során Michelet nagy bajtársáról Quinet Edgárról szól. Quinet különben talán még híresebb volt a szórakozottsága, mint munkái révén. Michelet-t valósággal kétségbeejtette ez a nagy szórakozottság és gyakran kiszidta érte barátját. Egy ízben a szokásos pirongató szónoklat után, melyet Quinet nagy türelemmel hallgatott, az *Ahasverus* szerzője megfogta Michelet kezét és nagy sóhajtvá felelt neki: «Ah, Mina, nem szeretsz többé!» Mina volt Quinet Edgar első szerelme, egy szőke heidelbergi leány, a ki alkalmasint szintén gyakran volt abban a helyzetben, mint ez alkalommal Michelet, hogy a rettenetes szórakozottságtól távva maradt a szája.

Quinetől nem nehéz az átmenet George Sandra, a kivel összefűzte őt az eszmék rokonsága és a kivel egyideig együtt dolgozott Pierre, *Leroux* folyóiratába. Levallois különben csak egyszer találkozott George Sanddal, ekkor is életének alkonyán. A romantikusok egykori múzsája ekkor Palaiseauban lakott, hova meghívta Levallois-t, a kivel levél útján elég gyakran érintkezett. Ez időben Manceau, a rézmetsző volt George Sand barátja, az utolsó, ki kegyeiben részesült. Érdekes, hogy Monceau is beteg volt, mint George Sand leg-

több barátja, mint Musset meg Chopin. a kihez különben abban is hasonlított, hogy ő is sorvadásban halt meg.

E nevek említésével kényes térre lép az ember, George Sand erényéről volna szó. Ennek az erénynek már korán nagyon rossz híre volt, de a szabadszelleme asszony mindig talált védőkre is. Közülök különösen Planche Gusztávval, a doktrinair kritikussal foglalkozik Levallois legbővebben. A negyvenes években történt, hogy egy Capo de Fenillide nevű hírlapíró hangosan mert kételkedni Georg Sand tisztaságában. Planche nem habozott, hanem védelmére kelt a megtámadott nőnek és párbajra hívta az újságíró.

Ez a párbaj nagy zajt keltett. Először sokat nevettek rajta, mert Planche ellenfele helyett egy ártatlan tehenet lőtt agyon, azután pedig nagyban kommentálták, mi adott jogot Planchenak, hogy fegyverrel védje George Sand becsületét? Maga George Sand is kompromittálnak érezte magát és megírta azt a híres levelet, mely úgy kezdődött, hogy «Planche se nem volt, se nem lesz, se a jelenben nem szeretöm.» Ám akár volt szeretője, akár nem, annyi bizonyos, hogy Planche élete végeig szerelmes volt George Sandba és a szerelem elég furcsa helyzetekbe sodorta.

Egy reggel kopogás hallatszik Planche ajtaján. Kidugja a fejét, George Sand állt ott. «Öltözködjék föl gyorsan és jöjjön velem.» Mikor az utczán voltak, Planche nagy szerényen megkérdi: «Hova megyünk?» — «A Bouloi-utczába.» — «A Bouloi-utczába? Ugyan miért?» — «Kázmér megérkezik.»

Kázmér, ez George Sand férje volt, a ki vidéki magányából postakocsin utazott Párisba. Meg is érkezett, álmosan, vastag kendőbe burkolva, fején szörnyű prémes sapkával. George Sand kezét fogott vele, aztán Planche gondjaira bízta és a szerencsétlen udvarló egész nap sétáltatta a medve természetű férjet, a *Revue des deux Mondes* útján szabadjegyeket szerzett a színházba, vele volt, míg megvacsorázott, ezután begöngyölgette a nagy kendőbe, felültette a postakocsira és útnak bocsátotta hazafelé.

Ez időben egy czukrász patesulis szivarkákat hozott divatba. George Sandnak egy ízben kedve jött e szivarkákat a helyszínén kipróbálni, férfiruhát öltött és Planche-sal elkísértette magát a czukrász boltjába. A kalandnak azonban rossz vége volt, mert George Sand rosszul lett a patesulis szivarkától és volt drága dolga a szigorú kritikusnak, míg barátnőjét hazavitte.

Mind ezeket a kellemetlenségeket azonban örömmel tűrte. Szívesen volt cicisbeója George Sandnak és roppant büszke volt,

mikor excentrikus barátjáné az ő karján jelent meg azon az ebéden, melyet Buloz, a *Revue* alapítója munkatársai tiszteletére adott. Erről az ebédről később sem feledkezett meg Planche. «Gyászos ebéd — mondta gyakran — Sand ekkor ismerkedett meg Musset Alfréddelel.» És sóhajtott.

George Sand barátai különben egyáltalán sokat sóhajtoztak. Sandeau soha sem ejtette ki nevét, a nélkül, hogy egy nagyot ne sóhajtott volna hozzá, Musset pedig zokogni szokott. A könnyektől Planche sem volt idegen, különösen, ha rekedt hangján valamely dalt énekelt, mely egykor George Sandnak tetszett.

Az a világ, melyből ezek a szentimentális ömlengésből és jókedvű kicsapongásból összetett emberek valók, a bohèmeben gyökeredzik. Levallois egy ideig benne élt a bohème-ek társaságában és alaposan ismeri a cœnaculumok országát. Három bohème-et kell megkülönböztetnünk, mondja. Az első bohème-világnak Gautier Theofil, Houssaye Arsén, Gérard de Nerval, Roqueplan stb. voltak a főemberei. Hajtása volt romanticismusnak, tele volt különczségekkel, tüntetett a szegénységgel, a mire Gerard de Nerval a klasszikus példa. Bőségben élhetett volna, de a szegénységet regényesebbnek találta, lemondott tehát minden támogatásról, nyomorúságban élt, füstös kávéházakban írta műveit és nélkülözések között pusztult él. Mind máig titok, megölték-e, vagy pedig öngyilkosságot követett el? Az első valószínűbb, de az öngyilkosság stilszerűbb . . .

A második bohème 1848 körül virágzott. Mürger volt a vezér Champfleurs, Nadar Jean Wallon (a *Scènes de la vie de Bohème*) Gustave Collinje és Schanne (Mürger könyvében Alexandre Schannard) alkották a táborkarát. Ezek az írók igazán szegények voltak és szükségből koplaltak. Társaságuk nem maradt sokáig együtt, az élet parancsa szétszórította őket. A harmadik bohème volt végre az, a melyikben Levallois élt egy ideig. Az államszűny után, 1852 táján verődött össze, független természetű vagy excentrikus hajlamú fiatal emberekből állott, a szükség megverte, a halál megtizedelte őket, de szökevény és áruló nem támadt köztök.

A legérdekesebb alak közöttük mindenestre Baudelaire, ámbár anyagi helyzeténél fogva nem tartozott teljesen e világba. Idejének legnagyobb részét azonban köztük töltötte a kávéházban, hol éneklő hangon fölolvastatott költeményeiből. A költemények közt akadt olyan is, mely igen jeles volt, de Baudelaire

mégis azt hitte, hogy meghallgatásukért jutalommal tartozik társainak és töméntelen puncsot itatott meg velök.

Baudelaire különben is kaczerkodott azzal, hogy ne sokat tartsanak felőle. Hogy oly rossz híre van, annak nagyrészt ő maga az oka, a mennyiben minden alkalmat megragadott, hogy befekejtse magát. Büszkén hangoztatta, hogy papnak a fia, de elfelejtette hozzátenni, hogy csak annyiban, a mennyiben apja egykor kispap volt, de azután odahagyta a seminariumot. Szokása volt a diót fogai-
val feltörni. Azért teszi, mondta, mert úgy képzeli, mintha kis gyermekek koponyáját harapná ketté. Mikor Poe Edgár műveit fordította, rendesen azzal távozott barátai köréből, hogy «megyek haza és dolgoztatom az anyámat!» Ezzel azt akarta mondani, hogy anyja a tulajdonképeni fordító, holott ő maga küzdött egész éjtszakákon át a kifejezés művészetével. Rágalmazta magát, a hol csak tehetette. Ez mindenestre beteg lélekre mutat, de korántsem oly visszataszító, mintha mindazt elkövette volna, a mivel magát vádolta. Még az alkohol iránt való szenvedélye sem más, mint költemény. Sohasem ivott pálinkát és bort is csak keveset.

A bohème-ek közül Levallois Sainte-Beuve dolgozó-szobájába került titkári minőségben. Emlékirataiban nagy helyet szentel Sainte-Beuvenak, de mégis csak kevés új dolgot tud mondani róla, és ez sem kiválóan érdekes. Hogy Sainte-Beuve gazdasszonyának nagy befolyása volt urára és hogy a nagy türelmű kritikus egyszer egyik titkárát, a ki tiszteletlen hangon szólt előtte XVI. Lajosról, kidobta az ajtón, ez vajmi kevés ahhoz képest, a mit Sainte-Beuve volt titkárától várna az ember. Különben talán nem is Levallois a hibás. Abban az időben, mikor ő Sainte-Beuve közelébe jutott, ez már túl volt életének érdekes korszakán. Annyi kudarcz után végre lemondott az asszonyokról, Delorme Józsefet is mélyen eltemette keblében és teljesen az irodalmi doyen szerepére adta magát. Egész nap dolgozott, a Magny-féle ebédek korszaka is csak később következett el, társaságba keveset járt, ez időben írta munkáinak nagy részét, de e munkáknak nincs történetök.

Három évig volt Levallois Sainte-Beuve titkára. Annyi dolga volt, hogy önállóan szinte semmit sem dolgozhatott és ezért, mikor kilátása nyílt, hogy egy napilap kritikusa legyen, odahagyta mesterét, kivel a hála mellett a mély tisztelet köteléke fűzte egybe. Kritikus munkásságának emlékirataiban legérdekesebb emléke az a levél, melyet Renan intézett hozzá. Mikor *Jézus élete* megjelent,

Levallois több cikket tett közé erről a könyvről, melyet ma csak azért nem tartunk különösnek, mert az eszmék, melyeket kifejt, harmincz év alatt átszivárogtak a köztudatba. Ez eszmék helyes értelmezésére érdekes fölvilágosításokat tartalmaz az a levél, melyet a bírálatok megjelenése után Renan Levalloisnak írt és a mely míg egyrészt jellemző megnyilatkozása Renan subtilis, árnyalatos kereső szellemének, másrészt magában foglalja *Jézus élete* vezéreszméjének kifejtését.

«Ön megmutatta — írja Renan — hogy a könyv végső következtetése kissé magyarázatra szorúl, mert a hogy ön fogja föl, nem talál azzal, a mit én gondoltam. A «Jézus vallása», a mit én a végleges vallásnak tartok, nem Jézus hieratikusz tiszteletében áll; én azt a vallást értem ez alatt, a mire — legalább néha — Jézus maga gondolt, a szellem és az igazság vallását, az égi Atya kultuszát, papok és szertartások nélkül. Íme, rövidre fogva, ez az, a mi megmarad és fönmarad Jézus árnyában. Kétségtelenül benne van ez az evangéliumban is, még pedig mint uralkodó gondolat. Ha az egyház hibázott is a mester szándéka ellen, mindig akadtak tiltakozók a keresztyénség kebelében,, a kik a tiszta evangéliumot vallották. Végre is, Jézus egyházának legelőrehaladottabb formája, a protestantismus, mindjobban a tiszta kultusz megvalósítására törekszik. Ez a vallás a keresztyénség pontja és betetőzése.

Ebben az értelemben, és csakis ebben az értelemben mondtam a keresztyénséget végleges vallásnak . . .

A mi a csodákat illeti, a kis csodákat a képzelődés vagy a naivság termékeinek tartom. A «lehetetlen» csodák tekintetében mindenestre könnyebb lett volna, ha legendáknak mondom ezeket, melyeket Jézus halála után gondoltak ki. Ámde ezt nem volt szabad megtennem: vétettem volna a történetírói őszinteség ellen, ha ilyen módon egyszerűen elsikkasztom tárgyam e visszahökkenítő részét . . . Nyilvánvaló, Jézus nem egyszer magára vállalta azt a szerepet, a mit ma csak egy charlatan fogadna el. Hogy mikor történt ez? azt nem tudom és a mi Lázár föltámasztását illeti, csak a talánra szorítkoztam. Szükséges volt fönartani az ilyen esetek lehetőségét. Semmi nagy dolgot nem műveltek a politikában vagy a vallásban, minek eredetéhez nem tapadnának olyan foltok, melyeket szeretnénk elmosni . . . A XVIII. század a vallás eredetét csalásnak tulajdonította; ez a kifejezés nagyon durva és jól tettük, hogy félredobtuk. Annyi azonban bizonyos, hogy egy kis család

(oh! rosszul fejeztem ki magamat : egy kis öntudatos illusio) lényeges eleme a vallásalapításnak.

Csak a tudomány föltétlenül őszinte, mert csak ennek egyedüli célja a tiszta igazság, csak ez jár el teljes komolysággal a meggyőzés eszközeinek kiválasztásában . . . Csakhogy a tudomány logikai komolyságát a tehetetlenséggel fizeti meg. Hogy hassunk az emberiségre, ahhoz szükséges, vagy jobban mondva : eddig szükséges volt, hogy egy kissé megcsaljuk. Csodálatot érdemelnek, a kik nem akarják ezt megtenni és én, csekély erőm arányában, közéjük akarok tartozni. Azonban halála volna minden kritikának, ha ezt a mértéket alkalmaznók a mult idők minden nagy emberére . . .»

Levallois könyvéről szólva, alig lehetne illendőbb befejezést találni, mint a türelem és megértés e hangját. A szavak Renantól valók ; de az eszme végigvonul Levallois egész könyvében.

S. E.

É R T E S I T Ó.

A magyarországi középiskolák multja és jelene. A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszter megbízásából az ezredéves ünnep alkalmára írta dr. Fináczy Ernő. Buda-Pest. Hornyánszky Viktor könyvnyomdája. 1896. 210 lap.

E könyv, melynek szerzője szolgálattételre a közoktatásügyi minisztériumba rendelt gymnasiumi igazgató, czímének megfelelően két fő részre oszlik: az első rész hét fejezetben a hazai középoktatás multját, vagyis történetét ismerteti, a nyolcz fejezetből álló második rész pedig középiskoláink jelen állapotát rajzolja.

A «bevezetésben» egészen röviden megemlékezvén a szerző a középkori iskoláztatásról, — az első fejezetben a XVI. századra tér, arra a korra, melyben — mint mondja — «a protestáns iskolák . . . az igazi műveltség megmentőivé váltak a humanismus szellemének ápolásával.» A második fejezet a Jézus-társaságnak és a kegyes tanítórendek, a harmadik pedig a protestánsoknak gymnasiumairól szól, azok fejlődéséről s rendszeréről, a negyedik fejezetben pedig az első, vagyis a Mária Terézia által 1777-ben kibocsátott *Ratio Educationis* keletkezésének körülményeit, megalkotásának történetét s a benne lefektetett alapelveket ismerteti a szerző, valamint József császárnak az iskolákra vonatkozólag tett intézkedéseit. Az ötödik fejezet, az 1805-ben kiadott második *Ratióról*, a benne foglalt új eszmékről szól, s a középiskolák történetét a szabadságharczig tárgyalja. A hatodik fejezet az absolut korszak *Entwurf*-jával foglalkozik, melyről kijelenti a szerző, hogy nemzeti szempontból gyászos emléke egy rövidlátó politikai rendszernek, pædagogiai szempontból azonban jelentékeny mű. Végre a hetedik fejezet az 1860-diki októberi diplomától 1883-ig, vagyis a középiskolai

törvény megalkotásáig eltelt idő alatt a középoktatás terén mutatkozott mozgalmakról szól, «a kísérletezés korszaká»-nak nevezve ezt a huszonhárom esztendő.

A munka második részében az első fejezet érvényben levő középiskolai törvényeinknek, vagyis a Trefort-féle 1883. évi XXX-dik; s a Csáky-féle 1890. évi XXX-dik törvénycikknek alapelveit ismerteti s a középiskoláknak az államhoz való viszonyát rajzolja. A második fejezet jelenlegi középiskolai tanulmányi rendszerünket tárgyalja, a harmadik az újabban élénk lendületet vett testi nevelésről szól, a negyedik a középiskolai rendtartást ismerteti, az ötödik pedig a tanítók segédeszközeire vonatkozólag tett intézkedésekről s a mostani állapotról ad számot. A hatodik fejezet a középiskolai tanárok képzését s képesítését, alkalmazásukat s javadalmazásukat ismerteti; a hetedik fejezetből, melyhez a szamosújvári állami főgymnasiumról fölvetett képek vannak csatolva, megtudjuk, hogy milyennek kell lennie egy minden követelményeknek megfelelő középiskolai épületnek; végre a nyolczadik fejezet középiskoláink vagyoni állapotáról szól. A könyvhöz előszó és még vég-szó is járul.

E munka legnagyobb előnye: szerencsés rövidsége, vagyis, hogy kevés szóval sokat mond, a nélkül, hogy előadása nehézkes lenne. Az olvasó nem veszi el a fonalat terjengős fejtegetések közepett, s mégis — vagy talán épen azért — teljes képet nyer a tárgyról.

A munka előnyéül kiemelendő a jó magyar stil, a melyet hivatalos jellegű könyvben különösen meg kell dicsérnünk, mert bizony hivatalaink stiljében még mindig hemzseg a sok rossz, az irodalomtól el nem fogadott szó s az egymás mellé, fölé és alárendelt mondatok értelemzavaró sokasága. Kár, hogy ezt a hivatalos úton gyártott idétlen szót: «emlézni», olyan gyakran használja Fináczy.

Előnye a könyvnek, a szerzőnek az a tárgyilagossága is, melylyel a történeti részben a felekezeteknek az iskoláztatás körül kifejtett tevékenységét méltatja, s mulasztásaikat, hibáikat elítéli, a jelen állapot rajzában pedig a középiskolai törvényt magyarázza, s a mai viszonyokat ismerteti.

A könyv legnagyobb hiánya — nem akarom mondani: hibája — épen legfőbb erényéből, a rövidségből, folyik: sok helyen nagyon is szűkszavú, a mi aztán, a különben helyes beosztásban aránytalanságra vezet. Így például nem volt helyes a szerzőtől,

hogy a középkori iskolázásnak nem is szentel külön fejezetet, hanem egészen kurtán bánik el vele egy alig két oldalra terjedő szintelen «Bevezetés»-ben. A középkor Nagy Lajos és Mátyás király kora is, melyben a szabad művészetek, artes liberales, már nálunk is nagyban tanítottak, tehát bővebb ismertetése nem csak az olvasó szempontjából érdekes, hanem tárgyi szempontból szükséges is lett volna.

Hasonlóképen feltűnő a szerző szűkszavúsága, mikor a 104. lapon azt az apodictikus kijelentést teszi — a miben különben teljesen igazat adunk neki — hogy a középiskolákról szóló 1883. évi XXX. törvényzikk elég hézagos és több helyt tökéletlenül van megszerkesztve, de ez állításának indoklására, a hézagok és tökéletlenségek tárgyalására egyetlen szava sincs. Pedig ez irányú fejtegetéseit örömmel vettük volna.

Továbbá igen jól tette volna Fináczy, ha a tanárképzésnek a helyes út felé lassan döcögő ügyével sem végzett volna olyan röviden, mint a hogy azt tette. Úgy tudjuk ugyan, folyik már a tárgyalás, illetékes helyeken, a tanárképző reformjára vonatkozólag, de hisz ez csak egygyel több ok arra, hogy olyan ember, mint Fináczy, a ki ért pædagogióhoz s tanügyi administratióhoz egyaránt, hallassa szavát a döntést megelőzőleg, a nyilvánosság előtt is. Hadd szóljanak hozzá mentől többen, s ha száz üres szó után egy a szeg fejére talál, a nyilvánosságra hivatkozás igazolva van.

E megjegyzéseknek a szerző lehet, hogy a megbízásból készült könyv kiszabott terjedelmét veti ellen, de ha ez az ok, akkor nem hallgathatjuk el, hogy a főntebb említett kérdések bővebb tárgyalhatása kedvéért inkább a könyv néhány más, kevésbbé fontos helyét lehetett volna rövidebbre fogni.

Fináczy — bár bizonyos tartózkodással — e miniszteri megbízásból készült könyvben is önálló nézetekkel kíséri előadását. E tekintetben leggazdagabb és legsikerültebb a *Tanulmányi rendszer* című fejezet ötödik szakasza, a melyben a középiskolák tanulmányi eredményéről szól, s mely kiváló pædagogiai érzékről és a középoktatást kísérő éles figyelemről tanuskodik. Nagyon találóan jegyzi meg többek közt a szerző, hogy a magyar nyelvi és irodalmi tanítás igazi célja csak úgy lesz elérhető, ha a tanulók többet olvasnak és fogalmaznak; tegyük hozzá, hogy a szóbeli szabad előadásban is többet kellene magokat gyakorolniok, mert nem tekintve azt, hogy magyar közéletünkben a szónoki készség nagyon megkívántatik, tagadhatatlan, hogy a szabad elő-

adásban való gyakorlás is lehet egyik módja a formai ízlés nemesítésének.

Ugyane fejezet II-dik szakaszában rövid, de lesújtó kritikát mond szerző a görög nyelv tanulásának föltétlenül kötelező voltát megszüntető s a helyette választható tárgyakról intézkedő 1890. évi XXX. törvénycikkéről. Igaza van. E törvény az utolsó évtizedek túlságosan bő törvénytermésének egyik legidétlenebb gyümölcse. Nem csoda, hogy Európa e tekintetben még mindig nem indul utánunk, pedig hogy követni fog bennünket a görög nyelv száműzésében, azt e törvény megalkotásakor sokan remélték s maga a miniszter is.

A reáliskoláról épen nem kedvezően nyilatkozik, azt hangoztatva, hogy a kényuralom *Entwurf*jának szellemében megalkotott reáliskola behozatala a magyar középoktatás önálló kifejlődésének nem vált javára. Fináczy az egységes középiskola lelkes hívének mutatja magát, s ebbeli nézeteit könyvének több helyén indokolja.*)

Sok helytt nem értünk egyet Fináczy nézetével. Így például ő bonyolultnak, erőszakosnak, s a középiskola föladatával és az önálló szellemi képzés szükségszerű egységével ellentétben állónak tartja Eötvös József miniszter azon soha életbe nem lépett tervét, hogy a kilencz osztályra osztott gymnasium három legfelső — lyceumi — osztályában a minden tanulóra nézve kötelező tárgyak mellett olyanok is adassanak elő, melyeket az ifjak egyes csoportjai más-más terjedelemben tanuljanak, a szerint, a mint különböző életpályára készülnek. Lehet, hogy Eötvös e lyceális tanterve, a mondott formában, nem válnék be, de a benne rejlő alapgondolat, hogy tudniillik a fiatal ember bizonyos szakszerű előképzettséggel lépjen a felső iskolára, nem lehetetlen, hogy még föl fog támadni s talán győzni is fog. Ha a középiskolai tanfolyam kiterjesztése kilencz évre, nem tetszetős gondolat, talán nem volna képtelenség úgy

*) Mióta gróf Csáky a görög nyelv tanulásának kötelezettségét kiküszöbölte gymnasiumainkból, kormánykörökben és hirlapirodalomban az egységes középiskola a jelszó. Az egységes középiskola egyik fő-célja, úgy látszik, a gymnasium és reáliskola összeolvasztása vagy jobban mondva, mindkettőnek megrontása. Ha szükségételenek, fölöslegessé a reáliskolák, gymnasiumokká kell őket változtatni, ha pedig bizonyos körülmények között bizonyos helyeken nem azok, a mint hogy úgy is van, legalább részben meg kell hagyni, de az egység kedvéért mindkettőt megrontani, áldatlan munka. Szerk.

egyeztetni össze az érdekeket, hogy a középiskolai tanfolyam le-
szállíttassék, például hét esztendőre, s aztán következniék, a közép-
iskolával kapcsolatosan, egy a felső iskolák számára előkészítő egy
éves tanfolyam, a különböző szakra készülő növendékek számára kü-
lönöző tantervvel. De e kérdés bővebb fejtegetése nem tartozik ide.

Szerzőnek arra az állítására (116. l.), hogy ma a tanár nem
előadó többé, hanem tanító, meg kell jegyeznünk, hogy ez talán
inkább régen volt így, míg mai középiskolai tanáraink közül nagyon
sokan vannak, a kik az előadás egyetemi rendszerét viszik be —
eléggé helytelenül — a középiskolába.

A 139. lapon arról panaszkodik a szerző, hogy «nincs magyar
nyelven írt és magyar nyelvhez alkalmazott rendszeres latin gram-
matikai kézikönyvünk». Biz ez szomorú, mikor a tankönyvtermel-
és évről-évre oly nagy, hogy alig győzik a sok könyvet bírálni és
engedélyezni.

Mindent összevetve, Fináczy derék könyvet írt, melyet a
művelt laikus érdeklődéssel forgathat, s a szakember is megismer-
kedhetik e könyvben megfontolásra érdemes nézetekkel és hallhat
nem egy új adatot, különösen a *Ratio Educationist* tárgyaló sza-
kaszokban, a levéltári kutatásokat is végzett szerzőtől. —r—

*Deutsche Dichtung in Oesterreich von den Ausklängen der Roman-
tik bis zum Durchdringen des Realismus. Lose Skizzen von Rich.
v. Muth. Wiener-Neustadt, 1896.*

E terjedelmes tanulmány, mint a címe is sejteti, töredékes,
majdnem összefüggéstelen részletekből álló, de igen érdekes és új,
illetve eddig föl nem használt anyagban gazdag értekezés, mely a
német irodalomtörténeteknek megfelelő fejezeteit nem egy pontban
igazítja helyre és számos jellemző adattal egészíti ki.

Bajos pontosan megmondani, hogy a szerző mely évvel kezdi
adalékai közlését és hol végzi. Általában a bécsi congressus és a
nagy német-francia háború közt lefolyt évtizedeket akarja, leg-
alább néhány jellemzőbb alakban és csoportban, ismertetni és
bírálni. Ez időben a német költészetnek Ausztriában két közép-
pontja van: Bécs és Prága. A birodalmi fővárosban nehezen súlyoso-
dik a censura és a politikai nyomás a fiatal nemzedékre, mely ter-
mékeivel tömegesen keresi föl a külföldet, honnan művei titkos
úton mégis bejutnak körülzárt hazájokba. E nemzedék kezdetben

teljesen a romantika légkörében él, melynek alapvető és kimagasló alakjai: Schlegel Frigyes, Gentz Frigyes, Müller Ádám, Zedlitz és Halm, egyik első terméke az *Ősanya*, Grillparzer ifjúkori bűne. A romantika ez időben áthatja az egész társadalmat, a nemességet és polgárságot, a politikát és irodalmat, s a legkülönbözőbb kinövéseket érleli: a reactio rajongását, túlzó hitbuzgóságot, középkori lovagiságot; irodalmi bűnei: a kísérteties regény, a varázsszal dolgozó bohózat, a lármás látványosságok. És e korszak Ausztriában, a mint később veszi kezdetét, tovább is tart, mint Németországban, bár az ellenhatás Bécsben is elég korán veszi kezdetét.

Ez időben lesz Prága az irodalmi életnek fontos középpontjává, még pedig kettős irodalmi életnek, mert a németek mellett lázas és hangos munkásságot fejtenek ki a csehek is, kiknek nemcsak irodalmi, hanem politikai jelentőségek is ez időből származik. Jellemző, hogy a németek mily jóakarattal fogadják és mily lelkesen pártolják a cseheknek nemzeti működését, és hogy a csehek mily vastag hálátlansággal viszonzazzák e jóakaratot. Szerzőnk előadásából nem érthetni meg e viszonyt, mivel a politika és a tudományos irodalom fejlődését teljesen mellőzi. Csak az imént (*Irodalomtörténeti Közlemények* 1895, 401. l.) figyelmeztettem a Hormayr köréből származó politikai törekvéseknek nagy hatására, mely a németeknek a többi nemzetiségekkel szemben tanúsított csodálatosan jóakaró és lelkes magatartását is eredményezte. Muth e momentumot teljesen mellőzi s így igazságtalan a németekkel szemben, kiket bárgyúsággal és élheteretlenséggel vádol, pedig alaposan csak azzal vádolhatná őket, hogy egy képtelen politikának naiv híveivé szegődtek. Tény, hogy a csehországi német költők ez időben a pápánál pápábbak, hogy túlzó lelkesedéssel dicsőítik a dicső cseh nemzet dicső múltját, a mivel a cseheknek nemzeti aspirációit rendkívül fokozták és saját népök létjogát kétséssé tették. Muth helyesen jegyzi meg azt, hogy e csehbarát németek közt föltűnő sok az izraelita vallású, a kik később ez időbeli magoktartását alaposan megbánták. A zsidók a XVII. század óta vándoroltak be mind nagyobb számmal Csehországba, még pedig Spanyolországból Amsterdamon és Frankfurton át (innen a sok Frankl), s e század első felében számos jeles tehetségű, de egyúttal engedékeny, férfiatlan, elegikus lyrai költőt szolgáltattak, kik kellő nemzeti jelleg híjában a cseh törekvéseknek lettek, bizonyára tudtukon kívül és akaratuk ellenére, lelkes pártfogóivá. Ugyanők megalapítói a «zsidó» költészetnek, mely fajuk életéből veszi tárgyait

és rokonszenvet iparkodik kelteni a még mindig nem egyenjogú, sokat üldözött és sokat szenvedett nép iránt (Leop. Kompert, *Geschichten aus dem Ghetto*, 1848—1860, melyekhez a hasonló tárgyú és irányú prózai és verses művek hosszú sora csatlakozott, egészen Franzosig, kinek «félázsiai» rajzai ugyanazon irány termékei).

E prágai csoport főnökei Müller Antal tanár (+ 1843) és főleg Gerle Adolf nyelvmester (+ 1846), amaz nagy befolyású kritikus, ez az ifjú nemzedék jóakaró vezetője; legismertebb tagjai: Ebert Károly Egon, Frankl Lajos Ágost, Horn Uffo, Meissner Alfréd, Hartmann Móricz, mind igen tehetséges írók, kik ifjú éveikben mind a cseh nemzetet dicsőítették, részben cseh verseket is írtak, de utóbb észrevették tévedésöket, melyet jóvátenni persze képtelenek voltak.

A bécsi irodalom ez időben főleg két irányban jut szóhoz: a lyra és epika művelői a számtalan almanachban (melyek közül a Majláth szerkesztette *Iris* örvendett legnagyobb tekintélynek és népszerűségnek) és a színházakban, melyek virágzásuknak egyik fénykorát élték. Az almanachokban jelentek meg Halirsch, Grün Anasztáz, Lenau, Bauernfeld, Seidl, Vogl (hogy csak néhány nevet említsek) költeményei, almanachokban fordult az elnéző közönséghez Märzroth és Saphir humorja, mely utóbbit a bécsiek inkább rettegették, mint szerették. A színházak igen eltérő irányokat műveltek: Grillparzer és Bauernfeld, Raimund és Halm mellett hatalommá nőttek ki magokat Meisl, Gleich és Nestroy is, míg 1848 után Laube lett az irodalmi színvonalon mozgó drámai munkásság irányzója. E férfiak és irányok jellemzésére sok érdekes adatot közöl Muth, a ki közbe-közbe egyéb költőkre is kitér, például Kürnberger Ferdinándra, a jeles novellistára, vagy Saar Nándorra és Nissel Ferenczre, a magasabb szárnyalású drámaírókra.

A forradalom utáni korszak legkiválóbb alakja Hamerling, kinek lyráját és első epikai műveit (*Ahasver* és *Sion királya*) a szerző lelkesen, talán nagyon is lelkesen jellemzi. Ugyanez időben nagy lendületet vesz a nyelvjárás költészete, melynek kiváló triászta Stelzhammer, Rosegger és Anzengruber, amaz a lyra, a második a szép próza, az utolsó a dráma terén. Az osztrák tartományok közül csak Tirolban van sajátos, de nem épen örvendetes irodalmi élet; de általánosabb jelentőségre, költői közül csupán Pichler Adolf és Gilman Hermann, mind a kettő jeles lyrikusok s főleg az alak mesterei, emelkedtek. A legújabb költők közül Keim Ferencz (szül. 1840) a dráma terén, és Wichner József (szül. 1847) mint elbeszélő költő érdemelnek legtöbb gyímet.

Íme, a Muth érdekes és tanulságos dolgozatának nem anyyira a tartalma, mert ez számtalan rövid, sokszor velős jellemzésből és ítéletből áll, mint inkább csak a kerete. Ítéleteihez legtöbbször csatlakozhatunk, ha itt-ott egy kissé túloz is, például Hamerling dicsőítésében, vagy a nők irodalmi munkásságának (Ebner-Eschenbach kivételével) souverain megvetésében. Annál meglepőbb a dolgozatnak utolsó jegyzete, mely semmiféle kapcsolatban nincsen magával a tanulmánynyal. A hol szövegében arról beszél, hogy Ausztriában még most is akadnak termékek, melyek a régi romantikára emlékeztetnek, utal egy jegyzetre, mely bizonyos tekintetben a kuriózum jellegével bír, miért is teljesen lefordítom: «A romantikának egy sajátzerű reflexe jön kelet felől. Könnyen érthető, hogy a magyarokat a nyugatról kiindult mozgalom még jóval később ragadta meg, mint a német osztrákokat (társadalmi és politikai téren sokkal erősebben terjednek a lökések, mint az irodalom terén). Azért nem csodálatos, hogy a hetvenes években tisztán romantikus irányú írók tűnnek föl*), mindenekelőtt a lapsok író (der flache Vielschreiber) Jókai Mór, a kit figyelemre kell méltatni, mivel igen pongyola német nyelven is szereti megjelentetni munkáit, melyeket aztán a kölcsön-könyvtárak rendes vendégei sokat olvasnak. Magasabban, mint mind az, a mit Jókai produkált, áll Dóczi színdarabja, *A csók*, mely Schaufertnek *Sakk a királynak* című vígjátéka közvetítésével a Schreyvogel-féle *Donna Diana* átdolgozáshoz fűződik». Hogy e jegyzetnek mi a célja, valóban bajos megmondani, mert a szövegben se Jókai, se a magyar irodalom hatása sehol sem szerepel, de persze a Dóczié sem. Azt hiszem, idővel lehetséges lesz, bizonyos megszorításokkal, Jókainak egyes osztrák-német termékekre gyakorolt hatásáról beszélni, — de akkor is csak azon esetben észszerűen, ha az illető bíráló a magyar regényírót egy kissé jobban ismeri, mint tanulmányunk szerzője. Természetes, hogy Muthnak e furcsa jegyzete dolgozatának igazi érdeméből nem von le semmit, mert legfőljebb csak azt mutatja, hogy a szerző a magyar irodalom terén nem szerezte meg azt a tájékozottságot, mely vélemény nyilvánítására jogosít. h.

*) Szerző, úgy látszik, Jókai föltünését a német irodalom terén érti, mert azt mégis bajos föltenni, hogy Jókai írói működésének kezdetét a hetvenes évekbe tegye.

A tudomány érdekében. Írta Ambrozovics Béla, miniszteri tanácsos. Buda-Pest, Pátria irodalmi vállalat és nyomdai részvénytársaság. 1896.

A kis röpirat, melyet itt bemutatunk, sok tekintetben figyelemreméltó irodalmi jelenség. Figyelemreméltó már írója személyiségénél fogva is. E füzetet ugyanis egy világlátott mérnökember írta, ki a vasútak ügyét szolgálta egy emberöltőn át, még pedig mint gyakorlati technikus is és mint közgazdasági író is, és most mint nyugalomba vonúlt öreg úr otiumában időt szakít magának arra, hogy hazája általános tudományos viszonyairól gondolkodjék, és gondolatait 3—4 ívnyi essayben a nagy közönség elé tárja.

S milyen csodálatos dolog! A világlátott technikus, ki Amerikában, a dollárok és az utilitarismus hírhedt országában is járt, kitől «a vasutakból eredő közgazdasági haszon- és kiszámításáról» jelentek meg magyar, francia és olasz nyelvű tanulmányok, szóval a «közgazdasági haszon» theoretikusa ír most a «tudomány érdekében» egy essayt, mely annyira mentes minden a szó közönséges értelmében vett utilitarismustól és köznapi gazdasági materialismustól, és annyira magán viseli egy a tudomány erkölcsi rugóit fölismerni és méltányolni tudó szellem bélyegét, hogy, ha nem tudnók, ki írta, egy percze azt hihetnők, hogy egy fiatal lélek önti ki benne rajongását az ideális, az igazi tudományért, egy fiatal lélek, mely mélyen megveti a profanum vulgus-nak azt a táborát, melyre a német költő ismeretes distichonjának második fele illik:

— — — — dem andern

Eine tüchtige Kuh, die ihn mit Butter versorgt.

De csak a lelkesség, a velejáró becsületes naivság — a szó legjobb értelmében — és legföljebb még itt-ott a kissé dagályos stílus fiatalosak Ambrozovics füzetében: tartalma egyébiránt lépten-nyomon tanúskodik írója gazdag tapasztalatáról és érett erkölcsi érzéséről. Csak igen ritkán, a hol a szerző nem általános eszméket fejteget, hanem egyik-másik iskolaügyi részletkérdés tárgyalásába bocsátkozik, mutat némi dilettantismust, mely általános jelszóknak enged és a közműveltség létező tényeinek erejét nem ismeri eléggé.

A mit Ambrozovics az iskoláinkban divó calculus- és vizsgá-lási rendszer és a velejáró beteges æmulatio ellen ír, a mit a tudomán-yos búvárkodás érdekében létesítendő tanári állásokról, a gyakorlat egyes embereinek a tudomány javára való értékesítéséről, az egyes tudós kérdéseknek tanulmányozására szóló megbízásokról, a buzdításra szoruló kezdő tudósok erkölcsi jutalmazásáról mond: mindez egy nemzetünk szellemi életének fogyatékosságait régen vizsgál-gató, éles szemre vall és komoly megfontolást érdemel iskolai és tudomán-yos életünk vezető körei részéről.

Hogy ezek mellett már kifejezésökben is a kellő világosság nélkül való állításokat találunk a középiskolák szükséges egységéről, vagy eléggé nem indokolt tételeket a tananyag leszállításáról és mellette mégis a tantárgyak számának szaporításáról, továbbá a görög és latin nyelv tanításának céljairól: azon nem csodálkozhatunk. Ezekből is kitűnik egy nagyműveltségű embernek komoly tisztelete a tudomán-yos műveltség alapjai iránt, s csak az látszik meg egyúttal rajtok, hogy nem a közműveltség történeti fejlődését pontosan mérlegelő pædagogus írta őket, hanem egy a sajátmaga műveltségének gyökereit őszintén méltányló laikus.

Ez utóbbi szó természetesen nem lehet részünkről szemre-hányás. Épenséggel nem. Vajha minél többen volnának nálunk az e fajta tanügyi laikusok, minőnek Ambrozovics mutatkozik e derék röpiratában.

Waldapfel János.

Histoire de la langue et de la littérature française, des origines à 1900. Publiée sous la direction de L. Petit de Julleville, professeur à la Faculté des Lettres de Paris. Tome I. Moyenâge. (Des origines à 1500.) Première partie. Paris, 1896. A. Colin et Cie. — 4°. 408 l.

A francia irodalomtörténetírás terén az utóbbi években majd-nem lázasnak mondható tevékenység indult meg. Csak úgy ontják a sok monographiát egyes írókról és korokról. Sőt mi a nagy közön-ségre nézve még jelentősebb, egyre-másra kerülnek forgalomba összefoglaló jellegű kézikönyvek, melyek az egész irodalom törté-netét ölelik föl.

E kézikönyvek közül legalább a legutolsóra kívánjuk itt föl-hívni az olvasó figyelmét, mint a mely egyszersmind a legkiválóbb

alkotás a maga nemében. Szerzője Lanson,*) régebben ismert író, ki a maga önállóbb, különben elég jóra való dolgozataival figyelmet igen, de erősebb feltűnést nem bírt eddig kelteni. Most mint compiler, vagy — mivel e mű jóval több compilatiónál — mondjuk, mint kézikönyvíró elsőrangú tehetségnek bizonyul. Nagy vastkos kötete, mely Hachettenél jelent meg és csakhamar újabb kiadást ért, közvetlen elődjeinek előnyeit fokozva egyesíti magában, az ő gyarlóságai nélkül. Kifogástalanul alapos képzettséggel készült. A mi például az efféle könyveknek Achilles-sarka szokott lenni, a középkorról szóló rész is a legszigorúbb szaktekintélyeknek föltétlen elismerésével találkozott. Noha Lanson nem tartozik a szoros értelemben vett romanisták közé, magok a romanisták rendkívül dicsérik megbízható tájékozottságát, azt, hogy közvetlenül ismerés alapján beszél mindenről, sőt helyes eredeti nézetekkel bővíti a szaktudomány kutatásai által megállapítottakat. Ugyanezt mondhatni a műnek többi, az újabb korokra vonatkozó részéről is. Ezeket szintén a tárgy beható, személyes ismerete, a leghelyesebb «kritikai források» megválasztása, s az egyéni ítéletek finomsága jellemzi. Vegyük ehhez a módszer kitűnő voltát: a széles műveltség-történeti alapot, a berendezés világosságát, a kitűnő bibliographiát, valamint a megbecsülhetetlen időrendi táblázatos kimutatást.

Erre a könyvre, a mely nagy közönségnek és tanuló ifjúságnak pompás tájékoztatóul fog szolgálni, s a melynek még a szakemberek is nem csak mint pusztán úgynevezett Nachschlagebuchnak vehetik hasznát, mint természetes folytatás, mint szükségképi kiegészítés következik a *Petit de Julleville* szerkesztésében jelenleg megindult irodalomtörténet-vállalat, melyről tulajdonképen akarunk ezúttal emlékezni.

Ezelőtt pár évvel egy irodalomtörténeti társaság alakult Párisban, főleg a francia irodalom új korának behatóbb búvárlására s rendes havi szemlét alapított. Ennek az időközben szakszerű romanistákkal szövetkezett társaságnak kebeléből indult ki az a mozgalom, a minek Franciaország azt fogja köszönhetni, hogy elvégre lesz egy igazán nagyszabású irodalomtörténete, melynek megírásához a legjelesebb szakférfiak tudásuk és tehetségük teljességével járúlnak közre, s mely a díszes műmelléletek egész halmazával

*) G. Lanson: *Histoire de la littérature française*. Paris, Hachette 1895. 2-ème édition revue et corrigée.

fölékesítve, a tárgy jelentőségéhez méltó külső pompával lép szemünk elé. Franciaország tudósai régóta tartoztak ily munkával úgy hazájoknak, mint a külföldnek. Ez égető szükségén csak ideig-óráig enyhítettek a főntebb említett kézikönyvek, vagy az egyes korokról szóló manuelek, valamint a századok, esetleg műfajok szerint csoportosított szellemes, hol népszerű, hol sokszor igen mélyreható essay-sorozatok. Ismételjük: ez égető szükségén segíteni immár elodázhatatlan kötelességök volt a francziáknak, annál is inkább, mert a két tényleg létező és méltán híres nagy irodalomtörténetök nem felel meg a kívánalmaknak.

Az a rengeteg encyclopædia-szerű munka ugyanis, melyet még a múlt században kezdtek a benczések, s melyet most az Institut tagjai folytatnak, ez az emberfölötti vállalat, mely harminczon fölül levő óriási köteteivel még mindig a közép-kornál időzik, s egyáltalán ki tudja, hány nemzedékkel utánunk fog befejeződni, tisztán eruditio műve, melyben az æsthetikai szempont nem igen érvényesülhet. A mi viszont a nagy közönség számára régebben írt s nálunk is közkézen levő *Nisard*-t illeti, ez a mű formaszépség tekintetében ugyan sohase fog elavúlni, de azóta hogy megjelent, roppantúl bővült az anyag s igen nagyot változott sok lényeges dologban a fölfogás, úgy, hogy tartalmilag, noha e szempontból sincs elévülhetetlen érdemek híjával, több részében teljesen elavúlnak mondható.

Sajátságos jelenség, hogy az az ország, mely úgyszólván egész Európának mestere, irányítója volt a kritikai módszerek terén egészen napjainkig, így hátramaradt az irodalomtörténetírás terén, kivált keleti szomszédjával, egy Németországgal szemben, hol ez idő szerint szintén munkában van egy — jóval szerényebb méretű — képes francia irodalomtörténet. Annál nagyobb örömmel üdvözölhetjük tehát a *Petit de Julleville* szerkesztésében immár napvilágot látó munkát, mely az ugyancsak az Armand Colin czégnél megjelenő Lavisse-Rimbaud-féle *Európa története* formátumában, de illusztráltan, nyolcz nagy kötetre van tervezve s alkalmasint még többre is fog terjedni. Az a kötet, melyről itt szólunk, tulajdonképen csak első fele a középkorról szóló Első Résznek, melynek második fele is jórészben megjelent azóta füzetes szállítmányokban.

Tartalmát a következőkben röviden összegezzük.

Bevezetésül a régi francia nyelv alakulásáról egészen a legrégibb nyelvelmékek fölbukkanásáig Brunot, a Sorbonne magán-

tanára értekezik nyolczvan lapon. Brunot, kinek egyik kézikönyve mindeddig a legjobb történeti nyelvtan, hihetetlen virtuóz-könnyűséggel bírja kezelni tárgyát. Rendkívül sokat tanúlnak tőle azok a nyelvészek, kik azt hiszik, hogy az ő tudományukban alaposság s élvezetesség két egymást kizáró fogalom. Semmi szárazság itt, semmi alant kúszás; magasan szárnyal, oly nyelvphilosophiai fölfogás légkörében, honnan a nyelvtudomány mint a műveltségtörténetnek alkatrésze tűnik föl. Ily dolgozatot olvasni gyönyör, írni nem kevésbé lehet az.

Az irodalom történetét maga a szerkesztő, Petit de Julleville nyitja meg, ki a közép-kornak eddig színiköltészetét s lyráját búvárolta egyetemi előadásáiban s munkáiban: itt a legrégebb vallásos elbeszélő költészetet fejtegeti. (1—47. l.) Őt követi a középkori francia nemzeti tárgyú eposz leghivatottabb történetírója, Léon Gautier, a *chanson de geste*-ek tárgyalásával. (49—172. l.) Míg a középkori elbeszélő költészet többi részeinek földolgozása következőleg van megosztva. Az antik tárgyakkal Constans foglalkozik (173—255. l.), az a jeles fiatal romanista, kinek ez időszertint a legjobb középkori francia anthológiát is köszönhetjük. Az úgynevezett *courtois* elbeszélő-költészetéről, tudniillik a breton mondakörről s ennek legkiválóbb földolgozójáról, Chrestien de Troyesről, továbbá a meseköltő Marie de France-ról stb.-ről a lyoni egyetem híres nyelvész-tanára, Clédat ír (256—346. l.), ki eddig erősebbnek bizonyult a nyelvészet, mint az irodalomtörténetírás terén: ezúttal, úgy látszik, inkább sikerült neki a tudományos és a népszerű szempontokat összeegyeztetni, mint előbbi műveiben, s itt merő könnyedségre törekvésből nem lett fölöttébb vázlatos. Ez a kötet legterjedelmesebb dolgozata. De talán mindennél érdekesebb a Jeanroy dolgozata a *chansonok*ról (345—404. l.). Jeanroy a Gaston Paris iskolájának egyik legkiválóbb tanítványa, kinek a középkori lyráról szóló doctorátusi értekezéseit maga a mester mint egészen új alap vetőket üdvözölte annak idején valóságos elragadtatással. Jeanroy kutatásai ezt a tárgykört egészen újonnan átalakították, de előbbi dolgozatai erősen szakadozott, részleges jellegűek, úgy, hogy tulajdonképen ezúttal nyújtja Jeanroy igazában a legrégebb francia lyrának összefüggő történetét.

Legutoljára hagytuk a könyv legragyogóbb részét, a hűz lapnyi bevezetést, mely Gaston Paris műve. Ha e nevet megemlítjük, ezzel mindent megmondtunk. A képzelhető legérdekesebb themát találjuk az előszóban fejtegetve, egy fényes elméhez méltó

módon: azt, hogy daczára a korok különbözőségének, mint jelentkezik a középkori irodalomban is az a francia szellem a maga sajátosságaival, mely a mai irodalomban észlelhető. Ez a czikk mintegy kiegészítésül szolgálhat azon másik kiváló dolgozatnak, melyben pár év előtt Brunetièrre szintén a francia szellem főbb jellemvonásait kutatta az irodalomban. Nem tudjuk, merjük-e mondani, hogy itt-ott egy-egy pontot bővebben szeretünk volna kifejtve találni, például azt, minő szegényes a francziában a képzelet, a természetérzék; mily erős a rhetorismus s mily gyöngye a lyraiság; vagy azt, hogy némi kételyek közt olvastuk azokat a ragyogó lapokat, hol e tudós oly megvesztegető ékesszólással bizonyítja, mennyire meg kellett lennie a középkor francia írójában is a művészkedő hajlamnak és tehetségnek. De annyi bizonyos, hogy ennek a szó legmagasabb értelmében véve e korszakalkotó nagy nemzeti és tudományos vállalatnak megragadóbb szépségű és hatalmasabb előcsarnokot nem alkothatott művész, mint Gaston Paris ez előszóban.

a.

Új magyar könyvek.

Ambrozovics Béla. A tudomány érdekében. Buda-Pest, 1896. Eggenberger. (8-r. 53 l.) 30 kr.

Arany János balladái. Zichy Mihály rajzaival. VII. Zách Klára. Buda-Pest, 1896. Ráth M. (2-r. 3 lap.) 3 frt.

Balló Mátvás. Buda-Pest székes főváros vegyészeti és tápszervizsgáló intézetének évkönyve. 1895. Buda-Pest, 1896. Ifj. Nagel O. (4-r. 274 l.) 2 frt.

Bartók Lajos. A szemfényvesztők. Regény. (Athenæum olvasótára. IV. évf. 23—24. köt.) Buda-Pest, 1896. Athenæum. (8-r. 135, 140 l.) Egy kötet 50 kr.

Beöthy László. Béni bácsi. Bohózat 3 fölvonásban. Buda-Pest, 1896. Singer és Wolfner. (8-r. 144 l.) 1 frt.

Bíró Antal. Szolnok-Dobokavármegyei emlék Magyarország ezredéves ünnepére. Deés, 1896. (8-r. 185 l.)

Bokor Gusztáv. A magyar hivatalos statisztika fejlődése és szervezete. Az országos m. kir. statisztikai hivatal megbízásából. Buda-Pest, 1896. Kilián Fr. (8-r. V, 247 l.) 2 frt.

Bréte Jean. Vadrózsa. Francia regény. Fordította Fái J.

Béla. I. köt. (Egyetemes regénytár. XI. évf. 14. köt.) Buda-Pest, 1896. Singer és Wolfner. (8-r. 144 l.) 50 kr.

Buday József. Eötvös József báró szobrának leírása és története. Buda-Pest, 1895. (2-r. 58 l.)

Buday József. József nádor szobrának leírása és története. Buda-Pest, 1895. (2-r. 60 l.)

Buday József. Széchenyi István gróf szobrának leírása és története. Buda-Pest, 1895. (2-r. 164 l.)

Derzsényi Kálmán. Bem tábornok téli hadjárata 1848—1849-ben Erdélyben. (Napló jegyzetek.) Közrebocsátja Kozma Zsombor. Buda-Pest, 1896. Kilián Fr. (8-r. 155 l.) 1 frt 50 kr.

Félegyházy Ágost. A budapesti tőzsde története 1864—1895. A budapesti áru- és értéktőzsde tanácsának megbízásából írva. 2 kötet. Buda-Pest, 1896. Grill K. (8-r. 352, 402 l.) 10 frt.

Gopcsa László és Beke Manó. A közoktatás a kiállításon. Kalauz. Buda-Pest, 1896. Lampel R. (8-r. 79 l.) 30 kr.

Gyulay Béla. A főnők oktatása és a budapesti népoktatási kör története. Buda-Pest, 1896. Lampel R. (8-r. 89 l.) 50 kr.

Gyulai Farkas. A szabadító. Regény. (Egyetemes regénytár. XI. évf. 16. köt.) Buda-Pest, 1896. Singer és Wolfner. (8-r. 156 l.) 50 krajczár.

Halász Ignác. Svéd-lapp nyelv. VI. Pite lappmarki szótár és nyelvtan. Rövid karesnandói lapp szójegyzetekkel. Buda-Pest, 1896. Akadémia. (8-r. XLI, 204 l.) 1 frt 60 kr.

Halász Sándor. A postatakarékpénztákról, különös tekintettel a gyakorlati szolgálatra. Buda-Pest, 1896. Kilián Fr. (8-r. 371 l.) 2 frt 25 kr.

Högyes Endre. Emlékbeszéd Markusovszky Lajos tisztt. tagról. (Emlékbeszéd a m. t. Akadémia elhunyt tagjai fölött. VIII. kötet. 11. sz.) Buda-Pest, 1896. Akadémia. (8-r. 47 l.) 30 kr.

Horváth Ignác. A budapesti m. kir. tud. egyetem bölcsészeti karának irodalmi munkássága. 1780—1895. Ezredévi emlékkönyvül a kar megbízásából. Buda-Pest, 1896. Franklin-t. (8-r. IV, 455 l.)

Jancsó Benedek. A román nemzetiségi törekvések története és jelenlegi állapota. I. kötet. Buda-Pest, 1896. Lampel R. (8-r. VII, 801, VIII l.) 6 frt.

Jancsó Sándor. Kálvin János élete és egyházpolitikája. Nagy-Enyed, 1896. Cirner és Lingner. (8-r. 116 l.) 1 frt.

Kneipp Sebastyén. Vízkúrám, melyet több mint 35 éves tapasztalat alapján és a betegségek gyógyítása és az egészség megővése céljából ajánlok. Fordította Baján Miksa dr. Az eredeti

mű 52-ik jubilæumi kiadása után javította és átdolgozta Kelen József dr. 2-ik j. bővített kiadás. Buda-Pest, 1896. Eggenberger. (8-r. 362 l.) 1 frt 80 kr.

Kovács Károly. Történetek, rajzok, elbeszélések. Eger, 1896. (8-r. 203 l.) 1 frt 20 kr.

Markusovszky Sámuel. A pozsonyi ág. hitv. ev. lyceum története, kapcsolatban a pozsonyi ág. hitv. evang. egyház multjával. A magyar haza és ezer éves főnnállásának emlékkünnepére. Pozsony, 1896. Drodtleff R. (8-r. XII, 694 l.) 4 frt.

Moldován Gergely. A magyar nemzeti állam nemzetiségi földadatai. Kolozsvár, 1896. Stein I. (8-r. 173 l.) 1 frt.

Morlin Emil. A magyar kiseddévás multja és jelene. A válás- és közoktatásügyi m. kir. miniszter megbízásából az ezredéves ünnepély alkalmára. Buda-Pest, 1896. Lampel R. (8-r. 143 l.) 50 kr.

Morvay Győző. A középoktatás története Nagybányán. Nagybánya, 1896. Molnár M. (8-r. XII, 311 l.) 2 frt 50 kr.

Murai Károly. Finom falatok. Képes és képtelen adomák és mókák. Buda-Pest, 1896. Lampel R. (8-r. 160 l.) 60 kr.

Pertik Ottó. Pasteur emlékezete. Buda-Pest, 1896. Dobrowszky és Franke. (8-r. 43 l.) 50 kr.

Popp György. Az egyetemes adók ismertetése és a községi adókezelés kézikönyve. Nyiregyháza, 1896. Ferenczi M. (8-r. XX, 526 l.) 3 frt.

Prévost Marcell. Lemondás. Regény 2 kötetben. Fordította B. A. (Athenæum olvasótára, IV. évf. 14. 15.) Buda-Pest, 1896. Athenæum. (8-r. 148, 156 l.) Egy kötet 50 kr.

Rákosi Jenő. Az ezredév ünnepe. Látomány egy felvonásban. Buda-Pest, 1896. (k. 4-r. 29 l.) 50 kr.

Ráth Zoltán. Magyarország statisztikája. A statisztika elméletével és nemzetközi összehasonlításokkal. Buda-Pest, 1896. Akadémia. (8-r. IX. 411 l.) 3 frt.

Rényi József. A helyi önkormányzat és a fölötte gyakorolt állami felügyelet elve és jogrendszere, különös tekintettel a kormányhatósági felügyeletre. Buda-Pest, 1896. Révai L. (8-r. 156 l.) 1 forint.

Ripka Ferencz. Gödöllő a királyi család otthona. Buda-Pest, 1896. Ifj. Nagel O. (4-r. 241 l.) 4 frt.

Róna Béla. Mara és egyéb költemények. Buda-Pest, 1896. Grill K. (16-r. 93 l.) 1 frt.

Rovetta. Gerolamo. Az első kedves. Regény. Fordította Tábori Róbert. (Egyetemes regénytár. XI. évf. 13. köt.) Buda-Pest, 1896. Singer és Wolfner. (8-r. 165 l.) 50 kr.

Slatin Rudolf. Tűzzel-vassal a Szudánban. Küzdelmeim a dervisekkel, fogságom és szökésem. 1879—1895. Fordította dr. Jankó János. 2 kötet. Buda-Pest, 1896. Athenæum. (8-r. XI, 465, 329 l.) 6 forint.

Szalay József. A magyar nemzet története. A millenium alkalmából átdolgozta és újból sajtó alá rendezte Baróti Lajos. II. kötet: Magyarország a vegyes házakból származott királyok korában. Buda-Pest, 1896. Lampel R. (4-r. 509 l.) 7 frt 50 kr.

Szamota István. A tihanyi apátság 1055-diki alapító levele, mint a magyar nyelv legrégebb hiteles és egykorú emléke, Buda-Pest, 1896. Nagel O. (8-r. 39 l.) 60 kr.

Széchenyi Imre gr. Bimetallizmus és a termények árhanyatlása. Buda-Pest, 1896. Kilián Fr. (8-r. 48 l.) 60 kr.

Székely György. A qualitativ érzelmek psychológiája. Sárospatak, 1896. Steinfeld J. (8-r. 169 l.) 1 frt.

Szentes Anzelm. A keresztény hit alapforrásai. A budapesti kir. m. tud. egyetem hittudományi karától a Horváth-féle jutalommal kitüntetett pályamunka. Buda-Pest, 1896. (8-r. 646 l.) 8 frt.

Szinnyei József. Magyar írók élete és munkái. A magyar tudományos Akadémia megbízásából. IV. kötet. Gyulai—Hirtl. Buda-Pest, 1896. Hornyánszky V. (8-r. 1492 hasáb.) 6 frt.

Szontagh Miklós. Tátrakalauz. Utmutató a Magas Tátrába s a tátravidéki fürdőkbe. A magyarországi Kárpát-egyesület közreműködésével szerzette. Buda-Pest, 1896. Singer és Wolfner (16-r. IV, 216 l.) 1 frt.

Szulik József költeményei és műfordításai. A költő nővérének megbízásából sajtó alá rendezte Lévay Mihály. Buda-Pest, 1896. Nagy S. nyomd. (12-r. 313 l.) 1 frt 50 kr.

Schömvitzky Bertalan. A pozsonyi kir. kath. főgymnasium története. Hazánk ezredéves főnnállásának emlékére. Pozsony, 1896. Drodtleff Rudolf. (8-r. VIII, 352 l.) 4 frt.

Szabó József. Közkedvelt népdalok gyűjteménye, vagy rendszeres népdaliskola. 532 népdal. Nagybánya, 1896. Molnár M. (16-r. 392 l.) 2 frt.

Széchy Károly dr. Gróf Zrinyi Miklós a költő. 1620—1664. I. kötet. Buda-Pest, 1896. Ráth M. (8-r. X, 334 l.) 4 frt 40 kr.

Székrenyi Lajos. A bibliai régiségtudomány kézikönyve. 2. átdolgozott kiadás. 2 kötet. Buda-Pest, 1896. (8-r. 290, 292 l.) 5 forint.

Szigeti József. Művészet-imádás. Regény. Buda-Pest, 1896. Orsz. irod. r.-társ. (8-r. 128 l.) 1 frt.

Thököly Imre fejedelem 1691—1692-diki leveleskönyve. A m.

tud. Akadémia történelmi bizottságának megbízásából az eredetiről közli Thaly Kálmán. (Magyar történelmi Emlékek. II. oszt. 34. kötet.) Buda-Pest, 1896. Akadémia. (8-r. IX, 399 l.) 2 frt.

Thuróczy Károly. Nyitramegye. Buda-Pest, 1896. Akadémia. (8-r. 74. l.) 40 kr.

Tegzes. A magyar nyelv veszélyben. B.-Gyarmat, 1896. Darvai Á. (8-r. 20 l.) 40 kr.

Theuriet André. Becsvágyból. (Michel Verneuil.) Regény. Fordította Szász Károly. 2. kiadás. (Az Athenæum olvasótára. IV. évf. 16—17. köt.) Buda-Pest, 1896. Athenæum. (8-r. 311 l.) Egy kötet 50 kr.

Tóth György. A lévai kegyestanítórendi gymnasium története 1815—1895-ig. Léva, 1896. Nyitrai és Tsa. (8-r. 383, X l.) 2 forint.

Vadnai Károly. Immakulata grófné. Regény. Buda-Pest, 1896. Franklin-t. (8-r. 201 l.) 1 frt.

Verga Giovanni. A király-tigris. Regény. Olaszból fordította Virág Gyula. (Athenæum olvasótára. V. évf., 13. köt.) Buda-Pest, 1896. Athenæum. (8-r. 139 l.) 50 kr.

Werner Gyula. Elbeszélések. N.-Enyed, 1896. Cirner és Lingner. (8-r. 188 l.) 1 frt 50 kr.

Zola Emil. Róma. Regény 3 kötetben. Fordította Cserhalmi H. Irén. Buda-Pest, 1896. Athenæum. (8-r. 450, 401, 311 l.) 5 frt.

A MAHDI ORSZÁGÁBÓL.

I.

A közel jövő politikai eseményei a művelt világ figyelmét előreláthatólag ismét Afrika azon része felé fogják irányozni, mely a nyolczvanas években a *mahdi* nevéhez kapcsolt nagy háborús mozgalomnak volt színtere.

Azt az óriási területet, melyet Muhammed Ali egyiptomi pasa és utódai az egyiptomi Szudán neve alatt a saját országukhoz hódítottak, és ezáltal a sötét barbárságból kiragadva, a műveltebb intézmények felé törekvő Egyiptom embersége-sebb viszonyainak részeseivé tettek, 1881 óta egy látszólag pusztán theokratikus alapon induló népmozgalom ismét elszakította a hódító hatalomtól. E nagy szudáni birodalom, mely az egyiptomi hódítás előtt apró önálló országokra oszlott, most egy újabb nagy egységgé alakult a mahdi, majd utódjának hatalma alatt, ki az óriási országtömeget a mai napig — legalább színleg — ugyanazon eszme révén egyesíti vaskeze alatt, a mely eszme a mahdi első híveit azon kalandos harczokra lelkesítette, melyek e nagy afrikai vallás-államot megteremtették.

Ez állam belső szervezetébe most sokkal alaposabban pillanthatunk, mint még egy évtizeddel ezelőtt tehattük, midőn a mahdistáknak az egyiptomi, majd az angol-egyiptomi hadsereg fölött kivívott sikereiről rémülettel értesült a művelt világ, midőn Hicks seregének megsemmisülése (1883 november) Kordofán tartomány urává tette a mahdit és Gordon hősies bukása (1885 január) után Khartumba vonulhattak be az «iszlám regenerátorának» vad seregei.

Legelőször Wingate, az angol-egyiptomi hadsereg egy magasrangú tisztje adott részletes értesítést a mahdi-birodalom belső szervezetéről.*) Wingate tudomása ugyan hiteles, de nem mindig közvetlen tapasztaláson alapult és így sok tekintetben hiányos; inkább a történelmi kapcsolatokra, mint a tényleges viszonyokra nézve javította az addig uralkodott hamis nézeteket. A mahdi-birodalom kormányzatának, belső állapotainak részleteire nézve alapos információval csak azóta bírunk, hogy a mahdisták fogságában tartott két európai embernek sikerült szabadságát visszanyerni és évtizedes megfigyelésöket az érdeklődő közönségnek bemutatni. 1892-ben Ohrwalder Józseftől nyertünk egy igénytelen alakban bemutatkozó, de rendkívüli módon érdeket fesztítő, mind személyes mozzanatait, mind pedig tárgyi tanulságait tekintve jogos föltűnést keltő könyvet a mahdi-birodalom viszonyairól.***) Ohrwalder, ki a Kordofán területén fekvő Delenben, mint missionárius működött a feketék között, e tartomány fővárosának, El-Obeidnek a mahdisták által történt elfoglalása után a győzők fogságába került, a melyben közel egy évtizedig a legkegyetlenebb sanyarúságban tengette életét. 1891 végén sikerült neki fanatikus gazdáinak hatalma alól kiszabadulni. Élményeiről és tapasztalatairól egy könyvben adott számot, melyet még e téren irodalmi utódjának fényes munkája után is a mahdisták ismeretére nézve első torrásul fognak elismerni.

Öt évvel Ohrwalder atya fölszabadulása után ugyanis a mahdisták egy másik foglyának, az előbbi rabtársának, Slatin Rudolfnak csodálatos szökése keltett világszerte föltűnést. Slatin mint a Dárfúr tartomány kormányzója, e tartomány meghódolása után (1884) került a mahdi fogságába. Fölszabadulása után, (1895 márczius) az európai irodalmat egy angol és német nyelven kiadott könyvvel ajándékozta meg, mely az Ohrwalder munkáját sok tekintetben kiegészíti. Igen örvendetes, hogy e kiváló munkát Jankó János fordítása irodalmunknak is megszerezte.***) Slatinnak, ki mielőtt a Szúdán

*) *Mahdism and the Egyptian Sudan.* (London, 1891.)

***) *Aufstand und Reich des Mahdi im Sudan und meine zehnjährige Gefangenschaft dortselbst.* Von Josef Ohrwalder, apostolischem Missionär. Innsbruck, 1892.

***) *Tűzzel-vassal a Szúdánban. Küzdelmeim a derrisekkel; fogóságom és szökésem. 1879—1895.* Írta Slatin Rudolf pasa; fordította

egyik tartománya kormányzójává nevezték ki, már 1879 óta Gordon alatt szolgált a szúdáni hadseregben és közigazgatásban, nagy mértékben volt alkalma, az egyiptomi Szúdán állapotait tanulmányozni, az ottani kultur-viszonyokról beható tudomást szerezni, a mahdi-mozgalom előzményeivel megismerkedni, sőt e tartományok homályos történetéből és hagyományából is némi adatokat gyűjteni. Így például Afrika történetének kutatói nem csekély hálaival tartoznak neki munkája azon fejezeteért, melyben «Dárfur történetét» tárja elénk (I. köt. 45 és kk. l.), vagy azon érdekes részletekért, melyeket ugyancsak az első kötet bevezetésében, a rabszolgakereskedők lázadásáról nyújt, leginkább pedig azon teljességgel új és ismeretlen adatokért, melyeket munkája a Szúdánt lakó néptörzsek ethnographiai alakulásáról, geographiai elterjedéséről, vándorlásairól, szokásairól és a vallásos mozgalomhoz való viszonyáról tartalmaz. Ez eleven közvetlenséggel előadott tudósítások a föld- és néprajzi tudomány gazdagításául szolgálnak.

Különösen a szúdáni mohammedánság jellemét is tanulságos világításba helyezik. E részben nem egy meglepő adattal találkozunk Slatin közlései során. Az iszlám a négerek között még inkább, mint elterjedése területének műveltebb rétegeiben, mindenféle formában sokat őrzött meg az illető népek pogánykori vallásos hagyományából. E hagyományokat egyrészt muhammedán értelemben átmódosította és így az iszlám számára megszerezte, abba beolvasztotta; másrészt azonban minden földolgozás és átmódosítás nélkül közvetlen eredetiségében föntartotta az iszlám rideg és, látszólag, alkut és átmenetet nem ismerő monotheismusa mellett.

Az iszlámnak még legsajátosabb fészkeben is engednie kellett a nép ókori hagyományainak. Charles Doughty, az éjszaki Arábiának híres skót buvára Medina közvetlen közelében hamisítatlan maradékát fődözte föl a pogány cultusnak, mely az iszlám tizenhárom százados uralkodása után sem pusztult ki azon vidéken, a melyről azt hinnők, hogy a Muhammed vallása épen ott vetett véget a leggyökeresebben az arab pogányságnak. Az alsóbb néposztályok még mai napig is

El-'Ozza istennő neve alatt tisztelnek egy nagy bazalt követ és ha Allah segítségével kifogytak, e köistennél keresnek menedéket az élet nyomorúságai elől.*) Hogy az iszlámnak meghódolt feketeszínű emberiség között hasonló tüneményekkel találkozunk, nincs mit csodálnunk. A muhammedánság e része is megtalálta a formákat arra, hogy régi hagyományait a muhammedán monotheismus formába burkolja. Ohrwalder könyvében erre nézve egy fölötte tanulságos adattal találkozunk. A Szennár tartományban levő Gadir hegyen, ott, a hová az iszlám legújabb mahdija pályája kezdetén visszavonult, a bennszülött kavakhla néptörzs, melynek sátrai a hegy gerincein terülnek el «egy kösziklát nagy tiszteletben tart és azt hiszi, hogy Muhammed próféta e sziklán végezte egykor imáját. A próféta emléke által megszentelt e helyen telepedett le Muhammed Ahmed dervis (a későbbi mahdi), hogy ott várja be, a kormány mi tevő lesz ellene.»**) Kétségtelen, hogy pogány idejökben a kavakhlák e kösziklának vallásos tiszteletet mutattak be; az iszlámra térve régi pogány szokásaikat oly alakban illesztették be az új vallás tanaiba, hogy ennek prófétájával hozták kapcsolatba: az isteni sziklából Muhammed imahelye lett; de a szikla vallásos jelentősége fönmaradt, sőt az iszlám fanatikus apostola épen e szent helyet nagy hatással használhatja föl arra, hogy rajongó pályafutásának egyik állomásául szolgáljon és hogy első tanítványait s híveit épen az ily helyen gyűjtse maga köré.

Természetes, hogy historiai kritikát a nép szelleme az átmódosítás és pszichológiai földolgozás önkéntelen művelésében nem alkalmaz. Észak-Afrika telestele van oly emlékhelyekkel, a melyeken a berber törzsek régi hőseik és isteneik tetteit Alival, az iszlám hősével végeztetik, kinek lába e helyeket soha nem is taposhatta. Sziklahasadékokat, melyeket a rómaiak Herculessel hoztak kapcsolatba (calceus Heraclis), a muhammedánná vált lakosság Ali kardja művének mondja; mielőtt az iszlámot megismerték, a Hercules meg az Ali helyét bizonyára a magok nemzeti hőse vagy istene foglalta el. A kavakhla sem törődik azzal, hogy biz Muhammed világéletében nem igen imádkozhatott Szennár országában. Azért

*) Ch. Doughty: *Travels in Arabia deserta*. 2 kötet. Cambridge 1888.

**) Ohrwalder: *Aufstand und Reich des Mahdi* 6. lapján.

próféta, hogy a tér és idő akadályai őt ne háborítsák. Így tehát imádkozó helyét nehézség nélkül találhatta az ősök isteni szikláján és csak azt csodáljuk, hogy mint egyebütt ily helyen, lába nyomát nem mutatják annak, kikre e hely régi pogány hagyományai átszálltak.

A mit Szennárban a Gadir hegyén tapasztalunk, a pogány cultus muhammedán átdolgozásának nyújtja példáját.

Találkozunk azonban példával azon tüneményre nézve is, hogy mint a Doughtytól fölfedezett 'Ozza-bálványnál láttuk, a pogány cultus teljes közvetlenségében maradt fenn. E példát Slatinnek köszönjük. A Dárfúr tartománynak, melyet ő maga, mint ez egyiptomi kormányt képviselő fő-mudir kormányozott, viszonyairól szólva, a következő adattal lepi meg olvasóit:

«A bedejátok és a velök szomszédos koránok vagy tibbuk Közép-Afrikának azon kivételes törzsei, melyek a keleti midobokat kivéve, mindenfelől mohamedánoktól körülvéve, elég csodálatosan még mindig megtartották ősi pogány szokásaikat.

«Ha a mohamedánok elmondadják velök a hitvallást, akkor főnökeik a «Lá ilahi ill alláh» kérésre (?) ugyan mindig rámondják, hogy «Mohamed rasul allah», de ez azután a legtöbb, a mire képesek; mert imádkozni már nem tudnak, arról meg épen nincs szó, hogy a *Koránból* idézni tudnának.

«Nagy hegligfák árnyában (Balanites ægyptiaca), a hol a földet homokkal hintik be, és nagy gonddal tisztán tartják, imádkoznak egy ismeretlen hatalomhoz, hogy segítse őket szándékaik elérésében és távoztassa tőlök a balszerencsét. Vannak bizonyos vallásos ünnepélyek is, a mikor a hegyek tetejét megmászzák és mésszszel felérre festett kőoltárokon állati áldozatot mutatnak be amaz ismeretlen hatalomnak.» *)

A szöveghez mellékelt kép: «a hegligfa és az imádkozó bedeját» megjeleníti azt a vallásos bensőséget, mely az isteni fa előtt térdelő afrikai muhammedánt eltölti, midőn magányában a reá szinleg erőszakolt iszlámot félre téve, azon természeti hatalmakhoz fűzi ájtatosságát, melyek pogány ősei vallásos tiszteletének tárgyát tették.

A vallásos életnek a régen mult viszonyok felé vonzó irányja a társadalmi szokásokban és törvényekben is határozott kifejezésre jut. Hiába nekik az iszlám törvénye az örökö-

*) Slatin I. köt. 141. lap.

sődés módjáról. A hegligfa imádói ahhoz ragaszkodnak, a mit egyéb muhammedán (különösen pedig az indonesiai) népek az ősi viszonyokat fölforgató muhammedán vallástörvény ellenében az *ádat* (szokás) néven föntartottak. Nevezetes, hogy az iszlám e részben mennyi szabadságot enged mindenfelé a néki meghódolt népek egyéniségének, ősi hagyományainak és jogszokásainak; mennyire túri, saját rovására, az öröklött jogi és társadalmi hagyományok fönmaradását. Észak-Afrika kabilái között a mai napig az iszlám törvényével homlok-egyenest ellenkező ádatok vannak érvényben a jogi élet legsarkalatosabb viszonyaiban. E jogi szokások évszázadokon át nemzedékről-nemzedékre, csupa szájhagyományként föntartották magokat, megírva sehol sem voltak, míg az e néptörzsek között kutató francia tudósok a nép szájáról kötetes gyűjteményekbe foglalták (Hanoteau és Letourneux *Les coutumes kabyles*. (Paris 1872—3.)

Hogy a Dárfur népei között is, abban az időben, midőn Slatin volt a kormányzó, az ádat mily erélyesen daczolt a muhammedán törvénynyel, a következő ádat mutatja: «Eredeti még örökösödési rendszerök is. A meghalt apa távolfekvő temetkezési helyéről fiai, adott jelre, örült futással rohannak az apai lakás felé. A ki először érkezik meg és a legelső dárdat az apai házba dobja, az a főörökös és nemcsak a nyájak legnagyobb részét veszi át, hanem még atyjának feleségeit is, kivéven a saját anyját. Szabadjában áll, hogy az asszonyokat magának tartsa meg, vagy pedig mérsékelt váltságdíjért szabadon bocsássa.»*) Mindenki látja, hogy ez nem muhammedán szokás, hanem dárfuri ádat.

Nagyon érdekes néhány részlet, melyek az afrikai nő szerepét mutatják e törzsek harczias életében. Ohrwalder élénken rajzol képzeletünk elé egy jelenetet, mely a biblia ismerőjének bizonyára Mózes II. könyvének (XV. fejj. 20. v.) azt az elbeszélését juttatja eszébe, melyben el vagyon mondvá, miképen ünneplik Mirjam és a többi asszonyok az izraeliták győzelmét az üldöző Pharaó fölött. Dávidot is, miután Goliáthot legyőzte, az asszonyok dala és zeneszava fogadja és kíséri diadalban (Sámuel I. könyve XVIII. fejj. 6. v.) Itt a sötét Afrikában a Nuba-törzsnek a Bakkára ellen kivívott győzelme

*) Slatin I. köt. 142. l.

után «fiatal Nuba-leányok kezokbe fogják a szakmányul ejtett lovak kantarát és lassú léptekben a hegy felé vezetik, mialatt társnők tánczot lejtenek a győzők előtt és szép énekekkel magasztalják őket.»*) Ellenben a dicstelenül hazatérőt az asszonyok gúnyos mondásai fogadják. Erre meg Slatinból meríthetünk egy példát. Még dárfuri kormányzósága idejében a hatáskörében levő maalia-arabok sejkhjévé valami Ali valad Hagar nevezett ki. Ekkor már a Slatin tartományát lakó arabok közül sokan az egyiptomi iga lerázásáról tanakodtak. Valami Beleb Nagur, a zizegat törzs sejkhje állt élén az összeküvésnek; gyűlést hitt egybe, hogy a lakosságot fölkelésre izgassa. Ali valad Hagar, mint a kormány tisztviselője közbelépett és a bujtogatót elfogatta. «Apósa és néhány híve kíséretében ő is elindult a találkozás helyére, hol az egybegyűlteket, kik közt a saját törzséből is voltak néhányan, szétoszlásra szólította föl. Midőn nem engedelmeskedtek, élénk szóvitára, majd pedig harcra került a dolog, melyben Ali és pártja a rövidebbet húzták. Otthonn, még hazaérkezésök előtt, az a hír terjedt el, hogy az ellenség őket megfélemlítette és futásra kényszerítette. Ali valad Hagar felesége férjét gúnydallal fogadta. «Férjem struczkek, apám meg a struczjérece, (mindketten egyformán kelepczébe kerültek).»**) E gúnydal Ali becsvágját oly annyira izgatta, hogy minden jó tanácsot visszautasítva, ismét harcra rohant. «Soha sem fogok menekülni — úgymond — hogy életemet mentsem. Jobb nekem, ha elesem, mint hogy nevemet asszonyszájából gúnyolni halljam.» Ezzel neki indult az ellenségnek és addig harcolt, míg egy hajító dárda fején találta».***) Apósa is mellette esett el. Nejét pedig, ki gúnydalával férje és atyja halálát okozta, rabszolgaságra hurcolták.

Azonban nem ily adatok gyűjtése és közlése képezi czélját s Slatin pasa munkájának. Csak szórványosan akadunk rájuk a két kötetben. A szerző katona ember. Legelső sorban azok a harcias események érdeklík, melyek következtében az egyiptomi Szúdán alig három év lefolyása alatt a mahdi birodalmává változott át. Bár Ohrwalder is elég lelki-

*) Ohrwalder 19. l.

***) Az eredeti arab gúnymondásból kiegészítve.

****) Slatin I. köt. 191. lap.

ismeretesen, az előadás keresetlen vonzó erejét tekintve, Slatin mindenestre fölülmuló módon beszélte el nekünk a mahdi és utóda hadjáratainak, hódításaik fokozatos terjedésének és hadadó megerősödésének történetét, mégis csak Slatin munkája avatja be az európai közönséget legelőször teljes alapossággal Afrika modern története e fejezetének minden apró részletébe. Teheti pedig ezt Slatin a szakférfiú és az illetékes szemtanu kettős tekintélyével és oly tapasztalatok alapján, melyek őt jobban, mint bárkit a kortársak között, ez események okainak és következményeinek elbírálására képessé teszik. Hiszen e harcoknak egyik cselekvő tényezője is volt, mint az a férfiú, kinek osztályrészül jutott az egyiptomi Szúdán egyik tartományát egy ideig megvédeni a fenyegető, majd meg támadó mahdi-hatalom betörése előtt. Ő legjobban bírja elmondani nekünk annak okait, hogy miért volt eredménytelen egy többé-kevésbé fegyelmezett, európai módon fölszerelt és vezényelt hadsereg erőlködő ellenállása egy katonai dolgokban teljesen járatlan dervis primitiv stratégiája ellenében és mi lobbantotta az afrikai néptörzsek közé vetett szikrát oly pusztító lánggá, mely legutolsó nyomát is elperzselt az egy félszázadon túl nagy áldozatokkal folytatott és megszilárdított egyiptomi hódításnak. Sokat mond el nekünk az egyiptomi közigazgatás végrehajtó eszközeinek corruptiójáról, az afrikai népség kiszipolyázásáról, mely a bennszülöttek szemében nem igen tüntette föl áldásnak azokat a nemzetgazdasági előnyöket, melyek az új kormányzás következményei voltak. Hisz ez előnyöknek gyümölcsét nem magok élvezték. Az egy nagy kulturmozzanat pedig, mely a bennszülöttek nagy tömegének erkölcsi javára szolgált, a rabszolga-vadászat és kereskedés megszüntetése, még csak elkeserítette azokat a lelketlen emberkufárokat, kiknek az elefántesont- meg a rabszolgaüzlet volt a mindennapi kenyerök, ocsmány vagyongyűjtésök módja és eszköze. Ezért tehát tárt karokkal fogadták a mahdit mindenfelé, bár kevés fogékonysággal bírtak azon eszme iránt, mely magát a rajongó dervist és tanítványait lelkesítette. Meg a Szúdánban az egyiptomi hatalmat képviselő katonai és polgári tisztviselők között elég áruló is akadt, kik vagy csakis lanyhán védték a reájok bízott ügyet, vagy pedig nyíltan pártját fogták a dervisnek. A bennszülött katonákkal, kik csak kevés lelkesedést tanúsítottak az uralkodó viszonyok föntartása mellett, átpártoltak az ellen-

séghez, mivel — a mint arra nézve Slatin könyvében léptenyomon elég példával találkozunk — már előbb is titkos érintkezésben állottak, inkább az ő ügyét szolgálva, sem mint az egyiptomi uralom fönmaradásának érdekét. Keveset használt az angolok beavatkozása, kik az Arábi pasa nemzeti mozgalmának leverése után azt a föladatot vállalták magokra, hogy Egyiptomban rendezett viszonyokat teremtsenek. Sőt, úgy látszik, hogy e részről a döntő pillanatokban talán mulasztást is követtek el, mely a mahdi sikereire, hatalmának terjedésére nem csekély befolyással volt. Erélyesebb és kevésbé gondatlan eljárással Khartumnak, melynek elfoglalása a mahdi legfényesebb és legdöntőbb sikerét jelezte, más a sorsa, mint a minő volt 1885-iki január azon végzetes napjaiban, midőn a mahdi hordái vad mézszárlást és pusztítást követtek el a hatalmukba ejtett szúdáni fővárosban; más a sorsa Gordonnak, századunk tisztelettel bámulandó hősenek, ki e város védelmével a történelem lapjain örökké tündöklő emléket vívott ki nevének; más a sorsa e hős mindinkább ritkuló híveinek és az oltalmukra bizott szerencsétlen lakosságnak. A Khartum elfoglalásának és elpusztulásának történetét Ohrwalder könyvéből kell megolvasnunk, ha a pusztá harcziás mozzanatokon túl, Afrika újkori története szomorú eseményének egész tragikumát meg akarjuk ismerni és a humanismus szempontjából méltatni:

«Ha meggondoljuk — így végezi Ohrwalder atya a khartumi tragédia lelket megindító elbeszélését, *) — hogy az angolok az Abu Táliah mellett kivívott nagy győzelem után a szúdániak szemében félelmeseknek tüntek föl, a mely félelmet az Omdurmánba visszatérő sebesültek elbeszélései még mindinkább fokozták, úgy biztossággal föltehetjük, hogy a rettegett vörös-kabátúak közül, ha csak hús ember érkezik Khartumba, e város fölszabadult volna... Gordon tábornok befolyása is emelkedett volna, bármily kis számmal jönnek az angol katonatisztek, az erődítésekre nézve is tanácsukkal és közreműködésökkel támogathatják. A katonák ugyan ki voltak már merülve és nem kevésé fölizgatva azáltal, hogy Gordonnak az angol segédsereg érkezésére nézve hangoztatott fölbátorítása mindinkább esalódásnak mutatkozott. De Khartum még

*) *Aufstand und Reich des Mahdi.* 95—108. 1.

nem jutott volt odaig mint (annak idején) El-Obeid. Khartumban csak pár nappal ezelőtt kezdtek gummival táplálkozni; El-Obeidben hónapokon át ez volt az egyedüli élelemszer. Ha Khartum lakosai saját szemökkel látják az angolt, rögtön újra föléled bátorságok, még egy hónapig kibírják az ostromot, míg a várva-várt mentősereg oda érkezik, hogy az ostromlottakat fölszabadítsa. Annál inkább kell csodálkozni azon, hogy az angolok Khartum felé indultokban nem siettek jobban. Hisz tudniok kellett, hogy Gordon sarokba van szorítva, és hogy a katastrophá napról-napra bekövetkezhetik. Hát nem sejtették, hogy a mahdi mindent elkövet, hogy megérkezésök előtt urává legyen a városnak? Minek vesztegeltek hát négy napig Gobatban, midőn a szegény Gordon epedve várt rájok; ennek tudata inkább szárnyakat kölcsönözhetett volna lépteiknek? Négy napot pazaroltak Gobatban és e megbocsáthatatlan halogatás volt oka Khartum bukásának, Gordon halálának, a Szúdán vesztének.»

II.

Slatin könyve a nagy közönség körében első sorban azon rendkívüli személyes történet miatt okozott föltűnést, mely e könyv keretét képezi: a vitéz katona afrikai kalandjai és viszontagságai a mahdi és utóda fogságában, a hol az Abdel-Kádir neve alatt, mint a mahdi színleges híve alacsony rangban tengődött, kiállott kinszenvedései és végül a sorsát éber szemmel tartó barátok gondoskodása által elősegített és több meghiusult kísérlet után végre 1895 márczius havában sikerült szökése, csodás fölszabadulása az őt 1883 óta rabságban tartó barbárok karmai közül.

E körülményeket a napi lapokban közvetlenül a rendkívüli könyv megjelenése után oly sok oldalról mutatták be, hogy nem szánhatnók el magunkat a *Budapesti Szemlében* arra a fölösleges munkára, hogy az ilyféle vázlatokat egygyel szaporítsuk. Most a magyar olvasót is magára a könyvre utalhatjuk, melynek elolvasása alól nem menthetünk föl senkit, ki az elbeszélés hősének tizenkét évi afrikai élményei és azon viszonyok iránt érdeklődik, melyeknek hosszú sanyarúsága idejében szemtanuja volt.

Ez elbeszélés történelmi gerinczét a mahdi föllépése, a theokrata mahdi-állam első szervezete és azon változott viszonyok ismertetése képezik, melyek között a mahdi halála után, utódja, khalifája, Abdulláhi, a fiatal vallás-államot az alapító szellemétől teljesen eltérő, világi módon kormányozza. E dolgokról az Athenæum-társulattól kiadott két diszes kötet nagyon fontos közléseket nyújt, melyeket mindenki, ki az emberiség vajmi távoleső részét mozgató eszmék ismeretétől nem zárkózik el felületes közönyösséggel, nagy haszonnal fog olvasni.

Hogy azonban teljes alapossággal méltathassuk azon intézményeket, melyekről Slatin nagyérdékű fejezeteiben számot ad, ismernünk kell alapját és lényegét is a mahdi-eszmének, mely a legújabb afrikai vallásos és államalkotó mozgalomnak alapjául szolgál, melyre nézve azonban még a történelmi műveltséggel bírók között is szeltében téves nézetek foglalnak helyet.

Mi az, hogy mahdi (e szót úgy kell ejteni, hogy a rövid latinos *a* után a *h* hallható legyen) azaz szószerint: «a jó útra vezérelt?» Azt szokták rendesen mondani, hogy a *mahdi* annyi, mint hamis próféta. De soha azon egyéneknek, kik az iszlám népei történetében e czímen szerepeltek, eszök ágában nem volt, hogy prófétácul ismertessék el magokat híveiktől. Az iszlám nem ismer prófétát Muhammed után; ő «a próféták pecsétje», azaz a prófétismus végleges lezárója, az isteni kinyilatkoztatás leges-legutolsó tolmácsolója, a ki Alláh legvégső szavát hozta át az emberiségnek. A mahdi-mozgalom az igazhitű iszlám kebeléből indult ki, élén nem állhatna oly férfiú, ki a maga számára oly méltóságot igényel, melynek bitorlásával az iszlám sarkalatos alapdogmájával ellentétben áll. Muhammedán emberek között az ily ember gyülekezetet nem alkothatna.

A mahdi-eszme csak néhány évtizeddel ifjabb magának az iszlámnak első keletkezésénél. Gyökerei a muhammedán közösség állami alakulásának kezdeteibe nyúlnak. De azért nem tekinthető az *eredeti* iszlám alkotó elemének. Ha elemzésébe akarnánk bocsátkozni, mint az iszlám szellemi szervezetébe belevegyült egyéb eszméknél is, zsidó, keresztyén, perzsa eszméket kellene föltüntetnünk, melyek organikus eredményeül a muhammedánok mahdi-eszméje állott elő. Előállott pedig, mintegy kifejezőjéül azon reakciónak, melyet az iszlám tényleges vi-

szonyai ellen lelkökben ellenszegülő körök az uralkodó vallásos vagy közjogi viszonyok ellen tápláltak. Az elégületlenség tárgya és oka szerint különbözik aztán az a fölfogás is, melyet más-más ellenzéki körök a tőlök fölkapott mahdi-eszméhez kapcsoltak, az a tartalom, melylyel azt kitöltötték. A «jó útra vezérelt» férfiúnak az a hivatása, hogy a világban (a muhammedán ember persze ekkor csak az iszlám-világra gondol) uralkodó gonosz-ságnak, az államéletben uralkodó jogfosztásnak véget vessen; a társadalomban az igazságot és törvényszerűséget állítsa helyre, az állam éléről a bitorló uralkodókat elűzze és a trónt Muhammed jogos utódainak szerezze vissza. Az iszlám hagyományja a mahdi hivatását és jelentőségét ilyképen formuláztatja Muhammeddel, hogy: «az idők beteltével megjelenik az emberek között egy férfiú, a ki a világot eltölti jóval és igazsággal, úgy a mint annak előtte tele volt rosszal és igazságtalansággal». Az eszmék fejlődése menetében teljességgel a zsidó messiás vonásait kölcsönözték a mahdiról alkotott, kezdetben nagyon is határozatlan képnek. De kapcsolatba hozták Jézus majdani megjelenésével e földön, az őt megelőző Antikrisztus elpusztításával, úgymint egyéb részint a zsidóságból, részint a keresztyénségből kölcsönözött apró részletekkel is. Az ily vonásokra azonban, mint a mahdikként szereplő, és ilyenekül elismert egyének története mutatja, nagy súlyt nem helyeztek.

A mahdi megjelenéséről szóló tan, nagyjában az iszlám híveinek két osztályából indult ki. Egyrészt a pietista érzelműeknek, kik belső undorral fordultak el az omajjádok alatt lábra kapó világi, az ő vallásos eszméikkel ellenkező viszonyoktól, szolgált vigasztalásul kétségbeesésök közepett: majd eljő a mahdi — így remélik — kit Alláh a jó útra vezérel, és elsöpri az istenteleneket. Másrészt azok reméltek benne, a kik magától az orthodox (szunnita) egyháztól szentesített, egymást fölváltó khalifa-dynastiákat bitorlóknak tekintették és nem ismertek el más jogos, legitim khalifát, mint a prófétának egyenes leszármazóit.

Tudjuk, hogy az iszlám közjogi ellenzékének (siiták) e hajtása különösen a perzsa lakosságtól elfoglalt területeken volt elterjedve. Államjogi eszméik alakulásába régi perzsa hagyományok is befolytak. Ezeknek aztán kapóra jött a parsismus tana, a régi vallásokmányokban Szaóshians, a később-

biekben, Szosziosnak nevezett megváltó királyról, kit a perzsák az idők végére várnak, hogy a föltámadást előkészítse és a világon boldog állapotokat teremtsen. *) Az őt megelőző időben a joggalanság és kegyetlenség már annyira elharapódzott az emberek között, hogy a malmokat «az ártatlanok kiontott vérével hajtják, mely a harmatot is vörösre festi.» **) A perzsáknak is voltak már előzői ez eszméikben; valószínű, hogy a perzsa Szoszios alakulására régi babyloniai messiás-képzetek, melyekre újabban Pinches angol assyriolog mutatott reá, ***) gyakoroltak befolyást.

Két irányát láttuk tehát a mahdi-eszmének: az egyik a vallás, a másik a politika terén mozog. Az előbbiben a világjavító mahdi genealogicus viszonyai kevésbé jönnek tekintetbe, bár a dogma úgy állapítja meg, hogy a mahdiként föllépő férfiú a próféta ivadékaiból való ember legyen. De e nemes törzsfának elsajátítása a muhammedán világban, különösen annak félreeső részeiben, nem valami nehéz dolog és ha egyebekben a «jó útra vezérelt»-nek sikerül hívekre szert tenni, nem igen képezi a szoros kutatás és ellenőrzés tárgyát.

Sokkal fontosabb e körülmény a dynastikus igényekkel föllépő mahdinál. Minthogy az uralkodó dynastia ellenében a legitimitás nevében, követeli a maga számára a khalifátus jogczimét, a legitim törzsfá az ő esetében elismertetésének legelső és legfontosabb föltétele. Tudva levő dolog, hogy a közönséges siiták egyre várják a «lappangó mahdi» megjelenését, ki egy évezredet meghaladó joggalanság állapotoknak véget vetendő, mint Mohammed igazi utódja, mint egyedül törvényes imám fogja az iszlám trónusát elfoglalni. E felekezet egy másik ágazatra oszolt a siita párt), az iszmáilitáknak titkos ágensei, miután a karmátok nevezete alatt a keleti iszlámban

*) E kapcsolatról l. James Darmesteter: *Le Mahdi depuis les origines de l'Islam jusqu' à nos jours.* (Páris, Leroux, 1885.)

**) A parsismus messiási eszméiről l. Spiegel: *Aresta, die heiligen Schriften der Parsen.* I. köt. (Lipscse, 1854) 1—36. lap. *Eranische Alterthumskunde.* II. köt. 160. l.

***) «As very acutely shown by Mr. Pinches, there appears to have been a legend in Babylonia about an ancient king named Sargon, who would reappear and raise again the power of the country as the legend of Arthur in England.» (*Proceedings of Society of Biblical Archaeology.* VII. évf. 71. lap.)

veszedelmes belső forrongást idéztek elő, mely a bagdái khalifát komoly veszélyvel fenyegette, 909-ben Észak-Afrikába tévén át működésök színterét, valami Obeidalláh nevű rejtélyes embert mutattak be Fátima ivadáka s a régen várt mahdiként. Ennek sikerült is a mai Tunisz területén államot alkotni; utódai hódításaitak Egyiptom felé terjesztvén ki, 969—1171-ig, mint fátimida khalifák uralkodtak Egyiptom és Sziria fölött, míg Szaladin a mahdi-eszmén alapuló e dynastiát kiszorította.

A mahdi-eszme érvényesülésének egy másik neme, mint említettük, nem politikai, dynasticus alapon indul, hanem pusztán az uralkodó vallásos viszonyok ellen nyilvánuló reakciót képvisel. A mahdi ez esetben nem a trónbitorló uralkodók ellenében óhajtja a jogos, a legitim uralmat helyreállítani és a maga személyében képviselni, hanem azzal a hivatással lép föl, hogy a vallásos értelemben megromlott közviszonyokat megszüntesse, az igaz vallás és igazság országát fölépítse, hogy a «világot eltöltse jóval és igazsággal, úgy a mint annak előtte tele volt rosszal és igazságtalansággal.» Nem a dynasticus kérdések érdeklik ezt a mahdit, hanem inkább a közviszonyok állapota; bár, legalább eddigelé, az ilyen mahdik törekvései oda is irányultak, hogy a főnnálló uralmat, mint azt, mely az uralkodó rossz viszonyokon nem segített, sőt azoknak egyik tényezője, előidéző oka is volt, megdöntse.

Valódi sikert aratott ilyféle hirdetéssel a XII. században egy egyszerű marokkói berber theologus, Muhammed ibn Tumart, ki keleti tanulmányútjáról hazatérve (1121 körül), előbb csak tanítványainak szűkebb körében, később ezek útján a legnagyobb nyilvánosságban, az uralkodó viszonyok romlottságáról, a vallás meghamisításáról, az igazság elhomályosodásáról, a jog eltiportatásáról szónokolt és e rossz állapotokért a legnagyobb bátorsággal az uralkodó almoravida királyokat vádolta, kikkel egyszerű iskolamester letére, csodálatos vakmerőséggel szembeszállt. Midőn már elég híve volt Ibn Tumartnak, kit Michele Amari a «szicília muzulmánosság történetében» *) találóan «un mezzo Savonarola berbero»-nak jellemez, nyíltan a régen várt mahdinak nevezte magát, kinek az a hivatása, hogy az igaztalanság trónját, a rosszaság uralmát megdöntse és az igazság és jóság országát föllállítsa.

*) *Storia dei Musulmani in Sicilia*. II. kötet 485. lap.

«Jó» alatt ez emberek természetesen nem e szó ethikai tartalmát értették, hanem azonosították azzal, a mit a szigorú muhammedán theologia szunnának nevez. E szóval meg az iszlám első idejében, a próféta és társainak példájára megállapodott törvényeket és életszokásokat jelölték. Ezek elhagyását és megváltoztatását a bid'a (szó szerint: újítás) néven utálták és üldözték. A mahdi ennél fogva a szunnát állítja helyre és hadat intéz minden néven nevezendő bid'a ellen akár a törvényben, akár a dogmatikában, akár az élet legapróbb és legközönyösebbnek látszó szokásaiban nyilvánuljon az. Muhammed ibn Tumart az almoravidák ellen intézett harcának egyik okát például az a körülmény képezte, hogy az ő birodalmukban a férfiak fátvolt viseltek; a szaharai berber törzsnek (Lamtuna), melyből az uralkodók kikerültek, ez volt az öröklött szokása,* a miért őket az elfátyolozottaknak (al-mulattamün, miből az európai krónikákban, a hol rólok szó van: Meltemin) is nevezték. Végtelen rajongással hitta föl híveit a mahdi élő előadással és rendszeres iratokban — mert író theologus is volt** — hogy fegyveres erővel szálljanak sikra az iszlám régi szokásainak, a szunnának ilyen megrontása ellen.

A berber Savonarolának sikerült is izgató beszédével nagyszámú törzstársait (a maszmudákat), majd első sikerei után szélesebb köröket is, az almoravida uralkodók megbuktatása eszméjének megnyerni. A függetlenségi érzéstől duzzogó kabilokat mindenkor mindenféle lázadásra könnyen lehetett reábirni. Reáálltak ők minden okra, ha nem értették is; mert biz a szunna sok gondot soha nem okozott a Szahara környékét lakó néptörzseknek. Az északafrikai mahdi nem kért, a maga meg a családja számára a világi uralomból. Nem dynasztikus mahdi volt, mint a fátimida Obeidallah. Midőn az almoravidákat a trónról tényleg elűzte és az almohádok (al-muvah-

*) Ezen egyébütt is található szokásnak oka alkalmasint a vérboszú kötelességével áll kapcsolatban. A törzsek között mindig függőben van valami elintézetlen vérboszú-ügy. Az emberek érdekében volt tehát arczukat eltakarni, hogy a reájok leselkedő és életökre törő ellenség nehezebben ismerhessen reájok; ha ráismer, szent kötelessége rajta megtorolni a vért, mely — mint mondják — reá nehezedik.

***) E mahdi fellépéséről, nyilvános működéséről és irodalmi műveiről egy külön dolgozatban értekeztem: *Materialien zur Geschichte der Almohadenbewegung in Nordafrika*. (*Zeitschrift der deutschen morgenländ. Gesellschaft* XLI. kötetében. 1887.).

hidin, azaz az Egyistent hirdető) országát megalapította volt, utódjául első hadvezérét Abdelmumint nevezte ki, kinek családjában öröklődött a Marokkóra, Tuniszra és a muhammedán Spanyolországra terjedő nagy birodalom kormánypálczája (1127—1275), míg egy másik berber törzstől, a merinidaktól kiinduló mozgalom kezökből kiragadta.

Mélyebb politikai belátás nélkül is előre mondható, hogy a szudáni mahdi birodalma nem fog úgy, mint marokkói elődjeé, másfél századig ellenállhatni a fönmaradását fenyegető külső erőnek és azon belső bontó elemeknek, melyek már most is szétmállását előkészítik. De annyiban mégis párhuzamba állíthatjuk az almohád mahdival, a mennyiben a tőle előidézett mozgalom szakasztott képmása azon vallásos forradalomnak, mely nyolczadfélszáz évvel ezelőtt Észak-Afrika legnyugatibb részéből kiindulva, csakhamar a szunna helyreállítását czélul kitűző vallás-állam alapítására vezetett. Mint Muhammed ibn Tumart, úgy szudáni utódja sem a harezosok, vagy az államférfiak sorából került ki. Mindkettő a theologia emlőjén nevelkedett, amaz a bagdádi nagy theologus Al-Gazáli iskolájából, a dongolai születésű Muhammed Ahmed egy szudáni dervis-congregatióból kerül ki, a melynek neveléséből meríti vallásos nézeteit; egyikök sem avatkozott nyilvános föllépése előtt a világ ügyeibe. A magas theologia légkörében ugyan a szudáni dervis nem mozgott, nem volt tanítványa valamely híres mecset-főiskolának (a kairóinak sem); de annyi buzgalmat meritett tanulmányaiból, a próféta szavából, mely minden muhammedán oktatás alapját és tartalmát alkotja, hogy azon viszonyokat, melyeket az egyiptomi uralom — vagy a mint az ő körében neveztek: a török — Szudánban előidézett, a szunnával megegyezőnek ne találja. A szunnával ellenkező állapotok, romlott, igazságtalan állapotok. Hivatást érzett magában arra, hogy ez állapotoknak véget vessen, hogy a «világot eltöltse jóval és igazsággal, úgy a mint annak előtte tele volt rosszal és igazságtansággal». Ez alapon mahdinak mondta magát, és a szudáni néptörzsek, kiket úgy mint annak idején a berbereket sem igen bántotta a szunna-buzgalom, készörömet ráálltak igazításaira, melyeknek végső eredményeiben az volt a czéljuk, hogy a reájok nézve kényelmetlen, nyomasztó egyiptomi pasák és mudirok igáját lerázzák.

Már pályája legelső kezdetén azonban, midőn csak közvetlen hívei körében mint dervis-főnök visszavonultságban élt a nilusi Abba-szigeten és lerakta alapjait azon tannak, melynek révén csakhamar a nagy mahdi-államot megalapította, tisztán élt lelkében az a becsvágya is, hogy mint az istentől kirendelt mahdi egyúttal a «török» vallástalan uralmától megszabadítandó népeknek egyelőre ő az ura. A khartumi helytartó, ki veszélyt szimatol az abbai dervis izgatásaiban, elég udvariasan, Khartumba kéri, hogy alkalmat adjon neki, magát a róla szállongó hírekre nézve igazolni és «az ellene emelt panaszokat az ország ura előtt megegyeztetni». Az utolsó szavaknál vad szökéssel fölugrott, ökölbe szorított kézzel mellére ütött és főnhangon azt kiáltotta: «Isten és próféta kegyelméből az ország ura én vagyok. Khartumba soha sem fogok menni, hogy ott védekezem».*)

Nem tudhatjuk, honnan merítette a *Pallas Nagy Lexikon*ának (XII. köt. 199. lap) dolgozótársa azt az értesülést, hogy Muhammed Ahmed «egyiptomi születésű volt, a ki Kairóban végezte iskoláit és később, mint egyiptomi adókezelő működött Szúdánban. De azután viszályba keveredvén a helytartóval, ott hagyta hivatalát és rabszolgákkal meg elefántcsonttal kezdett üzérkedni; rövid idő alatt a rabszolgakereskedők feje lett. Hasztalan iparkodott őt az egyiptomi kormány leálczázni avagy elfogni, fölízgatott hívei meg fanatikus dervisei igaz prófétának mondogatták».

Ez adatokból egy betű sem felel meg a történeti valóságnak, elkezdve a dervis egyiptomi származásától és kairói iskolázásától, az adószedő hivatalán át le egészen a rabszolgakereskedő mesterségig. Csak Slatin könyvéből is (I. köt. 151—168. lapjain), mely ez adatok után következő irodalomkimutatásban bővebb értesülés szempontjából ajánlatos az olvasónak, megtudhatja, hogyan folytak le Muhammed Ahmed ifjúsága és férfikorának első évei. Se kairói főiskolában, se adószedő hivatalban, se elefántcsont-bazárban, se pedig rabszolgaszálláson nem találkozunk vele.

Előbb dervis-inas volt, majd később, miután sejkjével összeveszett, ettől megválva, mint önálló dervis-mester gyűjti maga köré híveit és izgatja őket a világ romlottsága ellen.

*) Slatin, I. köt. 167. lap.

Megütközéssel szemléli a vallásos lanyhaságot, melyet az európai eszméktől és szokásoktól áthatott egyiptomi kormányzat emberei mutatnak. Utazgat is a Szúdán különböző vidékein, tollat is forgat, hogy eszméinek távolabbi körökben is hívőket toborozzon. «Elutazik Kordofánba is, és mert meggyőződött, hogy eljárása és nézetei sok vallásos körben tetszéssel találtak, több röpiratot is szerkesztett, de ezeket eleintén csak legbizalmasabb embereinek küldte meg. Ezekben fölhívta őket, hogy mint igazhívő muhammedánok törekedjenek minden erejükkel arra, hogy vallásuknak közeledő elzülését megakadályozzák, mert a kormánytól e tekintetben semmi sem várható, hanem ellenkezőleg hivatalnokai csúfolják és gúnyolják a vallást.»*) A szunna helyreállítása volt tulajdonképeni célja és a «török» elleni lázítgatásainak első indítója.

Nem igen lehetne positiv alapon felelni arra a kérdésre: vajon a szudáni mahdi fölkelése teljesen Muhammed Ahmed önálló vallásos intuitiójának eredménye, vagy pedig egy régibb vallásos mozgalommal áll-e kapcsolatban, mely századunk harminczas éveiben Tripolisból kiindulva, azóta csöndes propagandájával az afrikai iszlám nagy részét behálózza. Értem a Sznuszi-rendet, az Észak-Afrikában nagy számmal elterjedt vallásos szövetkezetek (e területen khvánnak, azaz testvéri egyesületeknek nevezik) közül azt, a mely a muhammedán lakosságra a legnagyobb befolyással bír és nagy elterjedésénél és ügyes szervezeténél fogva az afrikai muhammedánság körében oly hatalmat képvisel, melylyel még a francia kormánynak is komolyan kell számolnia.

E rend Muhammed ibn Ali el-Sznuszi tlemszeni (Algeria) ember nevét viseli, ki 1833-ban többedmagával egy régibb khván-társulattól kiválván, követőivel önálló szövetkezést alakított, azon cél kitűzésével, hogy e rend tagjai legkiválóbb földadatul ismerjék, hogy az afrikai iszlámot az abban elharapódzott idegen befolyásoktól megtisztítsák, hogy a keresztyén népeknek az afrikai muhammedánok fölötti uralma ellen küzdjenek. A Sznuszi-rend, mint e rövid jellemzésből látjuk, reactio a francia hódítás ellen Algeriában, nem annyira, mint politikai tény ellen, hanem első sorban azon rontó befolyás ellen,

*) Slatin, I. köt. 156. lap.

melyet az idegenek uralmának elterjedése az ottani iszlámra gyakorol. A Sznuszi-rend tagjai Észak-Afrika ecclesia militansát alkotják. Egyelőre nem fegyverrel harcolnak, hanem az a módszerök, hogy titkos propagandájokkal, melylyel az iszlám minden rétegébe behatolnak, a keresztyén befolyás visszautasítására előkészítsék a hívők lelkeit. A Sznuszi-rend Dsaghbubban, a Szahara egy tripolisi oasisában, a Cyrenaicától délre, telepedett meg; itt van a rend fősejkhjének záviája (klastroma), a Sznuszi-szövetkezet központja, melynek a hívek gazdag alapítványokkal és dús ajándékaikkal jó és bőséges módot teremtettek. E központból sugárzott ki a szövetkezet gyors elterjedése. Dsaghbub oasisától az afrikai iszlám minden vidékére jártak és járnak most is missionáriusok, hogy mindenfelé híveket toborozzanak a Sznuszi-szövetkezetnek és céljának; a hívek vagy závijákban élnek együtt, vagy pedig, mint a rend külső tagjai és céljainak fölesketett részesei, függetlenül mozognak a társadalomban. 1884-ben, midőn Duveyrier legelőször nyújtott pontos adatokat az addig csak egész általánosságban ismert Sznuszi-rendről, céljairól, szervezetéről és elterjedéséről,*) 121 filiája volt már Tripolisban, Fessánban, Algeriában, Marokkóban, Wadaiban, Egyiptomban, a Szahara legfélreesőbb oásisaiban, Szúdánban, szóval az afrikai iszlám egész területén, sőt Arábiában is, az iszlám ösfészkeben, a mely az iszlám-világ minden részéből Mekkában összecsendülő zarándokok szempontjából, ily propagandanak legkedvezőbb telepe, képviselve volt. A rend kiküldöttei szüntelen járnak-kelenek a hívek között, a legtávolabb vidékekre elviszik Dsaghbubból a főnök rendeleteit, viszont ennek hírt hoznak a néki engedelmisséggel tartozó rendtársak állapotairól.

A rend alapítója nem mondta magát mahdinak; hívei azonban azt hitték róla, hogy a mahdi útját egyengeti, azon küzdelemmel, melyet az iszlám tisztaságának helyreállítása érdekében előkészít. Elhalálózása (1859) után fia Szidi Mahdi követte őt a Sznuszi-rend igazgatásában. Vajon e névvel, melyet utódljának adott, talán azon hitnek akart kifejezést adni, hogy az ő korában elérkezik annak az ideje, hogy a Sznuszi-

*) *La confrérie musulmane de Sidi Mohammed b. Ali es-Senusi et son domaine géographique en l'année 1300 de l'hégire. (Bulletin de la Soc. de géographie. 1884.)*

rend főnöke az évtizedeken át titkos propagandával előkészített híveket nyílt háborúra hívja föl az iszlámot megrontó hitetlenek ellen és mint mahdi álljon az igazhívők élére? Céljai megegyeznek a szudáni mahdi törekvéseivel; csak politikája más; módszere is alaposabb. De nem tudhatni, vajon a szudáni mozgalom első szálai nem a Sznuszi-szövetkezet propagandájára nyúlnak-e vissza; hogy nem a dsaghubi csöndes oásisban ápolt szellem-e az, mely a szudáni dervisekben vad cselekvés alakjában nyilatkozott. Annak, hogy közös a céljok, tiszta tudatával bírt Muhammed Ahmed, midőn Szidi Mahdival érintkezést keresett és El-Obeid meghódítása után, követet küldött a dsaghubi sejkhez és szövetségesül szólította föl őt. A Sznuszi-rend főnöke, úgy látszik, nem helyezte szudáni kartársa szereplését. Jogtalan vetélytársat is látott talán benne, ki idő előtt magának bitorolta azt a vallásos méltóságot, melyre önmagát tartja hivatottnak; előkelő megvetéssel — úgymond Slatin — visszautasította a szudáni dervis fölszólítását és még csak feleletre sem tartotta méltónak. *)

Mindenesetre a szudáni mahdi fölkelése oly időbe esik, midőn az afrikai iszlám légköre telve volt a szunnának megfelelő állapotok helyreállítása felé irányuló törekvéssel. Az egy ideig hangoztatott panislamismus is csak e törekvések egyik eszményibb mozzanata, magasabb szempontokon induló nyilvánulása. Mindazon körök között, kik ez iszlámszerte elterjedt törekvések hatása alatt állottak, legkevesebb türelemmel bírtak az abbai dervis-klastrom lakói. Erélyes cselekvésre ocsudtak föl, midőn egyébűtt ily cselekvés idejét még nem vélték elérkezettnek. Az idegen uralmának lerázása és a szunna helyreállítása: e jelszóval adtak fegyvert híveik kezébe.

A szunna helyreállítását a szudáni mahdi a legtágasabb értelemben fogta föl. Midőn sikerült neki gyülekezetet, majd nem sokára államot is alkotni, mind nagyobb következetességgel küszöbölt ki a vezetése alatt álló társadalomból mindent, mit az iszlám legrégebb korszakának hagyományaival és szokásaival ellenkezőt talált. E törekvés végrehajtásában csakis az Arábia fensíkján (Nedsd földjén) keletkezett és most is főnnálló úgynevezett vahhábita-állam vetélkedhet vele, melynek egyik sarkalatos alkotmányczikke szerint nem csak a

*) Slatin, I. köt. 293. lap.

borivás megy bünszámba, hanem minden egyéb szunna-ellenes élvezet (a kávé-ivás is) a szigorúan tiltott dolgok közé kerül; különösen pedig a dohány meg a pipa vannak száműzve a legkeményebb büntetések terhe alatt. *) Valamint Arábia e puritán szunna-hívei és bid'a-üldözői, úgy a szudáni dervis is a maga afrikai társadalmában mindent megszüntet, a minek mását az ősiszlámban nem találja; mindenben a patriarkhális korszak szokásait állítja helyre. Első sorban a sajátképeni társadalmi élet terén. «Mindenekelőtt a lemondásra tanít és a földi örömök semmiségét hirdette; hogy a külső rangkülönbséget megszüntesse és a gazdagok s szegények közti távolságot kiegyenlítse, általános ruházatul a dsubbát**) választotta, melyet valamennyi hívője a hozzátartozás jelvényeképp viselt; a mi azzal az előnnyel is járt és azért is czélszerű volt, mert a csaták zajában mindenkor ráismerhetett emberére.»***)

Szigorú büntetést mért azokra, kik társaikat gúnyszavakkal vagy szitokkal illették. Le kellett szokni számos csufoló kifejezésről, melyek a keletiek szenvedélyes társalgásában mindennaposak. «A ki társát kelbnek (azaz kutjának) mondta, huszonnét ütletet kapott; e büntetést hakk Alláh (Isten jogának) nevezték; azaz a mahdinak kötelessége volt Isten büntetését, melyet ily szitkozódás maga után von, végrehajtani.» †)

Az eddigi életmóddal szemben mélyrehatóak voltak azon törvények, a melyekkel a szokásokat a szunna értelmében reformálta:

«Megtiltotta a tánczot és a játékokat; ezeket vétkes «földi kéjeknek» jelentette ki és ostorcsapásokkal és vagyon-elkobzással büntette. Káromkodni szintén nem volt szabad; minden káromkodásért nyolczvan ostorcsapás és hét napi börtön járt ki. A szeszes italoknak mint például a merisza- és a datolyabornak élvezetét, továbbá a dohányzást a legszigorúbban eltiltotta; az ilyen vétkeket nagyobb számú ostorcsapásokkal, nyolcz napi fogsággal és teljes vagyon-elkobzással büntette; a tolvajnak jobb kezét vágták le; ha másodszer is lopott, bal lábát is elvesztette. Miután a szudáni férfiak közül sokan, különösen a kóborló arabok hajukat is megnövesztették, megparancsolta

*) A Sznuszi-rend hívei között is tiltva van a dohány élvezése.

**) A dervisek ruhája.

***) Slatin, I. köt. 463. lap.

†) Ohrwalder, 12. lap.

hogy haját mindenki leborotváltassa. Holtat elsiratni vagy az előbbi szokás szerint, halotti tort ülni, vagyon-elkobzás terhe mellett tilos volt.»¹⁾

Még puskaport sem akart háborúiban alkalmazni;²⁾ Muhammed próféta seregei sem éltek vele; a szunnát helyreállító mahdi is csak lándzsával és hajító kövel támadjon tehát az ellenségre. Bár a szükség e téren idővel sok engedményre kényszerítette őket — a mahdi khalifája már európai foglyai-
val gyártat puskaport — a szunna szigorú szellemének túlzóan következetes érvényesítése maradt meg állandóan a mahdi-
állam hivatalos alapjának. A mahdi utódja e czímen még a muhammedán szentek tiszteletét is kiküszöböli a vallás gyakorlatából és a búcsuhelyeket, melyekhez a nép ájtatosan szokott zarándokolni, rendre lerombolja;³⁾ az amuletek és bűbajos iratok használatát is eltiltja, nagy büntetést mér azokra, kik a népnek ily írásokat szolgáltatnának.⁴⁾ Nem a babonát üldözi ezzel, — mert biz babona van nálok elég⁵⁾ — hanem a bid'át, oly szokásokat, a melyeknek az ős-izlám szunnájában nincsen alapja. Még a theologiai könyveket is máglyára vettette vagy a Nilusba hányatta a mahdi; még pedig nem — mint Ohrwalder ez eljárását magyarázza⁶⁾ — azon okból, «mert nem akarta, hogy az emberek fölvilágosodjanak»,⁷⁾ mert hiszen e könyvek még a dervis szempontjából sem szolgálhattak az emberi elme valami túlságos fölvilágosítására, legalább ez irányban veszélyt nem rejtettek magokban. Azért égettette meg a theologiai munkákat, mert a vallás magyarázatát nem engedte elhomályosítani a theologia casuistikus finomságaival, hanem az ős-izlám eredeti alapokmányait, a koránt és a hagyományt akarta csak egyedüli útmutatókul elismertetni. Nevezetes, hogy az almohád mahdi egyik utóda, hétszáz évvel a szúdáni dervis előtt ugyan-

1) Slatin, I. köt. 464. lap.

2) Ohrwalder, 12. lap.

3) Ohrwalder munkája 226. lap.

4) U. o. 230. lap.

5) A «rossz szem»-től való félelem egy érdekes példáját l. Slatin II. köt. 170. lapján.

6) Slatin, I. köt. 465. lap.

7) Ohrwalder, 46. lap.

így járt el a muhammedán theologusok nagy tekintélyű törvénykönyveivel. A koránon és a kánoni hagyomány-gyűjteményeken kívül, melyek közvetlen tolmácsolói Isten és a próféta akaratának, minden egyéb vallás-irodalmat elpusztított. És Dárfur, Szennár, Dongola, Khartum muhammedán néptörzsei nem igen fájlalhatták ez irodalom üldözését; nagyon kevés közöttük az, ki akár csak létezését is sejtené. Az írástudókat pedig nagyon terhestanulmánytól szabadította meg. A későbbi theologiai irodalom megsemmisítésével együttjárt, hogy az orthodox iszlámnak négyféle iskolairányban való nyilvánulása, az iszlám későbbi fejlődésének gyümölcse is eltűnt a mahditól alkotott államvallásból. «Hogy a vallás újjáalapítójának tekintsék, egyesítette a muhammedánok négy mazhab-ját (így kell érteni a Slatin és fordítója mahaszef-jét*)... a melyek nagyjában ugyan megegyeztek, de némi kisebb szertartásban mégis különböztek egymástól.»**)

Mindenben, vallásban és államszervezetben, a későbbi idők fejleményei ellenében az ősiszlámot óhajtja visszatérőzni a theokratikus társadalomban, melyet alkotott. Mináltal az iszlám első negyven évének viszonyai szolgáltak, az az idő, mely az omajjádokat megelőzi és melynek élén a választott khalifák, Abú Bekr, Omar, Othmán és Ali állottak. A későbbi időkben személyes és családi érdekektől élesztett belső pártvillongások, idegen nemzetek befolyása, az «igazhitűek emirjei»-ből (emir al-mu'minîn), a próféta khalifáiból királyokká változott fejedelmek vallásos lanyhasága és istentelensége, világi vágyai és törekvései azokat az állapotokat idézték elő, melyekből az igazhitűek társadalmát csak az Istentől «jó útra vezérelt» mahdi megjelenése váltja meg, melynek czélja, hogy az iszlám eredeti tisztaságát visszanyerje, hogy újra föléledjen az első negyven év, az iszlám aranykorának szelleme, a szunna.

E korszak szokásait mimeli a mahdi, tegyük föl, hogy jóhiszeműleg,***) föllépése első kezdetétől egészen végső órájáig, midőn a minapi szegény dervis mint egy nagy állam

*) Az eredeti arab műszavak és kifejezések visszaadásának módja, gyöngye oldalát képezi Slatin munkájának; ezen a fordító természetesen nem változtatott.

***) Slatin, I. k. 463. lap.

***) Szerzőnk u. o. 155. lap «jámbor, de számító»-nak jellemzi.

fejedelme zárja be földi pályafutását, uralkodói hatáskörének általános fölfogásában, úgymint minden intézkedésében, eljárása apró és fontos formaságaiban.

Midőn még szegény dervis korában az Abba szigetén élve, czélszerűnek látta a khartumi helytartó közelségét kerülni (lásd fönt 177. lap.) és híveivel a Nuba-hegység közé a Gadir tetejére vonulni, ugyanoda, a hol a bennszülöttek Muhammed imádkozó szikláját tisztelték, e kivándorlását *hidsvrá*-nak nevezte, épen úgy mint Muhammed próféta a Mekkából Medinába történt elmenekülését e névvel nevezte. Kedvelt feleségét úgy hívja, hogy: *Ájisa umm el-múminín*,*) Ájisa az igazhitűek anyja, azért mert Muhammednek is így hitták azt a nejét, kit próféta korában legtöbbször becsült. A hozzá csatlakozó híveket, később az ügyét előmozdító hadsereg tagjait az *Anszár* (segítők) névvel tisztelte meg; ez a hivatalos neve mai napig azoknak, kiket a felső-egyiptomi nép *derviseknek***) nevez. Ők magok Anszárnak czímezik a hadsereget, azért, mert Muhammed is e névvel nevezte a maga pártfogóit. Kik előbb a mahdi ügyeinek ellenfelei lévén, jó szántukból vagy a kényszernek engedve, táborában megjelennek, hogy néki hódoljanak, e hódolást (baj'a)***) ugyanazon formákkal teljesítik, mint a milyenekkel Muhammed a megtérő pogány arab törzsfőnökök hódolatát fogadja. A közigazgatásban, az adók kivételében is az ősiszlám intézményeit utánozza.

*) U. o. 460. lap.

**) A dervis névnek ily lefoglalása Felső-Egyiptomban teljesen kizorította a dervis szó közönséges alkalmazását. Múlt télen Asszuánban egy este az ottani régi muhammedán temetőbe látogattam el, melyben a «hetvenhét szent martyr» név alatt egy régi síremléket tisztel a lakosság. A nagy temetőben járkálván és a sírfeliratok olvasásával foglalkozván, távolból a «hetvenhét szent martyr» síremléke felé vonuló csoportot veszek észre. Vagy tizenketten lehettek, mind-egyik kezében lámpa. A temető-őr kérdezősködésemre azt feleli, hogy e jámbor emberek a martyrok sírja mellett minden este fátihát mondanak. Midőn azt kérdeztem, hogy dervisek-e? fekete kísérem rémülve felelé, hogy mit gondolok? a dervisek csak nincsenek Asszuánban! De csakugyan dervisek voltak a felvonuló ajtatosok, csak hogy most a fukará (szegények, egyessz. fakir) névvel jelölik hivatásukat; különben ugyanazon szó, mely a török révén a mint «*fukar*» került nyelvünkbe is.

***) Slatin, I. köt. 225. lap.

A mivel azonban teljesen visszatér az iszlám ősidejének fölfogásához, leginkább uralkodói jellemének nyilvánulásában mutatkozik. Mint a próféta és az első khalifák, az uralkodó mahdi, hatalmának tetőpontján is, az imákra megjelenik hívei között és a mihráb (imafülke) elé áll, hogy mint *imám* személyesen vezesse az ájtatosság gyakorlását. Személyesen tanítja híveit a vallás tanaira, a szószekre lép, hogy prédikáljon nekik. Uralkodói czimet nem vett föl. Hívei dervis korában, midőn mahdi-jellemének tudata legelőször ébredezett lelkében, épen úgy mint pályája végén, midőn mint óriási földterület ura győzelmesen vonulhatott be Khartum városába, «szejjid» (úr), vagy «szejjidná el-mahdi» (urunk a mahdi), «szejjidná el-imám» (urunk az imám) megszólítással éltek irányában;*) soha fejedelemnek, vagy királynak nem nevezték. Fejedeleme- nek csak oly értelemben érezte magát, hogy az istentelen «török»-től megszabadítja a népeket és a vallás helyrehozott uralmát ő erősíti meg és képviseli mint a próféta időleges helytartója. A dynasta színében pedig egyáltalán nem akart föltünni. Az uralom öröklésére nézve is teljesen az iszlám első arany-korszakának intézményét állítja helyre.

Az igazhivők kormányzása nem apáról fiúra átöröklő méltóság. Muhammed, az orthodox egyház tanai szerint, nem egyenes leszármazóira hagyta uralmát. Az igazhivők gyüle- kezetére bizta az uralkodó szabad választását; de a hagyomány értelmében a szabad választáson kívül (melyet a főnforgó esetben jobbnak talált), a khalifaság jogos betöltése módjának tekinti azt is, hogy az uralkodó utódját *kijelölje*. Mint hajdan Muhammednek, a prófétának, úgy a mahdinak is dús háreme volt, melynek lakónői elég gyermekkel ajándékozták meg, hogy közülök választhassa uralkodása örökösét. De azős-izlám példája arra intette a mahdit, hogy a kijelölendő utódot ne a maga gyermekei közt találja. Muhammed első khalifái közül, kiknek kormányzása az ő rendszere szerint az iszlám-társada- dalom örökké utánzandó mintaképeül szolgál, egy sem volt Muhammednek rokona.

A mahdi alig ért a hatalom valamelyes polczára, hívei közül hármat szemelt ki, kik halála után egymást kövessék az uralomban; *Abdulláhit*, úgyve legerélyesebb előmozdítóját, leg-

*) Ohrwaldner, 10. lap.

odaadóbb tanácsadóját és legszerencsésebb hadvezérét, jelölte közvetlen utódjául, mint a megújított iszlám Abú Bekr-jét; két utódjának, az új állam Omar-jának és Othmánjának kinevezéséről is gondoskodott. Ez intézkedésével is kimutatta, hogy nem a maga meg a családja számára szerezte meg azt a nagy hatalmat, melynek birtokában volt, midőn közvetlenül Khartum meghódítása után súlyos betegségben meghalt.

III.

Az imént párhuzamot vontunk a XII. század berber mahdija és azon szúdáni rajongó között, a ki korunkban az iszlám fölújítójaként lépett föl. E hasonlat az utód kinevezésére is talál. Muhammed ibn Tumart nagy hadvezérét, Abdul múmint, kihez semmi családi kötelék nem kapcsolta, állította mint khalifáját a tőle alkotott almohád állam élére. Azt a szerepet, a melyet Abdul múmin az almohád birodalom megalkotásában vitt, ugyanazt vitte Abdulláhi a szúdáni mahdi ország megalapításában. Műveltségre nézve azonban nagy különbség van a kettő között. Amaz tudományánál fogva hivatva volt a theologustól alapított, véleménye szerint, eszményi vallás-államot igazgatni; emez egy tetőtől talpig tudatlan, félvad ember, a Dárfúr tartomány keleti részén tanyázó Baggára-törzsből. Ámbár apja fakih (írastudó) volt, már gyermekkorában, úgy látszik, sem igen kedvelte a betűt; «csak nagynehezen lehetett rábírní néhány korán-vers megtanulására».*) Atyja családi viszálykodások miatt családstul kivándorolt hazájából; Mekkába törekedtek; miután az atya útközben elhalt, fia fölvetelt keresett és talált a dervisek között, kik ép ez időtájt gyülekeztek Muhammed Ahmed, a későbbi mahdi köré. Pályája kezdő nehézségeiben, úgymint rohamos sikereiben legmeghittebb barátja, első tanácsadója lett. A mahdi ügye haladásában az az érdeme is volt, hogy mint dárfúri ember, ő volt a kapocs, mely a mahdit a nyugati vidékek erős és bátor törzseihez kapcsolta.***) «Abdulláhi khalifa» — így szólt róla a

*) Slatin, I. köt. 157. l.

**) U. o. 163. l.

mahdi egy proclamatiójában, melyben utódjának nyilvánítja ki — «az igazságosnak *) (tudniillik Abú Bekrnek, ki a *Sziddlik*, azaz: igazságos melléknevet viselte) helyettese. Tudjátok, mennyire szeretik Isten és apostolai az igazakat és ezért méltatni fogjátok a nagytekintélyű állást, melyet helyettesei betöltenek. Fölötte a Khider örökdik és Isten és az ő prófétája erősítik. Ha közületek valaki rosszat beszél vagy gondol róla, az megsemmisül és elvesz úgy ezen, mint a más világon . . .» «Abdulláhi khalifa helyettese (Abú Bekrnek) és a próféta parancsánál fogva ő a khalifám . . . Mindnyájának, kik Istenben és bennem hisznek, kell, hogy benne is higyenek és ha valamelyiktek úgy vélekedik, hogy rajta igazságtalanságot vehet észre, az csak látszólag igazságtalanság és annak a szent erőnek tulajdonítható, melyet ti meg nem tudtok érteni, annak tehát kétségtelenül igazságnak kell lennie.»**)

Erre a férfúra szállt a mahdi-birodalom öröksége 1885-iki januárban. Azóta ő igazgatja a mahdiját, melynek földrajzi határait egyre tetemesen gyarapítja. A mahdi-birodalmat újabb hódításai által dél felé, egészen Aequatoriáig terjesztette, a hol ezelőtt a híres Emin pasa volt Egyiptom nevében a helytartó, éjszak felé Khartumon és Berberen túl a Nilus második kataraktájának közeléig vitte, olyannyira, hogy a mahdi-birodalom az Abdulláhi hódításai által területre körülbelül akkora, mint Német-, Francia- és Spanyolország együttvéve. Hívei bizalmát szüntelen harci sikereivel erősítette. Az Abesszinia ellen viselt hadjárat ugyan nem gyarapította az állam területét, de sikerei növelték a fejedelem nagy hivatásába vetett hitet. Abú Anga, a khalifa hadvezére, Gondárig nyomult elő és dús zsákmányt hozott haza, «több ezer abessziniai asszonyt, leányt és fiút, kiket nyájakba terelt össze és ostorokkal kergetett maga előtt». János, abessziniai király, a mahdisták legnagyobb ellensége, Galabát mellett (1889 márczius 9.) elesett. A harctéren találták meg a negusz «koronáját (kérdéses, az abessziniai birodalom valódi koronája volt-e, mert csak aranyozott ezüsthől állott), továbbá kardját és ő felsége az angol királynénak a neguszhoz intézett sajtátkezü levelét.»***)

*) A szövegben helytelenül: az igazság.

***) Slatinnál, u. o. 355. lapon.

****) U. o. II. köt. 59., 76. l.

A diadalittasságot némileg lelohasztotta a kudarcz, melyet a khalifa Egyiptom elleni hadjáratában szenvedett.

A mahdija tulajdonképeni ellensége Egyiptom volt. Miután a nilusi tartományok majd csaknem egészen a második kataraktáig meg voltak hódítva, terjeszkedési vágyuk természetesen észak felé intette őket, a sajátképeni Egyiptom felé. A mahdi egy hadiszemléje alkalmával a Nilusra mutatva, így szólt vala embereihez: «Ezt a folyót a jóságos és könyörületes úr Isten teremtette; vízből fogtok inni és partjain országokra fogtok lelni, melyekről az van elhatározva, hogy ti lesztok az urai.»*) E jövendölés teljesítésére törekedett Abdulláhi, midőn 1889 augusztusban, az abessziniai diadal után, északnak indította seregét Valad el Negumi vezetése alatt, ki az egyiptomiak intelmeit daczosan visszautasítván, a Woodhouse pasa, majd pedig a Grenfeld pasa alatt harczoló ellenségtől a Vádi Halfától éjszakra fekvő Toszkinál gyökeres vereséget szenvedett; a szudáni hadvezér és legtöbb emirje elesett, a többit foglyul ejtették és csak nagyon kevesen térhettek vissza Dongolába.***) Ez volt első nagyobb kudarcza a sikereitől elkábított és vakmerővé tett khalifának.

A khalifa alaposabb szervezetet is adott e nagy államnak; a mahditól lerakott alapon, azaz az ős-islám intézményei keretében kiegészítette azt a patriarchális alkotmányt, melyet mestere elrendelt; kivált a közigazgatást és pénzügyi szervezetet teremtette meg. Erről a legkörülményesebben értesít bennünket Slatin,***) ki miután a mahdisták fogságába került, a mahdi különös akarata alapján a khalifa közvetlen környezetébe került, testőrségébe (mulázima) osztották be, a mely körben, leszámítva azt az időt, melyet az uralkodó gyanakvása következtében tömlöczben töltött, életének tizenkét éve folyt le. A tömegnek hadi szemlék és hatalmának külső mutogatása által imponál Abdulláhi. Valamikép a prófétai család ivadékának mondja magát és nem engedi, hogy más fejedelmekkel egy színvonalra állítsák. Egy kádiját szigorúan megbüntette, mert őt Iszmáil egyiptomi khiddivvel hasonlította össze. «Hogy engedhette meg magának, — úgymond —

*) Slatin, I. köt. 397. lap.

***) U. o. II. köt. 88. l.

****) II. kötet 165. laptól kezdve.

hogy állapotainkat az egyiptomiakkal összehasonlítsa? Ha önmagát akarja összehasonlítani valamely pasával, tegye meg; de azt soha sem engedhetem meg, hogy engem, a próféta ivadékát, egy khedivével, egy törökkel egy színvonalba helyezzen.» «Ki van még e földön, ki magasabban áll, mint én! Ki nemesebb, mint én, a próféta egyetlen (!) leszármazottja?» Ő is a mahdi-állam vallásos létalapját fitogtatja. Sőt külsőleg az imámot, a vallásállam főnökét adja. A nyilvános imákat vezeti; bár írni-olvasni nem tud, úgy a hogy, prédikációkat is megereszt, a mahdi vallásos tanítását is utánozza székvárosában, Omdurmánban, Khartum mellett, a hol főhadiszállását tartja. A mahditól tiltott szokások és élvezetek üldözését nagy szigorúsággal folytatja. Jaj annak, kit titkos dohányzáson vagy merissza-iváson rajta kapnak! Valóságos kémkedés és házmotozási rendszer fejlődött ki a khalifa alatt; feladó rabszolgák rejtett dohány nyomára vezetik az erkölcsök ellenőrzésére hivatott hivatalnokokat, kik azonban jó bakhsis árán aztán hallgatnak is, vagy a motozás eredménytelenségét jelentik ki. Könnyen elképzelhető, mennyire fejlődik ily rendszer alatt az álszenteskedés és képmutatás. Azon érdekes kultúrképben, melylyel Ohrwalder atya, ki az ily mozzanatokra több ügyet vet mint a katona Slatin, ez állapotokat jellemzi, *) meglepő képmását leli az olvasó azon hasonló körülmények között fejlődött társadalmi és vallásos állapotoknak, melyeket Vincenti Károly a dohányzást és fényűzést üldöző puritán vahhabita állam társadalmáról tanulságos és vonzó regényében élénk színekkel rajzol.**)

A khalifa beavatott környezetében mindezen külsőségek fitogtatásának daczára jól tudják, hogy a mahdi-állam jelen fejedelme nem szent ember, hogy mindenestül világi céljai vannak, hogy a mahdismus csak eszköz, csak jelszó, melylyel a világi hatalomra vágyódását palástolja.

«A khalifa — így jellemzi Slatin — tényleg csöppet sem vallásos. Sok évi tartózkodásom alatt egyetlen egyszer sem vettem észre, hogy háza belsejében is imádkozott volna. Attól sem irtózik, hogy egy vallási szokást, legyen az bár a legrégebb is, azonnal félre ne vessen, ha az pillanatnyi céljainak elérésében gátul szolgál. Igaz, hogy ön-

*) Ohrwalder, 194. laptól kezdve a könyv végeig.

***) *Die Tempelstürmer in Hocharabien.*

kényének ilyen fajta intézkedéseit mindig azzal szokta fedezni, hogy a kádik úgy hozták azokat javaslatba, hogy azok «a hit föntartására» szükségesek, vagy pedig ugyancsak a kádiktól utólagosan csikar ki jóváhagyást. A szolgálatkész és alkalmazkodó kádik pedig kitűnően értik azt, hogy bármily intézkedést hogyan lehet összeegyeztetni a mohammedán vallási szabályokkal vagy legalább is a máhdi külön parancsaival. Ha pedig minden lúr szakad már, a khalifa egyszerűen kijelenti, hogy a próféta megjelent neki és megparancsolta, hogy így és nem másképp cselekedjék».*)

És tovább:

«A vallás gyakorlati teljesítése a khalifa parancsainak követésében áll, mert csakis ez által juthatnak a hívők a mennyország örök örömeihez. A mekkai zarándoklásokat eltiltotta, mert teljesen elég, ha a jámbor zarándok a próféta helyettesének, a máhdinak, sírhalmához zarándokol. Ámbár a legtöbb szudáni észrevette, hogy a khalifa rendelkezései nagyon gyakran ellenkeznek a valódi hittel, félelmökben, hogy vagyonuktól és életüktől megfosztatnak, parancsait a vallási dolgokban jobb meggyőződésük ellenére is követni kényszerülnek. Ilyképen a képmutatás egészen általános lett, maig is tart és tőle még a jobb elemek sem szabadulhatnak.»**)

Abdulláhi lelke mélyén már nem is a *mahdi-világ* beteljesítőjének, hanem *szultánnak* érzi magát. Sőt családi politikát folytat; dynastiát akar alapítani. Az almohád mahdi utódai is ez útra tértek; az igaz, nem épen mindjárt a mahdi legelső utódja alatt. De idővel teljesen levetették a theokratia álcáját és odáig jutottak, hogy a mahdiság eszméjén alapult birodalom egyik fejedelme a szószékről szidta Ibn Tumartot, a mahdit, és kijelentette, hogy az almohád birodalomnak semmi köze hozzá. Vajon Abdulláhi idáig eljut, nem tudhatni. Nagyon kétséges, vajon lesz-e utóda, ki e lépést megtehetné.

Egyelőre azt a lépést már ő is megtette, hogy a mahdi-birodalom fejedelmi rangját a maga családja számára kösse le. Ezt leginkább úgy készítette elő, hogy a hatalmat a maga néptörzsének biztosította és a többieket az állam kormányzatára való befolyástól teljesen kiszorította. Igazi népvándorlást indított a Szúdán lakossága között. Saját véreit, azt az egész néptörzset, melyből kikerült, a bakkarákat, a legutolsó gyermekig a Szúdán legnyugatibb részéből kivándoroltatta és a Nilus mentén, a hol a mahdija politikai középpontja van,

*) Slatin, II. köt. 206. lap.

**) U. o. 209. lap.

telepítette meg; ők képezik hadserege zömét, közülük választja a távolabbi tartományok kormányzóit és intézőit; a nilusi néptörzseket pedig félreesőbb vidékekre vándoroltatja vagy veszedelmes háborúkba küldi, az elpusztulásnak teszi ki. A kire gyanúja van, kit nem tart teljesen megbízhatónak, kádijai által akasztófára küldeti. Legtehetségesebb és legbecsületesebb emberét, Ibráhim b. Adlánt, ki állama pénzügeit rendezte, halálra ítélte. Ép így bánik egész néptörzsekkel. A nilusi Battáhin-törzs összes embereit fölakasztatta, mert parancsolatának rögtön nem engedelmeskedtek; e tömeges kivégzés kegyetlenségét a Slatin könyvéhez (II. köt. 80. laphoz) mellékelte kép jeleníti meg. Mestere, a mahdi, családját semmibe sem veszi; szent ereklyékként őrzi rozoga tanyákon. A szent mahdi háremében tovább is elzárt női népség majd éhen halt, mert a khalifa nem gondolt élelmezésével. Azzal pedig nyíltan föllépett, hogy majdani utódjául, nem a mahditól kijelölt második khalifát, hanem saját fiát, Othmánt nevezte ki, miután első tanácsadójául sem a mahdi jelöltjét, hanem a saját testvérét, Szidi Jákubot, szemelte ki.

Ezzel azonban a pártvillongásnak is elhintette magvát a zsarolásoktól kifosztogatott nép között. Egyrészt a serifek (asráf), azaz a mahdi családjának pártja, másrészt a nilusi néptörzsek, kikkel saját törzstársai javára a legkiméletlenebbül bánt, ellenszegülést forralnak a zsarnok kormányzás ellen, melyet az erélyes khalifa nem fog már sok ideig kivégzések, vagyonkobozások és egyéb önkényes eszközökkel tartósan ellensúlyozhatni. Más okai is vannak a nép elégtelenségének, mely Slatin állítása szerint, már várva-várja azt a hatalmat, mely őket ez iga alól fölszabadítaná és mely tárt karokkal fogadna minden idegen hadsereget, mely a jelen rendszernek véget vetne. Épen oly kevés ellentállást fejtenének ki ellene, mint kifejtettek tizenöt évvel ezelőtt a mahdi ellen, ki őket az egyiptomi tisztviselők elviselhetetlen önkényétől szabadította föl. A nagy győzelmek mámora lassan-lassan kijózanodásnak ad helyet, mióta a khalifa tettei napfényre derítették, hogy nem igazi utóda a mahdi önzetlen törekvésének, hanem családja számára dolgozik és világi czélokért küzd. Csakhamar belátták, hogy nem jobbat cseréltek az egyiptomi uralom helyett. Hisz' Abdulláhi alatt országaik teljesen elszegényedtek, elpusztultak; a folytonos háborúk elfojtották a népjólét összes

forrásait; ferde rendszabályok elnyomták a kereskedelmet; Egyiptom elzárva előttük; nincsen se be- se kivétel; nemzetgazdasági tekintetben Abdulláhi uralma alatt a Szúdán teljesen tönkre jutott.*)

Még egy másik mozzanat is hozzájárult a népek kijózanodásához. Folyton növekedik a skepticismus magának a mahdinak igazsága ellen. Muhammed Ahmed azzal hitegette híveit, hogy a hagyomány jövendölése szerint negyven évre fog az ő uralma terjedni, ezalatt Egyiptomot meghódítja, az iszlám legszentebb városába bevonul velök, Szíriára is kiterjeszti jogarát, Jeruzsálemet hatalmába ejti, a hol Jézus az ő oldalán megjelenik és megöli a daddsált (Antikrisztus). Földi feladata bevégezése után Mezopotámia Kufa nevű városában fogja őt a halál utólérni.***)

A muhammedán hagyomány nem szúdáni mahdiról szól, hanem az egész muszlim világot alá vető és az azt elborító romlottságtól megváltó mahdiról. Muhammed Ahmed nem jutott tovább Khartumnál. A megjövendölt negyven év helyett összesen csak négy évig uralkodott. Vajon ő volt-e csakugyan az igazi mahdi? hisz nem teljesült rajta az, a mit az iszlám próphetái hagyománya az ily embernek osztályrészüln juttat! A kik a mahdi ellen nem élnek a szédelgés gyanuperével, azzal mentik ki, hogy ha nem is volt az igazi mahdi, hát ennek volt az előző hirdetője, evangelistája, az «ki a mahdi útjait egyengeti». Ilyennek tartják őt nem csak azon szúdániak, kik nem kételkedvén isteni missiójában, a mahdi hivatását nem látják benne beteljesedetnek, hanem a hívő iszlám tágas köreiben is hajlandók pályafutását e színben föltüntetni. A szúdániak nagy része, mely nem az iszlám történet-philosophiájával szemléli az eseményeket, hanem azon személyes áldozatok szempontjából, melyeket ő maga hozott a mahdi-lázadás elősegítésében, az önző Abdulláhi uralkodása alatt mindinkább belátja saját országának anyagi romlását és pusztulását és komolyan csalónak kezdi nézni a szent mahdit. S ha nem is mondják ki nyiltan meggyőződéseket — mert ezért menthetetlenül akasztófán lakolnának — bizalmas körben rebesgetik, suttogják, hogy talán impostornál nem volt

*) Ennek részleteit Slatinnál II. köt. 210—218.

**) Ohrwalder, 78. lap.

egyéb a dongolai dervis, ki az ő állapotuk nyugalmát hiúnak bizonyuló jelszavakkal fölzavarta. Igazat adnak a kairói ulemáknak, kik a mahdi pályája kezdetén a kormány unszolására egy fetvát adtak ki, melyben theologiai okokkal bizonyították a mahdi csaló voltát, különösen azt, hogy se személyében, se a föllépését kísérő körülményekben nem találhatók föl azon követelmények és ismertetőjelek, melyeket a hiteles muhammedán hagyomány az igazi mahdiról és föllépésének viszonyairól hirdet. A kormánynak oka volt az ulemákat e bulla kiadására unszolni. Joggal félt tőle, hogy a jámbor muhammedán lelkekre, még a Szúdánról éjszakra eső vidékeken is, hatást tehetne a dongolai dervis hirdetése. Hisz az uralkodó vallásos közállapotok, az idegen népek befolyása az élet minden viszonyaira, épen Egyiptomban nyujtanak okot a jámbor muhammedánoknak csöndes panaszra és szomorkodásra. Félő volt, hogy a távol Szúdánban ébredező népmozgalom a Nilus éjszakibb vidékén is megkapja a lelkeket. Sok kellemetlenséget okozott az a körülmény, hogy a mahdit hirdető számtalan hagyomány között akadt olyan is, mely «a jó útra vezérelt «föllépésében a Szúdánnak tényleg előkelő hivatást tulajdonít; mely egyenesen azt hirdeti, hogy majdan a Szúdánból kerül ki a várva-várt megváltó (al-mahdi al-muntazar).*) Olyan hagyomány is van ugyan, mely ugyanezen hivatást Maghrebnek (Észak-Afrika nyugati részének) adományozza; ebbe kapaszkodtak meg a XII. században a marokkói mahdi hívei.**)

Abdulláhinak tehát nemcsak személyes irigylőiben, az eljárása miatt maga ellen fölbőszített nilusi néptörzsekben, a Szúdán gazdasági sülyedésétől előidézett általános nyomorúságban, hanem a hívei között mindinkább terjedő kételkedésben és kritikában is oly belső ellenségei támadtak, melyek

*) Nem al-muntaszar, mint Slatin könyvében e sokszor előforduló muhammedán műszó állandóan írva van.

***) E hagyományokat és keletkezések történetét bőven találjuk C. Snouek Hurgronje *Der Mahdi* című értekezésében, mely a *Revue coloniale internationale* 1886-iki évfolyamában és különnyomatban is megjelent, úgy mint ugyanazon szerző holland nyelvű essayjében (1889) *Een rector der Mekkaansche Universiteit*. Ebben azon ítéletet közli, melyet a mekkai főmufti, az iszlám történetéről szóló könyvében a szúdáni mahdiról nyilvánított.

nem csekély mértékben fogják megkönnyíteni munkáját Egyiptom tényleges gazdájának, az angolnak, ki most már elérkezettnek látja az időt arra, hogy a nyolcz évvel ezelőtt Toski mellett visszavert mahdistákkal ismét szembeszálljon. A határvonalon Firket mellett ez év június havában kivívott győzelme (úgy mint azóta Dongola elfoglalása) azt mutatja, hogy Hicks és Gordon szerencsétlen napjai óta alaposan haladt azon akadályok legyőzésében, melyek a Szúdánban előre nyomulása elé gördültek.

Kétségtelen, hogy azon alapos informatio is, melyet Slatin Rudolf könyvéből a mahdista-állam minden viszonyairól meríthetni, tényezőül szolgál azon cselekvés előmozdításában, melyre most az Egyiptom sorsát intéző hatalom készül.

Borosznó, július 20-án.

GOLDZIHÉR IGNÁCZ.

FRAKNÓI PÜSPÖK MŰVE A MAGYAR KIRÁLYI KEGYÚRI JOGRÓL.★)

Második közlemény. ★)

II.

A káptalani választások a XIII. században. IV. Béla és IV. Ince között az esztergomi érseki szék betöltése miatt 1252-ben és a zagyvári püspöki szék miatt ugyanily okból 1262-ben támadt viszály. A káptalani választás, az egyház helyzete, az exequatur, a kegyuraság Sziciliában. A káptalani javadalmak betöltése Magyarországon. A királyi apátságok és prépostságok betöltése. Kimeríti-e a legfőbb kegyúri jogot a pápákhoz való supplicatio és a királyi apátságok és prépostságoknál a bemutatás joga? A főpapi javadalmaknak a király által kezeltetése. A ius spoli. A reservatiók. A magyar püspökök 1338. évi emlékirata. Róbert Károly az egyházi javadalmak kezelését, mint a királyhoz tartozót, fenntartja a ius spoliával együtt. A kegyuraság gyakorlása Nagy Lajos alatt. A helyzet Zsigmond alatt. Az 1387. évi hitlevél. Az idegen bullások.

Az investitúra harczának megszűnése után nagyon természetesen a káptalani választások mindinkább érvényre jutottak. Ez áramlat önkényt érhetőleg hazánkban is terjedt, jöllehet nálunk a királyok és a szentszék között az a viszály, mely más országokban pusztított, ismeretlen volt.

Az esztergomi érseki szék betöltésénél 1204-ben, Ugrin érsek halála után a káptalani tagok, püspökök és király között az érseki székre választandó személy tekintetében bekövetkezett viszályról fentebb megemlékeztünk.

Bizonyos, hogy a tartományi püspökök is igényelték maguk részére a befolyást. Ezen befolyás megfelelt egyébiránt az apostoli korszakból eredő gyakorlatnak s megfelel az ma is a szentszék álláspontjának — mert az 1855. évi concordatum is kijelenti, hogy a legfőbb kegyúri jogot a király a tartományi püspökök tanácsának meghallgatásával gyakorolja.

Fraknói azt mondja, hogy arról, vajon a király mily

*) Az első közleményt lásd a *Budapesti Szemle* 238. számában.

állást foglalt el, a tartományi püspökök által kívánt befolyással szemben, az emlékek hallgatnak. Megjegyezzük, hogy magok azok az emlékek, melyeket ő idéz, tanúsítják, hogy a király, II. Endre, a püspökök állításait, melyek szerint a választásra joggal bírnak, hamisaknak (penitus falsa) jelentette ki.*)

A káptalani választásnak érvényre emelése körül a pápák a lehető legnagyobb erőfeszítést fejtették ki mindaddig, míg más irány nem jutott érvényre és a javadalmak betöltési jogát a választásoknál előforduló viszályok elhárítása, a szent szék jogainak terjesztése és a curia jövedelmeinek gyarapítása végett is minél nagyobb mérvben magok számára biztosítani nem sikerült.

Fraknoi számos esetet idéz, melyek a főpapi székek betöltésére világot vetnek.

III. Honorius, midőn Tamás esztergomi érsek elhalálása után a káptalani tagok két választás alkalmával sem tudtak megegyezésre jutni, a három közül, kik közt a szavazatok megoszoltak, egyet sem erősített meg, hanem 1226-ban Róbert veszprémi püspököt nevezte ki érsekké.

Ennek halála után IV. Béla cancellárja, Mátyás vácsi püspök választatott meg; de mivel nem szabályosan történt a választás, IX. Gergely saját hatalmából tette Mátyást Esztergomba érsekké.

Nevezetes Vancsai, esztergomi érsek, esete. Midőn őt IV. Incze bibornokká nevezte ki, lemondott az érsekségről. Helyette a káptalan Benedek kalocsai érseket választotta meg s a választást Vancsai a pápa nevében megerősítette.

Vancsai azonban megbánta a lemondást s kivitte Inczénél, hogy őt az érsekség administratorává nevezze ki. Ennek ellenében azonban IV. Béla kijelentette, hogy ő, a káptalan és az ország főméltóságai és lakosai mást, mint Benedeket, érseknek el nem ismernek.***) E nyilatkozatban, Fraknoi szerint, az a fölfogás talál kifejezést, hogy fordulhatnak elő esetek, mikor a király és a választó káptalan feljogosítottnak tekint-

*) Knauz: *Monumenta*. I. 176. l.

**) Nec nos, nec Capitulum strigoniense, nec Barones, nec cæteri homines Regni nostri in aliquem alium consentimus, etsi quisquam quantacunque dignitate præfulgens, etiam si Angelus aliud suggesserit. (Október hó.)

heti magát a pápától kinevezett főpapot visszautasítani. Kiegészítjük a tényállást. Béla újabb sürgetést is írt (1252. május), melyben hivatkozik arra, hogy az esztergomi érsek az első az egyházi és a világi főurak közt, ki neki az ország minden nehéz és titkos ügyeiben tanácsot és segítséget nyújtani van rendelve, kinek jelenlétét nem nélkülözheti. Figyelmezteti a pápát, hogy a hatalom teljességénél fogva mindent tehet. De csak azt kell tennie, mit jogosan tehet. Nem szabad onnan erednie az igazságtalanságok alkalmának, honnan a jogok származtak, a nép és Isten szavára hivatkozva mondja, hogy ha a pápa nem enged, nem csak a király, hanem az Isten akaratának is ellenáll. *)[^] A pápa engedett.

Benedeknek 1261-ben bekövetkezett halála után az egyhangulag megválasztott Fülöp zágrábi püspököt IV. Orbán pápa egyelőre csak administratornak ismerte el.

IV. László kiskorúsága alatt Erzsébet királyné a káptalan többségétől választott Benedek aradi préposttal szemben Miklós erdélyi prépostot helyezte az esztergomi érseki székbe. IV. László azonban utóbb Benedeket mégis elismerte, majd ennek halála után ismét Miklóst helyezte az esztergomi érsekségre a káptalan ellenében, mely Péter, veszprémi püspököt választotta.

A pápa ekkor az érseki szék betöltését magának tartotta fön­n és az érsekség javait kiküldött legatusa által igazgattatta, mígnem 1279. júniusban Lodomér váci püspököt nevezte ki esztergomi érseknek.

Merani Bertoldot, Gertrud királynénak káptalani választás útján a kalocsai érseki székre emelt öcsését, a pápa nem erősítette meg, hanem egyelőre az egyháziakban és a világiakban az érsekség kormányzásával bizta meg, sőt minthogy a canonoktól követelt kor és tudományos képzettség hiányát a a salzburgi érsek által teljesített vizsgálat igazolta, a pápa a választást nem erősítette meg. «Azonban a sürgős szükség és a nyilvános haszon miatt» másfél év múlva a pápa a meg­erősítésre mégis csak reá állt.

*) Omnis Clerus, princeps et populus, tam pauperes, quam divites, a majori usque ad minorem petunt et desiderant . . . Benedictum in Patrem et pastorem Ecclesiae strigoniensis promoveri, et ut laicaliter, seu vulgariter loquamur, populi et vox Dei, et fama vulgi, speciem obtinet Prophetiae.

A püspöki székeknél a megerősítés az érsekeket illetvén, ezeknél a pápai befolyás érvényesülésére kisebb alkalom volt, de viszály esetén mégis Róma elé kerültek e székek betöltésének esetei is, sőt maga IV. Béla fordult a pápához 1245-ben, midőn az ő hozzájárulása ellenére a veszprémi káptalan Zeland mestert választotta meg püspökké s az esztergomi érsek őt megerősítette. Béla egyúttal panaszkodott a többi főpapok ellen is, kik a «kik a király jogait és szabadalmaikat tetszésök szerint csorbítják».

Incze pápa ki is jelentette, hogy a főpapok választásánál a király beleegyezése kikérendő. *)

A zágrábi püspökségnek 1262. évi betöltése körül támadt viszály rendkívül elmérgesedett. A pápa a választás eredményének el nem fogadása után Timótot, zalai főesperest nevezte ki, a káptalan pedig IV. Béla hozzájárulásával az új választásnál Farkas mesterre adta szavazatát. IV. Béla a pápai székeknek nem engedett s kiméltlen nyilatkozatokat tett 1265-ben úgy küldöttje, Demeter, esztergomi kanonok, mint az országnagyok által, kiknek levelét azonban a pápa a bibor-nokok előtt fölolvastatni nem engedte. **)

IV. Béla nem ismerte el Timótot előbb, míg Farkas a győri püspöki székre nem emeltetett. ***)

A XIII. században tehát az előadottak szerint a főpapi székek betöltésére nézve a helyzet a káptalani választás, sokszoros viszályokkal a káptalani tagok között. A királyi befolyást azonban, mely tulajdonképen a kinevezéssel egyenlő értékűnek tekinthető, biztosította az, hogy a választás csakis a király által kijelölt és elfogadott egyénre eshetett.

Az ezen századi püspöki szék-betöltések jellegét továbbá az is alkotja, hogy a pápák részéről megvolt már ekkor, mint említettük, az a törekvés, hogy a választással szemben saját hatalmukból töltsék be a püspökségeket.

Sicília hűbére volt a pápának, és még sem volt állam, mint Sentis mondja, *) melyben oly korán és oly nagy mérték-

*) In electionibus pontificum assensus regius debeat postulari. Theiner, I. 193.

**) Quas tamen legi publice non permisimus, quia nec tuam, nec alterius poterant causam instruere sine juris suffragio, solam injuriam continentes. (Theiner, I. 281.)

***) Fraknói 37. l.

ben kifejtett volna a királyoknak a főpapi javadalmak betöltésére vonatkozó joga, mint épen Sicziliában.

IV. Adorján és I. Vilmos király beneventi 1156 évi egyezménye biztosítja Rómának a fölszentelés és látogatás jogát, megállapítja a főpapok szabad választását akként, hogy a papok alkalmas egyénben egyezzenek meg, azt titokban tartásuk, míg a királynak meg nem nevezték és ki nem jelölték; ha a választott nem a király árulói vagy ellenségei közül való, vagy különben nem gyűlöletes, vagy más ok nem forog fenn ellene, beleegyezését fogja adni.

III. Cölestin pápa alatt Tancreddel kötött concordatum ugyancsak a szabad választást biztosítja.***) Constanza császárnéval (+ 1198), II. Frigyes anyjával abban történt a megállapodás, hogy az egyház üresedése a királynak bejelentessék a választás előtt. Midőn Frigyes letétele után a pápa a francziák kezébe adta Sicziliát, a választások szabadsága olyképp köttetett ki, hogy a királyok még a jóváhagyásról is lemondtak. (1265.)***)

Mind e concordatumok, mind e megegyezések azonban hiába valók voltak. — A Normannok, a Hohenstaufok, az Anjouk szabadon, önkényesen töltötték be a főpapi javadalmakat.

II. Frigyes császár fölött a lyoni zsinat (1245) törvényt ült, kiátkozta, országaitól megfosztotta. Ez azonban Siczilia egyházának békét nem hozott, sőt Frigyes fiai alatt a szent-szék az egyház felszabadítására keresztes hadjáratot hirdetett.

Az országra és egyházra egyaránt nyomasztó francia zsarnokságnak 1382-ben megszüntetése után Aragoniai Péter, kit Siczilia lelkesedéssel fogadott királyának, foglalta el a trónt. De nem tarthatta magát soká. Egyházi átokkal sújtva és a francziáktól legyőzve 1285-ben halt meg. Egyik fiának, II. Frigyesnek sikerült a pápa és a francziák ellenében magát a sziget birtokában úgy megerősíteni, hogy census mellett VIII. Bonifác (1303) reá bízta élte fogytáig tartó hűbér gyanánt a Trinacria névre keresztelt szigetet az egyház szabadságainak kikötése mellett.

*) I. m. 100 l.

**) U. o. 81 l. 252 l.

***) U. o. 88 l.

Pápák, ellenpápák, királyok, ellenkirályok, a főurak és városok harcrai, az egyház, az ország elnyomása, a fejedelmek kiátkozása, a szigetnek egyházi tilalom alá vétele oly viszonyokat hoztak létre, melyek az országot a pusztulás szélére juttatták. Az állapoton nem segített XI. Gergely és III. Frigyes s nápolyi Johanna között 1372-ben kötött s az egyház szabadságait biztosító új egyezség sem, melynek alapján Frigyes Trinacria uralmával mint hűbéres investáltatott.

III. Frigyes örököse leánya Mária volt, kinek férje gróf Montblanc Márton, VII Kelemen ellenpápa híve, 1392-ben a szigetet uralma alá vetette s a főurak hatalmát megtörte, de egyuttal érvénytelennek nyilvánította a III. Frigyesrel létrejött concordatumot is. Belenyugodott ugyan abba, hogy a szicíliaiak IX. Bonifác pápához engedelmesek maradjanak, de hozzátette, hogy a koronához bármi módon tartozó egyházi javadalmakra vonatkozó jogai és kiváltságai sértetlen maradnak.*) Kijelentette, hogy a püspöki székek betöltése felségjogon (regia auctoritate) történik. Hivatkozik indultumokra, melyeket XIII. Benedek (Luna Péter) ellenpápától tényleg nyert. Hivatkozik a kegyurasági jogra, mely őt az egyházaknak elődei által való alapítása és megadómozásából kifolyólag megilleti. Jogát tehát hármassal: pápai indultumokból, a regaliából és a patronátusból származtatja.

A sziget 1412-ben Castiliali Ferdinánd birtokába jutott s ez időtől fogva Spanyolország politikailag, gazdaságilag, egyháziilag teljesen sülvedésre jutott tartományává vált.

II. Ferdinánd alatt, kit atyja már 1468-ban Szicilia királyának ismertetett el és koronáztatott meg, jutottak a koronának az egyházra vonatkozó előjogai teljes alkalmazásra. Ennek magyarázata, úgy mint más országokban, abban a körülményben fekszik, hogy a szigetnek meghódításával a normannok Szicilia egyházait gazdag adományokkal látták el s ekként a főpapokat a hűbéres ország első és legjelentékenyebb közegeivé tették, kiknek az ügyek elintézésében a főszerep jutott, majd az alkotmány fejlődésével az ország három rendének alakulásá-

*) *Salvis semper juribus, præeminentiis ac prærogativis regalibus in prælatiis, dignitatibus, beneficiis pertinentibus regie coronæ quovis modo. — Sentis. 92 l.*

val a három rend (brachia) között az elsőt a főpapok képezték s Palermo érsekét illette az elnökség a parlamentben. A főpapok, úgy mint a főurak, hűbéri esküt tettek a király kezeibe, állami hivatalokat viseltek s polgári és büntető bíróságot gyakoroltak javadalmaikon. A lyoni zsinat eltiltotta ugyan a hűbéri esküt azoknak, kik regaliákkal nem bírtak, de ez intézkedés később szelidítettett*), Alfons király (1416—1458) pedig a hűbéri viszonyt minden magasabb főpapi állásnál híztosította az által, hogy a hűbéri eskü letételétől tette függővé a püspökök**) és apátok kinevezésére s investitúrájára vonatkozó királyi executoriák kiadását.

Mint említettük, igen korán képződött ki Sicziliában a királyoknak az egyházi javadalmak betöltésére vonatkozó joga. Midőn a főpapi székeknek a káptalani választások útján való betöltése terjedni kezdett, ez a Hohenstaufok alatt érvényre jutni még sem tudott. Az 1372-ben kötött és fent már idézett egyezmény biztosítja ugyan még egyszer a szabad választást, de már itt a kegyuraság említettik, melyre a XV. és XVI. század canonistái — mint Sentis mondja, a fejedelmek általános betöltési jogát támasztották.***) De bár a választásnak némely nyomai egész a XVI. századig is fennnyulnak; bár még a pápai reservatiók is egyidőre érvényre tudtak emelkedni, a királyok a kinevezési jogra tartottak igényt az összes püspöki székeknél és ez igényt Márton királytól kezdve az exequatur által biztosították. Utódai, jelesen nagylelkű Alfons, határozottan a kegyuraságra hivatkoznak és szabadon adják az egyházakat, melyeket a pápák újra adományoznak reservatio czimén, de a királyok a pápa kinevezetteinek a javadalom elfoglalását meg nem engedik.

A törvények és a parlament határozatai az†) idegeneket kizárják Siczilia javadalmaiból, hogy megakadályozzák a pápai reservatiókat, melyeket Alfons király pragmaticája 1418-ból határozottan eltilt, sőt Alfons 1420-ban az idegen javadalmakat ki is üzette. Mindezen intézkedések a királyi kegyuraság

*) Sentis 97 l.

**) U. o.

***) I. m. 100 l.

†) Sentis 101 l.

jogára alapíttatnak, mely jog a királyt mindazon püspökség és javadalom felett megilleti, melyek fejedelmi javadalmazással láttattak el.

A pápák ha nem is szívesen, idővel mégis elismerték a királyok betöltési jogát. VIII. Innocent, kath. Ferdinándnak engedett betöltési jogot, mely II. Gyula indultumánál fogva minden cathedralis és társas egyházra — és pedig a várományok adományozásával együtt — kiterjedt. VI. Adorján a királyok betöltési jogát, mint a kegyuraság folyományát világosan elismerte. Ez intézkedést VII. Kelemen a császárnak erőszakoskodásai miatt visszavonta ugyan, de a kötött új concordatum a korábbi indultumokat megerősítette, sőt kiterjesztette, a mennyiben az újonnan szerzett területeken is, hol kegyuraság még fenn nem állt, e jogot, melyet a pápai reservatiók és betöltési mandátumok meg nem szoríthattak, a császár és utódai részére elismerte. — A császári jogra nézve netán még támasztható kételyeket 1536-ban III Pál pápa bullája szüntette meg.*)

A megüresedett javadalmak jövedelmei a kincstárt illeték, az elhalt főpapok hagyatékát a királyok foglalták le, a királyi exequatur kiadását, mely eredetileg a pápa által kinevezett főpapok birtokfoglalásának megakadályozását s a királyi kegyuraságnak minden püspökség és apátság betöltésére vonatkozó biztosítását czélozta, rendkívül nagy illetékek fizetéséhez kötötték.

Ha még figyelembe vesszük, hogy az egyházi téren a királyok, mint legatus natusok, oly kivételes hatalmat gyakoroltak, mely a pápai joghatóságnak a római széktől való elszakítását és a sicziliai királyokban önállóvá tételét**) jelentette, mibe azonban a pápák, nagyon természetesen, bele nem nyugodhattak, akkor képet alkothatunk arról a helyzetről, melyben a katolikus egyház Sicziliában volt.

Sokáig időztünk Sicziliánál, de talán nem volt fölösleges. Követségi jognak örvendtek egyaránt István, és Roger.

Sicziliában Magyarországra, Angliában pedig Magyarországra és Sicziliára hivatkoztak. Canterbury érseke, Tamás azonban a sicziliai és magyar példát utánzásra méltónak nem találja, mint ezt Sentis idézi.***)

*) U. 103 l.

**) U. o. 129 l.

***) Sentis 74 l. Becket Tamás levele III. Sándorhoz: Frustra

Indokoltnak látszott Szicziáival tovább foglalkozni azért is, mert ha magyarzatát találjuk ez országban, mely 1788-ig a pápa hűbérese volt, azon közvetlen befolyásnak, melyet a főpapi székek betöltésére a hűbéres királyok gyakoroltak, még inkább érthetővé válik, hogy e befolyásról, a kegyúri jogról, melynek a sicíliai fentebb ismertetett viszonyokkal összehasonlítására a későbbi századok is alkalmat szolgáltatnak, semmi esetre sem mondhattak le a magyar királyok, kik az államot kereszténynyé tették, kik az egyházakat alapították, kik azokat javadalmakkal ellátták, kik a főpapokat az ország első tanácsadói és főhivatalnokaiávé tették.

De térjünk vissza Fraknói püspök művére s a kegyuraságnak az Árpádok alatt való nyilvánulására.

* * *

A főpapi székek betöltése körül az árpádházi királyok alatt követett gyakorlatnak ismertetése után nem lehet hallgatással mellőzni azt a kérdést, hogy miként történt a javadalmak betöltése a káptalanoknál.

Fraknói beismeri,*¹) hogy ez a királyokat illeti, és hogy ha adatok vannak arra, hogy a káptalani javadalmakat az illető főpap töltötte be, mégis «alig merülhet fel kétség az iránt, hogy már ebben a korban is a főpapok nem állásukból kifolyólag, hanem királyi felhatalmazás alapján gyakorolták ezt a jogot».

Fraknói szerint csak 1440-től maradtak fenn kiváltságlevelek, melyekben a királyok a káptalani javadalmakra vonatkozó kegyúri jogaikat főpapokra ruházzák, de már Zsigmond 1397-ben Kanizsai esztergomi érseknek engedi át a káptalanban a stallumok betöltését.

A mi a királyi prépostságokat és apátságokat illeti,**²) Fraknói azt mondja, hogy a prépostok és apátok megerősítése

nobis, auctore domino, Siculorum et Hungarorum proponuntur exempla, quæ nos in die iudicii minime excusarent, si tyrannorum barbariem præferremus apostolicis institutis et sæcularium insolentiam potestatum crederemus formam potius esse vivendi, quam testamentum æternum confirmatum sanguine et morte filii Dei.

*¹) 39, 25, 23. l.

**²) Ugyanott 23. l.

a XII. század végeig az esztergomi érsekhez tartozott, de Imre mintegy concordatumot kötve III Inczével, a megerősítést a pápához tartozónak nyilvánította, maga részére pedig a beleegyezés megadását vagy megtagadását tartotta fönn és innen-túl a pápának mutatták be a királyok az általok kijelölt egyházi férfit. III. Incze pápának 1202-ben kelt levele szerint nem tagadható Imre királynak az a kijelentése, hogy a királyi prépostságok a temporaliákban közvetlen a királyhoz, spirituáliákban pedig a pápához tartoznak,*) minél fogva azt kérte, hogy a canonilag választott prépost megválasztatásának megerősítését az apostoli széktől a királyi beleegyezést igazoló levéllel ellátva személyesen vagy küldöttje által eszközölje ki. A pápa ez alapon utasította is az érseket és püspököket, hogy e prépostságokra, melyek közvetlenül hozzája tartozóknak állíttatnak, jogot ne tartsanak.**)

III. Innocent azonban 1203-ban megváltoztatta ez intézkedését az esztergomi érsekre nézve. Arra hivatkozván ugyanis, hogy Imre királynak némely apátságokra és királyi prépostságokra tett jelentése szerint azok a világiakban hozzá, a lelkiekben pedig a pápához tartoznak, az ő kérelmére adta ki a fentebb idézett levelet. Jób érsek azonban élő szóval azt adta neki elő, hogy a királyi apátságok és prépostságokban az esztergomi egyházhoz tartozik az egyházi joghatóság. Incze ennél fogva elrendelte, hogy az esztergomi egyháznak egész Magyarországon alávetett királyi prépostságok tekintetében az érsekre és utódaira első leveléből semmi sérelem ne hártassék.

Nem kis hézagot észlelünk Fraknóinak a kegyúri jog fejlődésére vonatkozó előadásában.

Fraknói mint megdönthetlen tételt állítja fel, hogy az egyházak alapítása, megadományozása, a püspökségek, apátságok, prépostságok élére a főpapok kinevezésének joga csakis Istvánt, és őt is csak mint személyi követségi jog illette meg, utódai azonban ily joggal nem bírtak.

*) Ugyanezt mondja III. Honorius is: cum constitutæ per Hungariam regales ecclesie in temporalibus regi et sedi apostolicæ in spiritualibus nullo pertineant mediante. Knauz: *Monumenta* I. 220 l.

***) Ad præposituras ipsas sicut ad nos asseruntur sine medio pertinere, manus illicitas nullatenus extendatis.

Miként vált tehát lehetségessé, hogy István utódai minde jogokat gyakorolták? Feltéve, (meg nem engedve), hogy mindenkor a káptalani választás volt érvényben, miként vált lehetségessé, hogy a választáshoz a király előleges vagy utólagos beleegyezése volt szükséges? Miként történhetett, hogy II. Géza kijelenti, hogy a pápa tekintélye és tanácsa nélkül a püspökök letételét vagy áthelyezését sem maga fogatnosítani, sem másoknak megengedni nem fogja és az érsekeknek, püspököknek, prépostoknak, apátoknak megtiltja, hogy a prépostokat és más egyházi személyeket javadalmaiktól igaz ok nélkül megfoszszak.*) Mi magyarázza meg, hogy a királyokat illette meg a káptalanokban a kinevezési jog? Min alapszik az, hogy «az árpádházi királyok udvaránál az a fölfogás volt uralkodó, hogy a királyi kegyuraság jogai és kötelességei nem szorítkoznak azokra az egyházakra és javadalmakra, melyek királyoktól alapítottak»,**) és mely felfogásnak IV. Béla 1263-ban kifejezést ad, midőn magát «Magyarország összes egyházai kegyurának» mondja és kijelenti, hogy «kötelessége az ő királyi gondoskodását az ország összes egyházaira kiterjeszteni».

Miként juthatott érvényre az a fölfogás (32 l.), hogy a király és választó káptalan följosítottnak tekintheti magát a pápától kinevezett főpapot visszautasítani?

Miként történhetett, hogy II. István lemondott 1169-ben arról, hogy a monostorok apátjait és prépostjait önhatalmulag mozdítsa el.***)

Miként lehetséges az, hogy a királyok a magánkegyúrak jogaira befolyást gyakoroltak, visszaélések esetén őket a kegyuraságtól megfoszthatták, azt másnak adományozhatták?

Miként történhetett, hogy a magánkegyurak e jogoknak másokra átruházásához a királyi megerősítést tartoztak kieszközölni?

Miként történhetett az, hogy a monostorok kegyurasága, a kegyuraságot bíró család kihaltával a koronára szállt s a pápa, III. Honor+) csak azt kívánta, hogy a kegyuraságot a

*) Fejér II, 181. Fraknói 19 l.

**) Fraknói 39 l.

***) Fraknói 19 l. Fejér II. 18. l.

+) Fejér III. I. 313., Fraknói 41 l. Quin imo ius ipsum ad

király ne világi uraknak, hanem ha ő maga meg nem tartja, akkor vagy az egyházmegye főpapjára, vagy pedig magára a monostorra ruházza.

Vajon következhetett-e mind ez egyszerűen abból a kegyurasági jogból, mely a királyra nézve a pápa irányában a püspökségek tekintetében egyszerűen a supplicatio és a királyi prépostságok tekintetében a bemutatás jogából állt? Azon kérévényezési és bemutatási jogból, melynek példáit a tudós szerző István korszaka után csak hosszú idő, majd két század múltán mutathatja föl?

Bizonyára nem.

A kegyurasági jog tartalmának többnek kellett lennie. Arányban kellett annak állani azzal a szolgáltatással, melyet a királyok az egyháznak nyújtottak; arányban kellett annak lennie azzal az állással is, melyet a főpapok az ország tanácsában és kormányzásában elfoglaltak, mint erre már IV. Béla IV. Inczét figyelmeztette, mert kétségtelenül megengedhetetlenek tűnt az föl, hogy egyrészt az ország kormányzására oly férfiak hivatassanak, kik a másik társaság, az egyház feje által szabadon nevezettek volna ki és másrészt a korona bőkezűségéből s vagyonából alapított egyházi javadalmak élvezetére oly egyháziak állíttathassanak, kiknek kiválasztására az alapító és adományozó fejedelem közvetlen befolyással nem bírt volna.

Mint fentebb mondtuk, a karok 1450-ben a királyi kegyuraságra, az ország szabadságára, kiváltságaira, törvényére, a hosszú szokásra hivatkoztak a javadalmak betöltése tekintetében. Meg kellett erősítve lennie a király betöltési jogának a pápai beleegyezéssel, azon kiváltsággal is, melyről V. Pius és Pál pápák mondják, hogy az sértetlenül áll fenn: *Ex privilegio apostolico cui non est hactenus in aliquo derogatum.*

Nem mondjuk azt, hogy a fejedelmek joga idővel változáson nem ment keresztül. Az állam, az egyház viszonyainak fejlődésével változásnak kellett beállania. A viszonyok tisztulása, a hatáskörök szétválása magával hozta azt, hogy István és utódai a katolikus egyház megalapításának nehéz és hosszú időn át tartó munkáját befejezván, vissza engedjék az egyháznak

manus tuas retineas aut ipsi ecclesiis, vel episcopo Dioecesano relinquantur.

azt a hatáskört, melyet bár a szentszék tekintélye alatt gyakoroltak, mégis az egyházhoz tartozott. Az az elv, az a szabály azonban sértetlenül fentartandó és megőrzendő volt, hogy a királyok buzgósága által megalapított keresztyén egyház főpapjainak kinevezése körül a királyokat közvetlen befolyásnak kell megilletni, egyrészt azért, mert a főpapi javadalmak a fejedelem, a korona adományaiból s bőkezűségéből állanak fenn, másrészt azért, mert a főpapok a király első tanácsosai, az ország első hivatalnokai. Az elvnek, a szabálynak gyakorlati alkalmazása az időknek változó viszonyaihoz, körülményeihez képest szintén változást szenvedett. A szentszék jóváhagyásának föltételezése mellett a királyoknak majdnem önálló intézkedése idők folytában a káptalani választások által, majd később a pápai reservatiók által nyert az alkalmazásban módosulást.

Azt az elvet, azt a szabályt azonban, hogy a királyokat a betöltésre vonatkozó jog minden körülmények közt megilleti, királyaink és az ország rendei sértetlenül fentartani s megőrizni soha el nem mulasztották. A káptalani választások mellett is teljesen meg lehetett ez elvet őrizni, még ha azok Európaszerte is és így Magyarországon is annyira elterjedtek, hogy azokat többé kivételnek, mint ezt Virozsil állítja, mondani alig lehet. Királyaink jogának fentartása a szabály, az ennek sérelmével járó intézkedés a kivétel, nem pedig a bizonyos időn át a körülmények befolyása alatt majdnem általánossá vált káptalani választás.*)

Megemlékezhetünk még egy-két szóval arról is, hogy épen úgy, mint más országokban, nálunk is érvényre jutott az a gyakorlat, hogy a főpapi javadalmak megüresedésével az azokhoz tartozó birtokok kezelését a királyok magoknak tartották fenn. II István azonban kijelentette, hogy a megüresedett javadalmak kezelését egyházi férfiakra bizza, kik a jöve-

*) A káptalani választásokat, a pápai kinevezéseket Virozsil a szabálytól való kivételeknek mondja *qui ex peculiari causa velut exceptio a regula, communi nominationis juri Regum nil derogant et omnis interventio sedis apostolicæ ejusque legatorum in specialibus casibus aut ex consensu regum expresso vel tacito aut alia causa sontica, in sensu efiaiti illius Martini IV pontificis ad Ladislaum IV regem Hung. prolati interpretanda est: Non est, inquit, intentionis ecclesiæ, in jura celsitudinis regalis obrepere*» Virozsil. *Juris publ. regni Hung. Specimen alterum.* 15. l.

delmeket egyházakra, szegények, özvegyek, árvák segélyezésére fordítsák. Ily irányú törvényt hozott a budai 1298. évi országgyűlés is, míg ezzel ellentétben Róbert Károly kijelentette, hogy a javadalmi birtokok megőrzése és kezelése régi királyi jog alapján a királyokhoz tartozik.

A mi az egyházi javadalmások halála után hagyatékuknak elfoglalását illeti, Fraknói szerint a *jus spoli*-nak nálunk a XIII. század 3-ik negyede előtt nyoma nincs. És elszigetelt eset, hogy a szepesi főispán a szepesi plébánosoknak 1274. évi panasza szerint a plébánosok hagyatékát önkényesen lefoglalja, mitől IV. László a főispánt eltiltja, mert ez «az egyház szabadságaival, a joggal, a szokással (sicut et moris est ecclesiasticæ libertatis) ellentétben*) áll».

Fraknói úgy véli, hogy a *jus spoli*-t valószínűleg III. Endre kívánta behozni, mert ez ellen az 1298. évi országgyűlés cikket alkotott.**)

A *jus spoli* bizonyos mérvben ma is fennáll. Lehet egészen jogosan vitatkozni azon, hogy a korona adományából származó javadalmak haszonélvezetében levő főpapoknak e javadalom élvezetéből eredő hagyatékára a korona joga fentartassék-e vagy sem.

A törvényezikk éle egyenesen a király ellen fordul, mondja Fraknói. Ez nagyon természetes. A király ellen is, mert a törvény még más bárkiről is szól. A törvény «hangjával elárulja, hogy új visszaélésről van szó», említi még fel a tudós főpap. A hangból ezt következtetni még sem lehet. Századokon át ugyanaz történt, századokon át hozhattak volna a rendek törvényt, hogy a király úr ne foglalja le a főpapi hagyatékokat. A törvény éle és «hangja» a visszaélés új voltát nem lenne képes igazolni.

Fraknói szerint a hiveket a választásból nem az egyház, hanem a fejedelmek zárták ki.***) A tényállás az, hogy a hivek választási jogának megvédése mellett az egyház épen nem foglalt állást, annival kevésbé, mert a hivek kizárását a viszonyok hozták magokkal. Midőn pedig azután a káptalani választások

*) Fraknói 19., 42. Fejér II. 181. és nem 277. l. Ez nyomdahiba.

***) Fraknói 43., 44. Fejér V. II. 177.

****) 16. l.

jutottak érvényre, a választás megszüntetésére magok a pápák törekedtek s abból a választókat kizárni iparkodtak.

Itt Fraknói szelidebb kifejezést használ *) mint a fejedelmeknél. «A pápák, abból a fölfogásból indulván ki, hogy az egyház fejét illeti meg . . . a javadalomadományozás jogát a közvetlen egyházi hatóság és a kegyurak mellőzésével magok részére vették igénybe.»

Bekövetkezett ez Magyarországon is. Fraknói szerint az első ismert eset 1225-ben fordul elő. III Honor saját káplánját nevezte ki aradi préposttá s kérte a királyt, hogy bár a királyi prépostságokban az adományozás joga a szentszéket illeti, a királyhoz pedig a bemutatás joga tartozik, a kinevezést hagyja mégis jóvá, mert ebből jövőre semmi hátrány a király jogára háramlani nem fog. A király azonban a pápai kinevezéshez hozzájárulását nem adta.

A XIII. században később mind sűrűbben fordul elő, hogy a pápák az adományozás iránt magok közvetlenül intézkednek s jellemző példa erre az, hogy a Kun László alatt az egyházra nézve bekövetkezett szomorú helyzet javítása végett követül küldött fermói püspököt, Fülöpöt, a pápa fölhatalmazta, hogy 115 papnak javadalmakat adományozhasson.**)

Utóbb a pápák nemcsak esetről esetre, hanem rendszeresen és előre fentartották magoknak bizonyos javadalmaknak bizonyos körülmények közt eszközzendő adományozását. A kivételekből szabályt alkottak és e szabály határait mindinkább tágították, úgy, hogy a királyok és a káptalanok joga a főpapi székek betöltése körül a reservatiók által mind szűkebb korlátok közé szorítottak.

«Az általános reservatiók természetszerűen hazánkra is érvényesek voltak», mondja Fraknói. Ennek kellő bizonyítékait azonban nem látjuk.

Azt a szabályt, azt az elvet, hogy a szentszék tetszése szerint szüntetheti meg a káptalani választást, tetszés szerint szüntetheti meg a főpapi kinevezésekre vonatkozólag a királyoknak befolyását, az ő kegyúri jogukat, kimondottnak nem látjuk; annál kevésbé találjuk ezt a magyar királyok részéről elfogadottnak.

*) 44. l.

***) Fraknói 46. l.

Akkor, midőn az államhatalom nem képes, vagy akaratlan nem bír megvédeni és biztosítani azokat az érdekeket, melyek megvalósítása az állam célját képezi; midőn az állam jogbiztossági érdekeinek föláldozásával a főpapi javadalmak kárára egyszersmind az egyház javát is veszélyezteti az egyházak élére nem alkalmas vagy méltatlan személyek állításával, távolról sem ütközünk meg azon, sőt inkább csak helyeselnünk kell, ha ily körülmények között a szentszék közvetlen intézkedései által iparkodik az egyház javát megvédeni ott, hol a világi hatalom az állam és egyház érdekeit cserben hagyja. — Állam és egyház szomorú helyzetét világítják meg a reservatiók. Csakis a zavart viszonyok — melyek közt különös intézkedések váltak szükségessé az egyház érdekeinek megvédésére — magyarázzák meg és indokolják a reservatiókat, de nem indokolják azt, hogy a szentszék szabad tetszése szerint szüntesse meg a királyoknak azt a jogát, melynél fogva az általok alapított és megadómanyzott egyházak főpapjainak s a főpapok személyében egyszersmind az állam első rendjét képező főurainak és főhivatalnokainak kinevezésére közvetlen befolyást gyakoroljanak.

Értjük azt, hogy ha rendkívüli körülmények közt, vagy épen a király kívánságára, mint XXII. János 1332-ben a győri püspökségnél, tekintettel a német és cseh szomszédságra, a szentszék magának reserválja*) a betöltést. De, hogy a kivételt a szentszék szabálynak állítsa fel, s azt, mit rendkívüli körülmények és az állam és egyház magasabb érdeke kívántak, azt a pápa szabad tetszése egyszerű önkénynyé változtassa és a fejedelmet a kinevezésnél okvetlenül megillető befolyást ott, a hol, és akkor a mikor neki tetszik, megszüntesse, azért, hogy a pápa, mint mondja «secundum cor nostrum» válaszsza ki a neki tetsző személyt és fenntartsa magának a pécsi, majd a nyitrai püspöknek, a spalatói, a kalocsai érseknek, a szerémi, zágrábi püspöknek és az esztergomi érseknek: a király főkanzellárjának kinevezését is, ez már csakugyan megengedhetetlen.**)

*) *Ecclesia ipsa in regni sui finibus constituta et alemannis et boemis contigua et vicina existit et propterea cupientes . . Theiner I. 553 l. A betöltést azonban még sem a pápa eszközölte.*

***) *Theiner Monumenta I. K.*

És mit szóljunk arról, ha pápai követek jönnek Magyarországra s mint biztosok magok kezébe veszik az egyházi javadalmak fölött való rendelkezést és azon az állam kormányzására is nagy súlylyal bíró jogokat, melyek a királyokat, a káptalanokat illetik, tetszés szerint magoknak tartják fenn? Rendkívüli viszonyok rendkívüli eszközöket, különös intézkedéseket tesznek szükségessé. Értjük és megmagyarázzuk azt, hogy az egyház súlyos helyzetében közvetlen iparkodott a szentszék megtenni azt, mit az első sorban hivatottak elmulasztottak. Ámde ebből létező jogok megszüntetésére következtetni nem lehet. Ez fennálló jogok megszüntetésének alapjául nem szolgálhat.

Midőn Gentilis bibornok pápai követ 1308-ban Magyarországra jött, az egyházi javadalmak hosszú sorozatának betöltését magának reserválta,*) majd az elnöklete alatt 1309-ben tartott budai zsinaton a főpapi választási eljárást szabályozta azon esetekben, midőn a választást a reservatio nem zárta ki. De megszüntethette Gentilis a magyar király jogait? A Fraknói által felhozott az a körülmény, hogy a zsinati végzések a királyi kegyúri jogot, a király hozzájárulásának kikérését nem említik, bizonyítékul a király jogai ellen nem szolgálhat.

A Fraknóitól felemlített esetek egyikében, az 1317 évben megüresedett boszniai püspökségre XXII. János a káptalani választás mellőzésével Róbert Károly gyóntatóját és a szentszékhez küldött követét, Péter dominikánust, majd néhány héttel később a kalocsai érseki székre szintén a káptalani választást tekinteten kívül hagyva, László, Ferencz-rendi szerzetest nevezte ki.

Fraknói másik két esetet is felemlít. Az erdélyi káptalan a püspöki székre 1319-ben az egyházi rendeket még fel sem vett s a kánoni kort el sem ért András prépostot, az esztergomi káptalan pedig 1321-ben az esztergomi érsekségre Boleszlo lengyel herceget választotta. E választásokat a pápa a szabálytalanságok miatt megsemmisítette ugyan, de a választottakat mégis kinevezte.

*) Collationi ac provisioni nostre, auctoritate qua fungimur felicis recordationis domini Benedicti pape XI., qui dum in minori officio constitutus, in prefatis regno et partibus legationis officio auctoritate simili fungeretur.

Mindezen esetekben a kinevezés a király ajánlására történt, kinek ajánlását az okiratok igazolják vagy pedig azt — tekintettel az illető személyek viszonyára — kétségtelenül feltehetjük.

Ha pedig nem így történt volna, akkor a példák egyszerűen azt igazolják, hogy a pápák különböző indokoknál fogva a káptalani választások megszüntetésére törekedtek, mint ez egyébiránt kétséget épen nem szenved.

Ennek világos példája az az eset, midőn a pápa 1322-ben a király tudta nélkül az Olaszországba áthelyezett Ágoston püspök helyére, Zágrábba, Jakab francia dominicánust nevezte ki. A király a kinevezést — daczára, hogy Jakab szerzetes az ő nővérének, Magyarországi Clémence, francia királynénak gyóntatója volt, — visszautasította.

Egyrészt reservatióknak azokat a kinevezéseket, a melyek a király kívánságára történtek, tulajdonképen nem tekinthetjük, másrészt azonban az ország érdekei szempontjából megengedhetetlennek tartjuk, hogy a pápa a püspöki javadalmak betöltése, a javadalmasoknak letétele, áthelyezése, kinevezése tekintetében szabadon, a király hozzájárulása, beleegyezése nélkül járhasson el. Ily eljárásba semmi király sem nyughatnék bele, legkevésbé akkor, midőn az egyházi javadalmasok a korona bőkezűségéből birják javadalmukat és egyszersmind az ország közigazgatásának első tényezői közé tartoznak.

Teljesen értjük azt, ha Róbert Károly tiltakozott az ellen, hogy a zágrábi püspököt a pápa áthelyezze Olaszországba s helyébe Franciaországból hozzon más püspököt. A reservatióknak egy helyes indoka lehetett. A kinevezéseknél, a választásoknál elharapódzott visszaéléseknek orvoslása. Nem azonban a pápák hatalmának terjesztése, a curia jövedelmeinek gyarapítása.

Fraknoi szerint a király a pápák reservatióit és a káptalanoknak választási jogát elvben soha sem vonta kétségbe, elméletben soha sem támadta meg, de tényleg csak akkor respectálta, mikor az ő szándékaival és érdekeivel összhangzó módon gyakorolták. Hozzá tehetjük azonban azt is, hogy ha a király a reservatiókat illetőleg elvi kijelentésekbe nem bocsátkozott, azokat elméletben és elvben annál kevésbé ismerte el, mert a gyakorlatban eléggé bebizonyította, hogy a betöltés körül a király jogát meg akarja óvni.

Azt, hogy a választási jogot elméletben Róbert Károly meg nem támadta, természetesnek találhatjuk, ha a választás megóvta a királyok számára azt a befolyást, mely őket két czímen: egy részt az egyházi javadalmak alapításának, más részt annak czímén illette meg, hogy a püspökök a kinevezés által nem csak egyházmegyéjök fejeivé, hanem egyszersmind az ország kormányának tagjaivá, az ország első nagyjaivá is válnak, minél pedig a fejedelem hozzájárulása, a neki kedves személy megválasztására vonatkozó szabadságának tiszteletben tartása nem mellőzhető.

Ha a királyi befolyás, a királyi kegyúri jog sértetlen maradt s a püspökséget csak az nyerhette el, kiben a fejedelem megnyugvást lelt, akkor közönyös és alárendelt kérdéssé vált: vajon a pápa a királytól elfogadott és kijelölt személyt a király részéről történő közvetlen bemutatás, vagy pedig a királytól kijelölt egyházi személyre vonatkozó káptalani választás alapján nevezi ki vagy erősíti meg.

Miként áll a dolog a reservatiókkal? Ezek célja az volt, hogy egyaránt elvonassék a káptalanoktól és a királyoktól a betöltésre vonatkozó befolyás. Ez a káptalanok választási és a királyok kegyúri jogának kétségtelen megrövidítése.

De vajon minek tiltakozott volna Róbert Károly oly reservatiók ellen, melyek az ő céljait szolgálták s ha a pápa reservatio utján azokat nevezte ki, kiket ő, a király akart?

Sőt Róbert Károly 1332-ben,*) mint említettük maga kérte a pápát, hogy a győri püspöki szék betöltését, ha a püspök meghal, már előre tartsa fenn magának. Ennek a pápa eleget tesz s a káptalant a választástól előre eltiltja. A püspök öt év múlva meghal. Róbert Károly azonban bizonyosságot szerez, hogy a káptalan az általa kijelölt személyt meg fogja választani. Megengedi tehát a választást, melynél fogva törvénytelen fia, Kálmán herczeg, esztergomi prépost nyeri el a püspökséget. Ekkor a pápa ebbe is bele nyugszik. Nem tekinti Kálmán herczeg törvénytelen születését, a szabályszerű kor hiányát és kinevezi őt.

Ily eljárás mellett ugyan mit aggályoskodott volna a király a betöltésnél őt nem zavaró reservatiók miatt.

Fraknói nagy súlyt helyez a magyar püspökök egy ré-

*) Fraknói 52.

szének Avignonba, a pápához 1338-ban küldött emlékiratára, melyben ugyanazok a püspökök, kik Róbert Károly alatt jutottak székeikhez, egyrészt panaszt emelnek, hogy a király a főpapi székeket a főpapok éltében várományosan adományozza, másrészt kijelentik, hogy huszonhárom esztendő óta senki sem nyerte el választás útján javadalmát, mert a királynak nem tanácsadó véleménye, hanem inkább fenyegető kijelentése alapján, erőszak és megvesztegetés segélyével történtek a betöltések.

Erre több megjegyzésünk van. Az egyházi javadalmak várományos adományozása nem ismeretlen dolog. Ez azonban oly visszaélés volt, melynek főfészket inkább a pápai udvar képezte, mint a királyoké, mert a *gratiæ expectativæ* rendszere épen a szentszéknél divott és itt volt épen szokásban a javadalmaknak még az azok élvezetét bíró főpapok életében való eladományozása. E visszaélés miatt a legelkeseredettebb viszályok keletkeztek a királyok és a szentszék között, jelesen Franciaországban.

Ha Róbert Károly *expectativ* adományozásokat tett, azoknak a pápa által is megerősíttetniök kellett. Egy szóval, ha a várományok tekintetében visszaélések történtek, pápák és királyok egy hajóban eveztek.

A mi pedig a választásnál a királyi hatalom-szónak túlsúlyát illeti, ha a választás méltatlanra esett, ennek oka a választókban is rejlett. Az bizonyos, hogy csak olyat, ki a királynak tetszett, lehetett választani. Ezt követelhetette a király és követelhetette a kegyúr. Csakis abban az esetben, ha a király kegye olyanra esett volna, kit a canonok értelmében a főpapi székre helyezni nem lehetett, állott volna elő az az eshetőség, hogy a király kívánsága ne teljesíttessék és a választásnál a király által kijelölt személy figyelmen kívül hagyassék. Ha ennek ellenére a káptalan mégis az alkalmatlan személyt választotta és a szent szék ezt megerősítette, a hiba nemcsak a királyt, hanem az egyházat is terhelte, annyiival inkább, mert a szentszék a kinevezéseknél és a megerősítéseknél a főpapi székre alkalmatlan vagy épen érdemetlen személyek javára a canonoktól igen sokszor eltért.

Egyébiránt ismételjük, hogy egyáltalán nincs igazolva az, hogy a király elvben elismerte a pápának *reservationalis* jogát. Nem csak el nem ismerte a király ez elvet, hanem az elisme-

résre szükség sem volt, mert a szentszék a magyarországi főpapi javadalmak betöltésére nézve nem jelentette ki a rezerváció alkalmazását, melyek különben is csak akkor juthattak érvényre, ha alkalmazásukat az illető országban netalán fennálló egyéb szabályok, szokás és gyakorlat meg nem akadályozták.

Maga az 1338. évi püspöki emlékirat is igazolja, hogy a király által kijelölt személyeknek a káptalanoktól megválasztása útján történt a főpapi székek betöltése.

Fraknoi szerint kétségtelen, hogy a királyi prépostságokra a pápa gyakorolta a kinevezést a királyi előterjesztések alapján. *) Például a fehérvári káptalani préposti javadalom betöltését hozza fel. Később azonban megemlíti, hogy a káptalani javadalmak körül követett eljárás nem áll tisztán, mert nincs okirat, melyben e javadalmakra a király a kegyúri jogot gyakorolta vagy ezt a főpapokra átruházta. Indokolásul Fraknoi felemlíti, hogy ötvennégy okirat maradt fenn, melyek szerint a pápa tizenhárom esetben a király folyamodására, kilencz esetben a szicíliai, a lengyel király, a franczia királyné, a magyar legatus és az esztergomi érsek folyamodására nevezett ki kanonokokat.

Úgy véljük, hogy Fraknoi előadásában itt némi ellentmondás van még azon fölül is, hogy a szentszék a királyi apátságokra és prépostságokra nézve az esztergomi érsek jogait, az Imre király által a szentszékkal létrejött s Fraknoitól egységnek, concordatumnak nevezett megállapodás után is, tiszteletben tartani ígérte. A fehérvári eset káptalani javadalomra vonatkozik, a király tehát azt a kegyúri jogot gyakorolta, melylyel a királyok Fraknoi szerint is a káptalanokban bírtak. Ha külföldi fejedelmek a pápát arra kérték, hogy magyarországi javadalmakra az ő pártfogoltjaikat nevezze ki, mi által nem mást, mint minden kegyúri jogon kívül egyszerűen csakis pártfogást kívántak gyakorolni, ebből azt következtetni, hogy a kilencz esetben a magyar király folyamodása is csak oly folyamodás volt, mint a külföldieké és nem állott kapcsolatban a kegyúri joggal, vitatni nem lehet, mert a király használhatta akár az egyik, akár a másik kifejezést, mégis mint az a souverain, kit a kegyúri jog megillet, gyakorolta az ajánlást. Egyébiránt

*) 55. l.

néhány lappal megelőzőleg*) Fraknoi világosan azon nézetének ad kifejezést, hogy a székes káptalanokban a javadalmak betöltése a királyokat illette, mi ellenkezik azzal az állításával, mintha a királyok ez irányban joggal nem bírtak volna.

Fraknoi**) szerint «az 1338. évi püspöki emlékirat szerzői sötét színekkel ecsetelik azt a módot, a mint Róbert Károly az üresedésben lévő főpapi javadalmakkal szemben, kegyúri jogával élt». Ezt az egyházi birtokoknak a széküreség ideje alatt a király általi kezelésére érti.

A kalocsai érsekség megüresedése után XIII. Benedek a királyt felszólította ugyan, hogy mondjon le az érsekség kezeléséről, Róbert Károly azonban kijelentette, hogy ez «régí királyi jog alapján Magyarország királyaihoz tartozik és ennek a szokásos királyi jognak ő is birtokában van».

A pápa ez ügyben két magyar főpaphoz fordult felvilágosításért, de egyidejűleg megnyugtatta a királyt, hogy «a király jogának megtagadása nélkül, ha ő ez irányban joggal bír» fog rendelkezni.***) Az ügynek mi lett folytatása, nem tudjuk, egy azonban bizonyos, hogy ezt a jogát a király föntartotta s azt a királyi kegyúri jog kiegészítő részének kell is tartani.

Igaz, hogy a pápák is a megüresedett egyházak javainak kezelésére és jövedelmeik felhasználására a fönmaradt példák szerint sokszor igényt tartottak, ámde hogy ez úgy az állam érdekeivel, mint a kegyúr jogosítványaival ellenkezett, erre nézve kétely nem lehet.

A pápák szavukat, tekintélyöket vethették latba azon visszaélések meggátlására, melyek az egyházi javadalmak kezelése, a papi hagyatékok lefoglalása, a kegyuraság adományozása körül előfordultak, de nem helyezhették be oly jogokba magokat, melyek az állam részéről lemondást foglaltak volna magokban.

A mi a főpapok hagyatékát illeti, az 1298. évi törvény ellenére, hagyatékukat a korona a jus spoliü alkalmazásával lefoglalta s az ő példáját a többi kegyurak is követték.

Róbert Károly a kegyuraság átruházását is sűrűn gya-

*) 39. l.

**) 56. l.

***) 57. l.

korolta, sajnos, mint a panaszokból kitetszik, olyanokra is, kik az egyházaknak nem oltalmazói, hanem megrablói voltak.

Egyszóval nem volt valami kedvező helyzete az egyháznak Róbert Károly alatt. Elsőszülött fiának halála azonban annyira hatott rá, hogy 1327-ben október 31-én fogadalmat tett, hogy az egyháztól elvett birtokokat visszaszolgáltatja. Jó indulata mindazáltal sokáig nem tarthatott, mert az 1338. évi püspöki emlékirat — minden túlzásai mellett is — bizonyítja, hogy súlyosan nehezedett a király keze az egyházakra.

A kegyúri jog tekintetében nem változott a helyzet Nagy Lajos alatt. A káptalanok, ha lehetett, választották főpapjaikat. A pápák azonban iparkodtak mindenféle javadalomban reservatiókat léptetni életbe s a kinevezést magok számára tartani fön azért is, hogy a curiának bevételei, melyek a pápai székhelynek Avignonba áttétele következtében megcsökkennek, — szaporittassanak. A pápák a választást Magyarországon is kiszorítani akarták és a betöltéseknél és áthelyezéseknél meglehetősen önkényvel jártak el, úgy hogy a király számára csak a supplicatio maradt és pedig úgy a püspöki székek, mint a préposti, apáti és kanonoki állomások betöltésénél is.

Sőt magoknak reserválták Fraknoi szerint,*) mi különben teljesen megfelelt az érvényre jutott hatalomterjeszkedési vágnak — a királyi prépostságok és apátságok betöltését is, melyekre a bemutatás jogát a királyok mindazáltal továbbra is gyakorolták.

Fraknoi itt nagy különbséget látszik tenni a bemutatás és a püspökségeknél a supplicatio közt. Ebben mi a dolog érdemét illető különbséget nem igen találunk, annyival kevésbé, mert Nagy Lajos egyenesen kívánta, hogy a kinevezés előtt jelenthesse be jelöltjeit és supplicálhasson érettök.

A királyi prépostságokra és egyéb javadalmakra nézve pedig, melyeknél a jus patronatus és a jus presentandi szavak használatnak, egyenesen úgy állt a dolog, hogy a bemutatás a királyt s a megerősítés az esztergomi érseket illette, mint ezt föntebb már idéztük is.

Elmérgesedett a király és a curia közt a viszony a következő esetek miatt. A megüresedett auraniai perjelségre a király 1374-ben a maga jelöltjét nem mutatta be a jeruzsa-

*) 64. l.

lemi lovagrend nagymesterének — kit a kinevezés illetett — hanem a perjelt bemutatás nélkül kinevezte és a nagymester által kinevezett lovagot fegyverhatalommal kiűzette. Ugyanezen évben a pápa a váradi püspökségre a királytól supplicált jelöltet elvetette, s helyette mást nevezett ki, a kit viszont a király nem fogadott el s a püspökségbe be nem bocsátott.

A pannonhalmi szerzetesek által a király jóváhagyásával 1375-ben megválasztott szentmártoni apát helyett a pápa mást nevezett ki. Ezt azonban a szerzetesek visszautasították s a monostorba be nem eresztették.

A pápa XI. Gergely fölfogását éles világitásba helyezi a Fraknói *) által közölt levél, melyben az anyakirálynéhoz — kinek közvetítését kikérte — 1375 július 23-án a következőket írja: «Valóban egyetlen király vagy fejedelem kérelmeit sem teljesítettük oly gyakran, mint az övéit illendő-e és az egyetemes egyházra nézve előnyös-e, hogy az összes főpapi állások, méltóságok, javadalmak, melyekre a szentszék Istentől a hatalom teljességével van felruházva, a fejedelmek és más hatalmasságok tetszése szerint adományoztassanak? Ezt katolikus királyok sohasem igényelték, legfőlebb csak zsarnokok . . .»

Más levélben pedig (1375 nov. 1.) a pápai követnek **) írja: «Add neki (a királynak) elő, hogy a javadalmak betöltésénél az egész világ uralkodói közt az ő kivánságát vesszük leginkább tekintetbe.»

Utódja VI. Orbánról azt mondja Fraknói, hogy trónralépésekor az összes főpapi székeket magának reserválta, de Lajossal jó viszonyt tudott föntartani, mert az általa ajánlottakat nevezte ki mindenkor.

A kegyúri jog tekintetében a helyzet, Róbert Károly és fia Nagy Lajos alatt, ki azonban, mint az egyház bőkezű, nagylelkű pártfogója, örökemlékü alapításokkal és alkotásokkal is halhatatlanná tette nevét, továbbá Mária és hosszú ideig Zsigmond király uralkodása alatt is változatlan maradt.

Midőn 1387-ben Zsigmond, Mária mellé társkirályul választatott, a kiállított hitlevél egyik pontja kijelentette, hogy a király, külföldieknek akár egyházi akár világi méltóságokat,

*) 69. l.

**) 70. l.

javadalmakat, hivatalokat, birtokokat, birtokjogokat nem adományoz (donationis titulo), sem javadalmaknak külföldiek részére adományozásaért a pápához nem folyamodik (nec pro spiritualibus obtinendis . . pro alienigenis supplicare), hanem a főpapi állásokat, méltóságokat, tisztségeket s hivatalokat csak magyaroknak adományozza (prelaturas, dignitates, honores et officiolatus dare debeat et conferre teneatur).

Fraknoi szerint *) e hitlevélből, mely első ismert eset a törvényhozásnak az egyházi javadalmak körül való intézkedéséről, — a következők domborodnak ki: 1. a koronának az egyházi állások betöltését illető jogairól való rendelkezés a törvényhozás illetékességéhez tartozik; 2. az egyházi állások bizonyos csoportjára nézve a kinevezés és adományozás joga a pápát, ellenben a királyt csak a folyamodás és ajánlás joga illeti meg; 3. az egyházi állások bizonyos csoportjára nézve a király jelentékenyebb jogokat gyakorolhat, melyeket a törvényezik «adományozás» névvel jelöl meg, de ez alatt, Fraknoi úgy véli — kétségtelenül a kegyúri bemutatás értendő.

A mi az első pontot illeti, első sorban is felmerül az a kérdés, hogy miként érti a tudós főpap azt, hogy a korona jogairól a törvényhozás rendelkezik. Ez állításához sok szó fér. E szavak — alig csalódnunk — többet mondanak, mint az író szándékában állott. Egyébiránt hitlevél nélkül is feltehető, hogy a törvényhozás nem viselhette magát hidegen az iránt, hogy az egyházi javadalmak, kikkel töltenek be, a javadalmak hogyan kezeltenek, a főpapok hagyatékaival mi történik? Ez utóbbi irányban egyébiránt már korábban is hoztunk törvények.

A mi pedig a másik két pontot illeti, bizonyosra vesszük, hogy ezeket nem a hitlevél szövegéből állította föl Fraknoi, hanem annak ismeretéből, hogy a pápa a reservatiók igénybevételével a kinevezést gyakorolta és pedig jobbára a királyok supplicatiójára vagy pedig presentatiójára.

Fraknoi szerint a «jogi kifejezések használatában régi törvényeink és rendeleteink általán a szabatosság előnyeivel nem dicsekedhetnek». Biz ez áll, nemcsak a régi, hanem vajmi sokszor új törvényeinkre nézve is. Ez sajnosan ismert dolog. Ezzel a szabatossággal azonban más törvényhozások sem

*) 74. 1.

mindig dicsekedhetnek, sőt Róma decretumai sem. Fraknoi megjegyzése — úgy véljük — a tényállást nem is fejezi egészen ki. Szabatos kifejezést csak szabatos fogalmakra lehet kívánni, abban az időben pedig a kegyúri jog tekintetében a fogalmak és kifejezések kifejlésre s megállapodásra még nem jutottak.

Szerintünk a hitlevél idézett első része egyenesen az adományozásokra vonatkozik, titulo donationis és ezt megerősíti Albert 1439: 5. cikke is.

A második rész pedig a szövegezés egészen világos szerkezete szerint mindkét pontjában teljesen együvé tartozik: a király ne folyamodjék a pápához azért, hogy idegenek nyerjenek egyházi javadalmat, hanem tartozzék az egyházi javadalmakat, tisztségeket, hivatalokat csakis magyaroknak adni és conferálni.

Fraknoi úgy látszik kidomborítani akarta azt is, mit a hitlevél magában sem foglalt. Az «adományozás» szót alkalmazza a pápára is, a királyra is, és a donatiót a pápára, a conferre szót pedig a királyra vonatkoztatja, holott a collatio egyházi fölfogás szerint szoros értelemben a fejedelmet nem illeti.

Mi a hitlevél második és harmadik részét összetartozónak tekintjük és a dare és conferre szavakon, bár a második szó ellen századok múlva az egyházi fölfogás felszólalt, nem ütközünk meg, mert természetesnek találjuk, hogy azoknak a javadalmaknak adományozása iránt, melyeket a korona bőkezűsége alapított, a törvényhozás a korona jogát fentartani kívánta, és fentartania kellett is, ha csak az állam, az ország fontos érdekeit tekinteten kívül hagyni nem akarta.

Fraknoi szerint *) Mária és Zsigmond a korona kegyuraságához tartozó javadalmak betöltésénél csak a bemutatás jogát igényeltek, továbbá a királyi kegyúri jogokat hatályon kívül helyező pápai reservatiók előtt készséggel meghajoltak és az érseki és püspöki székek betöltésénél csak folyamodással járultak a pápa színe elé.

Ez időbeli oklevelekben a fehérvári, szepesi, titeli prépostságra nézve, mint melyekre a király a bemutatást gyakorolta, IX. Bonifác kijelenti, hogy azok tekintetében a bemutatás a

*) 74., 75. l.

királyt apostoli kiváltság és régi szokásnál fogva illeti (ad presentationem regis Ungarie . . . tam ex privilegio apostolico speciali, quam de antiqua consuetudine pertinentes esse noscuntur. (1390).

Az egeri kanonokságnál és borsodi főesperességnél pedig szintén a bemutatás alkalmából mondja a pápa, hogy a kinevezés vagy bemutatás joga az alapításon és javadalommal ellátáson nyugszik (pretendens jus nominandi seu presentandi . . . regi Ungarie . . . in fundatione et dotatione canonicatus prebende et archidiaconatus . . . reservatum (1394).

Zsigmond alatt is fordultak elő esetek, hogy a pápák idegeneket neveztek ki az ország főpapi állásaira. Zsigmond nagy szigorral lépett fel az idegen bullások ellen, midőn a pozsonyi káptalanban a pápai bulla alapján a kanonoki stallumot a bécsi Hartmann el akarta foglalni. A király kijelentette, hogy ő a pozsonyi káptalannak «igazi kegyura», a javadalmak «az ő királyi rendelkezéséhez tartoznak» *) s királyi jóváhagyás és engedély nélkül «javadalmat senki sem foglalhat el». Majd ugyanazon évben (1394) két héttel később kiadott rendeletében kijelenti: «akarjuk, hogy bullások, különösen idegenek, országunk területén javadalmakat ne nyerhessenek el».

Fraknói szerint e két rendelet — habár azokat csak két heti időköz választja el — a korona egyházi vonatkozású jogai terén az igények feltűnő emelkedését látszik jelezni.

Nézetünk szerint itt nem az igényeknek emelkedéséről, hanem a fejedelem által kezéből ki nem adható jogoknak érvényre juttatásáról van szó.

Ez azonban csak papíron maradt. Bizony jöttek továbbra is a magyarországi bő javadalmakra «idegen bullások», sőt ebben magának Zsigmond királynak kezdeményező része volt.

Midőn azonban Zsigmond trónját inogni érezte, az 1397. évi országgyűlésen arra kötelezte magát, hogy Stibor vajdán, Eberhard zágrábi és Maternus erdélyi püspökön kívül idegen híveit elbocsátja és hogy idegeneket, sem világiakat, sem egyháziakat világi méltóságokra és egyházi javadalmakra nem mozdít elő. Hozzájárult továbbá Zsigmond ahhoz, hogy a törvénykönyvbe a következő czikk igtattassék. «Bullások egy-

*) Fraknói 77. 1.

házi javadalmakat el ne nyerhessenek, kivéve azok, kiknek a javadalmat az illető kegyúr adományozza.»*)

Fraknói szerint a nyilatkozat első része azt az elismerést foglalja magában, hogy az ország rendei az idegen főpapoknak javadalmuktól megfosztását, az országból eltávolítását követelni, a királynak pedig ezt foganatosítania joga van. A második rész pedig azon a föltevésen alapszik, hogy a javadalmakra az egyházi férfiakat a király mozdítja elő, vagyis a betöltésnél az ő kegyúri közreműködése a leglényegesebb tényező.

Mi mindezt nagyon is természetesnek találjuk. Velünk együtt valószínűleg mindenki.

A szóban levő törvényzikk — mondja továbbá Fraknói — «a magánkegyurak bemutatási jogát a pápai adományozásokkal szemben óvja meg. A pápai adományozási jogot nem érinti, sőt elismeri, de a pápai adományozások érvényességét a kegyurak hozzájárulásától függesztvén fel, tényleg a gyakorlatban illusoriussá teszi».

A törvényzikk nézetünk szerint nemcsak a magánkegyurakra vonatkozott, hanem általában a bullások ellen adatott ki. Magában a cikkben pedig a pápai jog elismerését semmiképen sem találjuk, mert a bulla semmi érvénynyel sem bír, ha maga a patronus nem adományozza a beneficiumot.

FORSTER GYULA.

*) Fraknói 80. l.

A GÖRÖG GONDOLKODÁS KEZDETEI.*)

A tengerövezte, hegyborította Hellast a természet vette körül biztos falakkal, melyek közt nyugodtan fejlődhetett ki állami léte minden formában: a democratia és köztársaság, az aristocratia és egyeduralkodó idegen hódítók befolyásától menten, szabadon képződött ez istenek kedvelte földön oly korban, mikor más népek még a legdurvább zsarnokság járma alatt nyögtek. A hódító hadseregek vihareként vonódnak el a sík földeken, elsöpörve mindent, a mi útjukba akad; de a hegyek szikláin megtörik hatalmuk és a völgykatlanokban biztos szélcsend honol. A hegyszorosok védelmére milliók ellen elég háromszáz vitéz férfiú.

E «kantonszerű» elzárkózottság azonban hátrányokkal is jár. Elzárja a völgyeket a haladás elől, megmerevíti kulturájokat és évszázadokon át a kezdetlegesség fokán tartja műveltségöket. Ám a kegyes sors e részben is dúsan gondoskodott Hellas nagyságáról: az ország kelet és dél felé nyitva van és hajlandó befogadni a kelet kulturájából mindazt, a mi hasznára lehet; sőt még az is javára fordul, a mi első pillanatra csapásnak tetszenék, földjének aránylagos terméketlensége és lakosságának sűrűsége. A mozgékony, életkedvtől duzzadó, vállalkozó szellemű görögöket vonzza a keleti világ, melyet oly könnyű elérni, hisz minden lépten-nyomon egy-egy sziget víz közelebb a kis-ázsiai partokhoz. Görögországot gyarmatai teszik nagygyá és pedig nemcsak politikai, hanem szellemi értelemben is.

*) *Griechische Denker*. Eine Geschichte der antiken Philosophie. Von Theodor Gomperz, Professor an der Universität Wien. Erster Band. Leipzig, 1896.

E gyarmatokra törekszik új hont keresve az, a kit szülőföldje nem tart el; ide igyekszik «az elszegényedett nemes, a született békebontó». Ide kell menekednie a pártvillongások minden áldozatának. «A doni kozákok földjétől a szaharai sivatagig, a Fekete-tenger keleti partjától Spanyolország partjáig», mindenütt görög gyarmatokkal találkozunk. A nyolczadik évszázad épen oly gazdag fölfedezésekben, mint az új-kor beköszöntét jelző tizenötödik és tizenhatodik század Krisztus után. Föllendül a kereskedés, divatba jő az érczépénz, bámulatos forgalom támad kelet és nyugat messze országai közt és kifejlődik a jómódú, biztos keresetre, állandó foglalkozásra támaszkodó polgári osztály, mely méltán vetélkedik a régi osztálylyal, a születés jogán büszkélkedő nemességgel. És e nemes vetélkedésnek a vége a nemesség bukása és a népuralom és alkotmány alapítása.

Ez önállóság a cselekvésben hatalmasan fejleszti a gondolkodásnak önállóságát is. Messze utakat tesz, nagy földeket jár be a kereskedő, a zsoldos, az elüzött pártoskodó, a nyugtalan vérű gyarmatos. S a mit lát, hall és tapasztal, az közös kincsévé lesz nemzetének. Majd az ország minden részéből egy szentelt helyre sereglik egész Hellas; Delphi berkeiben Apollo szavának hallgatására, Olympiában a fényes játékok szemléletére összegyülekeznek Görögország minden törzsei és híreket, tapasztalokat, eszméket váltanak egymással. Nem sokára hozzájárul még az írástudomány elterjedése, mely elhallgatja a rhapsodokat és megszabadítja a gondolkodást békójától, a verses formától, mely írás híjján az emlékezésnek oly szükséges eszköze volt; s ezzel megszületett a görög gondolkodásnak első, de már is tiszteletreméltó korszaka.

Kis-Ázsiának a természettől dúsan megáldott nyugati partja a görög szellem fejlődésének bölcsője. A keleti, műveltebb népekkel való szellemi érintkezés, vérkeveredés erősebb fajokkal hatalmasan előmozdította a gondolkodás és alkotás munkáját. Az ion törzs így lett a görög műveltség zászlóvivője. Előljár a vallásos képzetek megalkotásában, az istenek típusainak kifejlesztésében; előljár a költészetben Homeros főnemeséges műveivel; e kezdetek után immár a tanköltemény következik, Hesiodos *Munkák és napok* című művével. E költemény s még inkább a *Theògonia* vizsgálja, bírálja a nép naiv hitét és rendszert igyekszik hozni a homályos kérdésbe: mi-

képen támadt a világ és minémű lények az istenek. Itt már találkozunk a philosophiai speculatio kezdeteivel, a mely aztán mind erősebben, mind tudatosabban és sűrűbben jelentkezik, önczellá lesz és fölveszi a tudomány nevét.

A görög philosophia történetét már földolgozta nem egy tudós. Ch. A. Brandis, Strümpell, Prantl, Schwegler nagyon érdemes munkákban mutatták be a görög szellem pragmatikus fejlődését. S mind e munkákat messze túlszárnyalja Eduard Zellernek hatalmas műve, a *Die Philosophie der Griechen*, melyben a philosophus, a philologus és a történetíró egyképen nagyok mutatkozik. És Gomperz Tivadarnak munkáját mégis úttörőnek tekinthetjük; mert módszere, nyelve, iránya és céljai egészen mások. Előszavában ő maga is jelzi, hogy a művelt közönség részére is hozzáférhetővé akarja tenni munkáját; s ezért nem halmozza túl jegyzetekkel, nem foglalkozik a philologusok szokásos eltéréseivel a szöveget illetőleg, nem is idézi a forrásokat, melyekből a philosophusok fragmentumai vannak meritve. Egyedül a tárgy köti le és ő maga is a tárggyal köti le olvasóit. Stilusa oly elegans, oly színes és gazdag, hogy munkáját méltán sorolhatjuk Curtiusnak ragyogó tollal írt históriája és essay-i mellett a legszebb e némű munkák közé. És a mellett, hogy tudománynak szentelt élete egészen philologiai kutatások közt telt el és így a görög irodalom teljes ismeretének biztos alapján áll, azonfölül teljesen otthonos a modern szellemi áramlatok között is, és munkájának saját-szerű érdeket ad a gyakori összehasonlítás, sokszor meglepő párhuzam a legrégebb és legújabb eszmevilág jelenségei között. Munkáját három nagy kötetre tervezi, s «élete munkássága végső eredményének» tekinti. És valóban tiszteletreméltó, munkás élet tevékenységének kiváló eredménye lesz e mű, ha a beteges, csaknem egészen világtalan tudósnak sikerül befejeznie.

A jelen első kötet három könyvből áll és a kezdetektől Sokrates föllépéseig tárgyalja a görög philosophiát; tárgyalásának sorrendje és keretei egyképen eltérnek a hagyománytól. Nem ragaszkodik az időrendhez vagy az egymásután keletkezett iskolák sorrendjéhez; e munkában hiába keressük akár azt az egymásutánt, melyet Brandis, akár azt, a melyet Zeller állított föl. Nem iskolákat, hanem eszméket rajzol. És ez eszméket elkiséri keletkezésöktől egészen látszó elenyésztökig,

hogy aztán csodálkozva lássuk új alakban, új korban, talán épen korunkban ismét föléledni. És eltér a hagyománytól a tárgyalás keretében is, mint mondtam. Míg a görög philosophia történetirói pusztán csak a philosophiával, mint a speculatio-nak ex asse üzött tudományával foglalkoztak, addig ő bőséges figyelmet szentel a történetírásnak, az orvostudománynak. A historia philosophiája, a tények bölcelete épen úgy érdekli, mint a metaphysika. És az orvostudományt épen oly physikának tekinti, mint a hylozoisták egész bölcelkedését. Bátran lehetne mondani, hogy könyve az egyetemes görög gondolkodás bírálata, tehát jóval több és tartalmasabb, mint a mennyit a könyv alcíme: az antik philosophia története sejtet.

Az első könyv fejezete az ó-ion természetbölcselek anyagproblemájával foglalkozik. Ezek a philosophia kezdetei, e speculatiók, hogy vajon a mindenség, megszámlálhatatlan jelenségeivel nem vezethető-e vissza egy egységre? Annyi az óanyag, a hány a test? Az egymásra ható, egymást kergető, egymással szoros kapocsban levő lények teremtésöknél fogva oly idegenek egymáshoz, vagy van valami közös mindök eredetében? Oly gondolatok, melyek a szemlélődő bölceset egyre foglalkoztatták. És keresett egy oly elemet, a mely kielégitse, a melyre minden létezőt visszavezethessen. Kereste a mindenségben az egységet, az összetételek chaosában az elemet. És e kutatás mind nagyobb és nagyobb mérveket öltött, mind más és más alakot vett föl az őselem, az «ἀρχή»; míg aztán más irányú gondolkodás el nem feledtette ez eszmét, hogy föltámadjon újra napjainkban, mikor a természettudósok az egész anyagvilágot hetven és egynehány elemből synthesisálják. S e synthesis, melyet gondos analysis előzött meg, ugyanazon eszme vezérlete alatt áll, mely az ó-ion anyagproblema gondolkodóit irányozta.

A nagy kérdésre, a «principium» (ἀρχή) mibenlétére vonatkozólag különbözők voltak a feleletek. Miletosi Thales azt mondta, hogy minden vízből van. Fájdalom, semmi írás nem maradt utána, a mely tanuságot tehetne arról, miképen értelmezte ő e mondást; már Aristoteles sem tud róla semmi bizonyosat; csak gyanítja, hogy a nedv, melyből állat és növény táplálkozik, viete őt e gondolatra.

Anaximandrost, az első prózairót, a ki *A természetről* című munkájában először adott komoly fejtegetést tudomá-

nyos kérdésről, nem elégíti ki Thales víz-elmélete. Ő a «hő»-t és ellentétét, a «hideg»-et tekinti minden lény végökának. Sa hogy e két ellentétes elemből minden keletkezik, úgy oda vissza is tér, el is pusztul. A gonosz időnek rendje szerint el veszi büntetését; elpusztul minden, áldozatául az elemnek, mely alkotta; csak az őszanyag örök és soha el nem évülő.

De a harmadik miletosi bölcselet, Anaximenest, nem elégíti ki ez a megoldás sem. Ő a levegőt tekinti mindenek kezdetének; ebből származik sűrűsödés meg ritkulás által minden; a levegő éltet, a levegő lélek. Ritkulása szüli a hőt; legfinomabb állapotában a tüzet; sűrűsödése hozza létre a cseppfolyós és fokozatosan a szilárd halmazállapotú testeket. Minden anyag képes, hogy bármely halmazállapotot fölvegyen. Íme oly hypothesis, melyet csak a legújabb kor physikája képes elfogadtatni.

A gondolkodás Anaximenes nagyszerű elmélete után más irányba terelődik; egy-két jelentéktelenebb tanítványa akad még a három miletosinak, de azok se az anyagelmélet, se a kosmogonia terén nem viszik előbbre a philosophiát. E tudomány most új anyagot nyer, új erőre kap, új jelentőséghez jut egy gondolkodó által, a kinél genialisabb, nagyobb elméjű, áthatóbb ítéletű philosophusa a görög szellemnek nem akadt Sokratesig.

Herakleitos, az ephesosi bölc, «homályos», a hogy nevezni szokták, igazi philosophus. Nem szaktudós, hanem kritikusan; írásai mélyrehatóak, képekben gazdagok, olykor mesterkélték is. Hatása oly nagy és egyetemes, hogy senki ebben vele nem mérkőzhetik Sokratesig. Még ma is ő az a philosophus, a kivel a legtöbbet foglalkoznak. Demokritos népszerűbb a közönség előtt, de oly érdemekért, a melyek nem az övéi s a melyeket el se fogadna. Herakleitos töredékeit szorgosan gyűjtik, magyarázzák, fordítják, a rá vonatkozó adatokat buzgón keresik és irodalma egyre gyarapodik. Schleiermacher, Bernays, Ferd. Lassalle, Schuster, Teichmüller, Bywater, Patrick,*) Pflaiderer egymásután tették vizsgálódásuk tárgyává.

*) E könyv a legpontosabban állítja össze az irodalmat, Bywaternek kétségtelenül legkitünőbb szövegét használja föl s egyáltalán nagyon érdemes munka: czíme: *The fragments of the work of Heraclitus*

A nagy philosophus Gomperznél egészen új világitásban tűnik elénk. Élesen emeli ki kritikai szellemét, a mely átlátja a mythos csillogásán az ürességet, mely mögötte van; lenézi Homeros isteneit s őt magát a nyilvános előadásokból kikergetné és ostorral verné meg. A néphit minden alkotását gyűlöli, a képimádást, az engesztelő áldozatokat, melyek bünt bűnnel akarnak lemosni; «mintha valaki iszapba lépven, iszappal akarná lemosni magát». Gyűlöli a Dionysos-kultust és a mysterionokat. Még a sokoldalúság, a «polyhistia» ellen is kikel. És büszkén vallja, hogy bármennyit olvasott és tanult elődeitől, egyiknek se szegődött tanítványává, mert egyik sem vezette igaz belátásra.

S ha már a költöket és tudósokat így megveti, mennyivel inkább a nyers tömeget! Nem is fordul hozzá, sőt — mint a hogy gyakran mondták róla — egyenesen azért ír homályosan és titokzatos nyelven, hogy a megvetett tömeg meg ne értse. Aristocrata lélek egész valójában, előkelő család származéka, királyi vér, a ki a politikai pártharczokban határozott állást foglalt és a democratia győzedelmén még inkább elkeseredett.

E kitünő elmének alkotását azonban nem lehetett már az ó-korban sem háborítatlanul élvezni; maga Aristoteles is panaszkodik nehezen érthető nyelve miatt; reánk pedig csak töredékek maradtak, melyekbe a magyarázók sokszor a legmerészebb önkénynyel sem tudnak értelmet önteni.

Annyi bizonyos, hogy Anaximandroshoz áll legközelebb, a kinek le is rójja háláját. Az ő fölfogása szerint is minden mulandó, minden változandó. De elválasztja őt Anaximandrostól, nagy elődjétől, az ősanagra vonatkozó fölfogása. Az ő költői, megérzékitő képzelmenek nem felel meg a levegő; ő mindenek ősanagának a hatalmas, folyton mozgó, folyton változó, mindent megemésztő tüzet veszi föl. Ez felel meg az ő sötét vérenek! A tűz volt kezdetből fogva; Isten nem teremtette, ember nem alkotta, hanem volt, van és lesz; föllobban és elalszik biztos mérték szerint; vízzé változik, földde sűrűsödik s ez újra vízzé s a víz újra tüzzé, mert az út lefelé és

tus of Ephesus on nature. Translated from the Grec text of Bywater, with an introduction historical and critical by G. T. W. Patrick. Baltimore. 1889.

fölfelé ugyanaz. Így változik szakadatlanul az őselem, nem tudattalanul, hanem önmagát kormányozva, mert benne rejlik az erő, az értelem és akarat. Nemcsak változik alakban, hanem mozog is a térben szakadatlanul az őszanyag. Minden mozog, semmi sem pihen az ő szemében. «Egyazon folyóba kétszer nem léphetünk; mert mind új és új víz árad beléje.»

Bámulatos az az egyezés, mely a herakleitosi fölfogás és a legmodernebb physika között uralkodik. Vagy nem tanítja-e ma a természettudomány, hogy a legkisebb testrészcsekék folytonos rezgő mozgásban vannak, melyeket szemünk észre nem vehet? S ugyanezt tanítja Herakleitos Krisztus előtt az ötszázadik évben, mikor a hő- és fényelméletről senkinek még csak sejtelme sem volt.

E physikai tanításon kívül Herakleitos etikát is adott; az ő etikájának alapelve a relativitas. Nincs tökéletesen jó, nincs tökéletesen rossz. A tengervízet iszszak a halak és jó nekik, az embereknek élvezhetetlen és veszélyes. Íme — mondja Herakleitos szokott túlzásával — jó és rossz ugyanaz. Az ellentétek harmoniája a legmegkapóbb; a betegségnek köszöni az egészség varázsát, az éhség teszi kívánatossá a jó lakást. Az ellentétek egymásra torlódásában is állandó marad a világtörvény. Ennek megértésére kell minden igazi értelemnek, intelligentiának törekednie. Ez legyen a kutatónak legszentebb célja; s bár a természet szeret elrejtőzni és hihetetlen volta megghiúsítja megismerését, nem szabad megszűnünk e megismerésre törekedni. A törvény nem ember önkénye, hanem isteni alkotás; az emberi alkotások is csak addig élnek, valameddig az isteni törvényekkel egyezésben vannak.

Így válik Herakleitos egy szeményben a conservatív hagyományok örévé s a fölforgatás, a forradalom kezdőjévé. A törvény kérlelhetlensége, melyet hangoztatott, újra föllevenül a stoikusok tanában; messze kihat a gondolkodás történetére, Epiktetos és Marcus Aurelius bölcséletében ott hagyja mély nyomát és kimutatható hatása még Hegelre is, a kinek ismert mondása: «A mi való, az érthető; a mi érthető, az való», a conservatismusnak egészen herakleitosi formulázása. És viszont forradalomra vezet az a föltevése, hogy semmi sem absolute jó vagy rossz; semmi ítélet nem végérvényes.

Tovább időztem e bölcselő alakjánál, mint ez ismertetés kerete megengedi; de Gomperz maga is ezt teszi; és valóban

Herakleitos oly fontos alakja e kornak, hogy az ő részletes megismertetése kedvéért bátran mellőzni lehet nála jelentéktelenebbeket.

A második fejezet az orphikusok sectájának philosophiájával és Pherekydesszel foglalkozik; a harmadikban Pythagorasra és tanítványaira tér át. Pythagoras legendás alakja, a hozzá fűződő mystikus hagyományok érdekes vizsgálódás tárgyává teszik e matematikust, geographust és philosophust.

Kroton városában Pythagoras tanítványai szövetséget alapítottak, mely a mi tanító szerzeteinktől se theologiai, se tudományos czélok tekintetében nem sokat különbözött. A pythagoræusok köteléke matematikát űzött és physikát, követvén nagy mesterének és megalapítójának nyomdokait; ők nyitották meg az emberiség szemét a természetet mozgató erők részére; mechanikusok és a kinematika alapelemeinek föltalálói; s azon kívül nagy matematikusok is, a kik a zene numerosus voltát fölismerve, megállapítják a hangtan törvényeit. Főeszközük, philosophiájok alapja a szám. Néha — különösen a későbbi fejlődés folyamán — túlságba mennek; a számoknak ethikai jelentőséget, æsthetikai szépséget tulajdonítanak, valóságos anthropomorphismust űznek vele. De nagy érdemök, hogy ők hirdették először a föld gömbölyű voltát. Mi vezette rá őket: vajon matematikai ideájok, hogy a gömb a legtökéletesebb test s így a földnek is annak kell lennie, vagy a hold járása vagy az a föltevés, hogy az ég gömbölyű lévén, a földnek, mint égi testnek ugyanolyannak kell lennie, az ma kideríthetetlen. De annyi áll, hogy maga a hypothesis nagy haladást jelent: kiemelte a földet a világ középpontjából és a csillagok közt csillaggá tette.

Később az orphikus és pythagoræus iskola mystikus fölfogásával, vallási nézeteivel mindig közelebb jutott egymáshoz. A töredékek gyér voltuknál fogva inkább a találgatásra utalnak bennünket és a későbbi írók nem mindig megbízható följegyzéseire. Gomperz mesteri kézzel és mélyreható pillantással vezet és lát e magokban is sötét, mystikus területeken. Hozzávetései, párhuzamai — különösen az egyiptomi lélek-vándorlás és az orphikus-pythagoræikus fölfogás közt — meglepőek. De nagyon a részletekbe vezetne, ha ez útakra követni akarnók.

Világosabb téren mozog már kötetének második könyve..

mely a metaphysikától a positiv tudomány kifejlődéseig vezet. Itt oly alakokkal kell megismertetnie olvasóit, a kiktől a művelt közönség fogalmai már jóval világosabbak; a kérdések is itt kevésbé vitások, a töredékek valamivel bővebbek, a hagyományok részletesebbek.

Az Eleában megalapított bölcseleti iskola méltatásával kezd. E nagy érdemű iskola megalapítója Xenophanes.

«Nem egy ember, a ki 500 körül görög földeken barangolt, találkozott egy öreg muzsikussal, a ki a gitárját és csekély házi készletét czipelő rabszolga kíséretében jó erőben bandukolt. Piaczokon és tereken sűrű sorokban tolong köréje a nép. A bámuló tömegnek tuczatportékát kínál, hősi- és államalapítási történeteket, saját- és idegen gyártmányúakat; hanem bizalmasabb embereinek emlékezete titkos fiókjaiból válogatottabb darabokat szedeget elő, melyek fogós tartalmát ügyesen tudja a hallgatók akaratoskodó szándokával megkedveltetni. Ez a szegényes rhapsod, a kinek szemében a finom sült ünnepelt művész méltó jutalmának tetszik, a maga korának a legvakmerőbb és legbefolyásosabb újítója» . . . Így jellemzi Gomperz Xenophanest, a bátor gondolkodót és a szellemi élet fölforgatóját Görögországban.

A perzsa igától megalázott Jonia sok honfiúnak türhetlenné vált; elszakadtak hazájoktól, el attól a hagyománytól is, mely atyáikat megrontotta és honukat az ellenség kezére játszotta. Xenophanes is elhagyta Kolophont, és megtagadta egyúttal nemzete hagyományait is. Hosszú vándorútra indul, sok országot és népeket lát s végre letelepedik Eleában, második hazájában, mely Miletossal és Krotonnal együtt egyszerűs mind hazája lesz jó időre a görög bölcseletnek is.

Xenophanes szakított a nemzeti istenségekkel; egy az Isten, a legnagyobb; istenek és emberek között. Alakra, gondolkodásra emberekhez nem hasonló. Mindig egyazon helyen van mozdulatlanul, minden mozgás idegen tőle. S a mellett — mint kétségtelenül bebizonyult — elismeri az egyes istenségek létezését is, csakhogy őket nem amaz egy főistenség alattvalóinak tekinti, hanem törvények szerint kormányzott felsőbb lényeknek.

Metaphysikáján kívül egyéb tudományos kérdésekkel is foglalkozott. Nagy utazásai, tapasztalatai, tudományszomja lehetővé tették neki, hogy a természet titkaiba másoknál mé-

lyebben hatolhasson; rendkívüli életének, gazdag munkásságának gyümölcseit pedig hálás tanítványokra hagyta.

Parmenides ezek közül korra nézve az első; tanítványának a szó szokott értelmében nem lehet őt nevezni; mert Parmenidesben a pythagoræusok szigorú matematikai formulái, Xenophanes alapgondolatai és Herakleitos hatalmas kételyei egyesülnek. Mégis őt lehet az eleai bölcelet második főalakjaként első sorban Xenophanes tanítványának tekinteni. De ő már sokkal határozottabban formulázza tételeit. Érzzi az ellentmondást, melyet föl fog kelteni; érzi, hogy az egész világgal és minden eddigi bölcselkedéssel szemben áll, mikor kimondja: a létező nem lett, nem fog elmulni; a hely változtatását a szín elváltozását nem ismeri; «a létező (τὸ ὄν) meghatározott és gondolkodó lény, szétoszthatatlan egész egységes, önmagában kapcsolatos, mindenütt önmagával egyenlő, nem itt inkább, amott kevésbé jelenvaló; hasonlít egy köröskörül jól kiformált, minden oldalról egyenlőn kimért golyó súlyához».

Így változott meg egy évszázad alatt a gondolkodók fölfogása a világról. Vége a változandóságnak, az örök mozgásnak, az örök keletkezésnek és enyészetnek. Elea azt tartja, hogy a világ nemcsak quantitative, hanem qualitative is változatlan. Érzékeink az ellenkezőt tanúsítják: ennélfogva az érzékek tanúságtételét elvetik; természetes, hogy ebben a végletekig következetes nem maradhat Parmenides; de mindegy, ő abban a becsületes meggyőződésben van, hogy sikerült az érzékek teljes csaltságát kimutatnia. E helyen Gomperz ismét kiterjeszkedik a természettudomány mai álláspontjára, melyet e kérdésben elfoglal, és meggyőzőn mutatja ki, hogy mily nehézségekbe ütközik a chemiában az egyes alkatrészek mozgásainak, feszítő erejének megismerése; s hogy a chemia az anyag változásait és minőségét az elfogulatlan őt érzék segítségével megismerje, az nehezebb, mint a bolygó-rendszer mechanikájának megalapítása.

Parmenides azonban nem zárkozhatott el az érzékek elől sem; hisz az ő szemében épen úgy visszatükröződött a tünemények világa, mint máséban; épen úgy hallott, látott és tapintott, mint bárki más; s a midőn a tüneményeknek kénytelen-kelletlen helyet adott rendszerében, megbontotta annak szigorú egységét. E hiba aztán megsokszorozódik tanítványainál, a samosi Melissosnál, a ki a legbonyolultabb ellent-

mondásokba keveredik önmagával és a Parmenides-féle létezőt a térben kiterjedőnek, de testnélkülinek mondja, holott a physika tanítása szerint tért csak a test foglal el. Eleai Zenonál, a ki a szellemes köles-argumentummal bizonyította érzékeink csaltságát és a térbeli mozgás jellemzésére a gyorslábú Achilles és a teknősbéka példáját találta föl. De viszont Zenonak nagy érdemül kell fölírni, hogy e fallaciákon túl heves dialektikájával, erős érvelésével — ha talán tudtán kívül is — ledöntötte a saját iskolájának kézzel fogható tévedéseit is. Míg az eleai iskola ellenségeit támadta és az elveikre támadt kaczagást hatalmas nyelvvél fojtotta el, addig a maga és mesterei hibáit is kíméletlen, kegyeletlen kézzel tárta föl.

Most már a philosophia a legklasszikusabb görög földre, Attikába is diadalmasan vonult be Anaxagorasszal. Annál nagyobb dicsőséggel, mert ő szigorú gondolatmenetével, fegyelmezett elméjével óvakodott a valóságtól eltérni. Megegyez Parmenidesszel azon alapigében, hogy keletkezést és enyészetet nem ismer el; hanem meglevő anyagok keveredését és kiválását. Minden természeti tünemény a mozgáson alapszik; ily mozgás, ily tisztán mechanikus mozgás választotta ki a már eredetben megvolt magokat. E mozgást nem kell speculatio útján megszerkeszteni; naponként látható az égbolton végbemenő változások képében. E változásokat egy értelem igazgatja, a $\nu\omicron\varsigma$, ez a testnélküli, keveretlen szellem, mely mindeneken uralkodik. Ez a $\nu\omicron\varsigma$ nála csak deus ex machina; mert a midőn a mindenséget egy cél tudatában kormányozza, nem világosít föl bennünket a célnak, szándokainak mibenlétéről.

Jóformán mindenben ellentéte a komoly és nehézkes gondolkodónak az akragasi Empedokles, a nagy democrata, ki még most is tiszteletben áll Girgenti lakosai előtt. Orvos és vegyész volt első sorban, tudománya a természet positiv törvényeinek ismeretén alapult. Jelentőségét kicsinyelni épen oly hiba volna, a mily tévedés Gomperz részéről, hogy őt Darwin és Goethe előfutárjának tekinti. A Darwin-féle elmélet az erősebb győzelméről a létért való küzdelemben igen elmosódott és gyermekes alakban jelen meg Empedoklesnél, és Goethe morphologiai vizsgálódásaiban aligha támaszkodhatott az egyetlen ismert töredékre: «Egy a haj, a lomb s a madarak tollazata.» Ily egyezések a természet kutatóinál nem ritkák,

de merészség volna az elfakult, töredékes hagyománynak ilyen kő hatására következtetni.

Empedokles természettudós volt, de a lélekre vonatkozó elmélete és ragaszkodása a néphit isteneihez félig-meddig mégis a mysticismus hívévé tették. E kettészakadás, meg hasonlítás nem ritkaság az ó-kor gondolkodóinál, kiket a speculatio magasba ragad, hogy aztán a hagyomány ismét a földre szállítsa őket. Ő is eklektikus, kiválasztja a hylozoisták elméletéből azt, a mit tovább fejleszthet; ismeri az eleai iskolát, ha épen Parmenides költeményét nem is — a miről különben Gomperz nem tud meggyőzni bennünket — és méltón zárja be az utat, mely a metaphysikától, a tisztán speculativ tudománytól a positivismus felé vezet.

Gomperz itt kiterjeszkedik aztán a történetírókra is. Tisztán és élesen választja el a mythosok korát a tisztultabb történeti fölfogás korától és kijelöli Herodotosnak, a történetírás atyjának helyét a történeti irodalomban. Bő anyagot nyújt a kutatónak Herodotos philosophiájának vizsgálatára a történetíró bőbeszédősége, subjectivitása; és theologiájának alapelve, az istenek irigysége, kellő megvilágításban részesül. De itt nem terjeszkedhetünk ki e részletekre.

A harmadik könyv immár, a fölvilágosodás korszakának könyve. Az orvostudomány nagy lendületet vesz Hippokratesszel, az orvosi rend föltétlen tiszteletben részesül, Epicharmos, a siciliai orvos és vigjátékíró, az orvosok nevét az egész művelt világ előtt ismertté teszi. A tudomány, bár szerény igényekkel lép föl, mégis komoly tudomány számba veszik; a föllendülésnek virágzó korszaka következik be.

Maga a philosophia is egészen új irányba terelődik. Az atomisták személyesen is nagy tudósok, világlátott emberek, kik nem pusztán philosophusok, mint a hogy Herakleitos mondta dicsekedve magáról, hanem behatoltak a szaktudomány titkaiba is. Így Leukippos és első sorban Demokritos, a ki bátran elmondhatja magáról, hogy kortársai közül legmeszszebbre jutott, legtöbbet utazott, legtöbb tudós beszédét hallgatta; a vonaloknak geometriai bizonyítással való szerkesztésében még az egyiptomi mérnökök sem múltak fölül. És e naiv öndicséretet Aristoteles is megerősíti, megfedekezvén arról a nagy és áthidalhatatlan úrról, mely az atomistát Platontól, az ő mesterétől, elválasztja.

Az ő elmélete, megérett gyümölcse az ó-ion anyagproblemának, abban áll, hogy minden test szétoszthatatlan (*ἄτομον*) parányokból és ugyanolyan kis üres térrészecskékből áll. Ez elméletet Gomperz oly fényesen vezeti le Anaximenes, Herakleitos és Anaxogoras anyag-elméletéből, hogy szinte kétségünk van az iránt, mi az eredeti a Leukippos-Demokritos-féle hypothesisben. De a további fejtegetések csakhamar meggyőznek aggodalmunk alaptalanságáról. Demokritos jelentősége a tétel formájában rejlik, és főként azokban a ragyogó következtetésekből, melyeket elméletéből vont le.

Az atomista elmélet hatását és jelentőségét nem lehet összemérni az eddig érintett anyagelméletekével. Hisz az új természettudomány vissza és visszatér ehhez az elmülethez, tovább fejtí és számtalan változás ellenére is ragaszkodik hozzá. Az üres tér eltűnt, helyette ma az ætherről beszélünk. Az elemek száma az első atomistánál végtelen, ma napról-napra egy-egy újabb fölfedezés nyomán kisebb. És mégis a földolokban, az atom-elméletben megmaradtak az első kutatók álláspontján.

Itt Gomperz igazán csodálatraméltó készséggel veti össze a jelen álláspontot a múlttal; a legnagyobb elméknek, egy Baconnak, Descartesnek, Giordano Brunónak, sőt az újkor nagy physikusának, John Tyndallnak nézetei vonódnak itt előttünk el, mint az atomisták elméletének tapasztalat bővítette fejleménye, de egyúttal mutatván a szoros kapcsolatot, mely az eszmék világában soha meg nem szakadhat. És Gomperz abban látja az atomisták legnagyobb érdemét, hogy szemben a tüneményvilág merev tagadásával, ők voltak az elsők, kik e világot a lelki világgal összekapcsolni és mindkettőt egymással megmagyarázni igyekeztek.

Demokritos kosmogoniáját Galilei elődjének és útmutatójának nevezi Gomperz. Demokritos megszámlálhatatlan világookról beszél, melyek egymástól nagyságra nézve különböznek; némelyiknek több holdja is van, másoknak se holdja, se napja. Valóban úgy tetszik, mintha a mai kor astronomusa tartana előadást teleskoppal fölfegyverezve, Galilei óta a csillagászat óriási haladását figyelemmel kísérve.

A világok e végtelenségében érezte az ember a maga törpe mivoltát; ő maga parány a földhöz képest, melyen lakozik; s a föld maga is csak atom a világréndszerek végtelenén-

ben. Ez a demokritosi etikának magva. Alakja ismeretes és nagy becsületben áll mind a mai időkig; de e becsülést nem hiányosan ránk maradt ethikai töredékeiért érdemelné meg, hanem azért a nagyszerű conceptióért, melylyel a természet-philosophusok sorát lezárta. Néhány kevésbé jelentékeny epigon következik még s azután a természettudományi rendszerek elvesztik uralmukat és a tisztán szellemi tudomány jut fölszínre, előkészítvén a philosophiában Sokrates, Platon és Aristoteles uralmát.

E nagy változásnak mélyreható politikai és erkölcsi okai vannak. A görögség politikai és művelődési központja átmegy Athenbe, a hol élénk, mozgalmas élet folyik a szabad köztársaság keretében. A perzsa háborúk megszűntével szabadon lélegzik föl Hellas és fejlődését hatalmasan mozdítja elő a ragyogó szellemű, tanulékony, gyorseszű és gyorsbeszédű attikai törzsnek hegemoniája. Athen piaczaín járt-kelt a sophista; megjelenése valóságos sensatiót keltett az ifjúságban. Hogy is ne? mikor félig tanár, félig hirdető volt, mint Gomperz szellemesen mondja. Előkelő, minden színben pompázó nyelv, szónoki készség, szakhoz nem kötött általános műveltség, ezek voltak a varázsszerek, melyekkel magokhoz édesgették a fiatalságot és hálás hallgatóik a vállukon hordozták szeretett mestereiket. A vállukon hordozták és jól megfizették. Természetes, hogy ez visszatetszést szült az ingyen bölcselkedőknél. De sokkal jogosabb ellenszenvet ébresztett az a folytonos és kiméretlen gúnyolódás, melylyel az eddigi rendszereket, kutatókat és tudósokat illették. Nem a kereset, nem az iparszerűleg üzött oktatás volt Plato támadásainak alapja, melyekkel a sophistákat illette; hanem a lárma és föltűnés, a hangos vitatkozás az agorán tette megvetésre méltókká az ő szemében ez új bölcselőket; természetes, hogy mint aristocrata, ki az akadémián minden díjazás nélkül tanított, gúnyolta kapzsiságukat is.

Így a sophisták munkája már föllépésöknél sem volt könnyű és később, az utókor ítéletében nem mindig tárgyilagos elbánásban részesülvén, egészen veszett hírók kelt. És mégis végzetes hiba volna őket pusztán szófacsaróknak tartani. Voltak köztök tiszteletreméltó alakok is, mint a Keosi Prodikos, a kit Xenophon Socrates Memorabiliáiban a «bölcs» jelzővel tisztel meg; igazi pessimista, ki a későbbi kynikus és

a nemesebb stoikus iskolát a «közönyös» (ἀδύσφορον) dolgok fogalmával ajándékozta meg, becses nyelvtudományi, erkölcsbölcsleleti tételekkel gazdagította korának tudományát. Továbbá Hippias, a sokoldalúságával bámulatba ejtő tudós, ki az akkori tudomány minden ágában működött. Továbbá Protagoras, Periklész kortársa, kivel amaz emlékezetes párbeszéde volt a hagyomány szerint a játékok halottjáról. Az ő hatása Euripidesre, Thukydidesre, Platonra magára is kimutatható. A gáncs és rágalmak egész özöne érte és nehéz a történelmi adatok megbízhatatlansága következtében megállapítani, mi igaz e vádakból; mennyiben volt az ifjúság megrontója és a hazugságnak szép szavakban megkedveltetője. De személyes becsületességét mégis nehéz volna kétségbe vonni.

Még csak a leontinói Gorgiást említsük e helyen; harmas tétele a létezőről visszavezet a parmenidesi bölcsülethez; de a létezésnek, a létezés megismerésének s e megismerés közölhetőségének tagadása annyi zavart, ingadozást és bizonytalanságot mutat, hogy a kritikát önként hívja ki és nem is ad neki nehéz munkát. Jelentőségét inkább abban kell keresni, hogy az exact gondolkodásmódot az abszolút és relatív közti különbség éles megvilágításával előmozdította, a fogalmak tisztázását, elhatárolását egy lépéssel előbbre vitte. Mind közelebb és közelebb jutunk Sokrates korához, a görög gondolkodás fényszakához, melyet az egész művelt emberiség a tudomány, a módszeres haladás és a systematikus gondolkodás örök forrásának tekint.

E kor virradatját jelzi Herodotos művének folytatója, Thukydides, a kritikai, oknyomozó történet megalapítója, ki erős kézzel választja el a mythost az okmányok tanuságával igazolható valóságtól és a maga munkásságának keretében már mutatja a szellemek átalakulását: a naiv néphit elvetését s a józan rationalismus diadalát.

A görög philosophia elérte első epochájának végét. Szó sincs róla, e korszaknak is megvan a maga dicsősége. A lángelmék egész sorozata munkál lankadatlanul, készíti elő a nagy trias működését.

Gomperznek elvitázhatatlan érdeme, hogy e korra az őt megillető fényt vetette. Nincs könyv, mely e régi philosophusoknak ily teljes méltánylását mutatná. És főképen nincs könyv, mely oly közvetlenül bizonyítaná az eszmék folytonos

hullámozását: föltámadását egy-egy nagy elmében, ismét alámerülését és évszázak múlva meglepő azonossággal, frissült alakban fölszínre vetődését. A német kritika örömmel üdvözölte e művet és hivatott ítélok a legszebb e némű alkotások mellé sorolták. Az angol folyóiratokban is az elismerés hangján szóltak róla. Mindenütt várva-várják a másik két kötet megjelenését, hogy az egész mű az egyetemes tudást gazdagítsa, új szempontokkal gyarapítsa és sok félreértést, előítéletet megszüntessen, a hogy már az im előttünk levő első kötet is megtette. Reméljük, hogy a kegyes sors a tudomány érdekében életet és erőt ad a nagy tudósnak, hogy élete művét befejezhesse.

SEBESTYÉN KÁROLY.

A FÉRFIAK FORRADALMA.

Regény.

Negyedik közlemény.*)

X.

AZ ELSŐ SZIKRA.

Az ősz elején a cambridgei társaság elindult. Veysey Clarence kelt legelőször útra. Azt mondták, hogy a nővérei haza hitták.

— Jó leányok — sóhajtott — és nem oly hűtlenek a nemökhöz, mint a legtöbb nő. Minthogy azt hiszik, hogy nem vagyok egészséges, nem törődnek velem, hogy mit csinálok és így olvashatok és elmélkedhetem. Az írás természetesen veszedelmes.

Chester gróf rövid tartózkodás után a tanárnő házában két oly nyílt titokra jött rá, melyet mindenki tud. Ezek természetesen szerelmi ügyek voltak. Élvezet volt látni, hogy a régi vallás buzgó apostola szerelmes, még pedig Ingleby Gracebe. Az udvarlás hideg, de azért komoly volt; az apostol azoknak a férfiaknak önző érzelmével szerette, a kik az életben csak egyetlen dolog iránt érdeklődnek és mégis oly asszony után vágyódnak, a kiből megbízhatnak és a kitől osztatlan gondot és tiszteletet kívánnak. Ezt föltalán Ingleby Graceben, a ki azok közül a szerelmes és hű nők közül való volt, a kik teli vannak természeti vallással, a kikre nézve a szerelem, hit és lelkesedés olyan, mint a levegő, a melyben lélekenek.

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 236., 237. és 238. számaiban.

A másik szerelem nem volt ily eszményi jellegű. Dunquerque Aldzsi csakugyan szerette Ingleby Faitht, fülig, örülten szerelmes volt bele és a leány is beléje. Aldzsi a legérdekesebb társalgást, még ha arról folyt volna is, hogyan viselnék magokat és mit mondanának, mikor kocsin a veszthelyre vinnék őket, félbeszakította volna, hogy a leánynyal a fák árnyékában sétálgathasson.

— Tény, hogy a forradalomnak csak Faith és önök nyerhettek meg — magyarázgatta a dolgot. — Egygyel több jó fej meg lett volna mentve.

Esetét egy más bonyodalom tette komolylyá és szaporította az előttök levő munka siettetésének okait. Anyja, míg Cambridgeben volt, hosszú és komoly, olyanféle levelet írt neki, a melynek engedelmeskednie kellett.

A tanárnő és Chester gróf üdvözlése után — mert Aldzsinak és Kennion Jaksának csak Chester gróf barátságára és az ezzel esetleg járó társadalmi előnyökre tekintettel engedték meg, hogy ily sokáig távol legyenek hazulról, Dunquerque aszszony meglepő dolgokra tért át. Emlékeztette a fiát, hogy már huszonkét éves, mely korban sok előkelő fiatal ember már fészket rakott magának.

«Szívesen nyújtottam meg, folytatá, a szabadság idejét részben, megvallom, Chester gróf barátságára tekintettel, a ki, jóllehet sok szempontból a nyugodt és házias fiúknak nem mintaképe — Aldzsi ezt a részletet újra átolvasta és fejével helyeselve intett — okvetlenül Dunstanburgh herceg és e minőségében Angolország legelső főura lesz. De oly esemény, oly szerencsés esemény történt, hogy kénytelen vagyok arra, hogy késés nélkül haza híjjalak. Gyakran találkoztál Roe Friderikával, a híres ügyvédnövel. Meg vagyok győződve, hogy örömmel értesülsz arról — Aldzsi itt megfogta Ingleby Faith kezét és fönsszóval olvasva, a magáéban tartotta — hogy a kezedet megkérte.»

— Bámulatosan örülök — szólt Aldzsi. — Az Isten áldja meg a jó lelket! Faith, angyalom, pergamenbe öltözik; ha megszúrják, vér helyett tintát ereszt; ha beszél, parlamenti üggyiratokról szól; és ha köhög, külön védbeszédet mond. Arcszíne sárga, szemei láthatatlanok, kopasz és ötvenöt éves. Milyen páratlan szerencse! Igazán hallatlan!

Erre tovább olvasta a levelet.

«Természetes, hogy siettem elfogadni. Mihelyt egy hely megürül az ügyvédnök közt, tüstént a főrangú nők közé emelik. Megvallom, kedves fiam, ez a házasság, a minőre vagyunk- és társadalmi állásunknál fogva nem számíthattunk, a mely minden tekintetben és minden szempontból oly előnyös, atyádnak és nekem is végtelenül tetszik. A korkülönbség nem nagyobb annál, a minővel a fiatal emberek általában találkoznak, és számtalan példa bizonyítja, hogy az igazi boldogság vele jár. Ezt azért mondom, mert meglehet, hogy Chester gróf társaságában, ámbár vallásosságodban bizom, magadba szítad néhány veszedelmes elvét, melyet talán alaptalanul tulajdonítanak neki. Mindazonáltal reméljük, hogy úgy fogsz viszatérni közénk, a hogyan elhagytál, mint alázatos, tanulékony és engedelmes fiú. És Chester gróffal való barátságod végre is igen előnyössé válhatik reád.»

— Reméllem, előnyös lesz — szólta Jaksza nevetve — mikor ezt a pontot átolvasta.

«Atyád arra kér: tenném hozzá, hogy Frederika, a ki csak néhány évvel idősebb, mint ő, jóllehet a modora tényleg kissé parancsoló és hirtelen, igen jószívű nő és hihetőleg a legodaadóbb és legelnézőbb feleség lesz.»

— Mit szóltok ehhez, fivéreim? — kérde Aldzsi a levelet összehajtva.

Egymásra néztek.

— Oh, fogjanak hozzá tüstént — kiáltott Faith, kezeit összecsapva. — Hisz ezek a szörnyetegek mindnyájokat férjül veszik, még mielőtt kardot rántának! Hallja, édes Aldzsim, fogjanak hozzá tüstént.

— Ez komoly dolog — szólta Jaksza. — Ha a részvét segít rajtad, Aldzsi, ebből kijut neked. Egy zsémbes, vén, besavanyodott, szőrszálhasogató, ideges ügyvédnö!

Aldzsi megborzadt. Már szünet van; kétségtelen, hogy a házasságot teljes erővel siettetni fogja. Mit tegyünk?

Feleletért Chester grófra nézett.

— Az én esetem — szólta a fiatal vezér — októberben kerül a ház elé. Az első csapást tehát, a mennyiben rólam van szó, előbb kell mérni.

— Az ég szerelmére — kiáltott Aldzsi — tedd meg, mielőtt ez a vén ügyvédnö engem fölfal! Már most is úgy érzem magamat, mintha egy darab pergamen volnék! Rövid halasz-

tást kieszközölhetek. Fogfájás, nátha, torokfájás vagy más valami kisebb betegség csak egy héttel halasztaná el.

A kis társaság széteszlott. Kennion Jaksa maradt egyedül hátra, mert engedélyt kapott, hogy Chester grófit chester-towersi falusi kastélyába elkísérje. A tanárnő és leányai is fürdőbe készültek valahová, a mibe Boltons asszony beleegyezett.

Három hét telt el. Aldzsitól egymásután érkeztek a levelek. Jegyese sürgette a házasságot; Aldzsi fűhöz-fához kapcsolódott, csakhogy halogassa; nem tudta már, hogy mit csináljon; a napot is ki kellett tűzni; a nászajándékok egymást érték; és a tudós ügyvédnö még gyűlöletesebb lett, mint a minőnek képzelték.

Chester gróf nem volt tétlen.

Ez időtájt egy délután, Aldzsi kétségbeesett levelével zsebében, egy domb oldalán ült, a kastélytól körülbelül egy mérföldnyire. Mellette egy fiatal, Gilpin Harry nevű, izmos és természetes vadőr állt; löni nem akartak, de a puskát magával vitte.

— Ez az egyetlen módja, Harry — szólt Chester gróf halk, komoly hangon. Meg kell tennünk. Az állapotok tűrhetetlenek.

— Ha van valami kilátás a sikerre; de hát ez a legjobb esetben is csak gyöngé kilátás.

— Micsoda, Harry? Hát nem követnél?

— Követem a gróf urat, bárhová vezet. A gróf úrért elmegyek mindenhová, a hová akarja. Ne higye el, hogy magamért félek. Én csak szegény ördög vagyok, és könnyű sok ilyet találni; és ha életemet fegyházban kell töltenem, inkább teném meg a gróf úrért, mint hazug vádak következtében.

— Jól van, Harry — Chester gróf kezét nyújtotta. — Értjük egymást. Inkább a halál, mint a fegyház. Mi a szabadságért szállunk síkra. De beszélj előbb az elégedetlenségről.

— Az egész környék elégedetlen a vén asszonyokkal. A dolog sora ez, uram. Kutyabajunk sem volna, ha a szeretőinket lehetne elvenni. De mikor a leányokat elviszik az orrunk elől, és a plébánosnő azt mondja, hogy menjünk ehhez meg ehhez a vén asszonyhoz férjül, ez természetellenes . . .

— Úgy van, Harry, és az én esetem is olyan, mint a tied. Ha tehát mindenki elégedetlen, mindenkit megnyerhetünk.

— Nem, gróf úr; sokan el vannak puhulva és rettegnek az asszonyoktól. Néhányat megnyerünk, de mielőtt harcolnának, kétségbe kell ejteni őket.

— A vadőrök tudnak löni. Hányra számíthatunk?

Harry elnevette magát.

— Ha a gróf csak a kis újját emeli is föl, fölfelé, az egész környéken mérföldekre nincs egyetlenegy lovászfű, lovász vagy kertész, a ki nyakra-főre ne rohanna utána. Igen! Az első szóra, a fiúkat is beleszámítva, százötven ember fog talpra állni. Ezen a vidéken egy Chester gróf tovább élt, mint a milyen időre a legöregebbek emlékszenek.

— Emlékszenek arra, Harry, hogy valamikor egy Chester kormányozta ezt a vidéket?

— Igen, így beszélnek némelyek; ez akkor volt, mikor... de hát ez régi történet!

— És a leányok, Harry, a kik elveszítették kedveseiket, a te leányod mit fog tenni?

— Kissé duzzognak; az öreg asszonyokkal bajok van, de a plébánosnő közbelép, a vallásról kezd beszélni, és erre megadják magukat.

— Micsoda? Ha kilátásuk van rá, ha látják, hogy kedveseiket visszakaphatják, nem örülnének?

Harry habozott.

— Némelyek örülnének, mások azonban nem. Látja, uram, a vallás akadályozza és vallásuk mindenök. Azt mondják, hogy ha kedveseikhez mennének nőül, minthogy ezek fiatal és takaros és parancsolni szerető emberek, talán pórul járnának; pedig ők szeretnek a férjüknek parancsolni. De némelyek, igen, némelyek örülnének.

Chester gróf fölkelt és a szántóföldeken keresztül lassan haza felé indult.

Százötven! És mind derék és hű ember! Minthogy legnagyobb részüket a foglalkozásuk akadályozta a templombajlásban és a többiektől távol, bizonyos magányban tartotta, a vallás aránylag nem gyakorolt befolyást rájuk; és, jöllehet feleségeik vették föl a fizetésöket, a vadőrök nem sokat tudtak az engedelmességről és tényleg azt tettek, a mit akartak. Százötven ember! Egy kis hadsereg! Életében sohasem örült ennyire a vad őriztetésének.

— Harry, százötven embert említettél.

— Százötven ember, uram, minden korú, ha szükséges, holnap reggel itt lesz, és kétségtelen, hogy másnap ugyanennyi követi őket. Hiszen magának a herczegnőnek a birtokán hetven ember van, az erdőkerülőket, kertészeket, öröket, lovászfúkat és mind összevéve.

Háromszáz ember!

Chester gróf hallgatott. A tervből eleget közölt. Harry tudta, hogy a gazdáját, épen úgy mint őt, egy öreg asszony fenyegeti. Azt is tudta, hogy a gazdája fölkelést tervez az ellen, hogy a fiatal embereket akaratak ellen adják nőhöz. A többi után Harry nem kérdezősködött.

Mi alatt a lázadás feje azon gondolkodott, hogy mit kell tennie — a forradalmakban az a legnehezebb, hogy a kezdet föltünést keltsen és sikeres legyen — a véletlen pompásan a kezére járt.

A faluban volt egy izmos, hatalmas, keményen dolgozó, körülbelül harmincz éves kovács. Jobb kovács nem volt hat mérföldnyire; pörölye reggeltől estig a kezében volt; közönséges embernek elég csinos volt és boldognak kellett volna lennie. De nem volt, mert egy sárkány volt a felesége, a ki nem csak minden pénzét elvette, a mi törvényes volt, hanem a leghitványabb szemrehányásokkal kínozza, asszonyveréssel, hűtlenséggel, részegeskedéssel és minden bűnnel vádolta, a mire a férfiaknak hajlandóságuk van, és szenvedélyes pillanataiban elzárással fenyegette.

Az nap reggel a szokottnál is hevesebben veszték össze. A vén anyóka rikácsolását az egész faluban meghallották, úgy hogy a férfiak reszkettek és elsápadtak, mert elrémültek attól, hogy egy mérges asszony miket beszélhet. A délelőtt folyamán béke volt, mert a kovács a műhelyben dolgozott. Ebéd közben a veszekedés még iszonyúbban kezdődött meg. A szegény ember két órakor lehorgasztott fejjel és szomorú arczczal látott a munkához. Egy-két öregebb asszony figyelmeztette, hogy ne ejtse kétségbe a feleségét, de semmit sem felelt nekik. A gyermekek, a kikkel a szerencsétlen kovács mindig nyájasan beszélgetett és a kiknek mindig tudott valamit mesélni, mint rendesen, meglátogatták és künn várakoztak. De az nap nem hallottak nyájias szavakat. Férfiak mentek az utcán és megszólították, de nem felelt nekik. Ekkor a falu vargája, a ki özvegy és független és oly öreg és kérges kedélyű férfi volt,

hogy senki sem vette volna férjül, eljött a műhelyéből és megszólította.

— Hogy vagy, Tamás?

— Rosszul — felelé Tamás. — Rosszabbul nem is lehetnék. Jobb volna, ha már nem is élnék és el volnék temetve.

A varga a fejét rázta és eltávozott.

Ekkor lassan, főzelékkel telt kosarat víve, egy huszonöt éves nő jött az utcán és a kovácműhelylyel szemben megállt és gyöngéden azt mondta:

— Szegény Tamás! Hallottam ma reggel.

Tamás fölnézett és a fejét rázta. Szelid és nyájas szemei könnyekkel voltak tele.

És erre... a felesége rohant a színpadra. Szemei vérben úsztak, ajkai remegtek, egész teste dühtől reszketett. Mert nem rendes, megszokott, mindennapi düh forrt benne, hanem a féltékenység böszítette föl. A fiatal asszonyt megragadta a karjánál, az utca közepére vonszolta és kezeit a csipőjére téve, férje elé állt.

— Állj hátrább! — sikoltotta. — Te... te... Zsuzsa! Ő az én férjem, nem a tied... nem a tied!

— Szegény ember! — szólt Zsuzsa. — Fialat, fekete hajú és bátor szemű nő volt, és mindenki tudta, hogy Tamást a kedvesének tartotta. Szegény ember! Igazán rossz fát tett a tűzre, mikor a férjed lett.

— — — — —

Egy öreg asszony, a kinek éveit, féltékenységét, gyermektelenségét, fogatlanságát és kiállhatatlanságát lehet a szeme közé vágni és egy fiatal asszony, a kinek sok bünt lehet a szemére hányni, ha perlekedni kezdenek, a legjobb esetben is kínos látványt nyújtanak, melynek a leírása is szégyenletes dolog. Legyen elég tehát, ha azt mondjuk, hogy az idősebb nő teljes vereséget szenvedett, és a fiatal leány, mikor már teljesen le volt győzve, még sokáig öntötte rá a mérgét. Ezalatt az egész falu, minden asszony és azok a férfiak, a kik öregségük miatt már nem dolgoztak, a műhely előtt összeverődött és belekeveredett a perpatvarba. Végre az asszony, a kit csiptek a szavak, melyeket igazságuk tett keserűekké, hangosan kiabálva a jelenlévőket tanúkul kérte föl arra, hogy férje, a kiért, úgymond, türelemmel viselte el annak a szipirtciónak

a hazugságait és vádaskodásait, a feleségét üti, veri, rugdossa, lábbal tapossa és megkötözi.

— Sokáig türtem — kiáltotta — de mindennek van vége. A börtönbe fog menni. Ha vén asszony vagyok és nem sokára meghalok is, nem lesz a tied. Hallod ezt? A börtönbe fog menni, még pedig egész életére.

E szavak hallatára halálos csönd állt be.

A kovács némán, egy hangot sem szólva támaszkodott a kalapácsára. Erre megint megszólalt a felesége, de lassan beszélt.

— Az éjjel — úgymond — a hajamnál fogva hurezolt végig a szobában, ma reggel az öklével leterített a földre; és múlt vasárnap, mise után, lerúgott a székről; tegnap volt két hete, hogy egy tűzfogóval vert meg.

— Hazudsz! Hazudsz! Hazudsz — kiáltotta Zsuzsa. — Mondd, Tamás, hogy hazudik.

Tamás fejét rázta, de egy kukkot sem szólt.

— Tamás — kiáltott megint — börtönbe hurezolnak; mondd, hogy hazudik.

Tamás ekkor megszólalt.

— Inkább a börtönbe megyek.

— Ne higgyétek! — kiáltott Zsuzsa. — Ne higgyétek. Hisz nincs is haja, a mit meg lehetne húzni . . . Ne higgyétek! Oh, oh, oh! . . .

Sírógörcs fogta el.

Az asszonyok a csoport körül jajveszékelték; némelyek igazságot követeltek, mert az asszonyverés szörnyű bűn; mások kegyelemért rimázkodtak, mivel ez az asszony, ha dühöng, vakmerően hazudik, de senki sem hitte el a vádjait.

A szóváltás közben érkezett meg a színhelyre ellenkező irányból Chester gróf Harryvel és két mezei rendőrnő.

— Csukják be! — üvöltött a kovács felesége. — Vigyék a börtönbe! Oh, a nyomorult, az asszonyverő! Feketére és kékre vert!

Chester gróf a szerencsétlen kovács elé lépett.

— Megálljanak! — szólt a rendőrnőkhöz. — Ne siessenek olyan nagyon. Tamás, mit szólsz hozzá? — kérde a kovácsot.

— Soha, egy újjal sem érintettem — mondá a boldogtalan ember. — De ez nem változtat a dolgon. Azt hiszem, azért mégis elzárnak, uram. Bizonyos azonban, hogy nincs.

börtön, mely rosszabb volna az ilyen életnél. Örülök és boldognak érzem magamat, hogy megszabadulok tőle.

— Megálljanak — szólt a gróf. — A nép álmélkodva közelebb jött. A parancsoló fiatal gróf olyannak látszott, mintha közbe akarna lépni.

— Vigye el valaki — szólt — ezt az asszonyt és nézze meg, hogy meglátszik-e a verésnek valami nyoma rajta. Nem magok — tette hozzá, mikor az öregebb asszonyok siettek elő — nem magok, a kik kedvökre való fiatal férjeket kaptak és talán maguk is szabadulni szeretnének tőlök. Valamelyik leányuk nézze meg.

De a kovácsné nem akart elmenni, miközben az idősebb asszonyok zúgolódtak.

— A parancsnak engedelmeskedni kell, gróf úr — szólt az egyik rendőrnő. Az ügyet a bíróság elé kell vinni. Az asszony azt mondja, hogy a férje megverte, megrugdosta. A bíróság majd tisztázza a dolgot, uram.

A rendőrnő kivette a lánczokat.

Chester gróf ekkor érkezettnek látta a pillanatot.

— Harry — szólt — állj mellém.

A gróf kezét a kovács vállára tette.

— Senki se merje bántani — szólt. — Tamás, jöjj velem.

— Uram, uram — kiáltották a rendőrnők. — Mit csináljunk? Ez szembeszállás a törvénnyel, ez a végrehajtó hatalom fenyegetése. Mit szól hozzá a bíróság? Ez iszonyatos kihágás.

— Jöjj, Tamás, mondom.

A tömeg megrémült arcczal széledt el jobbra-balra.

Mikor Chester gróf kiszabadított foglyát elvezette, a plébánosnő fölhaborodott ábrázattal rohant feléjük.

— Gróf úr, gróf úr! — kiáltotta. — Micsoda szörnyűséget mivel? És te, Tamás — annyi ígéreted után! Az én plébániámban! . . .

— Fogja be a száját — szólt Chester gróf nyersen. — Hát miért ne a maga plébániáján? Magok és átkozott vallásuk miatt minden plébánián a fiatal embereket elragadják a leányoktól, és nyomorúság uralkodik. Álljon félre . . . Zsuzsa, eljön velem és régi kedvesével?

A plébánosnő köhécselt és a rémülettől fehér lett. «Ostoba nyelv! Átkozott vallás!» Jól hallott-e?

A rendőrnök bambán néztek egymásra.

— Kérem, gróf úr, mi kénytelenek vagyunk jelentést tenni

— Menjenek és jelentsenek föl — viszonzá a lázadó.

Délutáni félhat felé járt az idő, és a munkások a mezőről haza felé mentek. A falu utcája többnyire fiatal emberrel volt tele. A férfiak suttogni kezdtek, az asszonyok pedig valamennyien egyszerre szónokoltak. A vezér néhány férfira mutatott és nevékön szólította őket.

— Deer János, Trulliber Miki, maga és maga, jöjjenek velem. A magok feleségei is öregek; hacsak azt nem akarják, hogy asszonyverésért életfogytiglan börtönben üljenek, jöjjenek velem és harcoljanak szabadságukért.

A férfiak haboztak, reszkettek, majd a plébánosnőre, majd feleségeikre néztek; végük lett volna, ha a varga lélekjelenléte meg nem menti őket.

Mint említettük, öreg ember volt, a kit a munka és az évek meggyörnyesztettek. De előre ugrott és ezt kiáltotta a férfiak felé:

— Jertek, ha nem vagytok gyávák és nem érdemlitek meg a börtönt. Rabszolgaság, nyomorúság, természetellenes szenvedések és büntetések! Ti szegény, nyomorult ficzkók, jertek, ha fiatal és takaros lányokat akartok feleségül. Jertek mindnyájan, a kik fiatal feleséget akartok. Hajrá! Ó méltósága mindnyájunkat fölszabadít. Háromszor éltessek Chester grófort. Szabadságunkért fogunk harcolni. A varga dikicsével hadonázott, megragadott egy embert, a többi pedig követte. Az asszonyok mérgőkben és rettegésekben iszonyúan jajveszéltek, mert minden férfi utolsó szálíig mint a nyáj követte a vargát. A falunak hatvanon alul vagy tizenhaton fölül egyetlen férfia sem aludt azon éjjel a felesége házában.

— Mindig tudtam, gróf úr — szólt a varga — hogy ez az ő uralkodásuk rettentő ostobaság. Igen, valamikor ki kellett törnie! Ne engedje, hogy visszamenjenek. Én a gróf úr mellett maradok.

(Igen furcsa mondás, jegyezte meg a tanárnő, mikor az esetet neki elbeszítették, hogy a vargák mindig istentagadók voltak.)

Hát aztán?

Chester grófnak megvoltak az emberei, egy negyvenhét, többnyire mezei munkásból álló csapat, melyet parkjának vas-

kapui mögött rejtett és zárt el. Az öregek és fiatalok oly szép csapatot képeztek, hogy öröm volt nézni. De még semmit sem tudtak abból, a mi történni fog, és bambán jártak-keltek, de izgatottak voltak azért, hogy milyen veszedelemnek tették ki magokat.

Chester gróf beszédet intézett hozzájuk.

— Jusson eszetekbe — mondá — hogy Angolország börtönei zsúfolva vannak férfiakkal, a kiket aszonyveréssel vádoltak. Soha sem volt alkalmuk a védelemre; éjjel-nappal kínozták őket. Titeket is és bárkit közületek vádolhatnak ily vétséggel. Szavatokra nem adnak semmit, hanem reménytelen börtönökbe hurcolnak benneteket. Kellemes ez nektek?

A férfiak mormogtak; de Tamás, a kovács, megcsóválta a pörölyét és Harry, a vadőr, a puskáját, és a varga a dikicsét és mindhárman kiabáltak.

— Ki kérdezett benneteket — kiáltott Chester gróf — hogy férjül akartok-e menni egy öreg asszonyhoz? Van valaki köztetek, a ki önként választotta magának a vén csoroszlyát? Hát valószínű az, hogy mikor a faluban kedves, fiatal és csinos leányok vannak, a kik szerelmeikre vágyanak, ti véneket választaszatok?

Erre a Zszusa nevű leány, a ki Tamást követte, előugrott.

— Nézzetek mindnyájan rám — kiáltotta. — Tamás és én gyermekkorunk óta szerettük egymást. Igaz-e, Tamás?

Tamás igenelte a fejével. És a felesége eljön és elviszi, a plébánosnő pedig azt mondja, hogy egészen rendjén van, mert a férfinak engedelmeskednie kell, a szerelmeskedés pedig ostobaság. Meddig fogjátok ezt tűrni? Ha férfi és erős volnék, nem tűrném az asszonyok zsarnokságát. Mondom, meddig fogjátok ezt tűrni?

A férfiak itt fölkiáltottak és zúgtak. A szabadság zúgással kezdődik; a düh zúgással kezdődik; a harcz zúgással kezdődik. Ez egészséges jel azoknak, a kik rosszban törnek a fejüket.

— Szépek a ti vén feleségeitek? — folytatá a szónok. — Kedélyesek? És kellemes velök élni?

Megint zúgás hallatszott.

— Férfiak — kiáltott Chester gróf — eleget túrtunk. Ébredjétek! Végét vetjük! Azokat vesszük nőkül, a kiket szeretünk, a csinos leányokat, a kik bennünket szeretnek, a fiatal leányokat, a kik boldogokká tesznek . . . Ki jön utánam?

Harry, a vadőr, nagyot kiáltva rohant a csapat elé. Tamás, a kovács, pörölyét csóválta és kiabálva követte. A varga az embereket előre tolta. Zsuzsa átkarolta Tamás nyakát és megcsókolta, ezt kiáltva:

— Menj és harczolj, Tamás; kövesd ő méltóságát. Jertek mindnyájan, a kik nem vagytok gyávák.

Ekkor két esemény történt, mely az ingadozókat elhatározásra és tömörülésre bírta, mert igazat szólva, már várták, hogy a feleségeik és nővéreik meg fognak jelenni.

Az első Kennion Jaksa megjelenése volt, a kinek egy nagy hordó sörrel két ember volt a nyomában. Ekkor a kupák kézről-kézre jártak, és a bátorság inuk helyett a szívökbe szállt.

— Igyatok, fiúk — kiáltott Jaksa. — Add ide azt a korsót. Éljen Chester gróf! Igyatok sorban az egészségére!

Ittak és üvöltöttek. És mi alatt ittak, egy nagy és szép leányt vettek észre, a ki kijött a házból és Chester gróf mellé állt. Ajkai nem voltak összecsucva; hosszú haja vállaira omlott; szép szemeiben könnyek csillogtak. Beszélni akart, de egy percig nem volt képes.

— Oh, férfiak — káltott végre. — Angolország férfiai! Hálát adok e napért az égnek, mely szabadságtok kezdete. Legyetek bátrak! Ne csak a rajtatok elkövetett jogtalanságokra gondoljatok! Jussanak eszetekbe a börtönökben szenvedő férfiak ezrei; gondoljatok a házakba zártakra, a kik egész nap nem szeretett feleségeikért dolgoznak; gondoljatok a fiatal leányokra, a kik elvesztették kedveseiket; gondoljatok erőtökre és bátorságtokra és harczoljatok, ha kell, utolsó csepp vérig.

— Harcsolni fogunk — kiáltott a varga — utolsó csepp vérünkig.

Ingleby Grace, mert ő beszélt, sorra járt minden férfit és csoportot, dicsérve őket és egyre emlegetve, hogy az, a mit cselekedtek, nem kis dolog, és közönséges vagy gyáva férfi nem merte volna megtenni; bátorságra biztatta őket, erejüket csodálta és figyelmeztette őket, hogy e tettüket soha sem fogják nekik megbocsátani, és ezért, ha czélt nem érnek, okvetlenül föl fogják akasztani mindnyájukat; végre könyörgött, hogy ne vesztegessék az időt, hogy a fegyverekkel való bánásmódban mentől jobban belegyakorolják magokat.

A tanárnő ez alatt leveleket irt. Férjének irt, azt kérve, hogy maradjon nyugton, míg a hír mindenfelé elterjed, a mi-

kor eljöhet és a fölkelőkhöz csatlakozhatik. Valamennyi tanítványának is írt, fölszólítva őket, hogy szökjenek meg és csatlakozzanak Chester grófhhoz; és a ház leányaitól támogatva, a kik mindnyájan a férfiak pártjához szegődtek, a falakról leszedte a puskákat, kardokat és fegyvereket és kivitte, hogy használják azokat.

Vacsora után — sok húst főztek az éhes férfiaknak és még több sört adtak nekik — Jaksza az emberekkel megtartotta az első gyakorlatot. Nehéz munka volt, de hát a gyakorlat eleinte nem is lehet más, mint nehéz munka. A férfiak lándzsákkal, puskákkal, dorongokkal és más eszközökkel voltak felszerelve, és mielőtt beesteledett, annyira vitték, hogy egymás mellett sorban meg tudtak állni.

Akkor éjjel botokra kifeszített vászonsátrak alatt aludtak. A fődél kezdetleges, de elegendő volt. De a vezérek sokáig maradtak fön gondolkodva és beszélgetésbe merülve.

Korán reggel Chester gróf kimerülten elaludt. Mikor fölébredt, Grace állt mellette mosolygó arczczal.

— Jöjjön, gróf úr — szolt — mutatni akarok valamit.

A gróf a terraceon állt. Az előző éjjel egy csapat embert női ingekben látott, a mint egymást hiába taszigálták, mert nem tudtak sorban és egyenesen állni. Most a pázsitot más fajta emberek lepték el, a kik az éj folyamán gyülekeztek össze.

Először és mindenek fölött száz napbarnított, puskákkal fölfegyverzett embert pillantott meg, kik Harry barátai, vadőrei, erdőkerülői és erdészei voltak; köztük volt néhány fiú, a kik az embereket összehítták, és az erdőörök mögött a parasztok sorakoztak.

Oh, mily esodálatos átalakulás! Már bizonyos egyenruhafélebe voltak bujtatva, melyet a kastély lomtárában találtak. A kabátok kopottak és molyettek voltak, de a férfiaknak katonás külsőt adtak; minden férfi karján vörös szallag; némelyeknek, de nem sokaknak, vörös felöltőjük volt. Vezérük megpillantásakor mindnyájan kiáltásokban törtek ki és fegyvereiket csóválták a levegőben.

A férfiak forradalma kiütött.

XI.

FÜSTBE MENT HÁZASSÁG.

Much cum Milton faluban, mely kis helység volt, Chester-Towerstől körülbelül hat mérföldnyire, nagy izgatottság uralkodott, mert Dunquerque asszony egyetlen fiának, Aldzsinak esküvője Roe Frederikával, a híres ügyvédnövel erre a napra volt kitűzve. Nem tekintve azt a természetes örömet, melylyel ily eseményt egy egyhangú vidéki falucskában fogadnak, Aldzsi is megérdemelt népszerűségnek örvendett. A környéken nem volt jobb lovas, jobb vadász, derekabb és csinosabb fiú; és az sem ártott neki, hogy a fiatal Chester grófnak, a kinek esetéről beszélt mindenki, személyes barátja volt; sőt a fiatalság körében az is előnyére vált, hogy azzal gyanúsították, hogy Carlyon grófnőnek fogja a pártját. A falusi leányok mosolyogva és jelentőségteljesen néztek egymásra, mikor mellettük elhaladt; híre járt, hogy a fiatal ember nem egyszer mutatott hajlandóságot bizonyos szabadságokra; de tekintettel atyja érzelmeire ez nem terjedt el széles körökben, és tény, hogy a vidéken oly dolgokat, melyek egy fiatal ember hírnevét a városban tönkre tették volna, a minő egy tejesleány vagy varróleány megsókolása, az ily módon megsértett leányok inkább jó szemmel néztek.

Az általános örömet csupán az zavarta meg, hogy a menyasszony idősebb volt ötven évesnél. Még ha a tapasztalat nyújtotta biztosságra nagy súlyt fektetünk is, nem gyakran fordul elő, hogy egy fiatal ember, a ki egy nálánál harmincz évvel idősebb nő érzelmeit meghódította, ez érzelmeket valami nagyon iparkodnék megőrizni; és ha még azt is tekintetbe vette, hogy az a nő a legközelebb megürülő bírói állás jelöltje, harmincz évi korkülönbséget ezek a falusi leányok, a kik a nagy világ szokásait nem ismerték, nem igen tartottak alkalmasnak a szerelemre. Véleményöket azonban nem kérdezték meg, és így az ünnepélyek hangulatát nem rontották.

A falusi dalkör korán reggel összegyülekezett a vőlegény

szobája előtt elterülő pázsiton és az ismeretes nászdalet énekelte el.

A vőlegényjelölt szobájában nem adott életjelt; az ablakredőket nem zavarta senki. Aldzsi tényleg félig felöltözve egy széken ült és szörnyen rosszul érezte magát.

Hat órakor meghúzták a harangokat; nyolczkor az egész falu népe kinn volt a gyepen és az utolsó előkészületek is megtétettek. Természetes, hogy diadaloszlopok is voltak, melyekről rikitó színű zászlókat lengetett a szél. Az asztalokat, a melyeknél az egész falut akarták délben megvendégelni, nagy sátrak alatt állították föl. A fiatal emberek számára a gyepen különféle játékokat és testgyakorlatokat terveztek; este táncz következett volna; egy zenekar már játszani kezdett; volt circus is, mely két ingyenes előadást adott volna; voltak mézeskalácsos, czéllövőbódék és kártyavető cigányasszonyok; volt bábszínház is, melyben az elitelt Paprika Jancsit, a ki a feleségét megveréssel fenyegeti és felesége parancsainak nem engedelmeskedik, a színpadon fölakasztják, a mi a fiúknak szánt páratlan becsű erkölcsi tanulságul szolgált; és volt a nők számára egy összeesküvők sátora. A templom virágokkal volt földiszítve és a falu minden gyerekének meg volt parancsolva, hogy rózsákat szórjanak, ámbár az év már vége felé járt, a menyasszony és a vőlegény lábai elé.

A nagy teremben az első reggelihez volt terítve, de a fiatal vőlegény, a nap hőse, késett.

— Szegény fiú — szólt a nővére — bizonyosan aggódik és izgatott a reá várakozó nagy boldogságtól.

A család művelt volt és a korkülönbségre még czélozni sem volt szabad. A házasságot mindkét részről szerelminek kellett tekinteni; ez volt a társadalmi hóbort, jöllehet mindenki tudta, hogy az emberek mit beszélnek és gondolnak. Dunquerque asszony a fiát igen jól helyezte el; kitünő intézet, jó állás, melyet még jobb követ, a mi pedig a szerelmet illeti, a leányok itt egymásra néztek és mosolyogtak. A szerelem az örökösnök kivételével, a kiknek a száma soha sem nagy, másokra lehetetlen volt. Ötven és még annál is több esztendő, nyers hangú, rideg arcú, durva modorú, ellenszenves, zsémbes, ránczos és ősz asszonyt, a megsértett Cupido szent nevére, ily fiú hogyan szerethetett? De ezekről a dolgokról még csak nem is beszéltek, hanem pillantásokkal, mosolyokkal, inte-

getésekkel és kis kézmozdulatokkal közölték azokat egymással.

— Azt hiszem, Róbert — szolt Dunquerque asszony — jó volna, ha fölmennél és Aldzsit lehíád.

Róbert úr engedelmeskedve föllállt és távozott.

Mikor megint lejött, arca, mely rendesen oly nyugodt volt, mint egy birkáé, meg volt zavarodva.

— Aldzsi nem akar reggelizni — szolt.

— Ostobaság! a fiúnak kell reggeliznie. Föl van öltözve? Dunquerque asszony láthatólag nem volt hajlandó fia fölötti hatalmáról addig lemondani, mig felesége tényleg át nem veszi kezeiből.

— Igen, igen, majdnem föl van öltözve — hebegte a férje.

— Akkor hát jól van, és menj, mondd meg neki, hogy ne okoskodjék, hanem tüstént jöjjön reggelizni.

Róbert úr megint eltávozott és megint azzal a hírrel tért vissza, hogy a fiú nem akar lejönni.

Erre Dunquerque asszony ment föl a szobájába. A két leány szepegve nézett egymásra. Aldzsi hirtelen természetű volt; igaz, hogy nem anyja előtt, de menyasszonyáról igen durván nyilatkozott; hátha valami engedetlenségen töri a fejét? Ez szörnyű volna! És a vendégek meg vannak híva, az esküvő napja elérkezett, és a fiú kelengvéje már teljesen készen van!

— Mit mondott, papa? — kérdé az egyik leány.

— Azt nem mondhatom meg, édesem. Mosom kezeimet. Anyátoknak kell őt észretériteenie! Én megtettem, a mit tehettem. Róbert úr idegesen reszkető módon felelt, a mi nem volt szokása.

— Talán, talán . . . a vonakodás jeleit árulja el? — kérdé leánya.

— Édesem, azt mondja, hogy nincs hatalom, mely képes volna rávenni, hogy férjül menjen hozzá. Ez az egész. Az esküvő és ezzel mindennek a napja elérkezett. Azt mondja, hogy nincs hatalom a földön, mely rákényszeríthetné e házasságra. Ez az egész. Hogy velünk mi fog történni, ha a mama nem bírja észretériteeni, arra még gondolni sem merek.

Dunquerque asszony éppen akkor érkezett vissza. Férje, a ki észrevehetően reszketett, nem mert fölnézni.

— Kedves leányaim — szolt a kétségbeesés nyugalmával — örökre kegyvesztettek lettünk. A fiú nem akar meg-

mozdulni. A fenyegetésekre, könyörgésekre nem is hederít. Hivatkoztam engedelmességére, vallására, becsületére, mind hasztalan. Menjetez ti, hátha célt érünk. Most pedig, Róbert úr, ha tudsz tanácsot adni, meghallgatom.

— Én nem adhatok semmiféle tanácsot — szólt a férje, a kit a szerencsétlenség egészen levert. — Ki gondolta volna, hogy egy —

— Igen, igen — hiába jajgatunk. De mit tegyünk? Oh, egek! Megint megszólaltak a templom harangjai!

Ez alatt a leányok Aldzsinal voltak. Komoran és elszántan ülve találták. Férfi arcán az elszántság ily jeleit még soha sem látták. Valósággal megrémítette őket.

— Azt hiszem, azért jöttetek, hogy megpróbáljátok az erőteteket? — szólt. — Jól van, hadd hallom a mondókátokat. De figyelmeztetek, hogy nincs földi hatalom, mely rábírna arra, hogy ahhoz az utálatos vén asszonyhoz férjül menjek.

— Algernon! — kiáltott a húga. — Lehetséges, hogy te, te, a mi fivérünk, ily szókat használsz?

— Még több is lehetséges. Én, ha egyedül maradok is, tiltakozom az ellen az utálatosság ellen, hogy a férfiakat eladják. Én vásáron vagyok; ez a gazdag, öreg ügyvédnö, a kinek pergamen-bőre, tinta-vére, itatós papirosból való szíve van, engem megvesz. Nem akarom, hogy eladjanak. Menjetez és mondjátok meg a mamának, hogy akármit tehet velem. Én nem megyek férjül ehhez az asszonyhoz.

— Ha magaddal nem törődöl — szólt a nénje — de kérlek, gondold ránk. A vendégek meg vannak hívva és már gyülekeznek a templomban; hallgasd csak, már harangoznak is!

— Fél óra mulva szeretném látni — szólt Aldzsi nevetve — fél óra mulva szeretném látni Roe Frederika ábrázatát . . .

A két leány leverten nézett egymásra. Mit tegyenek? Mit mondjanak?

— Ti kis képmutatók — folytatá — milyen kedvesen tudtok csicseregni a boldogság napjáról és a szemfényvesztő lakodalomról, a Tökéletes Asszony hóhortjáról és az értelmek uralmáról! Várjatok csak kissé, húgoeskáim; fogadom, hogy életetek egyhangúságába kellemes változást hozok.

— Néném — szólt a húga — Aldzsi káromkodik. Ezt nem hallgathatjuk. Oh, szerencsétlen fiú! micsoda sors vár reád?

— Jőjj — szólt az idősebbik — jőjj, édesem. Algernon, ha ma szégyent hozasz ránk, többé nem leszesz a fivérem: ki-tagadlak.

A leányok eltávoztak. Ekkor Aldzsi atyja jött vissza.

— Algernon — szólt gyöngén — észre tértél már ?

— Igen — felelé Aldzsi — igen. Ez az oka annak, hogy itt vagyok és itt maradok.

— Akkor nem segíthetek rajtad. Szegény fiú! a szívem vérzik érted.

— Szegény apám — szólt a fia képletesen — az én szívem sokáig vérzett érted. Türelem, várj csak még egy kicsit.

— Az utolsó nászajándék is megérkezett — szólt Róbert úr. — Még gondolni sem merek rá, hogy mit csináljunk. Anyádnak közölnie kell Frederikával a hírt.

— Ki küldte azt a nászajándékot ?

— Chester gróf küldött egy pompás, fölnyergelt háttas lovat és egy kis irást.

Algernon fölugrott és az ablakhoz rohant. A kocsiuton egy kis lovászyereket látott, a ki egy lovat vezetett. A fiút mint Chester gróf eleven, meghitt szolgáját ismerte. Miért van a ló fölnyergelve ?

— Add ide a levelet — szólt csaknem büszkén atyjához.

Róbert úr átadta a levelet, melyet Dunquerque asszony fölnyitott és fölolvastott :

«Minden jót, kedves Aldzsi ; a boldogság napja fölvirradt. Igaz híved

Chester».

— A többi szerencsétlenséget még azzal tetézed, hogy ezt a barátodat is elveszted — sóhajtott az atyja. — Veled senki sem fog többé beszélhetni ; senki sem —

— Mondd meg a mamának, készen vagyok — szakítá félbe atyját, modorát hirtelen megváltoztatva. — Mihelyt fölöltözöm, nyomban lenn leszek nála. Az embernek az esküvőjén ki kell csipnie magát. Menj, édes papa, mond meg a mamának, hogy lejövök és kérd meg, hogy ne csináljon föltűnést, akaróm mondani, ne tegyen czélzást az imént lefolyt sajnálatos jelenetre.

Atyját kiteszkolta az ajtón.

Két perczcel később a reggeli szobában volt és úgy nevetett, mintha semmi sem történt volna.

— Örülök, fiam — szólta az anyja — hogy kijózanodtál.

— Igen — viszonzá Aldzsi vigan, mintha csak valami gyerekes csinyről lett volna szó; — úgy-e, nagyszerű dolog? Nővéreim, láttatok Chester gróf ajándékát?

A leányok szinte kábultan tekintettek egymásra. Ugyan milyenek lehetnek a férfiak, a kik oly könnyen esnek egyik túlságból a másikba?

— Mondd meg a fiúnak — szólta az inashoz — hogy a lovat vezesse a gyepre. Szeretném, ha minden fiú látná. Mondd meg nekik, hogy Chester gróf ajándéka, a ki szerencsét kívánt a boldogság napján; mond meg nekik, hogy jusson eszökbé, hogy a boldogság napja fölvirradt.

Úgy látszott, mintha izgatottságában félrebeszélt volna. De Róbert úr, a ki csaknem kiugrott a bőréből, hogy a fia észretért, örömeiben sírt.

— De most már — szólta Dunquerque asszony — nincs vesztegetni való időnk. Leányok, ti menjetek az atyáttal. Algernon természetesen engem fog kísérni.

Mikor magokra maradtak, Aldzsi anyja rövid, de határozott beszédet tartott fiának a férji engedelmesség kötelességéről.

— Egyebet nem mondok — fejezte be szavait — a ma reggel tanusított rakonczátlanságodról. Tekintettel a körülményekre, azon föltétel alatt, hogy ma egész nap jókedvű, derült fogsz lenni és úgy viseled magadat, hogy mindenki észrevegye a boldogságot, melyet számodra megszereztem; erről többé nem beszélek.

— Azt hiszem — felelé Aldzsi — hogy ha ma nem is, a jövőben helyeselni fogja mai magam viseletét . . .

Fiatal embertől ez a nyilatkozat igen furesán hangzott. Később eszökbé jutott és megértették.

Ezalatt a falu temploma tömve volt a falubeliekkel és a násznéppel; a gyepen a zenekar kedves dallamokat játszott, és a közepén állt Chester gróf ajándéka, melyet lovásza vezetett és a falusi fiúk roppantul megcsodálták.

Egy negyed tizenegykor érkezett meg a kocsiiban a menyasszony és a fő nyoszolyó-leány, a ki szintén ügyvédnö és a menyasszonynyal csaknem egykorú volt. A menyasszonyon gyönyörű, drága, fehér száten-ruha volt. Az előcsarnokban a többi nyoszolyó-leány és a völegény nővérei várták. Mindnyá-

jan jókedvűek voltak, és még a vőlegény nyers arcza is mosolygó- és nyájasnak látszott. A nővérek fivérek sorsa iránt megnyugodva, nagyon örültek a verőfényes napnak, a tömegnek és az általános örömnök. Róbert úr és a többi öreges úr elmerengve álldogált vagy ájtatosan térdepelt az oltár előtt.

Csend! Le a kalapokkal a templom előtt! A vőlegény kocsija közeledik! Itt jön a plébánosnő és az énekkar, mely a nászindulót fogja énekelni. Húzzátok meg a harangokat mind egyszerre, ha összedől is a torony tőle. A fiúk álljanak sorfalat! Le a kalapokkal! Egyszerre kell éljenezni, fiúk. Éljen a vőlegény! Anyja mellett ül, a fejét hátra támasztja, a szemei szikráznak és nevetve köszönti a tömeget.

— Nagyszerű, Algernon — szolt az anyja. — De fékezd az örömedet; a templomajtóhoz értünk.

A kocsi megállt, Aldzi kiugrott belőle és anyját kisegítette. Erre a már elrendezett menet lassan megindult a kórus felé a nászdalt énekelve, a mibe az orgona mély hangjai vegyültek a kis falusi templom régi, alacsony boltozata alatt; a plébánosnő jött utoljára, kezében a hymnus-könyvvel, teljes erővel énekelte és a szegény asszony azt hitte, hogy a nászmenet utána jön.

Már pedig nem így történt; és mikor az oltárhoz érkezett és körültekintett, elképedt, mert nászmenet nem volt, hanem e helyett általános bámulást és susogást tapasztalt.

A dolog így történt.

Mikor Algernon Dunquerque asszonyt kisegítette a kocsiból, nyugodtan elhagyta és a sietés legcsekélyebb jele nélkül higgadtan a gyepen át Chester gróf ajándékához ment.

Erre a templomudvar kapujához lovagolt, kalapját levéve, köszönt menyasszonyának és úgy, hogy még a templomban is meghallotta mindenki, ezt kiáltotta: «Nagyon sajnálom, vén hölgyem, de keressen magának más férjet!» Erre megfordult a lovával, nevetve és kezével integetve gyorsan keresztül ügetett a tömegen.

Fél órával később, a Dunquerque asszonynyal való viharos jelenet után, mely azzal végződött, hogy Dunquerque asszony hálát adott a gondviselésnek, hogy fejes fiát még az utolsó perczben is megszabadította e rettenetes természetű nőtől, Roe Frederika első nyoszolyó-leányával visszatért a városba. Este, mikor a hír a clubban elterjedt, nagy nevetés tá-

madt. A fiatalok kegyetlen megjegyzéseket tettek. És még kegyetlenebbeket is megengedtek volna magoknak, de a bekövetkezett körülmények ezt megakadályozták.

A faluban természetesen szörnyen felsültek. A circus, a cigányasszonyok, az összeesküvők és az akrobaták fölszedték a sátorfájokat, mert az ünnepély meghiúsult; a gyerekeket visszaküldték az iskolába; a násznép hosszú orral, boszúsan oszlott szét; és Dunquerque asszony dühösen, kétségbeesve ült megrémült háznépe körében, melynek egyetlen tagja sem merte egy árva szóval is csendesíteni vagy vigasztalni. Férje később a vallás vigaszára gondolt, de ez is csütörtököt mondott.

A fölhívás másnap jutott el Veysey Clarencehez. A fiú, a ki a levelet vitte neki, tiz mérföldet lovagolt.

Veysey nagyon csüggedten várakozott otthon. A folytonos sürgés-forgás és furfangok kinozták komoly lelkét; nem volt társasága; nagyon nélkülözte Ingleby Grace társalgását; nővérei a beszédökkel és terveikkel, melyek meghiúsításán fáradozott, untatták. A fiú, a ki Chester gróf egyik erdőfelügyelőjének volt a fia, a kertajtón át ment a házba és Clarence-et a pázsiton járkálva találta. A levelet, mely így hangzott: «Jöjj tüstént; mi megkezdtük. C.», fölnyitotta.

Clarence ekkor nem várt semmire, hanem Chester-Towersbe indult. Huszonnégy óráig gyalogolt és, midőn megérkezett, az éhség és fáradság elcsigázta; de ott volt. A lázadás kiütött, és ő a lázadóknál volt.

XII.

A CHESTER-TOWERSI TÁBORBAN.

Az első napokat gyakorlatokkal, buzdító beszédekkel és dalolással töltötték. Ingleby Grace a régi dallamokhoz új szöveget szerzett és a férfiak a parkon keresztülvonulva, az új szövegű nótákat énekeltek. Egy csapat erdőkerülőt a kapukhoz állítottak, hogy az újonczokat fogadják és az asszonyokat, a kik egész nap ott ólalkodtak és nevettek, kiabáltak és fenyegetődztek, távol tartsák. A kastély női személyzete, minthogy csak a közt választhatott, hogy vagy megmarad a gróf szolgálatában vagy tüstént távozzék, két pártra szakadt: az öregeb-

bek a távozásra határozták el magokat, a fiatalok pedig megmaradtak a szolgálatban, «mert — mint mondták — ha a férfiak az egész országon végig lovagolnak, a hogy Ingleby asszony állítja, mi asszonyok, mivel akadályozhatjuk meg.» Aztán meg helytelenítették az egyenlőtlen házasságokat és Dunstanburg hercegnőről vallástalan dolgokat mondtak. A kik szolgálatban maradtak, vérvörös selyem rózsákat és szalagokat készítettek és a lomtárból minden díszruhát előszedtek, a melyből a férfiaknak egyenruhát lehetett készíteni.

— A főszabály — szólta az okos Jaksa — az, hogy az emberek derült hangulatban legyenek, a mit sörrel, dalolással és lakmározással lehet biztosítani, a második az, hogy daliás külsejökre büszkékké kell tenni őket.

Az emberek minden órával jobb kedvűek lettek, minden pillanatban újabb újonczok érkeztek, a kiket éljenzéssel, sörrel, beszédekkel fogadtak, melyeket főleg a varga mondott, a kinek a fején most fényes sisak ragyogott, a kezében pedig másfél öles lándzsa volt.

A legközelebbi két-három napon a püspök valamennyi tanítványa megérkezett: így Veysey Clarence porosan és fáradtan, de tele tüzzel; Dunquerque Aldzsi délczegen lovagolva és hangosan nevetve menekülésén. A többiek egymás után érkeztek és alig várták, hogy alkalmazzák őket, és ezért tüstént hozzá is láttak a munkához. Az udvarlásra ez nem volt alkalmas idő, de Grace váltott néhány szót Clarenceszel, és Faith a férfiak közt sürgött-forgott, mindenkinek elmondva, hogy Dunquerque kapitány a kedvese, kikérdezve őket, hogy melyik leányt szeretik, hogyan udvarolnak neki és ily módon mindent úgy össze-vissza zavart, hogy többet ért, mint minden sörös hordó együttvéve.

Chester gróf volt a vezér, de Dunquerque kapitány volt a kedvencz. Ő élesztette mindenkinek a kedvét, rendezett esténként öklelő, birkozó, botversenyeket díjjakkal a győztesek számára; úgy, hogy a legények most érezték életökben először a harc büszke örömét és a győzelem mámorát. Dunquerque kapitánynak volt mindenkire egy nyájas szava és nem felejtette el senkinek a nevét; dicsérte és biztatta az embereket; ő volt egész nap a táborban, sohasem fáradt el és sohasem jött ki sodrából, mint néhány erdőőr, a kiket altisztekké nevezett ki; a sörrel bőkezűen bánt, minden embernek pénzt.

független munkát és csinos feleséget ígért arra az esetre, ha az ügvet megnyerik. Ily módon Dunquerque Aldzsi, az új kormányrendszer első fővezére, mint a katonák tábornoka, kezdetlől fogva népszerű lett.

Azon este, mikor megérkezett, Clarence az embereknek őszinte beszédet tartott, mely azonban az igazságot csak félig leplezte le. Az építés előtt rombolni kell.

Arra emlékeztette őket, hogy mint férfiak, a világ munkásai, és nélkülök semmi sem történhetik; aztán fölemlített néhány csodát, melyet őseik akkor vittek véghez, mikor a férfiak gondolkodóknak, alkotóknak és munkásoknak el voltak ismerve és a tőle telhető egyszerű nyelven elmondta nekik, hogy mióta a nők ragadták magokhoz az uralmat, hogyan hanyatlott el minden. Végre arra hitta föl a figyelmüket, hogy mik, mily rabszolgai és szomorú az életök és milyen lenne ezentúl is, ha csak föl nem szabadítják magokat. «Volt idő a régi jó világban, mikor minden férfi fölemelkedhetett, mikor a legalacsonyabb helyről a legmagasabbhoz volt létra. Most úgy haltok meg, a hogyan születtetek. Emelkedés, remény nincs számotokra. Dolgozzatok, raboskodjatok és — haljatok meg. Ez a sorsotok. Vallást találtak ki, hogy leigázzanak benneteket. Azzal beszéltek tele a fejeteket, hogy az ég akarja, hogy a nőknek engedelmeskedjete. Ez hazugság!» A szónok kiáltva mondta e szavakat. «Ez hazugság! Ilyen vallás nincs; és én azért vagyok itt, hogy az igazságra megtanítsalak benneteket, ha bebizonyítjátok, hogy befogadására készek vagytok.»

A szónokot lesújtó közönyt fogadták. Tény, hogy az embereknek annyit prédikáltak, hogy végre egyáltalában nem hallgatták meg a beszédeket. És még Clarence komolysága sem múlhatta fölül a prédikáló rendét, a szent nővéreket, a kik tagjaikat a remény, rettegés és hit fölébresztésének művészetében gyakorolták.

A beszéd befejezése után a férfiak megint dalolni kezdtek, mi alatt a tábori tüzek körül kézről-kézre járt a sörös kancsó. A változás itt pompás volt! Még a vadörök is, a kiket nem könnyű megindítani, egymásnak szerencsét kívántak szabadságuk visszanyeréséért. Azon éjjel a táborban kiáltvány jelent meg, a mely szerint minden férfi épen úgy, mint a mezőn szerzett munkabért, teljes összegben maga fogja kézhez

kapni. A férfiak egymásra néztek és csodálkoztak. Azok, a kik csak félig bíztak az ügyben, meg voltak nyugtatva. Az, hogy az asszonyok helyett magok vehetik föl munkabéreiket, mindennél jobban bizonyította a lázadás erejét és valóságát. Más kiáltvány is készült, a melyben ki volt jelentve, hogy a férfiak összejöveteleit, a naplemente utáni kimaradást és a társaságba járást eltiltó minden rendelkezés meg van szüntetve. Ezt még az előbbinél is melegebben fogadták, mert sok férfi nem tudta, hogy mit csináljon pénzével, mikor megkapta, jóllehet mindnyájan megtanulták, hogy a társaság, ivás és dalolás mily nagy élvezetek.

Ez és a következő éjjelen az angol királyságra nézve két igen fontos tanácskozást tartottak. Az első Chester-Towersben Chester gróf elnöklete alatt volt. Ebben résztvettek: a püspök, a ki a hírek hallatára türelmetlenül indult útnak, Veysey Clarence, Dunquerque Algernon, Kennion Jaksza és a többi tanítvány. A tanárnő és leányai a szobában voltak, de nem beszéltek.

Késő éjjelig sok dologról tanakodtak. Ha a férfi igazi természetét jobban ismerték volna, nem haboztak volna és merész indulás sok akadályt háritott volna el útjokból. A püspök és Veysey Clarence, a ki az igazságot elegendő fegyvernek tekintette, azt akarta, hogy minden angol férfinak a parkba való érkezését meg kell várni és addig folyton prédikáljanak. Algernon az indulás mellett volt. Végre a vezér egyezséget hozott létre. Elindulnak, de lassan fognak haladni és közben kisebb csapatokat és kémeket fognak előre küldeni, hogy újonczokat toborzanak. A lázadás veszedelme, föltéve, hogy eléggé el van terjedve, főleg képzeletben volt meg. Még a vezéreknek is, a kiket a püspök és neje oly sokáig és oly gondosan készítettek elő rá, nehéz volt leküzdeniök a félelmet, melyet a női elnyomás és gyermekkori nevelésök bennök keltett. Minden nő még mindig természetes kormányzójoknak látszott. Pedig a nő uralmának épen oly ingatag volt az alapja, mint a félelem oka. Egyedül a lovas testőrségre és a fegyházörökre támaszkodhatott; hogy pedig az utóbbiakat használhassa, a foglyokat szabadon kellett volna bocsátani.

A második haditanácsot a főrangú nők házában tartották, melyet sietve hittak össze. Egész nap nagy nyugtalanság uralkodott és, jóllehet semmi biztosat sem tudtak, azt rebes-

gették, hogy férfilázadás ütött ki. Délben miniszternői tanácsot hittak össze, a belügyminiszterium izgatott volt, a titkárnók sápadt arczczal szaladgáltak, a csengetyúk folyton szóltak, az írnoknők lótottak-futottak, lóhalálában hívták a canterburyi érseknőt, a ház folyosói körül asszonytömegek gyülekeztek, és most már minden felé tudták, hogy az, a mitől leginkább rettegetek: lázadás tört ki. A házon kívül még nem tudták, hogy hol és kiknek a vezetése alatt; benn az ajtók be voltak zárva, és nagy és szokatlan csendben Dunstanburgh hercegnő, iratokkal a kezében fölállt.

A hercegnő röviden jelentette, hogy Norfolkban forradalom ütött ki. Vagy húsz szegény paraszt egy kis faluban föllázadt. Élükön Chester gróf áll. Az egész semmiség, pusztán sajnálatos kitérés, melyet a törvény erős keze egyszerre el fog nyomni.

Erre leült. Minden arcz tüstént a hercegnő fiatal vetélytársa felé fordult. Carlyon grófnő fölállt és azt kérdezte, hogy ő fensége nem közölhetne-e több részletet a házzal. Fölkérte a kormányt, hogy a háznak minden tényt hozzon tudomására, akármilyen fájdalmas is. A hercegnő azt felelte, hogy e fölkelés hírért, a melyben sajnós, nem lehet kételkedni, csak az nap reggel kapta meg. A chester-towersi plébánosnő jelentésének alakjában érkezett, melyet két békebíró esküje erősít meg. A fölkelés, ha ugyan megérdemli a nevet, azzal kezdődött, hogy egy hitvány kovácsot, a ki asszonyverés bűntényét követte el, a törvény kezeiből erőszakkal kiszabadították. A rendőrség kezeiből Chester gróf és egy vadőr szabadította ki. A félvezetett fiatal ember felszólította a falu férfait, hogy keljenek föl és kövessék. A gróf a saját kastélyába vezette őket. Egy csapat vadőr és néhány, más férfias sporttal foglalkozó egyén csatlakozott hozzá. Az utóbbiak tanácsára arra a kétségbeesett elhatározásra jutott, hogy a kormánynyal szembe száll, és jelenleg csapatait gyakorolja be és fegyverzi föl. A hercegnő újból biztosította a házat, hogy legföljebb egy élet valószínű elvesztésétől lehet tartani, a mi sajnálatos, de elkerülhetetlen; hogy a kormány kétezer fegyházórt készütségbe helyezett és addig is a szent prédikáló rend két nővérét húsz rendőrnővel elküldték, hogy a csöcseléket kergesse széjjel. Chester grófon kívül a lázadás fejei, úgy látszik, Ingleby, cambridgei tanárnő, a férje, két leánya és egy féltuczat fiatal

úri ember. A ház legyen nyugodt, mert e bolond és gonosz népet példásan fogják megbüntetni és se rangra, se nemre nem lesznek tekintettel. A mi pedig őt magát illeti, a ház ismeri azt a viszonyt, mely közte és Chester gróf közt volt —

Carlyon grófnő talpra ugrott és azt kérdezte, hogy mi-féle ez a viszony. A hercegnő tovább folytatta és kijelentette, hogy nem alkalomszerű arról beszélni, a mit mindenki nagyon jól tud. Mindazonáltal biztosítja a házat, hogy ez a boldogtalan ember az ő rokonszenvét teljesen eljátszotta. Sőhajtás nélkül mondott le egykor édes reményéről és ezt az istentelen és elvetemült hitetlent sorsának engedte át.

Carlyon grófnő arra kérte a házat, hogy ítéletét akkorra tartsa fenn, mikor a tények teljesen ismeretesek lesznek. Most bizonyosnak csak az látszik, hogy egy csapat férfi Chester gróf parkjának a kapui mögött elzárkózott. Kérdi ő fenségét, vajon nem merültek-e föl panaszok.

A hercegnő azt felelte, hogy annak idején az említett panaszokról, ha ugyan fordultak elő, jelentést fog tenni a háznak.

Carlyon grófnő tovább azt kérdezte, hogy az egyik panasz nem az a szokás-e, melyről hamisan állítják, hogy a váláson alapszik, a mely arra kényszeríti a fiatal embereket, hogy oly nőkhöz menjenek férjül, a kik koruk, természetök és más okok miatt hozzájuk nem illenek és szemeikben utálatosak?

Ez a kérdés a házban eddig elő nem fordult rettenetes zűrzavarra volt a jel; mert minden főrangú nő, a kinek magánál fiatalabb férje volt, az egyik oldalon, míg a fiatal főrangú hölgyek a másikon sikoltoztak. Miután a nyugalom kissé helyreállt, Carlyon grófnőt ismét meghallgatták. Azzal vádolta Dunstanburgh hercegnőt, hogy a lázadásnak kizárólag ő az oka. «Itt az ideje, szól, hogy nyíltan beszéljünk. Fontoljuk meg azt az igazságot, hogy egy fiatal ember csak undorral tekinthet a húsz éves fiatal embernek negyven, ötven, hatvan éves nővel való természetellenes egyesülésére. A magam részéről nem csodálkozom azon, hogy egy oly fenkölt szellemű férfi, a minő Chester gróf, csaknem megőrült ebbe. A házban mindenki jól tudja a nélkül, hogy a főrangú nők becsületét gyanúsítani akarnám, hogy a hercegnő többsége biztos volt. Hiszi valaki, hogy a ház a fiatal ember boldogságát szavazta

volna meg? Hiszi valaki, hogy a gróf a tervezett házasságra vonakodás nélkül tekinthetett volna? Mi jól tudjuk, hogy a fölkelésnek mi lehet a vége; és arról szilárdan meg vagyok győződve, hogy ennek a szerencsétlen fiúnak és mindazoknak a vére, a kik vele elesnek, Dunstanburgh hercegnő fejére száll.»

Ekkor más szörnyű jelenet következett, a melyben úgy látszott, minden szitok, szemrehányás, vádaskodás, gyanúsítás, a melyre kifejezés található a nyelvben, összehalmozódott és melyet egymás fejéhez vagdaltak; a kormány és ellenzék megszűnt; a fiatalok dühe, a kik látták vagy azt várták, hogy látni fogják, hogy az öregek hogyan ragadják el tőlök szereteteiket, tombolt; az öregek örjögtek és a vallásra, törvényekre, kegyeletre és rendre hivatkoztak.

Constance a csata hevében, minthogy mindent elmondott, a mit akart, visszavonult. Tiszta és verőfényes reggel volt; a nap már fölkelte; a folyosók tájékán apró asszony-csoportok járkáltak, híreket várva. Egy nő kilépett a csoportból és üdvözölte Constanceot. Fiatal, sokat ígérő hírlapíró volt, a ki gyakran írt Constance sugalmazta vezércikkeket.

— Van még valami újsága a grófnőnek? — kérdé.

— Csak azt tudom, a mit a, a mit a — hercegnőtől hallottam. — Constance csak erőlködve volt képes a nevét kiejteni. — Egyebet nem tudok.

— Mi mást is hallottunk — folytatá a hírlapíró. — Mi Norfolkból egy leánytól, a ki vágatva jött a hírrel a városba, és jelenleg a hadügyminiszteriumban van, azt hallottuk, hogy Chester gróf tegnap reggel kilencz órakor zászlókat vivő, puskákkal, lándzsák- és kardokkal fölfegyverzett hadseregétől követve a parkjából kivonult. Azt beszélik, hogy jelenleg csak két-háromszáz emberből áll.

Constanceot az éjjeli izgatottság jobban kimerítette, hogysen ezt a szörnyű hírt nyugodtan fogadhatta volna. Könnyei záporként eredtek meg.

— Edward — kiáltott — biztos halálba rohansz.

Majd ismét összeszedte magát. Megálljon, hadd gondolkozzam! Az izgatottság enyhítésére tennünk kell valamit. A kormány rendeleteket fog kibocsátani, hogy a férfiakat otthon tartsák; ez volt az első eszméje. Nekünk többet kell tennünk; nekünk reformért kell izgatnunk. De egy engedményt meg kell adnunk. Menjen tüstént és írjon oly heves vezércikket, a mi-

nőt még nem irt életében; a lázadásról mint igen jelentéktelen dologról szóljon; a szerencsétlen fölkelő vezérrel ne sokat foglalkozzék; a félrevezetett fiatal emberekről mentől kevesebbet beszéljen; mondja, hogy a férfiak okvetlenül széjjel fognak oszlani; vesse föl az amnestia eszméjét és aztán merészen és félremagyarázhatatlanul szálljon sikra a férfiak és nők panaszai mellett. Kiáltsa ki a «Fiatalokat a fiataloknak!» jelszót. És napról napra ezt a tételt tárgyalja.

Az újságcikkek ideje azonban lejárt; London utcáin vad izgatottság uralkodott; a férfiakat otthon tartották; a munkásférfiaknak, a kiknek hazulról el kellett távozniok, megparancsolták, hogy útközben ne álljanak meg, egymással ne beszélgessenek és ne vegyenek hírlapokat. Százával fogadtak föl külön rendőrnöket. Később, mikor köztudomású lett, hogy a fölkelő csapatok csakugyan dél felé vonulnak, kiáltvány jelent meg, mely a vallás és ország biztonságának az érdekében az egész országban, minden templomban istentiszteleteket és imádkozást rendelt el egy napon. A canterburyi érseknő maga végezte az istentiszteletet a westminsteri apátságban, a londoni püspöknek pedig szent Pál templomában.

Ezalatt, a törvény és rendeletek daczára a vidéki nép mindenünnen csapatostól özönlött Chester gróf kis hadseregének a megcsodálására. Az előhadat, melyet ötven természetes vadőr képezett, Dunquerque kapitány vezette. A derékhad élén a vezér lovagolt skarlát ruhában, ragyogó sisakkal; körülötte voltak táborkari tisztjei, a kik szintén pompásan voltak öltözködve és remek lovakon ültek. Nyomukban lépkedett négyes sorokban háromszáz izmos parasztból álló serege, mely puskával és szuronynyal volt ellátva; utánuk a fiatalabbak jöttek, a kik némelyike egész gyerek volt, mindenféle fajta puskával, lándzsával, sőt botokkal fölfegyverkezve, de egy sem akadt köztök, a kinek kokárdája ne lett volna; zászlójok, melyet a két legerősebb fiú vitt, vörös selyemből volt ezzel a fölíráttal: «Szabadok akarunk lenni!» Az induláskor roppant nagy asszonytömeg nézte őket; némelyek átkozódtak és sikítottak, de a leányok nevettek. Erre más falusi férfiak is megugrottak feleségeiktől és nővéreiktől és a katonák mellett haladtak, lépést igyekezve tartani velök, kokárdáikat elkapva és versenyt kiáltozva. Utoljára egy huszonöt emberből álló kis lovas csapat jött, melynek az volt a föladata, hogy a tömeget

távol tartsa és egy négyes fogatot őrizzen, melyben a püspök, a tanárnő és két leánya ült. Térdig piros kokárdák és csokrok közt ültek, melyeket a leányok egyre készítettek és a tanárnő osztogatott.

Ily rendben vonultak. Az első két óra eltelte után azt vették észre, hogy igen sok újonczon kívül a sereghöz legalább száz falusi leány csatlakozott, a kik a sereggel mentek tovább és vonakodtak visszatérni. Kedveseiket követték.

— Csak hadd jöjjenek velünk — szölt a tanárnő — hasznukat fogjuk venni.

A legközelebbi pihenő helynél a tanárnő ezeket a leányokat maga előtt sorba állíttatta és beszédet intézett hozzájuk. Elmondta nekik, hogy ha részt kívánnak a nagy munkából, megtehetik a magokét; azon föltétel alatt, hogy a férfiaktól elkülönítve vonulnak, velök semmiképen sem érintkeznek, megteszik azt, a mit nekik parancsolnak és zászlókat visznek, a sereghöz csatlakozhatnak. Erre szívesen ráálltak, minthogy utolsó szálíg oly nők voltak, a kik a dolgok fönnálló rendje miatt majd megpukkadtak mérgökben és nagyon keveset törődtek azzal, hogy ők az urak a házban, ha nem élhetnek kedveseikkel. Végre igen becses és hasznos szövetségeseeknek bizonyultak.

Valahányszor egy ház előtt haladtak el, Chester gróf féltuczat embert küldött be a található fegyverek és minden lőszer elkobzására. Azt is meghagyta, hogy hozzák ki a férfiakat, a kiket a tiszték megvizsgáltak; és ha fiatalokat találtak, soraikban helyet ajánlottak föl nekik. Ily módon sok puskára, de igen kevés emberre tettek szert, mert a középosztálybeli fiatal emberek rendkívül élettertelenek voltak. Abban az egészséges szabad életben, mely lovaglásból, lövésből és tornászásból állott és melyben a Chester gróf rangjabeli férfiaknak oly bő részök volt, nem részesültek; és azt a külvilági munkát és társaságot is nélkülözték, mely a mezei munkások idegeit megedzette. Ezért többnyire álmélkodva és rémulten nézték a látványt, mikor pedig kilhozták őket és beszédeket intéztek hozzájuk, szepegve felelték, hogy inkább otthon maradnak, és a katonák gúnyos kiáltásaitól kísérve, házaikba húzódtak vissza.

Sok kellemes meglepetés érte a csapatot. Egy házból egy nemes földbirtokos, egy kedélyes, öreg róka-vadász, négy

fiával szép lovakon jött ki és vagy tizenkét jó puskát és sok löszert hozott magával. Az öreg megjegyezte, hogy hatvanöt éves és mint atyja és nagyatyja, egész életében azt kívánta, hogy a dolgok tűrhetetlen, fölfordított rendjének véget vessenek.

— És jegyezzék meg, asszonyom — kiáltott a feleségéhez és leányaihoz — a kik méregtől pukkadozva és megdöbbenve nézték távozását, ön és a leányai, hogy ha visszatérünk, tudom Istenem, masképen fognak füttyülni. És nem ez volt az egyetlen ily eset.

Midőn falun vonultak keresztül, a trombitákat megfújták, a dobok peregtek, a katonák kiáltoztak és énekeltek; a helységet átkutatták fegyverekért és az asszony-csapat sorra járta a leányokat, szerencsét kívánva nekik a kényszerített házasságok közeledő eltörléseért.

Az első napon négy mérföldet haladtak. A sereg öt falun és egy kis városon vonult keresztül; körülbelül kétszáz mindenféle fajta puskát és igen sok löszert foglaltak le; soraik kétszázötven erős és természetes legénnyel szaporodtak. Az estét nem volt szabad dalolva és kiabálással tölteni. A gyakorlatokat újra kezdték és az új jövevényeket a lépésben és sorban való járás elemeire tanították. Ezenkívül, természetesen nagy hibákkal, mint képzelhető, megkísértették az első színlelt ütközetet.

— Az anyag kitünő — szólt a tanárnő — de seregét még szervezni kell.

— Csak meghallgatnák a beszédeimet, — mormogta Clarence.

— Egész életükön át nagyon sokat beszéltek nekik — szólt a püspök. — Először győzni akarunk, majd aztán prédikálunk. Imádkozzunk, hogy ne legyen vérontás.

A második napon épen úgy vonultak, mint az elsők; hanem most a kis sereg minden várakozást fölülmúló módon növekedett. A második napon este felé ezer emberre rúgott és élelmezési nehézségek kezdtek jelentkezni. E tekintetben az asszony-csapat hasznosnak bizonyult. Az asszony-csapat minden tagja falusi leány volt, a kik lovagolni és lovat hajtani is tudtak; a bérlők házaiból kölcsön kérték a taligákat és katonáktól kísérve járták be élelmiszerekért a környéket. Koszokra is szükség kezdett lenni; ezeket is kölcsön vették, és

rövid idő múlva a sereg nyomában roppant hosszú kocsisor vonult, mely lőszerekkel, élelmiszerekkel és mindenféle más holmival volt megrakva. Mindenért, a mit erőszakkal szereztek, értékének megfelelő nyugtatványt adtak, melyre a «Chester» aláírás volt rábélyegezve.

A második nap estéjén, minthogy Bury St. Edmunds közelében voltak, kétezer főre rügött a sereg; a harmadik napon, a newmarketi síkságon ötezerre; és itt, minthogy a tér szabad és a helyzet jó volt, három napig akartak időzni, mely idő alatt az embereket begyakorolni, az együttes működésre betanítani és csapattestekbe beosztani lehetett; színlelt ütközeteket is lehetett vívni és a férfiakat, a kik közül néhányan még egészen gyerekek voltak, hozzá lehetett szoktatni a pusák elsütéséhez és fegyvereik használatához. A tábornok őrk védték, és lovas kémek járták be a környéket újonczok- és hírekért. A kormány eddig nem adott életjelt magáról. De vasárnap reggel, a harmadik napon, a kémek a főrangú nők házának a szent prédikáló rend két nővéréből és huszonöt rendőrnőből, mint kíséretből álló küldöttségét vezették a táborba. Chester gróf és tábornoka eléje lovagolt.

— Micsoda üzenetet hoztak? — kérdé.

— A ház békefeltételeit a lázadóknak — felelé az egyik nővér, melyek elseje az, hogy a fegyvereket rakják le és a férfiakat küldjék széjjel, a második pedig, hogy a vezérek azonnal hódoljanak meg.

— És még? — kérdé Chester gróf.

— Igazság — viszonzá a nővér komoran. — Most pedig álljon félre, hogy a férfiakhoz beszédet intézhessünk.

Chester gróf elnevette magát.

— Menjetek és az asszony-csapatból hijjatok ide tizenkét leányt — parancsolta a gróf. — Most pedig — szól, mikor megérkeztek — fogjátok meg ezt a két nővért és dob- és sípszóval járjátok be velök a tábornok. Ezek azok az asszonyok, a kiket arra tanítanak, hogy a férfiakat hazug fenyegetésekkel, hamis ijesztgetéssel és haszontalan babonákkal rémítgessék. Ti pedig, rendőrnők, ti visszatérhettek és mondjátok meg a háznak, hogy föltételeimet személyesen fogom közölni vele.

A törvény szolgálonói egymásra néztek. Magok előtt látták a tábor fehér sátraikat, a pompás sereget, a tündöklő fegyvereket, a fényes egyenruhákat, zászlókat, hallották a tábori

zajt és sürgés-forgást és meg voltak rémülve. Most megdöbbenve a legfurcsább menetet látták. Elöl mentek a dobosok és siposok, utánok megbilincselve a szent prédikáló nővérek, a kik szent fehér ruhájokban voltak, melyet szentségtörés volt megérinteni; nyomukban futott és tánczolt a falusi leányok csapata, mely kiáltozott és a szerelemről és szabadságról szóló új dalokat énekelte; és a katonák is kibújtak sátraikból és egyre éljeneztek és tapsoltak. De a püspök elrendelte, hogy fehér ruháikat vegyék el tőlök és kergessék ki őket a táborból. A szegény nővérek rongyos, flannel alsószoknyákban és testen-lélekben megkínózva érkeztek barátnőikhez.

A három nap eltelte után Chester gróf elrendelte az indulást. És most a serege — így gondolkodott — elég nagy ahhoz, hogy az ellene küldendő fegyházörök bármily nagy számával szembe szálljon. Hirtelen begyakorolt, de lelkesedéssel eltelt nyolczezer embere volt; testőrsége ötszáz válogatott emberből állt, a kik az ő hű vadőrei és oly férfiak voltak, a kik nagy urak sportjával foglalkoztak. Ezek jó lövők voltak, és igen valószínűnek látszott, hogy a tüzeléstől nem szaladnak meg. Volt ötszáz, többnyire pompás lovakon ülő lovasa, a kik a bérlők fiai voltak és a rókavadász földesúr és négy fiának és még néhány, hozzájuk csatlakozott előkelő úr vezénylete alatt állottak. Most már az okozott nehézséget, hogy mindazokat befogadja, a kik a táborba özönlöttek, mert a fölkelés híre egész Angolországban elterjedt és az országútak tele voltak fiatal emberekkel, a kik szembeszállva a mezei rendőrséggel, hazulról elszöktek, hogy Chester gróf táborához csatlakozzanak.

A merész tettek ideje elérkezett. Elhatározták, hogy Kennion Jaksát, a ki e miatt nagyon duzzogott, de nem tehetett róla, újonczok és tartaléksereg toborzására hátrahagyják. Chester grófnak a derékhaddal és Dunquerque Aldzsival előre kellett nyomulnia. A legmerészebb tett London meglepése volt, és ezt elhatározták. Mert ekkor a csapatok lelkesedése már meghaladta a vezérek legvérmesebb reményeit is; három emberöltő elnyomottsága egy hét alatt eltűnt; a szelid és tanulékony férfiak, a kiknek bérét feleségeik szedték föl és a kiknek feleségeik megparancsolták, hogy menjenek haza és otthon gunnyaszszanak, ha nem volt munkájok, bátor, gondatlan és lelkes katonákká változtak át. Még Turenne-ek sem

volt ily ördögös csapata. Csaknem mind fiatal volt; ezelőtt sohasem volt csak egy szabad napjuk is; új pajtásaiknak végtelenül örültek; a színlelt harcokra, birkózásra, botokkal való mérkőzésre és minden játékra, mely harci kedvöket élesztette, büszkék voltak. A vonulás remek volt: menetközben énekeltek; ha nem énekeltek, nevettek; a nevetés örömét eddig ezek a fiúk nem ismerték. Az uralkodó nem tagjai magok között nem nevettek és nem tudták megérteni, hogy a férfiak miért szeretnének örülni. A magasabb körökben a tréfálás nevetlenség, az alsóbbakban pedig vallástalanság volt. Vallástalanság! Nos, e rövid idő alatt az egész hadsereg elhagyta a vallását.

Az egész környéken a férfiak fölkeltek és Chester grófhoz tódultak. E hirtelen mozgalomnak nem csupán a nagy összeesküvés volt az oka; és az összeesküvők czélt sem értek a városban, a hol a férfiak szellemét a hosszú elszigeteltség tényleg teljesen megtörte. A vidéken azonban a leányok között szétszórtott röpívek jó gyümölcsöket termettek. A vidéken nem volt ház, melyben két pártra ne szakadtak volna, az egyik, mely örült a lázadásnak, a másik, mely gyűlölte és rettegett a férfiak sikereitől; az egyik részen orthodoxia, öregkor és konzervativismus, a másikon a fiatalság és az álom a könnyebb életről, melyet a kedves munkája és odaadása elviselhetőbbé tesz. Úgy hogy a városok külsőleg csendesek maradtak és alkalmasaknak látszottak arra, hogy a lázadók elfoglalják őket.

A hadsereg képe most nagyon elütött a rongyos ezredétől, mely a park kapuiból kivonult. Egyenruhába volt öltözve; a testőrök sötétzöld alsóruhát hordtak és csak kipróbált vadászokat vettek föl közéjük; a lovasság, a gyalogság skarlát, a tűzérség sötétzöld ruhát viselt. Minden ember puskával volt ellátva. Természetes, hogy nem minden egyenruha volt teljes, de minden nappal tökéletesedett; mert az újonczok között voltak szabók, vargák és mindenféle mesteremberek, a kiknek a szolgálatait kihasználták. A nagy zászlót, melyen e szavak voltak «Szabadok akarunk lenni», a vezér után vitték, és a sereg nyomában vonult a száz főből álló leány-csapat, szintén valami egyenruhafélében, magával víve a zászlaját, melyen e fölirat volt olvasható: «Adjátok vissza a kedveseinket!»

A menet, a mennyire csak lehetett, a városoktól távol vonult, mert tanácsosnak gondolták, hogy a hatóságokat addig

ne izgassák, míg el nem érkezik az ideje, hogy szép csendesen cseréljék ki; aztán meg a városi férfiak nem voltak oly edzetek, hogy arra számíthattak volna, hogy csatáikat velők megnyerik.

A főrangú nők házaról egy kukkot sem hallottak többé. Hát akkor mit csinált? Reggelenként ülésezett és civakodott. Senki sem tudta, hogy mi célból. A törvény végrehajtó közegeit küldte a táborba, de ezeket megvetőleg küldték vissza. A vezéreket fölszólították, hogy rakják le a fegyvereket; feleletül azt kapták, hogy a békeföltételeket Chester gróf fogja diktálni. A legékesebben szóló, a legmeggyőzőbben beszélő, a legszentebb prédikáló nővéreket küldték el, a kiket szentelt ruháiktól megfosztottak, taliga hátuljához kötöztek és nők, valószínűs nők kaczagásától kísérve hajtották az asszonyok táborán keresztül. Hát még mit tehettek?

Úgy hallatszott, hogy a sereg Chester gróf vezérlete alatt gyors menetekben dél felé vonul. Bury St. Edmunds és Cambridge mellett azonban a nélkül haladt el, hogy a városba bevonult volna. Menet közben embereket toborzottak; úgy, hogy a rendesen kiképezett, most már körülbelül kéthetes öreg katonákon kívül hazulról megszökött fiúk, inasok, lovászfűk, mesteremberek és földmivesek követték a tábor mérföldekig, Chester gróft és a szabadságot éltetve. Mindezeket és még rosszabb dolgokat minden órában jelentettek a zavarban levő háznak.

— És mi mit teszünk? — rikoltotta Dunstanburgh hercegnő. — Mit teszünk a fecsegésen kívül? Oly mélyre sülyedtünk tehát, hogy az ellenség első mozdulatára csak sirással és szemrehányásokkal felelünk? Most kell engem, engem, azzal vádolni, hogy a fölkelő vezért lázadásra kényszerítettem? Nem ütött a cselekvés órája? Ha majd a lázadást elfojtjuk, a vezért fölakasztatjuk és nyomorult követőit megkorbácsoltatjuk, igen, megkorbácsoltatjuk ugyanazon oltárok előtt, melyeket kigúnyoltak, akkor folytathatjuk a nyelvelést. Nemünk, vallásunk nevében esedezem, engedjék meg, hogy cselekedjünk.

A ház tagjai összenéztek, de senki sem indítványozta azt, a min kívül egyebet nem tehettek. Carlyon grófnő már nem volt a házban. Több ülésen nem akart részt venni. A nyelvek pergését szégyelte. Egyedül ült park-utcza házában, búsan gondolkodva a bekövetkező eseményekről.

— Nekem jutott a kötelesség, a fájdalmas kötelesség —

szólt a hercegnő ünnepélyesen — hogy a házat az egyetlen módra figyelmeztessem, a melylyel a lázadást elfojthatjuk. Minden emberi intézmény, még ha, mint a mienk, isteni eredetű is, az erőn nyugszik. A törvény erő nélkül üres hang. A kötelesség, vallás, engedelmesség végre is az erőre támaszkodik. Ezek az emberek arra vetemedtek, hogy a törvény, rend és vallás ellen szövetkezzenek. Ne feledjük, hogy ez ország férfainak igen kicsiny, tényleg jelentéktelen sectáját képviselik. A szomorúság és inség jelen pillanatában vigasztaló, hogy az ország törvényhatóságaitól a postán föliratok érkeznek, melyekben a városok hűségöket fejezik ki. Mindenütt rend uralkodik, kivéve azokat a helyeket, melyeken átvezeti ez a rakonczátlan fiú csapatait a romlásba. E szót a legnagyobb kedvetlenséggel ejtem ki, de ki kell ejtenem. Mondom, romlásba. A seregben sok férfi van, a kiket a házban sokan ismernek. Az én vadőreim, saját bérlőim fiai és férjei a fegyvelmetlen, rosszul fölfegyverzett paraszt, csöcselék hadban vannak. És mégis romlást mondok. Most csak egy dolgot tehetünk. Mozgósítsuk a fegyházöröket és ezeket a dühös és ádáz kutyákat szabadítsuk rá az ellenségre. Várom a ház helyeslését.

Valamennyien, de csendben, fölemelték kezeiket; mert szomorúan meg voltak győződve, hogy a derék, habár félreismernt embereket a halálba küldik és ártatlan családokra gyászt hoznak. A ház szétoszlott és egy ideig a szemrehányások megszűntek. A hercegnő minisztertanácsot hitt össze és még azon éjjel futárnők siettek minden irányba, hogy a fegyházöröket, nem csupán az első ízben mozgósított kétezret, hanem minden nélkülözhetőt összegyűjtsenek. Elhatározottak, hogy helyöket fegyverekkel fogják betölteni, a kiknek ügyeit szolgálataik fejében kedvezően fogják elintézni. Úgy számították, hogy erőszakolt menetekkel és a szállítás minden módjának kihasználásával vagy tízezer embert állíthatnak síkra, a kik kivétel nélkül erős, kétségbeesett ficzkók, mindenre képesek és kétszer akkora falusi csöcselék-haddal is szembe szállnak.

Az ország különféle börtöneiből kis csapatokban érkeztek, innen száz, meg amonnan száz; durva és nyers külsejű férfiak voltak; csúf, sárga egyenruhát hordtak; úgy viselték magukat, mintha szégyenlenék a foglalkozásukat, mely okvet-

lenül a legvisszatartóbbak közül való volt; a nekik szánt munka iránt nem mutattak se lelkesedést, se félelmet nem árultak el.

A fegyház-ügyosztály alkalmazottai fogadták és küldték őket a hyde-parki táborba, a hol számukra némi élelmiszerek voltak fölhalmozva. A tisztviselők nem igen udvariasak voltak velök szemben, a mit, úgy látszott, természetesnek találtak; mikor pedig a táborban elrendezkedtek, semmi bajt sem okoztak, magok közt maradtak és türelmesen várták a rendelkezeteket.

Három nap telt így el. A városok izgatottsága iszonyú volt. A forgalom, üzlet, munka megszűnt, minden reggel, minden templomban imádkoztak, a férfiak egymással való érintkezését gondosan megakadályozták, négyes őrzőjáratok portyáztak egész éjjel és folyton postásleányok érkeztek vágatva az országúton új hírekkel. «Jönnek, jönnek!» Oh, mit csinál a kormány? Hát nem tehet semmit? Mire valók a fegyházörök, ha nem küldik őket a vezérek elfogására és nem lönek le mindenkit, a ki nem akar szétoszlani? De a nagy hangon beszélők közt nem hiányoztak a végzetes suttogások. Azt hajtogatták, hogy mi történnék, ha a férfiak megérkeznének? Nagyon jól van. Dunstanburgh hercegnőjénél rosszabb kezekre nem juthatnának. Az asszonyokat a hivatalokból és diplomás pályákról leszorítanák. Nagyon jól van, mondogatták a fiatalabb nők. A diplomás pályákon csak tengődtek; és ha a férfiak kezében volna a hatalom, legalább nővéreik és feleségeik számára otthont kellene teremteniök és kenyeret megkeresniök. Csak hadd jöjjenek!

Chester gróf három napra rá Bishop Stortfordba érkezett. Majd úgy hírlett, hogy az Epping erdőnél táborozik. Lovassága elfoglalta az eufieldi hadiszertárt, melyet hihetetlen gondatlansággal két öreg asszony őrizetére bízta. A hadiszertárban tizenkét nagy ágyút foglaltak el. Eppingtől elindult; Londontól csak néhány mérföldnyire van; mindenféle ellentétes hírek és jelentések repdestek a levegőben; mindenkit megöl, kifoszt és kirabol; fél tovább előre menni; minden templomot le fog rombolni; az utolsó pillanatban a tisztelet a vallás iránt, a melyben fölnevelték, visszatartotta; emberei föllázadtak; emberei zúgolódtak, hogy London ellen vezeti őket. Mindezeket és más híreket suttogva közölték egymással.

Bizonyos csak az volt, hogy valamennyi fegyházőr megérkezett és azt a parancsot kapták, hogy korán reggel induljanak el. És az is kétségtelen volt, minthogy leányok, a kik az északnak vezető országútakra merészkedtek, látták őket, hogy a lázadók a hampsteadi sikságon táboroznak és azt beszéltek, hogy nagyon jókedvűek, mert dalolnak, tánczolnak és iddogálnak. Senki sem tudta, hogy hányan vannak, csak azt tudták, hogy ezrekre rüg a számuk és mindnyájan föl vannak fegyverezve.

Ez éjjel Londonban keveset aludtak. A férjes nők ott-hon maradtak, hogy a férfiak izgatottságát, melyet már nem voltak képesek ellenőrizni, csillapítsák. A hajadonok ezrével tódultak a Hyde-parkba a most boszúállók seregének nevezett fegyházőrök sátrainak a megsodálására. Minden sátorban nyolcz ember és ezernél több sátorban tízezer büszke, bátor és tapasztalt ember tanyázott. Hogy fogják ezek másnap reggel ránczba szedni a lázadókat!

BESANT WALTER után, *angolból*

HEGEDŰS PÁL.

ÉJI DAL.

Holdas éjben elmerengek,
Elbolyongok egymagam.
Hallgatom a méla csendet,
Melynek annyi hangja van.

Ezüst fátyol, édes álom,
Fed mezőt, erdőt, falut.
A madár is bokron, ágon,
Mind elült már s elaludt.

Fű se berzeng, nincs fuvallat,
Meg se rezzen, lomb, levél.
Minden alszik, minden hallgat,
Csak a néma csend zenél.

Lelkem száll a hanghullámok
Fel s le ringó tengerén,
Mélybe' és magasba' járok
S nem igyekszem révbe én.

Künn a titkos végtelenben
Lengek messze valahol —
S a csodás csend egyre szebben
Édesebben zeng, dalol.

Nem kívánlak soha vissza
Éber, sok zaju világ!
Éjjel zengnek csak e tiszta,
Gyönyörű melódiák.

Honnan jönnek, azt se kérdem,
 Mikor minden elpihen,
 Csak a tücskök vannak ébren,
 Meg az én dalos szívem.

KOZMA ANDOR.

VÁLTOZÁS.

Végeztem már a barnákkal,
 Visszatérek az idén —
 Szőke hajhoz, kék szemekhez —
 Ujra visszatérek én. —

Szőke az, kit megszerettem,
 Oly szelid és oly hívő;
 Liliomszál a kezébe
 S akár szentkép lenne ő.

Az alakja karcsu, gyöngéd,
 Kevés hus, de sok kedély:
 Hit, remény, és szeretetért
 Egész lelke lángban él.

Azt állítja, hogy ő nem tud
 Németül — de nem hiszem;
 Klopstock égi költeményét —
 Nem olvastad vón' soh'sem?

HEINE után, németül

SZONTAGH PÁL.

SAY A SOCIALISMUS ELLEN.*)

E könyv, mely rövid negyedév alatt három kiadást ért, a hírneves államférfinak és közgazdasági írónak hatyuéneke. Say 1896. évi ápril 21-dikén halt meg: miután az előző év november 15-dikén a francia képviselőházban és november 30-dikán az akadémiában a socialismus ellen beszélt volt. A két beszédről, egy akadémikus és egy képviselő közti párbeszéd formájában, elmefuttatást írt, melyben egyes részleteiket bővebben kifejtette és rájuk széltiben tett egyes észrevételek ellen védekezett. Apologia-féle; ő a beszédek kritikájának címezte. A három részt megtoldotta egy negyedikkel, tudniillik 1896. évi január 14-dikén a szabadelvű egyesület (l'Union libérale) banketjén tartott beszédével, mely a radicalis Bourgeois-kormány pénzügyi politikája ellen volt intézve. A négy fejezetet külön kötetben adta ki és előszót írt elébe. Az előszóban a könyv tartalmának irányáról és keletkezéséről tájékoztat. 1895. évi november 30-dikán az erkölcsi és politikai tudományok akadémiájának évi nyilvános ülésén általános jelentést tett az akadémiának 1895. évi pályázatáról, különösen azokkal foglalkozva, melyek a socialismus kérdését tárgyalták. Behatón tanulmányozta tagtársainak, Waddingtonnak és Fouillének a mostani socialismusról és a positivismusról tett különös jelentéseit. Akadémiai jelentésének írása közben november 15-dikén, a mikor a képviselőházban a Bourgeois-kormánynak az örökségi adóról szóló törvényjavaslatát tárgyalták, szemben találta magát a mindenféle

*) *Contre le socialisme*. Par Léon Say, de l'académie française.. Troisième édition. 1896.

színezetű socialistákkal, kik a radicalis kormány előzékenységére támaszkodva, a francia pénzügyi jogba behozni igyekeztek a progressiv megadóztatás elvét. Say, telve tudományos vizsgálódásaival, a szónoki emelvényre lépett és a pénzügyi radicalismus meghonosítása ellen beszélt. A progressiót legbiztosabb módnak jelentette ki arra, hogy a földbirtok, a tőke és a munka eszközei, többé-kevésbbé rövid idő alatt, nationalizáltassanak és általa a magánszorgalom eredményei tönkre tétessenek. Ez a szempont képezi magvát Say könyvének, mely érdekes és változatos részletekkel teljes ugyan, de ósdi nézlet folyománya lévén, célját téveszti és az elhúnyt szerző elfogult egyoldalúságának emléköve. A progressiv megadóztatás elvét, mely hivatva van az adókiadásban igazságosságot létesíteni, föltétlenül elítélni nem lehet, sőt kívánatos, hogy az a méltányos kiegyenlítés szempontjából következetes alkalmazást nyerjen. Persze, minden a progressio mérvétől függ: túlzott mérvben alkalmazva nem egyéb, mint a vagyon elkobzása, a szorgalom erkölcsi ösztönének kiirtása.

Say a képviselőházi beszédben ellenzi a progressio elvét minden tekintetben, legmérsékeltebb formájában is. Szerinte csak kétféle pénzügyi politika létezhetik: az egyiknek célja az adókat helyesen fölosztani az adózók közt, a másiké a megadóztatás által a vagyonnak más megoszlását létesíteni. Say politikája az első: a polgároktól szedett adónak nem lehet más célja, mint a közkiadások fedezése. A másik pénzügyi politika, mely a vagyonnak más fölosztására törekszik, ellentétes az előbbivel; hivei azt vallják, hogy a vagyonnak jobb fölosztása által a társadalmat át kell alakítani. Az előbbi pénzügyi politikának alapeszméje, Say szerint, az arányos megadóztatás elve, mely legjobban biztosítja az adónak méltányos fölosztását: ellenben a progressiv adót, ha nem is épen egyedüli, de bizonyára a leghatalmasabb eszköznek tartja az ellenfelek tanának megvalósítására, vagyis a polgárok vagyona mostani megoszlásának módosítására.

A pénzügyi rendszer, Say okoskodása szerint, föltétlenül kapcsolatban áll a politikai rendszerrel. A progressiv megadóztatás elve a socialisták rendszerének alkotó része: célja a progressiv adó által a tőkepénzes társadalmat lerontani. A socialismus doctrinairjeinek minden rendszere a tulajdon

átalakításán nyugszik; persze nem mindegyik akarja a tulajdont elkobozni is.)*

Say a socialismus tanával szemben a mai adórendszert védi. A physiokrata iskolának, szerinte, a mely különben igen nagy érdemeket szerzett magának, egyik súlyos tévedése volt az egyetlen adó eszméje. Ma senki sem hisz az egyetlen adóban; mindenki elítéli. A modern pénzügyi rendszerek nem alapúlnak az egyetlen adó eszméjén, hanem az egyes adóknak tekintélyes számú csoportjaival bírnak; a megadóztató a vagyonnak minden forrásához fordul, ez lévén egyetlen módja a vagyon különféle hozadékai érintésének. Csak a sokszoros forrásokból lehetséges a modern tetemes költségvetéseket táplálni. Az adók sokszorossága mellett egyenlő fölosztásuknak eszköze az arányosság; ellenben a socialista tannak legszükségesebb, legalább is legcélszerűbb eszköze a progressio. Tehát le kell térni, így következett Say, a progressio útjáról, még ha az mérsékelt is. Sokan csak úgy lesik a progressio elvének proclamálását, csakhogya azt a második, majd a harmadik adónemnél mérséklés nélkül hozzák be. Say nem gyanúsítja a Bourgeois-kormányt socialista irányzattal, de azzal vádolja, hogy előmozdítja a socialismust. A socialistáknak kényelmes dolog a kormánypadokon kormányt látni, mely nem socialista ugyan, de a socialismus dolgát végzi. A socialisták közel vannak a kormány padjaihoz, de felelősségében nem osztoznak.

Nem kell az embernek épen a socialista táborba tartozni annak belátása végett, hogy a Say vallotta merev arányossági elv, minden adónemnél következetesen keresztülvéve, végső következményeiben nagy méltatlanságra, sőt igazságtalanságra vezet: a nagy jövedelmeket aránylag igen kis összegben érinti, míg az apró jövedelmeket életgyökerökben sújtja, megtámadva a legszükségesebb léteszközöket. Az adóforrások sokszorossága csak fokozza a kis jövedelmek súlyos helyzetét. Hogy az arányossági elv ne hasson általános csapásként, mellette legalább is magas adómentes jövedelmi minimumot kell hagyni. Say félti a tőkét és szaporodási képességét a progressiótól; a manchesterismus elveiben elfogult milliomosnak aggodalma az, a ki nem bánja, ha a kis iparosok és a kis tőkepénzesek nehézségei szaporodnak, csak az ő millióit ne bántsa senki.

*) E megjegyzésre Gueste socialista közbekiáltott: C'est juste!

A progressio elve legalkalmasabb eszköz a megadóztatással járó aránytalanságok kiegyenlítésére. A merev arányossági elv csak látszólag hozza be a megadóztatásba az egyenletességet, voltaképen méltatlanságra vezet; mert a szegényebb osztályok életszükségeit közvetlenül érinti, a kik különben is a fogyasztási adókban, kisebb jövedelmeikhez viszonyítva, aránytalanul vannak megadóztatva. Ha az arányossági elv barátjai azt mondják, hogy a progressio megtámadja a tőkét, ebből csak annyit fogadhatni el, hogy lassítja a nagy tőkék rohamos szaporodását, a mi nem baj; ellenben föltétlenül áll az, hogy az arányossági elv alkalmazása a szerény eszközökkel dolgozó kisebb embereknek jólétre vergődését, tőkegyűjtését föltötte megnehezíti, gyakran lehetetlenné teszi. Persze a dolog lényege a progressio mérvében rejlik. A progressio ne legyen akkora, hogy a vállalkozás gyümölcsét, a tőkét megtámadja, még kevésbé akkora, hogy vagyonszerzés hatásával bírjon. A socialismus ellenfeleinek magatartásában, mint minden téren, úgy az adópolitika terén is, kevés észszerűség van: föltétlen visszautasítással vélik a socialismust leküzdhetni, holott bölcsőbb eljárás lenne némikben közeledni, enyhítő rendszabályokkal a socialista eszmék terjedésének tápot nyújtó sérelmeket orvosolni, általa a socialismusnak élet venni . . .

Saynek az 1895. évi november 30-dikán a francia tudományos akadémiában tartott előadása tágabb körben mozog; a pályamunkákkal foglalkozik, melyek a lefolyt évben a társadalmi osztályban díjat nyertek. Ez az akadémiai beszéd is a socialismus ellen irányul; a pályamunkák a socialis eszmék befolyása alatt készültek. Say osztálya, a történeti, a lefolyt esztendőben igen mozgalmas életet tükrözött vissza. De Say úgy találja, hogy az újabb tudós nemzedék egy része mellőzni szereti a múltnak tudományos vívmányait és a helyett, hogy azokat újabb haladás létesítésére használná föl, közönyös irántok. Némely ifjú elme meddő erőfeszítésnek és mellőzhető eredménynek tartja mindazt, a mi az előbbi idők-ből származik és különösen azt, a mi elvekből származik és tanelveket hoz létre. Ez bajt hord méhében, ha kevesen vannak is, mert az elvek megvetése a társadalmi rendetlenségnek bátorítása. A kételkedőknek ez a kis csapatja képezi a socialismus elővédjét, akarva, nem akarva büntársát. De különféle

elnevezések alatt vannak más bűnrészesek is; ezek: a német tanárok, vagyis az úgynevezett kathedra-socialisták, a keresztényen socialisták és azok a tömegemberek, a kik, a nélkül hogy a dologhoz értenének, oly könnyű hanyavetiséggel szólnak hozzá, mint akár a boulevardok járdataposói.

Csakhogy ezek ellenére úgy találja Say, hogy a socialisták, ha mellőzik is a társadalmi tudományoknak a történeti fejlődés egymásutánjában szerzett vívmányait, elveik fölállításában szintén doctrinairek. Nagy garral követelődznek a doctrinában s azt hiszik, hogy doctrinájok mindent felölel, a mi bölcsészi, tudományos és történeti. A társadalmat szerves élőlénynek tekintik, mely minden szempontból azonos az emberi nemet alkotó egyes élőlényekkel. Ez a collectiv lény, a társadalom, szintén fejlődés törvényének van alávetve; a történetnek csak ők, tudniillik a socialisták, bírták levonni igaz értelmét. A történelemből azt következtetik, hogy a végzetes fejlődés, az evolutio, képezi az emberiség törvényét, mely szerint az egyének a társadalomba beléolvadni kénytelenek, épen úgy, mint a legkisebb vízerecske, a nehézkedés törvényénél fogva, az oceanban elveszni kénytelen.

A valódi socialisták — jegyzi meg Say — pantheista és evolutionista doctrinairek. Benoit Malon, az ő bölcsészök és történetírójok, haldokolva azt mondta: meghalok pantheista, evolutionista és socialista hitemben. Marx tanítványai mesterröknek azt a történeti fölfedezését tartják legnagyobbnak, hogy a történelem nem egyéb, mint sora a csatáknak, melyeket gazdasági érdekek kielégítése iránt vívtak. Az emberek folytonos hadviselésben kénytelenek élni s a csata elvégre is annak az osztálynak diadalával fog végződni, mely a legszámosabb. Ennek gazdasági érdeke fog kielégítést nyerni s ez osztály a munkások osztálya. Marx bölcsészete Hegel bölcsészeteből eredt. «A német bölcsészet nélkül — írja Engels — Marxnak barátja és dolgozótársa, különösen Hegel bölcsészete nélkül a német socialismus, a mely egyedül tudományos valamennyi közt, sohasem keletkezett volna». Heine pedig, a ki Marx és Lassalle barátja és bizalmasa volt, a júliusi kormány első napjaiban azt mondotta rólok, hogy ők Hegel iskolájából kikerült nagy logikusok és hogy övék lesz a jövő. Jóslását e szavakkal kísérte: «A communismus propagandája oly nyelven beszél, melyet minden nép megért. Ez általános nyelv

elemei oly egyszerűek, mint az éhség, az irigység, a halál; ezt oly könnyű megérteni.»

Abban igaza van Saynek, hogy a socialisták egyoldalú doctrinairek, kik a történelmet a magok észjárása szerint magyarázzák. Elvont eszméből indulnak ki és indokolás nélkül az ábrándszerű végletig következtetnek . . . Észjárásuknak a tömegek rokonszenve ad súlyt, mely az általános emberi szenvedélyekből merít, a mint azt Heine is sejtésszerű lendülettel mondotta. A társadalmi rendnek megmástitására ható tényezők, a szenvedélyek, minden időben megvoltak, de nem működtek mindenkor egyaránt. A mostani kor veszélye abban rejlik, hogy a munkás osztályok általános műveltsége, önállóság iránti fogékonysága, önérzete és ezekből kifolyólag elégtelensége folyton terjed, a mi időnként és helyenként némi túlságra emelkedésöket eredményezheti. De vajon eredményezheti-e a munkás osztályok általános gazdasági uralmát? — ezt lehetetlenségnek tartom, minthogy a többi társadalmi osztályoknak czéltudatos ellenhatása következtében, kisebb vagy nagyobb küzdelmek árán, legföljebb a társadalmi érdekek valamilyes kiegyenlítődése következhetik be. A történeti események szemlélése nem tanusítja egy bizonyos érdekkörnek állandó uralmát, hanem valamennyiök folytonos hullámzását és lehetetlenség elképzelni is, hogy az a jövőben máskép fogna lenni . . . A mi pedig általában a történelmet illeti, eseményeinek olvasása az általánosító elmének kedvező tért nyit, de különböző, sőt ellentétes következtetéseket tűr meg, a gondolkodó egyén sajátosságai szerint. A történeti abstractionál befolyással bírnak az egyén társadalmi helyzete, képességei, hajlamai és képzettsége; mindezek befolyása következtében föltétlenül tárgyilagos történeti ítélet alig lehetséges és pedig annál kevésbbé lehetséges, minél inkább ragaszkodik az ítéelő egyén sajátos körülményei által föltételezett eszmeirányához. Nem csoda tehát, ha a socialisták a történelmet a magok észjárása szempontjából félszegül ítélik meg; de a többi pártbeliek sem járnak különben, a liberálisok sem s ezek annál kevésbbé, minél inkább megszokták eszméiket oly megmástithatatlan dogmáknak tekinteni, melyeken a bekövetkezendő események már nem változtathatnak . . . Az eszmei megmerevültség csalódást hoz maga után, mert az események fejlődése összetöri az előbbi korok eredményeit, ha természetes úton

néminemű kiegyenlítés nem létesül. Say veszélyt lát a német kathedra-socialisták és a keresztyén socialismus hirdetőinek működésében; pedig ezek a társadalmi fölfogás terén, volta-képen, kiegyenlítő irányzatokat képviselnek, melyek, ha önmagokban véve a társadalom reformálására nem alkalmasak is, de a társadalom fejlődésében a természetes átmenetet elősegíthetik, a kathedra-socialisták a gondolatok, a keresztyén socialisták az érzelmek tisztázása által.

Az akadémia, a bölcsészeti és az erkölcstani osztályok javaslatára, pályakérdéseket tűzött ki az emberi személyiségről, a mostani francia socialismusról, a positivismusról és az erkölcsi felelősségről. A pályakérdések kitzúzése nem nélkülözött bizonyos czélzatosságot, a minthogy Say is mondja, hogy czéljak volt: elmélkedni a szomorú ábrándokról, melyek álbölcseleti mezbe vannak burkolva és leleplezni mindazt, a mi bennök chiméra és ámitás. De kevés és ki nem elégitő pályamunka érkezett. Say ezt több oknak tulajdonítja. A kitzúzott kérdések tárgya nehéz és tág kiterjedésű; inkább könyvekben, mint értekezésekben oldhatók meg. Azt is észleli Say, hogy a liberális ifjúság késedelemben van; nem ismeri eléggé az utolsó évek bölcsészeti és erkölcsi történetét, nem rendelkezik mindazokkal a fegyverekkel, a melyeket sikeresen használhatna. Azért több érdekléssel olvasni a pályázatokról szóló jelentéseket, mint magokat a pályamunkákat. El is ismerve a tények valóságát, Say kritikái nézlete aligha talál; tulajdonképen a pályamunkák iránya nem tetszett neki, de sajátos álláspontjáról sohasem ismerte volna el, hogy az uralkodó társadalmi és gazdasági világnézet már túllépte tetőpontját és hogy mindinkább szélesbedő körben be kezdik látni a társadalmi kiegyenlítés szükségét.

Az emberi személyiség (la personnalité humaine) kifejtésére a költségvetés terhére kitzúzott 2000 franknyi pályakérdésre három munka érkezett; közülök kettő versben. Egyik se kapott se pályadíjat, se jutalmat.

Ugyancsak az erkölcstani osztály javaslatára az akadémia a Saintour-féle pályadíjra kitzúzte ezt: «Fölsorolandók a mostani francia socialismus különféle formái; a socialismust minden oldalról szemlélve, kimutatandó, mennyiben közeledik az erkölcsiség elveihez és szabályaihoz, mennyiben távo-

lodik tölök». — Csak egy pályamunka érkezett, Villey caeni jogtanaré; ennek oda ítélték a pályadíjat.

Say Villey pályanyertes munkájában azt kifogásolja, hogy Villey nem eléggé méltányolta az ó-kor nagy bölcsészeinek műveit és abban a véleményben látszik lenni, hogy a mostani socialismus és az antik socialismus közt igen laza kapcsolat van. Villey azt is hiszi, hogy a rabszolgaság és az antik család intézménye mindig akadályául szolgált a szegényebb osztályok iránti könyörületességi mozgalomnak, a mely sokkal később, a keresztyénné vált Európában, tűnt föl és a mely, Villey szerint, kizárólag adott lételt a socialismusnak.

Ezt Say apriori alkotott fogalomnak tartja, mely nem felel meg a tényeknek; szerinte a socialismus általános okait sokkal feljebb kell keresni. Már Aristoteles mondotta: «a politikában gyakran beszélnek a tulajdon kiegyenlítéséről, holott szükségesebb volna vágyainkat kiegyenlíteni»; és ezzel az emberi természetnek mélyére hatott. Csak ebben az eszmelánczolatban kell tovább haladni s belátjuk azt, hogy az antik és modern világ kevésbé idegenek egymástól, mint azt Villey gondolja. Az emberi természet nem változott és ha az erkölcsök szelidültek is (a mi különben kisebb mérvben áll, mint a hogy közönségesen gondolni szokták), voltaképen még sincs gyökéres átalakulás.

Igaz, hogy az emberi természet mindig ugyanaz volt és az embert általánosságban mindenkor ugyanazon lélektani okok ösztönözték társadalmi helyzetének megváltoztatására; csakhogy az idők folytában a társadalmi törekvés formája és iránya lényegesen megváltozott, értelmi tartalma is fejlődött, rendszeressé vált. A mai socialismus céltudatos törekvéseit nem lehet egyszerűen mellőzni azzal, ha általános történeti szempont alá helyezzük őket. Pedig Say hajlandó erre, a mikor nagy általánosságban azt mondja, hogy a mai socialismus a múltban létezett, a mikép keleten és Afrikában még napjainkban is létezik a családi vagyon formájában, a törzs javainak közösségében, az állami tulajdonnak az egyének birtoklásában, a rabszolgaság, a kasztok és a polygamia intézményeiben stb. Ebben Say megtalálnak véli a történeti és az élő kapcsolatot, mely a jelent a múlttal és a jövővel összeköti; és ebből kifolyólag hamar készen is van azzal a következtetéssel, hogy a mostani socialismus, mint bölcséjéhez, úgy tér vissza

a múltba, vagy igen régi, vagy igen új államok ébrényszerű polgárosodásához, a mikor minket a communismusba és a család megsemmisítésébe akar belésodorni. De nekem a mostani socialismusnak illeten összekapcsolása kissé erőszakosnak látszik; mert, habár valószínű is, hogy a socialismus elfajulása elvégre is laza és kezdetleges állapotokra vezetne, de ebből korántsem következik az, hogy a socialisták céljait a kezdetleges formákkal azonossá lehetne tenni. Ők egyszerűnek és természetesen látszó formák közt, a gazdasági és társadalmi viszonyok kiegyenlítését, hitők szerint, a fejlődés legmagasabb fokát igyekeznek elérni, még pedig, mint nemzetközi intézményt, az egész emberiségre kiterjedőleg. Törekvésöknek eredendő gyöngesége az, hogy alapjában ellenkezik az emberi természettel; de czáfolására általános történeti megjegyzés nem elegendő. Pedig ez Laveleye óta már-már dogmává kezd válni a socialismus merev ellenzőinek táborában.

Szintúgy csak nagyjában áll meg Saynak az az észrevétele, hogy az antik társadalomban épen úgy föllelhetők a személyes érvényesülés alapföltételei, mint a mostani társadalomban. Ez kelleténél kevesebbre becsülése a keresztyénség erkölcsileg kiegyenlítő hatásának. Igaz, hogy az ó-kornak köszönjük az egyéni és az erkölcsi erőnek legfőbb és legszebb példáit; igaz az is, hogy a különféle társadalmi rétegekhez tartozó nagy bölcsészek akkoriban is föl bírták magokat szabadítani a tömegekben uralkodó eszmék alól: de az újabb korok is mindenütt fölmutatják az erkölcsi és a szellemi heroismus mintaszerű egyéneit. Ha az antik kor kitünőségei óriási méretekben mutatkoznak is a későbbi korok szemlélőinek, ezt részben a régiség zománca teszi, mely alakjokat a mondaszerűség mezébe burkolja, de teszi részben a történeti és társadalmi körülményeknek a maiakhoz viszonyított igénytelenebb formája is, melynél fogva az egyes kitünőségek határozottabban kiválnak környezetök háttéréből. Igaz, hogy a szabadság Görögország apró köztársaságaiban nem volt ismeretlen és hogy az a demagogia túlzásai miatt el elveszett, úgy, hogy Plato, látva az örvényt, melybe hazája belérohant, azt méltán annak tulajdonithatta, hogy «rossz pohárnokok elittasították a szabadság és az egyenlőség» italának korlátlan töltögetésével: de a szabadságnak föltételei nem terjedtek ki általánosságban minden társadalmi rétegre, csupán a kis

görög törzsek szűk körére szorítkoztak és föltételei alól itt is, a rabszolgaság intézménye és a családi szervezet merevsége miatt, sokan ki voltak zárva. Így természetes, hogy a reformáló erkölcsi szellemnek épen legalulról, a legalsóbb rétegekből kellett feltörnnie és a társadalomra átalakítólag kihatnia és elterjednie. Az általánosító keresztyén szellem nem az antik földön született ugyan, de az antik, a görög és a római, világban hatott legrombolóbban, jeléül, hogy a társadalmi korlát ott volt a legnagyobb, az egyéni érvényesülésnek alapföltételei ott voltak a legkevésbé kedvezők.

Say nem hagyja el a socialismus területét, a mikor a Bordin-féle pályakérdésre tér át. Ez volt kitűzve: adassanak elő a positivizmus története és elvei, kifejtendők módszerei, elméletei és alkalmazásai. A kétezeröttszáz franknyi pályadíjat megosztották; kétezer frankot kapott Laurens tanár Rouenből, ötszáz frankot egy névtelen.

Az akadémia nem kívánta Comte tanának apológiáját, hanem kívánta, hogy a pályázók megértsék jelentőségét, biztosan megjelölve helyét a modern bölcsészet történetében; lévén Comte positivizmusa, Fouillée előadónak véleménye szerint, oly «conceptio, mely követelődzik felölelni a világot és az emberiséget, szervezni a tudományokat és formulázni a tudományos haladás alapjait, a mely lerakja az új társadalmi tudományok alapköveit és azt véli, hogy ebben az új tudományban a mindenség átnézetéhez a legjobb középpontot bírja». — Nagy vállalkozás, talán a legrendszeresebb, melyet Franciaországban másfél század óta megkísérlettek; érdemes nála megállapodni és lényegébe hatni. A positivizmus és a socialismus között eszmei kapcsolat, sőt rokonság létezik; mert a mint a positivizmus a bölcsészet terén, úgy a socialismus a társadalom terén kívánja a létező viszonyokat megdönteni s helyökbe, hitök szerint, realis viszonyokat létesíteni, mellőzve mindazt, a mi az emberi lelkület ingadozó és ellenőrizhetetlen mozzanataiból foly.

A végső ítélet Comte bölcsészete fölött rendesen különböző. A positivizmusnak vannak csodálói, párthívei és ellenfelei mindenütt, a francia akadémiában is. Say, ámbár elismeri a rendszer magas conceptióját és azt némi nemzeti hiúsággal eredeti francziának mondja, ellenfelei közé tartozik és azt tartja felőle, hogy több kárt okozott, mint hasznot.

A pályakérdés kitűzéséről meg azt tartja, hogy az akadémia vele kétségtelenül hódolatát akarta kifejezni Comte iránt; de a hódolat olyan, mint az előadó, Fouillée mondta Hegelt idézve: «A controversia hódolat; csak felsőbb egyén ítélhet bennünket arra a föladatra, hogy vitázzunk rajta és hogy magyarázzuk».

Ezt az elítéléssé kiczirkalmazott magasztalást természetesen találom, tekintve az ellenszenvet, melyet Say és pártfelei táplálnak minden ellen, a mi, a gondolkodási módnak megváltoztatása által, a fönnálló társadalmi rendnek megbontására hatni bír. Már pedig Comte bölcsészete, melyet a positiv bölcsészetnek nevezett és hat kötetes alapvető művében fejtett ki, e fajból való: a gondolkodási módszerből kiválasztani igyekszik mindazt, a mi lélektani mozzanatokra vihethető vissza, kizárja az érzeken fölötti eszmék befolyását és a megismerésben kizárólag positiv eredményekre törekszik. Az emberiség gondolkodási módjában három időszakot különböztet meg; ezek: a theologiai, a metaphysikai és a positiv. Az első állapot, a theologiai, a legéretlenebb; minden természeti tünemény mögött személyiségeket föltételez. A második állapotban, a metaphysikaiban, a személyiségek már dæmonszerű, árnyszerű alakokká, emberfölötti, metaphysikai hatalmakká válnak. A harmadik állapotban eltűnik a metaphysika és positiv szemlélési módszernek enged helyet. Ezt a három állapotot futják meg az emberiség, a nemzetek és az egyének. A mostani metaphysikai állapot, Comte szemlélése szerint, átmeneti alakulat, vegyülete az eredeti theologiai fölfogásnak egy már kritikaivá lenni kezdő elme nyilvánulataival. A szigorún positiv szemlélési módszer révén igyekszik a megismeréshez jutni, azt tartván, hogy csak a szigorú tudományok szempontjai és a tudományos módszerrel tárgyalt társadalmi elmélet és történet nyújthatnak valódi megismerést. Ily módon megrajzolni igyekszik minden ismereti ágak határvonalait. Mennyiség-tan, mechanika, physika, chemia, astronomia, physiologia és társadalmi elmélet szolgáltatják az egységes rendszernek szemlélési kategoriáit, a melyek minden megismerhetőnek határvonalait képezik. Minden jelenséget, tekintet nélkül az utolsó okok metaphysikai fogalmaira, az említett ismeretágak szerint kell megvizsgálni.

Comte rendszere, nagyszerű egyetemessége mellett is,

abban a lényeges fogyatkozásban szenved, hogy a megismerésnek érzéki elemeire szoritkozik és túlbecsülve a véges emberi képességeket és hajlamokat, az érzéken kívüli és az érzékfölötti indító okokat kizárja. Ezzel a rendszer egyoldalúvá lesz és ki nem elégitővé; osztozik minden bölcsészeti rendszer sorsában: meghiusult törekvés számba jön azon szándék szempontjából, hogy a mindenség megismerésére megbízható módszert szolgáltatson. Az ember a dolgok megismerésére vezető szemlélésében az érzéki megfigyelésen kívül eső lélektani mozzanatokot nem nélkülözheti; erre viszi természetét a leginkább a rendkívüli egyéneket, a kik (ez talán az ember magasabb eredetére utal) sejtésszerű indulatok befolyása alatt állnak. Bármiképen okoskodjék az egyén, mindig valami megfejthetetlen, ismeretlen végső okra jut, a mely az emberi megismerésnek természetes határát jelöli meg és lendületet ad a kedély mozgalmainak. Teljes objectivség, szigorú positív-ség annyi mint roppant önámítás. Comte szigorú positivismushoz maga adta a legsattanósabb czáfolatot; későbbi műveiben túlbujánzik a kedélyi mozzanatok bősége, mysticismusba tévedt és maga is mint valami új vallásnak főpapja viselkedett.

Comte positivismusának hibáit Fouillée így fejezte ki: «A positivismusnak három nagy hibája van: az első a lélektannak tagadása; következményül a második, hamis fölfogás a metahypsikáról és a realisnak vizsgálásáról, melyet Comte a dolgok lényegéről való elmélkedésnek néz; és a harmadik hiba, tökéletlen fölfogás a vallásról mint emberi dologról, nem mint egyetemes szükségletéről». — A positivismusnak ez a három fogyatkozása azonban nem mellékes, melyeket elkerülni is lehetett volna, hanem szükségszerű, azaz természet-szerűen velejárnak a rendszerrel. Épen a fogyatkozásokban áll a positivismus lényege, eredetisége.

Azt mondják Comteról, hogy korunk három nagy eszméjének adott lételt; ezek: az agnosticismus, az evolutio-nismus és a monismus. Say elismeri e tények roppant jelentőségét, de tagadja a három nagy eszmeáramlatnak hasznosságát. Az általak öntözött talajon, szerinte, nem hagytak vissza termékenyítő iszapot, hanem elpusztították a szép ültetvényeket. Az agnosticistust tekintve, egy korban sem voltak a megismerhetőnek és a megismerhet-lennek határvonalai annyira elmosódva, mint mostaná-

han és a tudomány istenségének doctrinája a tudományból a tömegek számára vagy jótékony tündért, vagyrossz-akaró varázslót csinált, kik minden chimérát megvalósítani bírnak. Az evolutionismust illetőleg, az evolutionismus a végzetesség törvényévé vált; bizonyára Comte ellenére, a ki mindig erőlesen tiltakozott a fatalismus iránti hajlandóság vádja ellen, hiszen maga mondta, hogy a fatalismus nem egyéb, mint metaphysikai dogmatismus. Végre a monismust tekintve, a monismus az egyszerű eszmék legmagasbja, egységbe foglalva szellemet és anyagot, idealismust és materialismust a végletig. Az egyszerű eszme mai napság nagyon tetszik a tömegnek és azoknak, kiket simplista szellemeknek szokás nevezni. A tökéletlen eszméje az, azon egyéneknél, kik szűk látókörűek, a dolgokat csak egy felől fontolják meg, türelmetlenek az ellenvetésekkel szemben és bármily, de gyors megoldásra vágnak. A monista mozgalomból kifejlődött egyszerű eszme nem egyéb, mint a tudatlanok és a szellemileg brutálisok egyszerű eszméje. Ezek nyomán Say azt jegyzi meg, hogy a positivismus, mint a sociológiát megállapító tan, több rosszat eredményezett, mint jót. Az igaz, hogy a mostani társadalmi észjárás sokat tartalmaz, a mi ellentétes, tisztázatlan és a megállapodást nélkülözi; csak-hogy Comte nem okolható miatta és hibájául föl nem róhatók követőinek túlzásai. Természetes dolog, hogy rendszerének magaslatára nem sokan bírnak fölemelkedni és hogy a fölületesen gondolkodók, vagyis a nagy többség nem kritikai szemmel nézi, hanem megragadja belőle azt, a mi átlagos értelmiségének megfelel. A positivismus korának természetes szülőtte; a mint keletkezett, úgy meg fogja tenni útját, míg a korirány megváltoztával más bölcsészeti észjárás ki nem szorítja. Hatása a socialismusra félreismerhetlen; tulajdonképen mind a kettő ugyanegy törzsnek hajtásai. Comte 1849-ben azt mondta: «hogy a benső solidaritás a socialismus és a positivismus közt eléggé jellemző volt ebben az esztendőben, úgy hogy ezentúl semmi sem akaszthatja meg fejlődését». 1850-ben pedig megjegyezte, hogy: «méltó támogatni az egyetlen bölcsészetet, a mely mai napság a socialismust fegyelmezni bírja».

Comte bölcsészete emelkedőben van; a reá és következőkére vonatkozó viták nagyobbodó mérveket öltenek. Say

álláspontjához híven, aggódva szemléli ezt, különösen látva, hogy a positivizmus a socialismust táplálja. Comte tanítványainak legkitünőbbje, Littré maga is mondotta, hogy a positivizmus következményei visszavezetnek minket a socialismus kerékvágásába. Tagadhatatlan, hogy a positivizmusban a társadalomra kiható nagy problémával állunk szemközt: de aggodalomra okot nem látok. A hullámos fejlődés természete hozza magával, hogy az egyik eszmeirány túlzásait új eszmeirány orvosolja, a míg betöltvén hivatását, szülemlendő új eszmeiránynak adja át a tért. A titokzatos az benne, hogy a módosult gondolkodási módból kifejlendő alakulatokat nem tudhatni előre, de hogy ezek bizonyos mérveket nem fognak meghaladni, arról gondoskodott az az emberfölötti hatalom, mely már elejétől megvonta az emberi képességek korlátait. A mi pedig különösen a positivizmust illeti, már föl-föltűnőnek egy új ellentétes rendszer előjelei, melynek alapelve a tudomány mindenhatóságába vetett kétség.

Az akadémia a Stassart-fele pályadíjra az erkölcsi felelősségről szóló új tanok vizsgálatát tűzte ki. A pályadíj 4000 frank volt; nyolcz pályamunka közül egyenlőn megosztották kettő közt, kettő meg dícséretes megemlítésben részesült.

A pályamunkák előadója Bardoux kiemelte, hogy a pályázók az utóbbi éveknek az erkölcsi felelősség lerombolására irányuló kísérleteit különféleképen ítélték meg, de munkáik összességéből azt a benyomást nyerhetni, hogy az erkölcsi felelősség eszméje, mely az utóbbi időkben annyira elhomályosult, már kezd kibontakozni fátyolából.

Az erkölcsstannak némely iránya lépést halad a socialismus azon elvével, mely az egyént megsemmisítve, erkölcsi tényezőül a társadalmat állítja föl. Az evolutio és a positivizmus fontos szerepet játszanak az új erkölcsstan elveinek kifejtésében. Az új moralistáknál, mint köpeny a vállon, bizonyos egyéneken kívüli erkölcsiség, a társadalmi erkölcsiség képezi az okoskodás tárgyát; a társadalmi lelkiismeretet szembeállítják az egyéni lelkiismerettel. Az egyéniség eltörlésének irányzata ez és megvetése az emberiségnek, a mikor önnönmagát érezni bátorodik. Ha a személyiséget annyira el lehetne törölni, nyilván nem volna többé felelősség és az egyén minden gondtól megszabadulva csak társas lény lenne és a társadalom dolga volna a lelkiismerettel vesződni.

Say örül annak, hogy illetén túlzás ellen mozgalomkél; de nézete, merev álláspontjából kifolyólag, ismét egyoldalú: az erkölctan szempontjából csak a socialismust véli hibáztatandónak. Az egyéni felelősség mellett sikra állítottelvek föltétlenül helyesek, de voltaképen csak a socialis tanok legtúlzóbb irányait sujthatják. Az erkölcsiség szempontjából épen úgy sujthatók az individualismus és a liberalismus túlzói, a kik az erkölcsi felelősség érzetének teljes hijával és az egyént téve úrrá minden más fölött, az egyéni szabadság korlátlanóságában felebarátjaik kizsákmányolásában határt nem ismernek.

Say végül két emberbaráti alapítványról emlékezik meg. Az egyik özvegy Audiffred asszony dija, melyet elhunyt férje emlékére alapított. Évenként 15,000 frankot tesz; rendeltetése megjutalmazni a legszebb, a legnagyobb önfeláldozást, bármily téren nyilatkozzék. 1894-ben dr. Roux, a nagy Pasteur tanítványa nyerte el, a ki mesterének módszerét alkalmazva, hosszú és fáradságos kutatások után a roncsoló toroklob elleni orvossággal ajándékozta meg az emberiséget. 1895-ben más nemű önfeláldozás nyerte el a jutalmat: Rombaud abbé műve, a ki Lyonban csodálatra méltó intézeteket hozott létre gyermekek és aggastyánok részére. Rombaud egész vagyonát, képességeit, idejét a tudatlanság és a nyomor leküzdésére szentelte. Az aggastyánok számára létesített intézet oly menedékház, a hol az aggastyánok ellátásban részesülnek és mindegyik tünedező képességéhez mért foglalkozással keres valamit. A legjobb, a legolcsóbb és a legerkölcösebb intézmény.

A másik jótékony alapítvány, melyet az akadémia osztott föl, a Carnot-féle. Jövedelméből évenként ötven, egyenként 200 franknyi segélyösszeg kerül fölosztásra munkások szűkölködő oly özvegyei közt, a kik gyermekáldással vannak megterhelve. Az alapítványt Carnot asszony tette férje emlékére; erre fordította azt az összeget is, melyet francia hölgyek aláírás útján Carnotnak emelendő szoborra gyűjtöttek. Az özvegy ily módon vélte legméltóbban megtisztelhetni férje emlékét, kit anarchista gyilok sujtott.

Az emberszeretet nagy szabású nyilvánulásai ezek. A telivér socialisták csak alamizsnának tartják, melyet a töképezesek a rendszerök kérlelhetetlensége által kizsákmányolt.

szükölködő osztályoknak nyújtanak. Ez azonban mitsem von le a nagylelkű emberbarátok erkölcsi érdeméből.

Say könyvének harmadik részében egy akadémikus és egy képviselő társalognak a képviselőházi és az akadémiai beszédről. Az értekezés, párbeszédi formája miatt, kissé vontatott folyású és az érdeklődés, már elmondott dolgokról lévén szó, megcsappan. Mindazonáltal érdemes egyetmást a párbeszéből kiemelni.

Sayt, úgy látszik, antisemitizmussal vádolták egyes megjegyzései miatt, melyeket akadémiai beszédében Marxról tett, őt rabbinus fiának nevezvén. Védekezik az antisemitismus vádja ellen. Marx, habár családi származásra nézve zsidó, nem volt rabbinus fia, unokája sem; de elődjei közt egész sora létezett a tudós rabbinusoknak. Say «rabbinus fia» alatt képiesen rabbinusi sarjadékot értett, a ki nagy mértékben bírt a rabbinusok hibáival és előnyeivel, éleseszű bölcselő volt a szörszálhasogatásig. Alapjában véve Marxnak nem volt vallásos érzeke. Nem tett különbséget zsidó és keresztyén közt; előtte a keresztyén csak reformált zsidó volt, elszakadva Izraeltől, de atavismusból ismét zsidóvá válva. Azt mondotta a vallás eredetének, hogy az ember magát Istennek álmodja és önmagát imádja. A vallás a fizikai és az erkölcsi embernek istenítése, de egyszersmind a népnek opiuma, a mely, nagy adagban szedve, elaltatja az emberi nyomorúságot. Marx el akarta törölni a vallást, hogy az ember kénytelenítve legyen a valódi boldogságot keresni. Annak idején a zsidók emancipációjára sem helyezett nagy súlyt; az emancipációból, a zsidó jellemnek roppant szigorú megítélése révén, fölötté káros következményeket jósolt előre. A zsidót 1844-ben oly szigorú szavakkal jellemezte, mint akár napjaink legszenvedélyesebb antisemitája: «Ne keressük, mondja, a zsidónak titokzatos erejét vallásában, keressük inkább a vallás erejét a valódi zsidóban. Mi a judaismusnak oka, socialis oka? Az egoismus. Mi a zsidónak valódi kultusa? Az uzsora. Mi a zsidónak valóságos Istene? A pénz!» — Épen oly rosszul bánt a keresztyénekkal, kiket reformált zsidóknak mondott. Marx, Say véleménye szerint, az volt, a mit ma antisemitának neveznek. Ez igen meglepő állítás; aligha egészen találó. Az antisemitismus fajgyűlöleten alapszik, de szintén fejlődésnek van alávetve; mostanában, idestova, azonossá kezd válni a

capitalismus elleni reactióval. Ez az oka, hogy európszerte oly országokban is terjed, a melyek eddig a fajgyűlölettől meglehetősen mentesek voltak. Az antisemitizmus elnevezése nem fõdi egészen azt, a mit általánosságban mögötte gondolnak, a mennyiben a capitalismus túlzásait a zsidó fajnak tulajdonítják; de a kettõ közt abban rejlik a kapcsolat, hogy a capitalismus túlságaiban a zsidó faj sajátos jellemével lép legkirívóbban elõtérbe. De azért a kettõt, az antisemitizmust és a capitalismus elleni reactiót, igazságosan azonosítani még sem lehet, hiszen a capitalismus túlságai nem-zsidóknál is nyilvánulnak, különösen Európán kívül. A capitalismus nincsen egy fajhoz kötve; az árnyoldalaival együtt uralkodó-gazdálkodási irány minden elõhaladtabb országban. A hol pedig az ellenhatás a zsidók elleni gyűlölettel egyesül, ott az arra mutat ugyan, hogy a közgazdasági viszonyokban zsidók uralkodnak, de ott a capitalismus elleni hatás fajgyűlölettel és maradó társadalmi nézetekkel táplálkozván, az antisemitizmus mozgalmában ferde irányban halad. Egyébiránt tény, hogy a zsidó fajban egyesülnek a legnagyobb ellentétek: köztök vannak a capitalismus legvérengzõbb lovagjai s ellentétül a socialismus legszenvedélyesebb vezérférffiai.

Say a párbeszédben az iránt is védekezik, hogy a socialismus tanulmányozása végett a németek felé fordult. A kapcsolat a német és a francia socialismus közt félreismerhetetlen: Németország tudományos socialismusa atyja a francia tudományos socialismusnak. Különben Say, mint többé-kevésbé minden francia, elfogult a németek iránt: inkább-szeret hibáikkal foglalkozni, mint erényeikkel. Azt mondja, nem ajánlatos sokat beszélni a németeknek nagyra becsülendõ tulajdonságairól, hogy jobban lehessen fegyverkezni hibáik ellen, melyek fölötté veszélyesek lehetnek a francziák hadakozó politikájára. Úgy találja, hogy Bismarck befolyása elcsavarta a katonai és a közoktatási szervezõk fejét, abból a legendából kifolyólag, hogy a német iskolamester gyõzte le a francziákat. Bismarck csak játszott a socialistákkal, fölhasználta õket, hogy megfélemlítse a császári confœderatio királyait. Épen úgy játszott a szabad kereskedés embereivel; európai vámegyesület eszméjét hozta forgalomba, a continensen a szabad kereskedés elvét tüzvéni ki, eszközül az Anglia elleni blocusnak. Bismarck számára nem léteztek gazdasági kérdé-

sek, csak politikaiak; politikája minden tanelvnek tagadása volt, a legnagyobb hatalmaskodásig kifejtett opportunismus. Ő a képzeltet legkülönfélébb társaságban volt található, a a hogy politikai céljai kivánták. Ezt a politikát, Say nézete szerint, nem jó a francziáknak utánozni. Ez annyi volna, mintha a francziák egyszerre alkalmaznák a boulangeismust, Gambetta opportunismusát, Isambert köztársasági központosítását és Bourgeois radicalis socialista központosítását.

Say megjegyzései Bismarckról találók, de nemzeti ellen-szenv sugalmazta azokat. Nélkülözöm rajzában annak kiemelését, a mi Bismarck tüneményes alakjának legfőbb jellemvonását, politikai rendszerének kiinduló pontját, mintegy magyarázatát képezi. Bismarck célja volt a német törzseknek a csatatéren tüzzel vassal összeforrasztott egységét minden lehető eszközzel biztosítani, a belföldi particularismus számtalan tényezői és a külföld ellenszenvező áramlatai ellen.

Say párbeszédében a taktikázás ellen fordul, mely szerint a különböző pártirányok alkalmilag a socialismussal szövetkeznek és pedig vesztökre, mert a szövetkezés által ők magok gyengülnek, míg a socialismus eszméi folyton erősödnek. Továbbá, behatón foglalkozva a positivismusal, arra a következtetésre jut, hogy habár Gambetta, Ferry és mások a positivismus elvei híveinek vallották magokat, a politikának nincs köze a positivismushoz; minthogy a positivismusban nem található gyakorlati irányú eszme, mely valamely pártnak vezérelvül szolgálhatna. Példaként fölhozza magát Comte-ot, a ki 1848-ban a commune-nek, 1851-ben az államcsínynek volt híve. Say érvelése abban az irányzatos tételben tetőzik, hogy legyünk positivisták, vagy nem-positivisták, a politika terén a liberalismusban találkozhatunk, ellenfeleink meg a socialismusban találkozhatnak, legyenek akár hívei a positivismusnak, akár nem.

Csakhogy a positivismus és a socialismus közt benső kapcsolat létezik, persze nem oly értelemben, mintha a philosophiai rendszer alapos ismerője elveit a gyakorlati politika terén mindig közvetlenül érvényesíteni bírná. A speculatio tere más mint gyakorlati érvényesítése. Gambetta, Ferry és más politikai egyéniségek, habár a positivismus híveinek vallották is magokat, aligha ismertek többet philosophiai rendszerök alapelveinél. Comte példája meg nem sokat nyom a

latban, hiszen tapasztalati tény, hogy gyakran a legnagyobb gondolkodók, kiknek elméjét az abstractio leköti, gyakorlati téren a legkevésbé következetesek, a közélet eseményeinek megítélésében a legkevésbé megbízhatók. A positivizmus és a socialismus közti benső rokonság a fölfogás gyökerességében rejlik, melynek végső eredménye a gondolkodási módnak és a társadalomnak fölforgatása lenne. Lényegében se a positivizmus, se a socialismus egyezkedést nem ismer; az alkalmazkodás a helyzet követelményeihez egyéni dolog. Az opportunizmus legmagasabb fokán a rendszeres elvtelenség, mely mindig kész a viszonyokkal megalkudni, semmit sem tart föltétlenül rossznak és mindent helyesnek talál, a mi a fejlődés egymásutánjában következik. Midőn tehát Say azt állítja, hogy a philosophiai rendszernek, mondhatnám, a magasabb egyéni gondolkodási módnak nincs köze a politikai irányhoz, ezzel, talán inkább számításból mint meggyőződésből, az opportunizmus dicsénetét zengi.

Hanyatló észjárások hívei legkevésbé hajlandók egyezkedésre; Say is, fanatismussal határos következetességgel ragaszkodik elveihez. Könyve negyedik és utolsó része tartalmazza azt a beszédet, melyet 1896. évi január 14-dikén a szabadelvű egyesület (l'union libérale) banquetjén tartott. Ebben nagy erővel nekiront a Bourgeois-kormány pénzügyi politikájának, melynek első lépése az volt, hogy az örökségi adóról szóló törvényjavaslatban a progressio elvét hozta be, ezt mondván lényegesnek, nem pedig az adósságok levonását. Say a gúny nyilait szórja, sötét színekkel festve a kormány szándékait, még sötétebbekkel a következményeket, melyek politikájából, a socialistákkal való szövetekezésénél fogva, akaratja ellenére is, elő fognak állani. Kortesbeszéd az; célja a kormányt minél kiáltóbb színekben föltüntetni, hogy a birtokos osztályokat fölhangolja ellene, félelmet gerjesztve bennök vagyoni biztosságuk felől. A szónok, erősen túlozva, hallgatói elé a legszélsőbb következményekben megvalósított socialismust vázolja, mint a Bourgeois-kormány pénzügyi politikájának kimaradhatatlan eredményét. Oly eljárás ez, mely a pártpolitika szempontjából járja ugyan, de a magasabb politikai eszélyt nélkülözi. Félelem gerjesztése nem legalkalmasabb fegyver az ellenfelek legyőzésére, sőt gyengeséget árul el. Az ilyen politika időleges diadalt arathat ugyan, de az erkölcsi

fölényt az ellenfélnek biztosítja és útját egyengeti a következő vereségnek.

Say beszédében megjósolja, hogy a Bourgeois-kormány egyesült hadseregével, melynek tagjai bonapartisták, boulangéisták, a monarchista jobbnak elégületlenjei, doctrinaires és a politikus socialisták, végre a socialista munkások, Franciaország kiapadhatatlannak látszó gazdagságát ki fogja meríteni és az országot szegénynyé fogja tenni. Állami socialismus fog következni, mely a jelenben állami kezelésben létező iparvállalatokat és egyedáruságokat a társadalom részére kobjozza el, de el fogja kobjozni azokat a vállalatokat is, melyek még csak ezentúl kerülnek állami kezelésbe. Az államvasutakat ezentúl nem a nyereség szellemében fogják kihasználni, hanem az útasok, a szállítók, a tisztviselők és a munkások érdekében. Erre következni fog a dohánygyártás és a szeszgyedáruság socialisatiója: üzemeket szintén nem a nyereség szellemében fogják vezetni, hanem a fogyasztók és a munkások érdekében. Ezt fogja követni a kereskedelem megszüntetése. A kereskedők közvetítők, a közvetítők vampyrok; parazita módon élőködnek a termesztők és a munkások világán. A francziák, kereskedelem nélkül, magok közt kicserélgetik munkájuk termékeit és boldogok lesznek. Az iparosok sem érnek többet a kereskedőknél, hiszen gazdák, a kik tőkével bírnak. A tőke legyen a műhelyé. A munkások lesznek az urak; az eddigi gazdák csak vezetőkké lesznek a műhelyben. De a műhelyeket sem szabad ezentúl a nyereség szellemében vezetni.

E túlzott rajz mellett is eléggé igazságos a szónok elismerni azt, hogy a kormány tagjai ilyeneket nem mondtak, de azt véli, hogy cselekedeteik oda fognak vezetni. E vélekedés a valószínűségnek látszatával bírna, ha a Bourgeois-kormány egyöntetű socialista pártra támaszkodott volna; de fölötte önkényes vélekedésnek kell azt tartani, megfontolván, hogy a kormány pártja csupán több, egymástól különböző, sőt egymással ellentétes párttöredékeknek alkalmi szövetezéséből állott. De a szónoknak szüksége volt önkényes föltevésre, hogy elfogadhatónak mutakozó következményekre jusson.

Előre látja, hogy a valódi socialistáknak még ez is kevés lesz s a szövetezés politikáját nem fogják meghálálni. Engels állásteremtési szándékot lát benne és a petit bourgeois socialismusának nevezi. A socialista pártnak lapjai helytelenítik

az irányt, mondván, hogy az csak a Bourgeois ügyének előretolása. A Bourgeois-kormánynak nem lesz haszna szövetségeiből, a politikus socialistákból, kik többé-kevésbé opportunisták. A munkások fognak a fölszínre kerülni, a kik elítélik nyugodtabb és mérsékeltbb pártfeleiket. A kormány egyedül fog maradni az elméleti socialistákkal, azután együtt okoskodhatik velök az evolutio elméletéről. A radicalis miniszterek, bár kissé későn, de be fogják látni, hogy az országot hasztalanul ejtették mámorba német találmányokkal . . .

Ím' ez a banketbeszéd tartalmának lényege. Mindez a progressiv örökségi adó miatt, mely magában véve méltányos is, igazságos is. De az ellenzéknek föl kellett lármáznia a vagyonosabbakat, hogy a kormány politikáját megdöntse; sikerült. A Bourgeois-kormány nem állotta ki a vagyonos osztályok bizalmatlanságának fölháborodását: bár a képviselőházban többsége volt, cserben hagyta szövetségeseit és a senatus ellenzése következtében visszavonult.

JOÓB LAJOS.

MARGÓ TIVADAR.

Született 1816 márczius 5. — Meghalt 1896 szeptember 5.

A pecsovics-hírben álló Kecskeméti Auréltól olvastam a magyar forradalomnak egy ma is élő nagy alakjáról ezt a rövid, develős jellemzést: «a forradalom valamennyi tábornoka mozsárban megtörve, s chemice összevegyítve, együttesen nem adná ki az egyetlen egy t.» — Önkéntelen ez a jellemzés jutott eszembe akkor, a mikor a magyar zoologia mezejéről Margót, az oly kiváló tudóst és tanárt kidőlni látom. A napi lapokban megjelent nekrológok megemlékeznek Margónak a forradalom alatti, honvéd-orvos minőségben teljesített szolgálatairól; főlemlítik külföldi egyetemek tanszékeibe történt meghívását is. Tudomásom szerint ez adatok tévedésen alapulhatnak, a mi azonban semmit sem von le az ő érdemeiből; mert az ő ritka nagy érdemét a lehető tökéletes, a teljesen egész és kitünő tudós tanár sajátságai alkották.

A tudós tanár fogalma, különösen épen a természettudományok terén, nem volt mindig egy és ugyanaz. Ma nem egy ember tesz szert a tudós tanár hírére, csupán az által, hogy egy vagy más úton tanszékhez jutott; a tudós tanár e faja túlnyomó Magyarországon. A tudós tanárnak egy másik faját azok a specialisták teszik, a kik sok, egyes tárgyakra vonatkozó közleményt, leírást, résztanulmányt termelnek, tekintet nélkül arra, vajon ismereteiket s tanulmányaikat egyetemesíteni, magasabb szempontok szerint összefoglalni, s így azokat minden vonatkozásaikban fölfogni, vagyis tudásukban philosophiai magaslatra emelkedni képesek-e vagy nem; tekintet nélkül arra, vajon van-e szélesebb körű, s általánosabb jelentőségű tudományuk vagy nincs. A tudós tanárok e faja legelterjedtebb ma Európaszerte; s a tudománynak ez a neme kétségkívül nagyban előmozdította a természettudományok haladását, s

a tárgyilagosságot, bár nem hiányzanak hangok, a melyek szerint az ilyen tudomány birtokosai «bármily szép metszeteket csinálnak is», mégis csak mesteremberek. Abban az időben, a mikor Margó tanárrá lett, a tudós tanárt más mértékkel mérték; egyetemes általános tudást, a tudás philosophiai magaslatát keresték a tudósban és tanárban egyaránt. Margóban a legteljesebb mértékben megvolt ez; de nem hiányzott benne a specialisáló tudás sem, valamint a vizsgálódási és buvárlati módszerekben való jártasság sem. E kettős jelleg csak együttesen teheti ki a valóban tudós tanárt, e kettős jelleg eszményi mértéke tette a tudós tanár oly kiváló alakjává Virchowot, e kettős jelleg egyesült szép harmoniával Margóban is; ezért volt ő oly nagy, tudós és tanár minőségében egyaránt. Ha valaki Margó irodalmi munkáit a legszigorúbb kritika alá veszi, ha valaki előadásait a bíráló ész figyelmével követte, mindenütt és mindenkor fölismerheti és fölismerhette nála a philosoph természettudóst és az objectiv specialistát egyaránt.

Margó rendkívül sokat tudott, mindig dolgozott, de sokat nem írt, vagy legalább nem bocsátotta nyilvánosság elé. Irodalmi munkásságában kétségtelenül legelől áll *A tudományos állattan* című kézikönyve, a melynek, a tervezett négy füzetből — a tudomány nagy kárára — csakis első füzete jelent meg. E munka világosság, logikai beosztás és rendszer tekintetében eléri, sőt talán fölül is múlja Schmidt Oscar, Gegenbauer, s a többi, a könyv megjelenésekor közkeletűbb külföldi, hasontartalmú munkákat. Épen ilyen jeles munkának kell tartanunk *Az állatország rendszeres osztályozása* című könyvét, valamint *Darwin és az állatvilág* című értekezését is. Legkevesebbé sikerült *Budapest és környéke állattani tekintetben* című könyve. Ez már azt a hatást teszi reánk, mintha nem is Margó írta volna. Csakhogy itt figyelembe kell vennünk azt a körülményt, hogy e könyv alkalomszerűleg született meg, s bizonyára kényszerhelyzetben és rögtönösen készült, mint a hogy az ilyen munkák többnyire készülni szoktak, s épen azért egészen más elbírálás alá is esik. E műve éles megtámadásnak is volt kitéve, a mely támadással szemben az előbb említett körülmények kész mentséget nyújtanak. Buvárlati dolgozatai közül az izomidegek végződésére vonatkozó értekezése birt legáltalánosabb és legtöbb értékkel.

A mily egyszerűen szabatos volt irodalmi munkássága épen olyan volt egyetemi előadása is. Mindezen előadások nem csak szabatosak, nem csak kerekded egészek voltak, hanem világosság mel-

lett egyszersmind magas philosophiai színvonalon is állottak. Ő soha sem adott előadásában dirib-darab foszlányokat és részeket, hanem e részeket mindig teljes egészbe kötötte össze, s egész évi előadásai együttesen is, egy, magas philosophiai szempontok szerint összefüggő nagy egészet alkotnak, a melyben a részeknek egymáshoz, s az egésznek más tudományokhoz való vonatkozásait mindenkor bizton lehetett fölismerni s áttekinteni. Csakis ilyen előadás vezethet, a részek megismerése mellett, azon összefoglaló és egyetemesítő képességhez, azon philosophiai fölfogáshoz, a melyet a tanulóknak kifejleszteni, minden magasabb oktatásnak, a tárgy természete szerint más és más módon, első és legfőbb hivatása. E sorok írója több ízben hallgatta végig Margó előadásait, s bár a második s harmadik hallásra bizonyára már csak megtanúlhatta az ott adott anyagot — mert hiszen magának is elégszer volt szerencséje Margó helyett e nyilvános előadásokat megtartani — még sem jött ki soha ez előadásokról a nélkül, hogy ott az anyag csoportosítására, az anyag philosophiai fölfogására, didaktikai föltárására, Margótól valamit ne tanulhatott volna. Ebben, valamint az előadás szónoki, s vonzó szép formájában, rejlett Margónak, mint előadó tanárnak kiválósága. Mikor ő, különben is nemes és kellemes tanári alakjával, kezében a soha sem hiányzó halcsont-pálczával, előadási asztala mellett, a tárgy iránti lelkesedéstől kipirulva beszélt a «Piscesekről» vagy más száraz tárgyról, úgy tetszett, mintha az asztalra kirakott holt anyag mind megelevenedve bizonykodnék Margó tanításainak igazsága mellett. Többször láttam és hallottam a jelenkor egyik legkiválóbb zoológjának, Clausnak előadását is, a ki szintén nagy tudománnyal, szabatos didaktikával, igen nagy apparatussal és vonzó modorban szokta tartani előadásait, de e tartalmukban kitűnő előadások, külső formájokban, nem egészen érték el a Margóéit.

Tanári egyéniségének vonzó erejét növelte még magas műveltsége is. Én nem tudom és nem akarom elképzelni e nélkül a tanárt, s ez a jelleg Margó egyéniségében mindenkor erősen ki volt fejezve.

Rendkívül lehet sajnálni, hogy Margó egyes kész munkái örökre kéziratban maradtak. 1873-ban már készen volt, a hozzá való fametszetekkel együtt, egy nagyobb szabású értekezése, melyet az akadémiában szándékozott előadni, az embryologia köréből. A gerinczesek embryonális fejlődésének az állatvilág más köreihez való vonatkozása, philosophiai méltatása volt tárgya ez értekezés-

nek, a mely soha napvilágot nem látott. Ám ez csak hagyján. De a magyar irodalomnak soha ki nem pótolható vesztesége az, hogy *Tudományos állattan* című könyvének második füzetét — mely az elsőnek folytatása képen a táplálkozást, vérkeringést, légzést, el- és kiválasztást, az ivarszerveket és embryológiát foglalta magában — soha ki nem adta. Ez a második füzet az elsővel együtt egy teljes egészet alkotott volna, tudniillik az *Általános zoológiát*. Ez a második füzet 1873-ban már egészen készen volt; láttam a hozzá tartozó, éveken át nagy gonddal készült, igen sok fametszetet is (nagyobbára dr. Schieman V. készítette), és ez a munka nem jelent meg soha. Pedig abban az időben nem volt a világirodalomban az az általános zoologia, a mely e munkát világosság, szabatosság s az egésznek bevégzett kerekdedségére nézve fölülmúlta volna, úgy hogy az bátran megjelenhetett volna a világ bármely nyelvén is. Vártuk, vártuk nagy mohósággal a munka megjelenését később is; de bizony az örökre benne maradt Margó asztalfiókjában. Időközben mindinkább elfogadottá lett az általános zoologia anyagának nem a szervek sorrendje, — így volt kidolgozva Margó könyve — hanem a típusok szerinti tárgyalása; majd jött a Hæckel-féle Gassræa-elmélet, mely az embryologiai rész új fölfogású kidolgozását tette volna szükségessé: hihetőleg e két körülmény indította Margót arra, hogy örökre eltemesse azt a munkát, melynek kéziratban maradása soha ki nem pótolható veszteség a magyar irodalomra nézve.

Egy ízben néhai Kuncze Leo, benczés pap és pannonhalmi könyvtárnok jött hozzám azon kéréssel, eszközölném ki neki, hogy ő Margó állattanának megjelent első füzetét németre lefordíthassa; ő semmi jutalomra, bérre vagy elismerésre nem törekszik e fáradságával, egyedüli célja az, hogy e kitűnő munka ne maradjon véka alatt elrejtve, hanem a német fordítás útján ismerhesse meg azt az egész világ. En szóvá tettem ez ügyet Margóval, át is adtam neki egy nyomott ívnyi próbafordítást; Margónak tetszett az eszme, a próbafordítást jónak találta, a dolog mégis abban maradt, s a végleges elhatározást Margótól soha sem sikerült kieszközölnöm.

Magam is írtam egy kis teljes «zoologiai repetitoriumot» szigorló egyetemi hallgatók számára, a melyet nyomdába adás előtt bemutattam neki, kérve annak kinyomatásához az ő beleegyezését. Scrupulusai voltak, hogy egy ilyen könyv megjelenése esetén az ifjúság könnyelműbb része el fogja hanyagolni az előadásokat stb.

Nem akartam hálátlan lenni tanárom iránt, s repetitoriumom kiadását úgy ekkor, mint később teljesen mellőztem.

Margó főntemlített két ki nem adott munkájának sorsa, s a még itt elmondott pár eset világosan előtűnteti egyéniségének azon vonását, mely egyrészt bölcs mérséklője volt működésének, másrészt azonban akadályozója a nagyobb nyilvános tevékenység kifejtésében; értem itt óvatos, mondhatnám tartózkodó s kissé zárkózott természetét. Az ő működése erős nyomokat hagyott közkultúránkban, különösen nemzedékekre terjedő tanításai útján, a fejlődéstant és darwinizmust, — mely eszméknek teljes mérvben híve volt — valamint a comparatív anatómiát ő honosította meg nálunk; valódi és messze kimagasló vezérférfiu volt a zoológiában, de oly vezér, ki nem törekedett maga köré sereget gyűjteni, s nem álhított a nyilvánosság babéraitra. Ő nem állt élére a tudomány vagy más érdekek körében összeverődni szokott érdekcsoportoknak, hogy azzal saját, vagy más érdekeit előmozdítsa, avagy elnyomja; ő ment a maga útján, nem törődve azzal, hogy más követi-e vagy sem, s nem törekedve arra, hogy ünnepelessék, s ünneplő serege élén befolyást és hatalmat gyakoroljon. Sokan hibául rótták ezt föl neki, sokan pedig becsülték érte, hogy helyzetét se dicsőség, se anyagi érdekek céljából soha ki nem aknáztá.

Margó egyéniségének ez a jellege részben lelkének eredeti vonását teszi, s magával hozta ezt jellemének becsületessége és szerénysége, részben pedig életsorsa fejlesztette ki és fokozta azt nála. Ma már kevesen tudják, hogy Margó ifjú éveiben mennyi testi szenvedésen ment keresztül; kevesen tudják, mennyi fáradtságába és küzdelmébe került, míg tanárrá lehetett.

Mint fiatal doctor mellhártya-gyuladás következtében éveken keresztül betegeskedett, s keresett gyógyulást délvidékeken. Betegsége hosszas és súlyos lefolyású volt, úgy, hogy e közben egy pár darab bordacsont üszkösödése és kihullása is előfordult nála. Ez a hosszas és súlyos betegség magában is elég ok arra, hogy megmagyarázza azt a kedélyhangulatot, a mely őt egészségének oly gondos kimélésére, s meghüléstől s más káros befolyásoktól való óvatosságra intette. Ez a folytonos óvatosság lassanként természetévé válik az embernek, s nincs oly orvos, a kinek kedélyében egy ilyen, éveken át húzódo súlyos betegség állandó nyomokat ne hagyjon. Hogy ezek után Margó 81-ik életévét jó egészségben és relative jó erőben érte meg (halálának közvetlen oka: gyomorvérzés következtében beállott vagy siettetett végelgyengülés), az külö-

nösen annak a minden tiszteletre méltó két hölgynek köszönhető, kik magokra nézve életföladatúl egyedül Margó testi és lelki épségének gyöngéd gondozását tekintették; értem nejét és egy nőrokonát, kiknek karjai között adta ki utolsó lehelletét is.

Tanárrá sem oly könnyen lett Margó, mint azt, kifejtett tehetségeit ismerve, gondolhatnók. Ő neki nem volt természetében a közlékenység, s idegenek előtt nem igen szokott élettörténetéről beszélgetni; egy specialis alkalom mégis megadta neki az okot arra, hogy tanárságra jutásának viszontagságait egyszer előttem elbeszélje, s nekem a módot, hogy lelkének mélyébe bepillantassak. Mindenki tudja, hogy ő ifjú éveiben élettani assistens volt, s e tanszékre készült s e tárgyban teljesen kész ember volt. Mint ilyen kész ember hányódott-vetődött ő hosszú időn keresztül assistens, docens, suplens stb. Mint helyettes, Budapesten előadta az összes elméleti orvosi tudományokat (sebészeknek). Majd pályázott az egyetem általános kórtani s gyógyszerertani tanszékére — negatív eredménnyel. A kolozsvári sebészeti intézeten tanított ember boncz élettant. Pályázott a budapesti egyetem élettani tanszékére, s itt lett volna ő mindenekfölött legjobban helyén. Az orvosi facultás ajánlotta is őt e tanszékre, de egy «separatum votum», a melynek nagyobb súlya volt a facultás szavánál, elejtette. A bécsi kormány azonban nem ejtette el Margót egészen. Tudtára adták, hogy az élettani tanszéket nem kapja meg, de ha akarja, nyitva áll előtte az összehasonlító boncztan és állattan tanszéke. Így lett ő — miután a világ mindenféle természettudományát végig tanította — tanára azon tudománynak, a melyre specialiter soha sem készült, és pedig negyvenöt éves korában. A ki tudja, mit jelent egy lelkiismeretes emberre nézve, végig előadni természetrajzot, ember boncz élettant, általános kórtant, gyógyszerertant stb., és ezek után egy más tárgy tanszékére kineveztetve, ez új tárgyban felküzdeni magát a legmagasabb színvonalra, a ki ezt az óriási munkát méltányolni tudja, az megérti Margó kedélyhangulatát. De Margó új tanszékében csakhamar bebizonyította, hogy a tanárt nem a specialistáskodás, hanem az általános tudományos képzettség teszi; csupán a modern specialistáskodás még nem képesít tanárságra, ellenben az általános és széleskörű tudás képesít a specialistáskodásra is. Margóból rövid időn és oly időben, a melyre a fejlődéstannak és darwinizmusnak első nagyobb hullámverései esnek, a zoológiai tudományok egyik kiválóbb európai alakja lett. Én Margó fokozatos haladásának tanulmányozására, budapesti tanárkodásának első

éveiből, két külön korbelt előadási jegyzetet kerítettem össze, harmadiknak veszem nyomtatott kézikönyvét. Ezek egybehasonlításából látom, hogy specialis zoologiai ismeretek dolgában hol állott a tanszékre léptekor, s mily rohamosan haladt, mily gyorsan emelkedett a tudományon teljesen uralkodó széleskörű tudós zoolog magaslatára. Mi lett volna ez emberből, ha már fiatal korában kerül vala megfelelő helyre; mi lett volna, ha angolnak, vagy legalább németnek születik.

Margó hosszú életet élt s hosszú időn át tanárkodott; tudós tanárságának fénye oly erős volt, hogy az utána és mellette itt-ott megjelenő fáklyák világát észre sem vettük. Ő munkájának hatásában él folyvást és örökre; helye tudományos közéletünkben üres és üres marad sokáig, üres fog maradni évek, talán évtizedek hosszú során keresztül.

Sz. A.

É R T E S I T Ő.

Ferenczi Zoltán: Petőfi életrajza. A Kisfaludy-Társaságtól a Széher Árpád jutalommal kitüntetett pályamű. Három kötet. Buda-Pest, Franklin-Társ. 1896.

Ferenczi azt tette meg Petőfivel, mit Boswell tett Johnsonnal, ennek még életében. Nem volt Petőfiről adoma, nem volt adatka, melyet, ha szerét tehette, össze ne gyűjtött, meg ne latolt volna. Egy pár évig folyóiratot is adott ki, a *Petőfi-museumot*, az életrajzi adatok gyűjtése és kritikája céljából. Így fölkészülve azután, hozzáfogott hőse életének megírásához. Művéből három kötet lett, — és pedig mint keletkezése módjából természetes — első sorban bő életrajz, melynek fő érdeke az adatok jellemző csoportosítása, nem pedig Petőfi egyéniségének művészi rajza, vagy költészetének æsthetikai elemzése. Mint ilyen biographia, az adatok lelkiismeretes s kritikai fölhasználása következtében alapvető munka lesz a Petőfi-irodalomban. S hogy azonnal hozzá tegyük: a három kötet tömege ellenére is érdekes olvasmány, melynek érdeke a vége felé mindinkább növekszik. Ha az elején tömörebb képet szeretnénk, gyorsabb tempót, kevesebb körülményességet; különösen az utolsó kötetben, mikor Petőfi geniusa már teljesen kibontja szárnyait, szívesen olvassuk személyi körülményeinek s az irodalmi s politikai viszonyok bővebb rajzát is. Azon benyomással teszszük le kezünkben a könyvet, hogy a mi irodalmunkon belül — kevés kivétellel — nem igen jutunk ilyen érdekes adatokkal telt s tudatos módszerrel írt életrajzok olvasásához.

Különben Petőfi az az ember, kinek megértésére költészete ép oly biztos kulcsot ad, mint minden életrajzi részlet. Szenvedélyessége mellett is egyszerű, szíve mélyéig áttetsző jellem s azon

ritkábból való, kiket a napi élet viszonyai csak élesebb világításba helyezhetnek, de eredeti, természetök követelte útjokról el nem téríthetnek. S ha tehetsége már teljesen kifejlett, az ember maga még csak útja elején áll: erős subjectivitása még töretlen, még első hevében van, mikor ő az életből eltűnik. S ha az életről azt mondják, hogy a viszonyokkal való többé-kevésbé fájdalmas s lemondó kiegyezés: Petőfiről elmondhatjuk, hogy ilyen értelemben nem ismerte az életet; azon kiváltságosak közé tartozott, kik mintegy álomban száguldoztak rajta végig s élvezték örömét: az érzelmek teljességét, a dicsőség mámorát s épen akkor haltak meg, mikor a dolgok visszaját is meg kellett volna ismerniök. A szegénység, a hányódás, a külső akadályok, melyeken áttört, csak aczélozták Petőfi akaraterejét s önbizalmát: az igazi válság Petőfiben akkor állott volna be, ha tapasztalnia kellett volna, hogy abban is, a mit ő korlátlanul hitt, szerelmi boldogságában, eszméinek igazságában is vannak sebezhető helyek. De mert ifjúsága delén ragadta el végzete, ezt a válságot már nem érte meg; — a lelkében élő «hübris»-ért nem lakolt.

Jellemének egyenességét, lelkének megtörhetetlen voltát úgy szólván napról-napra követhetjük gondos életírójánál, ki midőn adatait az idő rendje szerint csoportosítja, rólok a mesést, a későbbi hozzátoldást, nagyítást elnyesi, a hamis színezést letörli, e munkája által is már önkéntelen közelebb hozza elénk az igazi Petőfit.

Egyik legbámulatosabb vonása az az önbizalom, mely őt — úgy szólván — gyermek kora óta a viszonyok hatalma alól kiemeli. Nem süpped be az élet nyomorába sehol; érzi becsét minden nélkülözés közt, az emberekkel, pajtásaival szemben; az a tudat, hogy valami nagy hivatása van, mindig fölszinen tartja s lelke tisztaságán a legkisebb csorba sem esik. Páratlan becsületesség, őszinteség s nemes büszkeség van már a gyermekemberben; a mit ígér, megtartja; a mi kötelessége van, lerója; a nyerseségek, éretlenkedések csak egy színig tiszta lélek külső héján rakódnak le. Így a magyar nép lelkének egyik fényes képviselője lesz nem csak költészetében, hanem jellemében is. Se Béranger, se Burns nem állja meg e részben vele szemben az összehasonlítást. Igen jól ítéli meg színészkedési vágyát is életírója. A megélhetés mellett a még teljesen föl nem ismert hivatás úzi Petőfit azon pálya felé, mint a fiatal Aranyt, nem pedig kikapós könnyelműség, vagy hóbortos kalandvágy. Később is tehetsége tudata s irodalmi törekvéseinek

tisztasága okozza, hogy a fiatal írók társaságában úgy jár-kelel, mint a ki egy fejjel magasabb s csak egyszer hajlik meg hódolattal, mikor érzi, hogy egy vele hasonlóval áll szemben: Vörösmartyval. Petőfi hódolata s Vörösmarty szives elismerése és segítsége az újabb irodalomtörténet egyik legszebb epizódja; óhajtottuk volna, ha itt az életíró, az irodalmi élet e fordulópontján szembe állítja a két költőt és szélesebb ecsettel rajzolja a két férfi irodalmi helyzetét egymáshoz s kölcsönös jelentőségeket s nem elégszik meg az akkori szépirodalmi lapok nyomorult tollharczainak leírásával. Mert ma az irodalmi fölfogás szempontjából mégis csak mellékes érdekű az a körülmény, hogy mily viszonyban állott Petőfi Vahot Imrével, vagy Horváth Lázár lapjával. De azért mikor könyvünk így egy sorba hozza Petőfit s a szépirodalmi lapok pártjait s embereit: közvetve Petőfi jellemzésének mégis nagy szolgálatot tesz. Minden életíróművészet nélkül is messze kimagaslik így alakja a pajtások s ellenlábások ködéből. S ha szeretttük volna, hogy szerzőnk Petőfi s Vörösmarty helyzetét költészetünk szembeállításával élénkebben rajzolja: hasonló okból csak emelné könyve értékét, ha bővebben, elevebben s kapcsolatosabban tárgyalja Petőfi baráti viszonyát Aranyhoz. A megjelent levelezésekben erre bő anyagot találhatott volna s az olyan barátság, melyet Petőfi érzett Arany iránt, sokkal ritkább, értékesebb s Petőfire jellemzőbb, semhogy az életíró gyorsan elhaladhatna mellette. Legalább is oly érdekes s jelentős psychologiai mozzanat, mint Petőfi forradalmi láza.

Különben a könyv terve hozza magával, hogy Petőfi költészetének módszeresebb s kapcsolatosabb elemzésével részletesebben, külön nem foglalkozik s nagyobb vonású irodalmi arczképéhez inkább csak anyagot nyújt. Irodalomtörténeti szempontból hoz föl adatokat, jelzi kezdetben az idegen költők s idegen eszmék hatását, pontosan megállapítja az egyes költemények keletkezése idejét s körülményeit. Ez elismerést érdemlő munka s úgy látszik, szerzőnknek is jobban keze ügyére esik, mint az általánosítóbb æsthetikai vizsgálat. Ez utóbbi ponton néhol gyöngeségekre akadunk a könyvben. Az 1848-ban írt költemények alkalmával például így szól (III. 238. l.): «A lyra királya szólal meg ez örökváltozatú dalokban, kinek költészete Vahot Imre találó megjegyzése szerint olyan, mint Nero császár, kiről azt írják, hogy soha sem vett egy öltönyt kétszer magára.» Kár volt az «örökváltozatú» (!) dalokat így jellemezni s Vahot találó megjegyzését kár volt megtalálni. Az *Örült-ről* így szól (II. 226.): «Olyan e mű, mintha a szenvedélyes hév:

„dithyrambikus balladája kívánna lenni a gondolatrhythmus folyton fölfakadó, különböző, főleg összerakó s ellentétes alakzataival.» Ez is egy kissé gondolkozásba ejtő meghatározás. De ilyenféle megjegyzések csak igen elvétve találhatók s valóban elűtnek a könyv rendes stilusától. Azért ne rontsák a szerző örömét művében, s ne is kisebbsítsék az olvasó elismerését. Azt is inkább csak melleleg emlídjük, hogy a forradalmi eszmék rajzánál az ide vágó irodalom mai állása mellett kár Luis Blanc s Flathe műveire hivatkozni.

g.

Mende-mondák. A világtörténet furcsaságai, gyűjtötte és magyarázza Tóth Béla. Buda-Pest, 1896.

Érdekesen és ügyesen szerkesztett könyv. Az idegen népek történetéből vett példák tárgyalásában ugyan csekély a Tóth Béla eredeti osztályrésze: de a magyar fejezet sok utánjárással és beható kritikával készült.

Tóth Béla e könyve azon történeti falsumokat állítja egybe, melyek szájról-szájra kelnek, könyvből-könyvbe vándorolnak, ám-bár vagy tévedésen, vagy mondán, vagy koholmányon alapulnak. A történeti kritika sok száz meg száz ilyen falsumot mutatott ki, a nélkül, hogy a nagy közönség erről mindig tudomást vett volna. Ezeket a nagyon is elterjedt mende-mondákat, ezeket a világtörténeti köz-pletykákat gyűjti össze és bírálgatja vonzó előadásban a szerző. A közönség mindig szerette az élére állított, erős mondásokat, a sokat mondó, jellemző helyzeteket, a különös és meglepő eseményeket a történelemben, a történetírók jó része pedig nagyon is hajlandónak mutatkozott a kíváncsi olvasók izlését e részben is kielégíteni és az igazságot adomaszerű megtoldásokkal fölcifrázni. Ez adomaszerű megtoldások, e mende-mondák aztán igen kapósak voltak és ma már egész könyvet lehet róluk írni, mint azt Tóth Béla az imént tette.

Bár lelkiismeretes szorgalommal dolgozott a szerző, némely állítása mégis alkalmat ad helyreigazításra vagy czáfolatra. Mindenekelőtt nem helyeselhetem, hogy Tóth Béla mondákat is tárgyal, oly mondákat, melyeknek mondai jellegében nem kételkedik senki. Ilyenek a székelgyföldi hunn mondák, Rika sírja stb. A székelgyföldi áldozó pohárról összehordott adatok sincsenek itt a helyökön. Zách Klárán ellenben nem adnék oly könnyen túl, mint Tóth Béla

(Pór Antal nyomán). Abból, hogy ezt a kényes történetet korabeli források nem ismerik (vagy talán nem akarják ismerni), még nem következik kétségen kívül, hogy a Zách Klára története pusztán *epuouu*

Vörösmarty Mihály *Fóti dalának* e helyéről: «Hol van a hal, mely dicső volt és remek» azt írja Tóth: «E két sorról ma már mindenki tudja, hogy a *hal* nem *dal*, hanem szóról-szóra értendő: a terített asztal mellett ülő poéta még egyszer kívánja maga elé a halas-tálat.» (40. lap.) Reményilem, hogy nem *mindenki tudja* ezt így. A helyes magyarázatot Gyulai Pál nyomán ma már megtalálhatjuk jobb iskolakönyveinkben is: Vörösmarty tudniillik a *bort* dicsőítve, kérdi, hogy is lehetne remek állat a hal, a mely mindig *vizben* él?

Görgey Arthur megsebesüléséről a komáromi csatában ezeket mondja Tóth Béla: «Kétségtelen, hogy Görgey Arthurt a komáromi csatában a körülötte száguldozó dsidások valamelyike sebesítette meg.» A sebesülést azonban hiteles forrás akként beszéli, hogy Görgeyt nem lándzsa vagy kard, hanem gránátszilánk sebesítette meg.*)

A magyar mende-mondák közé Tóth Béla bátran beigtathatta volna a cigányok eredetéről szóló nézetet is. Nálunk, valamint külföldön is, az a vélemény járja, hogy a cigányok *ægyptomi* eredetűek. «A Nilus barna fiai», így nevezi egy magyar költő. Ők magok is eltanulták ezt a *hypothesis*t az európai népektől és magok a cigányok is *ægyptomi* származásúaknak vallják magokat. Pedig kétségtelen, hogy nem *ægyptomiak*, hanem *indúk*, nyelvök is nem távol rokona a *szanszkritnak*: mint *ind-törzs* észak-nyugoti Indiában lakott a cigány nép.

Szintén csak mende-monda az a gyakran hallható állítás, hogy a magyarban igen sok a tót kölcsönszó. Valósággal azonban a magyar alig vett át szót a tót nyelvből; a szláv szavak a magyarban mind a szlovénből valók.

A 237. lapon Tóth Béla — a mint írja — «egy érdekes és nálunk alig ismert velencei magyar emlékre» figyelmezteti olvasóit. Ez emlék a velencei dogék palotájának egy oszlopfeje, melynek faragott kőlombjai közt egy magyarnak feje is látható. Ez oszlopfej nem oly ismeretlen nálunk, mint Tóth Béla gondolja: egy több évvel ezelőtt másolt gipszöntvénye ott látható a millenniumi tárlat történeti csoportjában.

*) Görgey István: 1848 és 1849-ből. III. 30.

A mesemondó Aesopusról ezt olvassuk Tóth könyvében. «Az az egy bizonyos, hogy anekdotás életrajzát, mely puposnak és dadogónak mondja őt, Maximus Planudes, konstantinápolyi barát, tákolta össze a XIV. században.» (206.) Ez adatnak (vagy legalább első felének) ellentmond az a remek antik Aesopus-szobor a római Villa-Albaniban, a mely Aesopust puposan ábrázolja: tehát már az ó-kor is így képzelte őt.

A híres Correggio-féle *Anch' io sono pittore*-fölkialtás eredetére nézve azt jegyzi meg Tóth Béla, hogy Correggio ezt nem mondhatta el Raffaelnek Szent Cecilia képe előtt Bolognában, mert Correggio valószínűleg nem is volt Bolognában. De nem is Bolognában, hanem Piacenzában mondta ezt Correggio Raffael Sixtusi Madonnája előtt.*)

A karlsbadi források föltalálásának mondájánál azt vártuk volna, hogy Tóth Béla Arany Jánost is megemlíti, ki e mondát a *Toldi szerelmében* beszéli el. Arany szerint Toldi is jelen volt, midőn IV. Károly szarvast űzve, a meleg forrásokra bukkan. «Fut a koszorús gím maga-halálából, követi ebfalka inaszakadtából» stb. (*Toldi szerelme* IX. ének.)

Szeretném, ha e néhány pótló megjegyzés is arról tanúskodnék, mily érdekléssel olvastam Tóth Béla új könyvét. —s.

Makai Emil. Zsidó költők. Singer és Wolfner, 1895. — Énekek éneke. Singer és Wolfner, 1895. — Margit. Singer és Wolfner, 1896.

Makai Emil rövid két év alatt három kötet verset adott ki. De nem e szaporasága miatt emlékezünk itt róla, hanem inkább azért, mert van egy érdekes tulajdonsága verseinek. Első kötete műfordítások zsidó költőkből; a második kötet az ó-testamentum szerelmi énekének átdolgozása; s a harmadik kötet is léptenyomón elárulja, hogy zsidó költő a szerzője. Ez a keleti zamat Makainál nem valami keresett különösség, melylyel feltűnésre

*) Legalább jegyzetben helyre akarok igazítani egy kisebb tévedést. Piloty Nero képe a nemzeti muzeumban nem a lantszó mellett éneklő Nérót ábrázolja. — Manetto Ammanatini firenzei művész furcsa magyar utazását Tóth Béla a párizsi Müntz E. egy czikke alapján beszéli el. E történetet azonban már elébb a *Budapesti Szemle* is elmondta (1893.)

vágyakozik, hanem összeforrott lelkével s ennyiben költeményeinek is előnyére van. A *Zsidó költők*ben híres spanyol költők s tudósok verseiből ad műfordításokat. A XI—XIII. század ez íróiból néhol nagy erővel és szenvedélylyel szólal meg a diaspora fájdalma, a nagy mult emlékein merengés, a Sion után való vágy; az egyik költőben pedig egy XIII. századbéli Heine csírái is benn vannak. Sajnáljuk, hogy nem tudjuk e fordításokkal az eredetit összevetni, s nem ítélni meg, mennyire modernizálta az eredetieket az átírás. Lehet, hogy Makai egy kissé szabadon játszik az eredeti témájával; de az egyes költőknek így is megmarad külön egyéniségök s hangulatuk. S ennyiben a kötet igen érdekes. Az ismeretlen zsidó költők fejezetében záradékol Makaitól is van egy csinos költemény, hol a spanyol ősök hangulatában ő is üdvözli keletet, sovárogo utána mint Juda ben Halevi, ki a Tajo vize mellől megfoghatatlan égi szerelemből elindult útnak napkelet felé, hol a monda szerint egy beduin ölte meg az imába merültet.

A második kötet az *Énekek éneke*, szabadon átdolgozva. A szerző egy kis lyrai drámát csinált belőle, hol a király s a pásztor versenygenek Sulamithért s a pásztor marad a győztes. A költő is rajong egy modern Sulamithért, egy szóke úri lánykáért, «ott fenn a palotában»; de skeptise van, hogy ma már nem lesz többé oly regényes előtte a szegény pásztor, mint a hajdan regéjében. Mintegy a maga vigasztalására elénekli hát a régi dalt. A versek könnyen folyók, elég zengzetesek; s ha hiányzik belőlök az eredetinek kéjes keleti pompája s hézagos, sejtelmes rövidege és mély költészete, a bibliai hasonlatok mégis adnak színt s érdeket a lyrai játéknak. Kár, hogy a kötetet gyarló rajzok kísérik. Nem bók az írónak, ha elmondjuk, hogy ő a bibliai Sulamithját mégis valamivel komolyabban veszi, mint a rajzoló.

A harmadik kötetben Sulamith leveti a bibliai köntöst; Margit a neve; palotában lakik s költőnk a Tajo partja helyett az Andrassy-úton sétál. Igen ügyesen, változó hangnemben énekli meg e kötet írója szerelmét a szóke szépség iránt, ki a modern élet léhaságaiban és szalonja fényében mégis inkább egy bankárhoz megy férjhez, mint az álmodó költőhöz. Az érzelmekkel való szellemeskedő játékot, könnyű rimelést, verselési szaporaságot árul el a kötet inkább, mint költészetet, noha néhol mélyebb érzés is fel-felesillan. E helyeken meglátszik, hogy Makai nem hiába olvassa az ő kedves régi költőit.

Id. Ormós Zsigmond emlékezete. Emlékbeszéd, melyet a Délmagyarországi történeti és régészeti muzeum-társulat tizenegyedik évi rendes közgyűlésén, 1895. október 7-én fölolvastott Putzner István, főtítkár. — Temesvár, Csanádegyházmegyei könyvsajtó.

Ez az érdekes emlékbeszéd, úgyszólván, nyomtalanul tünt el a napisajtó áradatában. Futólag emlékezett meg róla néhány vidéki és fővárosi lap. Jelentős voltát phrasis-halmazba temetve, kiemelte ugyan a délvidéki sajtó, de ott, hol a magyar irodalom történetét jegyzik, a hol culturalis életünk minden mozzanatát figyelemmel kísérik, ott nem olvastunk semmit arról az Ormós Zsigmondról, ki hosszú időn át vezérszerepet vitt Délmagyarországon, nyomós, szép irodalmi munkásságot folytatott, jeles művészettörténeti és történelmi műveket írt és egyike volt Magyarország legműveltebb, legtöbb oldalú és legtehetségesebb főispánjainak. Sőt merjük mondani, hogy hivataltársai között szinte páratlanul áll irodalmi és művelődéstörténeti érdemeire nézve.

Az emlékbeszéd szerzője, a Racine és Molière avatott fordítója is, megérdemelte volna azt a néhány elismerő szót, melyet lapjaink némely jelentéktelenségekre oly szívesen pazarolnak.

A beszédet áthatja az érzés melege, a férfias tisztelet komolysága. Arányos, áttekinthető, bár adatokban rendkívül gazdag. Irodalomtörténeti becse van, mert az ellúnyt jelesről csaknem kimerítő képet nyújt egy szép stilusban megírt essayban.

A beszéd részleteibe nem bocsátkozom. Csak röviden jelzem, hogy Ormós Zsigmond a Kölcsey rokona és tanítványa, Vukovics Sebőiskolatársa és barátja, a Vörösmartyék *Athenaenm*-jának dolgozó-társa, a szabadságharc egyik áldozata, kiváló utirajzíró, jeles művelődés- és művészettörténész, kinek czikkeit Arany János is szívesen látta lapjában, a *Koszorúban*; azonfölül Ormós a délvidéki történelmi és régészeti muzeum-egyesület megalkotója, a melynek számára Temesvártt különösen az ő buzdító szavára pompás palota épült. E múzeumi épület egyik disze a képtár, mely legnagyobb részt Ormós adománya. Műveinek száma igen nagy; legérdemesebb munkája: *Árpádkori művelődésünk története*.

Mindenesetre megérdemli Ormós, hogy e pár sort, jobbak és nyomósabbak hiányában, emlékének szenteljük.

ij.

Knut Hamsun: Neue Erde. Ugyanattól: Pan.-Mindkettőt németre fordította norvég nyelvből M. von Borch. Köln und Paris. Verlag von Albert Langer. 1894 és 1895.

Knut Hamsun neve a legutóbbi években kezdett hangzatosná válni. Nyilván hasznára vált, hogy norvég; mert Európa jelenleg «éjszakai divatban» szenved, s ebből az áramlatból folyólag a kisebbrendű norvég író is számíthat jó fogadtatásra, különösen a németeknél, kik minden irodalmi irányt halálra kergetnek. Hamsun az irodalmi divatok majmainak éppen a fogára való; éjszakai germán, ki az orosz Dosztojevszkij iskolájába járt. Élete sajtószertű. Miután kiadott egy regényt, elment Amerikába s ott sanyarú viszonyok között élt néhány évig. Négy évvel ezelőtt tért vissza Európába s azóta kiadott három regényt, melyek ugyan nem érdemlik meg ezt a nagy zajt, melyet a reclame velök űz, de azért figyelemreméltó jelenségek. Különösen utolsó regénye, *Pan*, megkapó mű.

Én itt a czímbe jelzett két regényre akarok röviden reflektálni. Egyébiránt Hamsun valamennyi regényének ugyanaz az alapvonása, egy a hőse. Mindenikben találkozunk egy még fiatal vagy javakorabeli emberrel, ki határozatlan föllépésű, nagyon szórakozott, felette jószívű egész az önmegtágadásig, sőt önmegsemmisülésig, s végre meglepően, sőt megdöbbenően éles szemű az emberek megfigyelésében. Ismervén az emberek gyarlóságát, hiúságát, esendőségét, maga is, egyéni határozatlanságánál fogva, folyton-folyvást hanyatlóban van, és utoljára a szellemi vagy erkölesi tönk szélére jut. Egy képtelen ember az emberek társaságában; remete a sokaság közepett, a zajgó város néptömegében, ki, ha néha megszólal, gondolkodásával, beszédmódjával, érzelmeivel meglepi, fölingerli, maga ellen haragítja az embereket, kik azonban csakhamar föléje kerekednek s előkelően lenézik, pedig érzik, hogy igazat mond s jellemeik meztelenségeit ismeri. Az emberek haragja s megvetése időről-időre magányba kergetik, de azután csak visszatér közéjük, mert alapjában nagyon ember-szerető. Lelki szükséglet rá nézve újra meg újra fölfedező útra indulni az emberek közé, keresni a mi igaz és jó meg maradandó bennök, s elválasztani azt a salaktól. De ez a tisztító munka gyöletessé teszi s újra magányba kergetik a gyöngéikben megsértett emberek.

Knud Hamsun műveit csak az olvassa, a ki egyes ragyogó lapokért tömérdek ferdeséget és furcsaságot el tud nézni. Regényeiben kevés az esemény, sok a rajz, még több az ismétlés; valamennyinek a szerkezete néha bámulatosan gyarló. Számos lapjáról felénk ásít az unalmas, szürke egyformaság. Közbe aztán meg-meglep egy-egy rendkívül éles megfigyelés, mely az érzelmek és a gondolatok gyökeréig hatol, a hangulatnak megragadó rajza, a jellemek plasztikus volta. Vegyük ehhez furcsa stilusát, mely tele van fölkiáltásokkal, hiányos mondatokkal, különös inversiókkal, másrészt bámulatosan színező, természeti képekben dúskálkodó, fordulatos és kifejező szavakban gazdag.

Az *Új föld* a norvég íróvilágot és annak társadalmi helyzetét rajzolja. Szétfolyó szerkezetű, nagyon hosszú lélekzetű munka, néhány igen szép helylyel és sok satirával. Az *Új föld* egy sekélyes lelkű és szellemű, léha írói csapat világa, egy új kor, melyet Coldeoin, a regénynek kétségtelenül a legnagyobb gonddal rajzolt alakja, a maga szokimondó szokása szerint így jellemez. «Új föld, halvány föld, agyagos föld! Úgy szeretnék ezen segíteni és annyira vinni az embereket, hogy ezt belássák.» (350 l.) «Járnak-kelnek a mi írónk, övek a világ kis fővárosunkban, és gyalogjáró jóformán nincs elegendő számukra. Mi meg örülünk rajta, hogy annyi helyre van szükségök, megfordulunk és csodálva mondjuk a háttuk mögött: nézzétek, mennyi helyre van szükségök!» (348. l.) «Én jóságos Istenem, ezek a mi írónk olyan ritkán szólnak igazán bensőleg az én szegény lelkemhez. Nincsen bennök impulsus és széleskörűség. De ők nem érzik ezt a hiányukat, és nincsen senki, a ki fölvilágosítaná őket. Mindig úgy beszélnek, mintha új kulturális világot inaugurálnának, legalább is . . . s újságaink napról-napra megteszik őket szellemeknek, gondolkodóknak, látnokoknak . . . (349.) «Világtörténelmi arczkifejezéssel járnak-kelnek kis országunkban.» (349.) «Erőnk és bátorságunk elméleti, megrészezsünk a szavaktól, nem cselekszünk. Fiataljainknak csak az irodalomra és a finom ruhára van gondjuk.» (340.) «Nálunk ez a szó 'író' sokat jelent az emberek szemében; az írókhoz kötjük mindazt, a mit a legjobbnak, a legszebbnek tartunk; nem igen van ország a világon, a melyben a nemzet szellemi élete annyira az írók kezébe volna letéve, mint Norvégia.» (140.) «Nekünk jelenleg csak a kereskedői világban vannak talentumaink.» (141.) «Egyebekben lefelé megyünk; kénytelenek vagyunk színvonalunkat lejjebb helyezni; megnyugszunk a kicsinyben és a mi kicsiny, azt nagyoknak nevezzük; nem sok kell hozzá,

hogy manapság valaki a figyelmet magára vonja . . . Fiatal íróink nem igen emelik a színvonalat, nincs hozzá való erejük . . . Takarékosak, szárazak, okosak . . . Olykor-olykor kikényszerítenek magokból egy-egy könyvet, s mindannyiszor fenéig kikaparják magokat . . . Nem szórnak többé, nem dobálnak már pénzt az utcára; azelőtt bizony tellett a költőktől, volt miből, s fönkelt és gondatlan nembánomsággal szórták az aranyakat az utcára.» (138.)

Ez a Knut Hamsun satirikus rajz a modern norvég világról. Hogy mindezt nem kell szószerént venni, nyilvánvaló; de hogy alapjában igaz ez a rajz, az is bizonyos. S mutatis mutandis talán más országra is ráillik ez a rajz . . .

A regény meséje az íróvilág e satirikus rajzának teljesen megfelelő. Reclame-hősük, kik az újságokban folyton beszéltetnek magokról s lenézik a kereskedő népet, mely minden multság alkalmával fizeti az ő czelöket; egy közepes író, ki kereskedő barátjának elesábitja a nejét és mikor ez egészen karjaiba akarja magát dobni, akkor rúttól cserben hagyja, hogy rögtön rá egy másik kereskedő barátjának a menyasszonyát csábítsa el, kinek örökségét elpazarolja és kit végkép el- és megront; egy kereskedő, ki megbámul minden irodalmi termelést s ki maga a megtettesült józanság és pontosság a maga irodájában, a melyben irodai pontossággal föbe lövi magát; egy megbotló, de bűneért megszenvedő feleség, s egy felszínes lelkű, teljesen elromló leány: ime Hamsun regényének meséje alapvonásaiban. Ezekhez járul Coldevin, a ki megfelel a fent vázolt Hamsun-féle típusnak és kinek egyéni vonása: mély és életbevágó szerelme egy megromló leány iránt. A regény satirikus irányzata nagyon éles, személyei gyakran pusztá sakkfigurák, de egy-egy jelenetben meglepő élet van bennök; egyedül Coldevin mindvégig élő alak.

Hamsun másik regénye, *Pan*, korunkra nézve jellemző mű. Nagy lelki és szellemi harcok korában az emberek az idylli után sóvárognak. A szív újra meg akar nyugodni és visszavágyódik a szerető anyához, a természethez. Mi modern emberek nagyon súlyos tanulságokat veszünk az életben, megtépáz bennünket a vihar; és utoljára vén, nevetlen gyermekekül visszavágyódunk az édes anyához. Ilyen a *Pan* hőse, Glahn hadnagy.

A hadnagy rövid tragédiája ez: Vidám, élveken gazdag évek és egy nagy szerelmi csalódás után 1855 nyarát Norvégia éjszaki részében, magányosan, egy erdei kunyhóban töltötte s vadászatból és halászatból élt. A természet ölen ábrándozott, míg meg nem

szerette egy kereskedőnek a leányát, a kivel egy boldog hónapot tölt el; akkor félreértések miatt elhidegül a viszony, a hadnagy és a lány apja egy más nőnél vetélytársak lesznek s a vége az, hogy a kereskedő folygújtja a hadnagy kunyhóját és mindenképen üldözi, a hadnagy meg öntudatlanul gyilkosa lesz második szerelmesének. Csalódott szerelme és büntudata a távolba kergeti, feledni igyekszik, de nem tud; végre Indiában vadásztársát addig ingerli, míg ez agyon nem lövi.

Glahn hadnagy rajong a természetért, pantheistikus hajlamú, intelligens ember, de nem az emberek közé való, mert nagyon ismeri őket s szokásaikkal és hajlamaikkal egy csöppet sem törődik. «Egész este fekszem és kinézek az ablakon; tündéri fény borult ilyenkor erdőre és mezőre. A nap lenyugodott és a láthatárt befestette zsíros, piros fénynyel, mely olaj módjára mozdulatlanul állott. Tekintetem belemeredt ebbe a tiszta tengerbe, és úgy tetstett, mintha szemtől-szembe a világ feneke előtt feküdném, mintha szívem e tiszta fenékért, mint otthonáért dobogna.» (13. l.) «Egy óra múlva érzékeim határozott rhythmusban működnek; magam együtt zengek a nagy csendben velök. Fölnézek a félholdra, úgy áll az égen, mint valami fehér kagyló és szerelemféle érzés gerjedezik bennem iránta, érzem, hogy elpirulok. Ez a hold! mondom halkán és szenvedélyesen, ez a hold! És szívem halk dobbanással dobog feléje. Elmulik néhány perc. Egy kis szellő lengedez, idegen fuvalom árad felém, különös légnymás. Mi ez? Körülnézek és nem látok senkit sem. A szél hívogat, és lelkem a hívásra igenőleg előre hajol, összefüggésemből kiragadva érzem magamat, mintha egy láthatatlan kebelhez szorítanának, a szemem megnedvesül, remegek — az Isten valahol a közelben áll és rám tekint. Megint elmulik néhány perc. Megfordulok, az idegenszerű légnymás szűnik, mintha egy szellemnek a hátát látnám, a ki hangtalanul járja az erdőt.» (142. l.) És ez a különös, mély érzésű ember, «ki állatához hasonló tekintetével megigézi a nőket», a társaságban mérgében vetélytársa fülébe köp, egy hölgynek a cipőjét a tengerbe dobja s hasonló hóbortokat és félszepségeket követ el.

Sok különössége mellett is a *Pan* némely részében igazán megható, sőt megragadó mű. Természeti képei néha csodálatosan üdék és hangulatosak. Gyöngébb benne a jellemek rajza; azonfölül, hogy csupa beteg és félszeg ember vagy ösztöneinek élő egyén szerepel benne, nem mondhatnók, hogy olykor át ne lépné Hamsun a valószínűség határát, mi alakjait félőrültekké teszi. ij.

Új magyar könyvek.

Abonyi Árpád. Bosnyák novellák. Buda-Pest, 1896. Athenæum. (8-r. 246 l.) 1 frt 60 kr.

Ábrányiné-Katona Clementin. Földön és föld felett. Tárcaák. Buda-Pest, 1896. Athenæum. (8-r. 248 l.) 1 frt 50 kr.

Ádám Gerzson és dr. Joó Imre. A nagy-kőrösi ev. ref. főgymnázium története. Kiadta az ev. ref. egyháztanács. N.-Kőrös, 1896. (8-r. 312 l.)

Ambrozovics Béla. A technikus-kérdéshez. Buda-Pest, 1896. Eggenberger. (8-r. 30 l.) 30 kr.

Ambrus Zoltán. Szeptember. Buda-Pest, 1896. Athenæum. (8-r. 168 l.) 1 frt.

Becöthy Zsolt. A magyar irodalom kis tükre. Buda-Pest, 1896. Athenæum. (8-r. 183 l.) 1 frt 60 kr.

Bodnár Gáspár. Az Isten nem halt meg. Regény. Szatmár, 1896. Morvai I. (8-r. 174 l.) 65 kr.

Borovszky Samu. Csanádvármegye története 1715-ig. A magyar tud. Akadémia tört. bizottságának megbízásából írta. — I. kötet. A vármegye általános története. Buda-Pest, 1896. (8-r. 499 l.) 3 forint.

Corpus Juris Hungarici. Magyar törvénytár. 1000—1895. Milleniumi emlékkiadás. Csiky Kálmán, Kolosvári Sándor, Nagy Gyula, Óvári Kelemen, Tóth Lőrincz közreműködésével szerkeszti Márkus Dezső. II. sorozat. 11—14. kötet. Buda-Pest, 1896. Franklin t. (8-r. V, 331 ; VI, 389 ; V, 355 l.) 4 kötet ára 12 frt.

Dániel Gábor id. A vargyasi Dániel-család eredete és tagjainak rövid életrajza. Eredeti családi okmányok és más hiteles adatok után. Buda-Pest, 1896. Franklin-t. (8-r. 437 l.) 4 frt.

Emlékek (Magyar hadtörténeti). Az ezredéves orsz. kiállításon a hadtörténeti csoportbizottság megbízásából szerkesztette dr. Szendrei János. Buda-Pest, 1896. (8-r. 915 l.) 6 frt.

Ferenczi Zoltán. Petőfi életrajza. A Kisfaludy-társaságtól a Széher Árpád jutalommal kitüntetett pályamű. A Kasselik-alapítványból kiadja a Kisfaludy-társaság. 3 kötet. Buda-Pest, 1896. Franklin-t. (8-r. VIII, 390, 308, 411 l.) 6 frt 50 kr.

Firdüsi Sahnáméjából. Szijavus. Perzsából fordította Radó Antal. Kiadja a Kisfaludy-társaság. Buda-Pest, 1896. Franklin-t. (8-r. 224 l.) 1 frt 80 kr.

Galgóczi Károly. Kertészet kézikönyve. Tüzetes utasítás a konyhakertészet, gyümölcsenyésztés és virágművelés körében. Átnézte és jegyzetekkel bővítette Farkas Mihály. 5-ik teljesen átdolgozott kiadás. Az újabb tapasztalatok felhasználásával sajtó alá rendezte Szivos Béla. Buda-Pest, 1896. Franklin-t. (8-r. 296 l.) 80 krajczár.

Gonda Béla. Az aldunai vaskapu és az ottani többi zuhatag szabályozása. Teljesen átdolgozott második kiadás. Buda-Pest, 1896. Kilián. (8-r. 251, IV l.) 2 frt 50 kr.

Hajnik Imre. Egyetemes európai jogtörténet a középkor kezdetétől a francia forradalomig. Középkor. 4. javított kiadás. Buda-Pest, 1896. Eggenberger. (8-r. IV, 390 l.) 4 frt.

Jókai Mór Összes művei. Nemzeti díszkiadás. Buda-Pest, 1896. Révai testv. (8-r.)

41. köt. Szerelem bolondjai. (428 l.)

42. „ Fekete gyémántok. (500 l.)

43. „ És mégis mozog a föld. I. (363 l.)

44. „ „ „ „ „ „ II. (347 l.)

45. „ Az arany ember. I. (280 l.)

46. „ „ „ „ „ II. (283 l.)

47. „ Enyim, tied, övé. I. (253 l.)

48. „ „ „ „ „ II. (244 l.)

49. „ Virradóra. (395 l.)

50. „ Föld felett és víz alatt. A véres kenyér. (291 l.)

Kecskeméti (A) Katona József kör 1895-diki Évkönyve. Szerkesztette dr. Kovács Pál. Kecskemét, 1896. Szilárd László. (8-r. 117 lap.)

Kisfaludy-társaság évlapjai. Új folyam. 29. kötet. 1894—1895. Buda-Pest, 1896. Franklin-t. (8-r. 219 l.) 1 frt 50 kr.

— 30. évfolyam. 1895—1896. U. o. 1896. (8-r. 215 l.) 1 forint 50 krajczár.

Kovács Kálmán. Az ember az élet utain a bölcsőtől a sírig. Bölcsészet, egészség- s élettani és más hasznos munkák és tapasztalatok után. Buda-Pest, 1896. Eggenberger. (8-r. 227 l.) 1 frt 50 kr.

Ladányi Béla. Magyar családjog. Különös tekintettel a törvényhozás legújabb alkotásaira, rendeletekre és a joggyakorlatra. Buda-Pest, 1896. Franklin-t. (8, 311 l.) 2 frt 40 kr.

Marschalkó János. A hatályban levő igazságügyminiszteri rendeletek rendszeres gyűjteménye. A m. kir. igazságügyminiszter megbízásából. I. kötet. (1—200. sz.) Az igazságszolgáltatás közegei. Buda-Pest, 1896. Grill K. (8-r. XI, 753 l.) 6 frt.

Mauvier. George du Trilby. Regény. Fordította Szerdahelyi Aladár. Buda-Pest, 1896. Pallas. (8-r. 401 l.) 1 frt 60 kr.

Penrose H. H. A Cab apja. Regény. Angolból fordította Székely Irén. Buda-Pest, 1896. Athenæum. (8-r. 90 l.) 40 kr.

Petersen Gyula. A szilárd testek statikája. A szerző engedélyével fordította Halász Ernő. Buda-Pest, 1896. Kilián Fr. (8-r. IV, 148 l.) 1 frt 50 kr.

Petőfi Sándor Vegyes művei. Végleges, teljes kiadás. Életrajzi elbeszéléssel ellátta Jókai Mór. Eredeti kéziratok és kiadások alapján rendezte, jegyzetekkel és variánsokkal kísérte Havas Adolf. VI. kötet. Vegyes művek. III. kötet. Hirlapi cikkek, levelezés, vegyesek. Függelékül: Szendrey Julia naplója és levelei. Buda-Pest, 1896. Athenæum. (8-r. 519 l.) 3 frt.

Podhradzsky Lajos. Bevezetés az orosz irodalom XVIII-ik századbéli történetébe. Besztercebánya, 1896. Ivánszky E. (8-r. 84 l.) 40 kr.

Rákosi Viktor. Barnabás rabsága és egyéb elbeszélések. Buda-Pest, 1896. Athenæum. (8-r. 302 l.) 2 frt.

Szabó Károly és Hellebrant Árpád. Régi magyar könyvtár. III. kötet. Magyar szerzőktől külföldön 1480-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű nyomtatványoknak könyvészeti kézikönyve. Kiadja a M. T. Akadémia. I. rész. 1—2547. sz. (1480—1670.) Buda-Pest, 1896. Akadémia. (N. 8-r. VIII, 800 l.) 5 frt.

Szántó Kálmán. Weér Judit és egyéb elbeszélések. Buda-Pest, 1896. Franklin t. (8-r. 208 l.) 1 frt 50 kr.

Szávay Gyula. Győr. Monographia a város jelenkorából a történelmi idők érintésével. I. könyv. 1. A régi Győr 1848-ig. 2. Győr 1848—49-ben. Győr, 1896. Zechmeister A. (8-r. 483 l.) 3 forint.

Tenyészállat-törzskönyv (Országos magyar). III. füzet. Simmenthali szarvasmarhák könyve. Kiadja az orsz. törzskönyvelő bizottság. Buda-Pest, 1896. Eggenberger. (8-r. XII, 359 l.) 2 forint 50 krajczár.

A «UNIVERSITY EXTENTION» HAZÁNKBAN.*)

Korunk haladása minden téren új szükségeket és ki-
elégítésökre folyton újabb és újabb intézményeket teremt.
A gazdasági élet egyre közvetlenebb befolyása alatt a köz-
művelődés fejlődése is oly elemi erővel lép fel, hogy csak ter-
mészetes, ha annak folyása szinten állandó, s növekvő mére-
teinek megfelelőleg nemcsak nagy, hanem egyúttal folytonos
bővülésre képes medret keres. Az ismeretek rohamos szapo-
rodása minden téren igen nagy befolyással van a magán- és
társadalmi életre egyaránt, azért minél alaposabb megszerze-
hetések az egyesre és az összeségre nézve fokozódó életszük-
ségként jelentkeznek. E mellett a tartalomban gazdagodó ter-
melő foglalkozások aránylag is mindig több egyént kötnek le,
s a munkafelosztás terjedésével hatványozódik azok száma, a
kik egyoldalú munkára kényszerítvők. Lehetetlen be nem
látni, hogy, ha ez tovább így halad, a társadalmi összhang
egyre nagyobb veszélyben fog forogni.

A termelő munka s a gyakorlati szakismeretek sok ember-
nek biztosítván független megélhetést, a politikai jogokat is
mindig több és több ilyen elemnek kell megadni. Azonban
ez új elemek az állami és társadalmi élet természetéről tiszta
fogalommal rendszerint nem bírván, az iránt vagy egyáltalán
nem fognak érdeklődni, vagy pedig kizáróan saját, legfelebb
egyoldalú osztályérdekeiktől vezetetik magokat, midőn azzal
szemben állást kénytelenek foglalni. Így aztán az ugyan-
azon nyelvet beszélő társadalomban is oly ziláltság fog beál-
lani, hogy egy és ugyanazon nemzet fiai, még ha az anyagi

*) A II. országos és egyetemes tanügyi congressuson tartott előadás.

jólét bizonyos magasb fokára jutottak is föl, nem értik meg egymást. Ebből küzdelmek támadhatnak, melyekben, egyébként a közös nagy czélok megvalósítására fordítható, igen sok becses erővész el, és pedig úgy az egyes osztályokra, mint az egész nemzetre nézve.

A gazdasági élet haladásával tehát lépést tart annak a szükségnek érzete is, hogy az egyes termelő osztályok míg egyfelől a fokozódó munkafelosztás miatt eltávolodnak egymástól, addig másfelől a közös emberi és nemzeti kötelekeknel fogva szorosabb érintkezésbe jöjjenek és a kölcsönhatás viszonyába kerüljenek egymással. Az újabbkori haladás magában véve bomlaszt, ha a szélesb körű társadalmi szervezkedés a széthullani készülő részeket ismét nem egyesíti.

És semmi sem alkalmasabb az emberek egyesítésére, mint a fölfogás közössége és a gondolkozási mód azonossága. Ha arra nézve, a mi mindnyájunkra nézve közös, egyetértünk, az, a miben különbözünk, nem távolít el, hanem inkább egymásra utal, tehát még jobban összefűz bennünket. Annak tehát, hogy a hol csak lehetséges, a gondolkozásmód a társadalomban egyenlősíttessék, igen nagy fontossága van, ennél fogva az érte okvetlenül hozandó tetemesebb áldozatokat sem lehet improductiveknek nevezni. A közös fölfogás azonban csak akkor következhetik be, ha az emberi és társadalmi lét legfőbb kérdéseire nézve egyet értünk. Az összhang nem a közművelődés elemeinek, hanem kimagasló csucsainak rokonságát tételzi föl. Az a körülmény, hogy valamely társadalom ugyanazt a nyelvet beszéli, ugyanazon betűkkel ír és azonos alapműveletekkel számol, sőt ha gépiesen ugyanazon vallásfelekezet szertartása szerint morzsolja le imáit és tiszteli Istenét, nem biztosítéka az osztályok közeledésének. Ellenben, ha a polgárok a társas lét alapeszméire nézve tisztában vannak egymással, ádáz küzdelem nem fejlődhetik ki közöttük. Ezért van annak oly megmérhetetlenül nagy fontossága, hogy a nemzet minden osztályának színe-java ugyanazon magas értelmi műveltséggel bírjon, mivel az összes osztályok jobbainak közös eszményei nélkül lehetetlen, hogy azok párhuzamosan vezessék társaikat, a mi pedig egyedül teszi lehetővé, hogy a nemzet testének egyes fontos részei folyton ilyeneknek érezzék és vallják magokat, s visszavonásba és nyílt harcba ne keveredjenek egymással.

Mint nagyon sok másnak, e problémának is, az angolok, de ők szintén csak a legújabb időben, találták meg a nyitját. Nem hiányoztak ugyan Angliában egyesek századokkal ezelőtt sem, a kik a nemzet zömét is részesévé akarták tenni a főiskolai oktatásnak. Így például William Dell, a cambridgei Gouville és Gains-College mestere, már 1650-ben minden nagyobb városban egyetem vagy collegium létesítését sürgette, hogy a fiatal emberek a nap bizonyos óráit termelő munkával, más óráit pedig magasb tanulmányokkal tölthessék. Vagy — szerinte — úgy is be lehetett volna osztani az időt, hogy egy egész napot az üzleti tevékenységnek, a következőt pedig magasb rendű szellemi foglalkozásnak szentelhessék az ifjak. Száz évvel később Oxfordban, egy az ottani egyetemmel összeköttetésben levő lelkész, Rev. William Sell, ugyanazt követelte. Öt évvel később Lord Arthur Hervey egy kis munkát tett közzé, melyben arról elmélkedett, hogy mikép lehetne az iparosok különféle egyletei és intézetei számára ismereteiknek bővítése céljából előadásokat kapni az egyetemektől. Mind e férfiak korukat azonban jóval megelőzték és oly eszméknek adtak kifejezést, melyek csak napjainkban tudtak megvalósulni.

A cambridgei egyetemet illeti a dicsőség az egyetemi oktatás általánosításának sikeres kezdeményeért. Cambridgeben történt, az 1873. év június havában, hogy James Stuart tanár egy korábbi (1871-ből származó) levele következtében annak alapeszméjét az egyetem magáévá tette. A peripateticus egyetemi előadások James Stuart fölfogása szerint mindenütt megtartandók, a hol befogadásukra a hajlam és külső lehetőség megvan. Az így megindult mozgalom terjedése valóban bámulatosan gyors volt. Három évvel később a cambridgei egyetemmel összeköttetésben álló vidéki központokon már több ezer tanuló hallgatott egyetemi előadásokat, Londonban pedig egylet alakult a mozgalom megindítására az angol metropolis területén. Oxfordban is csakhamar felkarolták ez eszmét, de akkor nemsokára el is ejtették, és csak 1885-ben ragadták meg azt ismét, ezuttal többé aztán el nem lankadó eredményes kitartással. Anglia észak-keleti részében a cambridgeivel karöltve a durhami főiskola terjesztette e mozgalmat, míg York- és Lankashireben a Victoria-egyetem volt annak középpontja. Később a skót egyetemek is magokévá tették

ez ügyet, Irland részére pedig még 1881-ben alkottak hasonló célú egyletet, mely aztán Belfastban és Londonderryban működött sikeresen. E mozgalom azonban nem állapodott meg Nagybritannia határainál, hanem azokon túlterjedve, elhatott most már minden világrészbe és ott minden országba, a hol angolul beszélnek. Az északamerikai Egyesült-Államokban, Canadában, Melbourneban, Uj-Zeelandban otthonra talált, sőt az angol nyelv óriási területén kívül is hódít már. Így például Belgiumban néhány évvel ezelőtt közel 4000 tanuló hallgatott ilyformán egyetemi előadásokat. Az University Extention 1894. évi londoni congressusán constatatott az a tény, hogy 931 angol és amerikai tanfolyamban több mint 104,000 egyén részesült rendszeres egyetemi oktatásban a főiskoláik falain kívül, a kiknek mintegy fele Angolországra esett.

E congressus tanácskozásai több tekintetben nagyon érdekesekek voltak. Annak megnyiltáig épen huszonegy év (Angliában tudvalevőleg a nagykorúság ideje) telt el azon időponttól számítva, midőn a cambridgei egyetem tanácsa a University Extention eszméjét magáévé tette. Két teljes évtized tapasztalatait lehetett tehát e nagy összejövetel alkalmával, a hol a földteke legkülönbözőbb tájai képviselve voltak, bemutatni. E tapasztalatokban a jövőre nézve igen sok biztató van. Az egész intézmény lényegéről, czélszerű szervezésének módozatairól a legilletékesebb férfiak nyilatkozataiból lehetett értesülni és fogalmat szerezni annak valódi jelentőségéről. E congressus három főkérdéssel foglalkozott s lord Salisbury, a devonshirei herczeg és lord Herschellt, mint az angol nagy egyetemek lord kancellárjainak, elnöklete alatt három külön ülésben tárgyalta azokat.

Az első főkérdés volt: Mily eszközökkel lehet megtartani és továbbfejleszteni az egyetemi oktatás általánosításának köznevelési jellegét, s e mozgalom népszerű és közoktatási oldalát hogyan lehet kellő viszonyba hozni egymással? A második kérdés így hangzott: Melyek lényeges kellékei a helyes központi és helyi szervezetnek, s mily közoktatási és pénzügyi viszonyban álljon a University Extention mozgalma az állam és helyhatóságokhoz? A harmadik főkérdés szövege ez: Minő kilátásai vannak a University Extentionnak közoktatási szempontból, s minő módon hozható az a rendes egyetemi

oktatással és az egyetemi fokozatok nyújtásával ezélszerű kapcsolatba ?

E három főkérdés tárgyalása bő alkalmat nyújtott a mozgalom kezdeményezőinek és buzgó terjesztőinek elmondani nézeteiket mindenről, a mi arra tüzetesen vonatkozik. Angliának három kitünősége reá nyomta a hitelesítés pecsétjét az egyébként magokban véve is teljesen megbízható és nyomatékos nyilatkozatokra.

Az alaphang, melyből ezek általában szólanak, a legnagyobb élismerés, tisztelet és komoly számbavétel hangja. Ahhoz, hogy e mozgalom a kor szükségeinek szerves kifolyása, semmi kétség sem férhet. Lord Salisbury az első ülést megnyitó beszédében hangsúlyozta, hogy az izgalom és élvezet korunk életszükségei közé tartoznak. Ha ezeknek nem adnak alkalmat, hogy nemes irányban nyilvánuljanak, úgy fognak érvényesülni, hogy az sem az egyénre, sem a társadalomra nézve nem lesz előnyös. A University Extention egyik rendeltetése az, hogy izlelőt szolgáltatson a magasb műveltség befogadására képes közönségnek abból az élvezetből, melylyel a gondolatok világa bővelkedik. Ez előadásoknak utat kell mutatni ahhoz a nagy kincshez, melyet a másoktól évezredek óta részünkre fölhalmozott eszmegazdagság képvisel. A magasb műveltségnek mintegy missionáriusai az egyetemi kiküldöttek, a kik oda is elviszik a főiskolai szellemet, tudományt, értelmi és erkölcsi színvonalat, a hova az nem juthatna el különben. A műveltség befogadására képes középosztályú egyének tizezrei nem mehetnek, mert termelniök kell, az egyetemre, pedig szívesen tennék azt. E mozgalom megadja lehetőségét ez annak, hogy az egyetem menjen el hozzájuk. Mr. James Stuart, a mozgalom kezdeményezője, Sadler, annak egyik előkelő apostola, Jebb és más jeles férfiak rövid, tömör, tartalmas beszédei, reánk nézve elsőrendű fontossággal bíró forrásokat képeznek e tekintetben. Ezekben ki van fejtve, hogy e mozgalomnak kettős főczélja van. A rövid, hat vagy tizenkét előadásból álló, tanfolyamokkal a tudományos műveltség iránt általában, vagy bizonyos ismeretkör iránt különösen, széles körben érdekeltséget ébresztenek. Megteremtik ezzel a tudományos munkásság nagy közönségét, mely azután annak termékeit méltányolni, fölhasználni és élvezni képes.

A másik főczél pedig az, hogy a kiket életkörülményeik

távol tartanak az egyetemektől, de a kikben azok tanulmányai iránt megvan a határozott hajlam, alkalmat ad e mozgalom arra, hogy a felső oktatás minden áldásában, hosszabb idő alatt ugyan, mint a kik az egyetemen kizárólag tanulással tölthetik éveiket, de megközelítő vagy épen oly eredménynel részesüljenek, mint ezek. A rövid tartamu előadások egyrészt előkészítik a hosszabbak megértését, melyek azoknak csak folytatásai, másrészt ez utóbbiak az amazok által keltett tudományos érdeklődés alapjára a széles körű egyetemi készütség épületét emelik. Sadler szerint a magasb műveltségnek e tanulmányok megbecsülhetetlen szolgálatot tesznek és kiszámíthatatlan a hatás, a melyet jövőben gyakorolni vannak hivatva. Oxfordban annak idején szegény franciscanusok kezdték az előadásokat s mi lett az ottani egyetem gyors fölvirágzása következtében belőlök? Hány mostani egyetemi kirendeltség helyén fognak majdan collegiumok és később valóságos egyetemek keletkezni? Az eszményi állapot már ma is az, hogy minden nagyobb középpont állandó szervezettel bírjon. Így alakult Readingban a University Extention College, melynek máris hatszáznál több rendes hallgatója van. Az exeteri középpont fejleményei nemsokára szintén oda fognak vezetni.

Különben a távol jövő e kecsgetető képei mellett a University Extention közvetlen föladata a rohamosan fejlődő és erősülő angol democratia nevelése, már magában is elég fontossággal bír, hogy e mozgalmat, mely a tanítást nem a bizonyítványok, hanem az ismeretek terjesztése kedvéért eszközli, teljesen jogosultnak tüntesse föl. Igen is, az angol egyetemek a University Extention-nal politikát csinálnak! De nem párt-, hanem nagy nemzeti és általános magas közművelődési politikát. Ezzel akarják elérni azt, hogy a termelő osztályok jobb módu egyénei mélyebb belátást nyerjenek az ember, a társadalom, az állam természetébe, s a tudomány és a művészetek varázskönyve kitaruljon előttök. Meg akarják tanítani a nemzet nagy zömét arra, hogy az új kor vívmányait miként kell fölhasználnia, hogy azok előnyei által mulhatatlanul jelentkező hátrányait ellensúlyozni képes legyen. Ha valaha igaz volt, napjainkban áll az, hogy a tudás hatalom. A nemzetek versenyképessége már a közel jövőben attól függ, hogy mily mértékben fognak széles körben gyakorlatilag is hasznosítható magas műveltséggel birni. S az angolok bámu-

latos tapintata és leleményessége már megmutatta az utat, melyen haladva ezt általában el lehet terjeszteni a nemzet testében.

A szóban levő congressuson ismételve hangoztatták, hogy válságos időket élünk, melyek csak úgy fordulhatnak jóra, ha mennél több embert képessé teszünk a helyes társadalmi rend megértésére. Értelmes hazafiakat és nem párt-embereket kell nevelni, a kiknek versengése alkalmas megtevésztetni a tömegeket, melyek azután merőben illetéktelen vezetés alá kerülnek. Nagyobb és hasznosabb munkát végzünk akkor, ha a jövő fejlődésének egészséges, biztos alapját ilyen formán lerakjuk, mintha sokkal közvetlenebb és csattanósabb sikerű, de nem ily általános és mély hatású föladatokat oldunk meg.

Azonban az ilyen előkészítés szükségképen huzamosabb munkájának az a nagy veszélye van, hogy az első lelkesedés tüze hamar elsziporkásván, a később ismét szükségesnek mutatkozó nehéz munkát mindig újra kell kezdeni. Azért az angolok igen bölcsen a University Extentiont nagy gonddal részletesen szabályozott intézménynyé fejlesztették ki, melynek hatása már ma is bámulatos, kilátásai a jövőben pedig beláthatatlanok.

A University Extention intézménye nem mindenütt ugyanazon részletekből alakul meg. Sőt az 1894. évi congressus tanácskozásai és határozatai az egyes országok, vagy az egyes egyetemeknek is sok tekintetben szabad kezet engednek, kimondván, hogy mindenütt a főforgó viszonyokhoz kell alkalmazkodni. Az intézmény alap gondolatai és vezéreszméi mindenütt ugyanazok maradnak, s ezeket figyelembe véve, a röviden itt vázolt szervezet domborodik ki szemeink előtt.

Az rövidebb és hosszabb tartamu előadások három egész tizenkét hetet vesznek igénybe, mely alatt hat, tíz vagy tizenkét, illetve huszonnégy előadás tartatik, leginkább ősszel és tavasszal. Több rövid tartamu előadás összefűzéséből (terminal lectures) lesznek az időszaki tanfolyamok (sessional lectures), melyekből három vagy négy képezi az úgynevezett curriculumot. Az előadások tartása előtt azok lényeges tartalma külön iratba (syllabus) foglalandó, s a felettes egyetemi bizottságnak, vagy a fölolvadások fölügyelőjének (superinten-

dent lecturer) bemutatandó. A tanítás a szabad előadás és az azt követő conversatorium az úgynevezett class útján eszközöltetik. Ez utóbbi rendszerint az előadásra nyomban következik, és rendeltetése, hogy az abban felölelt anyag jól föl dolgoztassék és pedig az arról folytatott beszélgetés útján, melynek során az előadó és a hallgatók kérdéseket intéznek egymáshoz. Az előbbi, hogy meggyőződjk arról, vajon megértették-e, az utóbbiak pedig, hogy pótló fölvilágosításokat, kiegészítő adatokat és irodalmi segédeszközöket kérjenek a föl olvasótól. Ezenkívül minden héten írásbeli dolgozatokat (weckly paper) készítenek a tanulók, melyeket az előadó áttekint és megjegyzéseit széljegyzetek alakjában azokra megteszi. A class és a heti írásbeli munka igen hathatósan támogatják a szóbeli előadások által tett benyomást, s azokat a rendszer nélkülözhetetlen alkatrészeinek tekintik.

Mulhatatlanul szükségesnek tartják a vizsgálatokat is. De ezeknél arra fektetnek súlyt, hogy a tett kérdések a lényegre vonatkozzanak, s ne az egyes tárgyak nehezebb, bonyolultabb részeire, mert nem ezeknek, hanem amannak tudása a fontos. A vizsgáló mindig más egyén, mint az előadó, de az ez utóbbi által készített syllabus-hoz köteles tartani magát.

Ha a tanító a conversatorium és az írásbeli munkálatok, a vizsgáló pedig a feleletek alapján képesítettnek itéli a tanulót, akkor az bizonyítványt kap. E bizonyítványoknak egész bonyolult rendszere fejlődött ki, melynek részletei azonban logikai kapcsolatban vannak egymással. A terminal certificate legalább tizenkét előadás sikeres hallgatása s a megfelelő szó- és írásbeli gyakorlatok és a vizsgálat után adatik. Két rövid, vagy hat-hat előadásos, tanfolyam egy terminusnak számíttatik be. A sessional certificate egy legfelebb tizenkét havi időre szóló és legalább huszonnégy előadást magában foglaló időszak után adatik. Ha valakinek két terminalis bizonyítványa van, azokat egy sessionalisért becserélheti. Ez utóbbi bizonyítványt kitüntetéssel is adják, ha a vizsgáló legalább az egyik terminalis vizsgálatot kitünően tette le, vagy előre meghatározott föltételek mellett kiváló essayt irt a neki föl adott themáról. A Vice chancellor's certificat-et azok kapják, a kik legalább három, Cambridgeben pedig négy sessionalis bizonyítványt tudnak fölmutatni. Némely egyetem az ily bizo-

nyítvány alapján megengedi, hogy a tanuló azzal állandó viszonyba lépjen (affiliation).

Az 1894. évi congressuson megállapították, hogy az University Extention így kifejlett rendszere az egyetemi oktatás keretébe már teljesen beilleszkedett. Úgy a cambridgei, mint az oxfordi, s a többi egyetemek is állandó központi tanácsot tartanak, mely annak peripateticus oktatását intézi. Saját vidékén a helyi hatóságok képviselőiből, érdeklődő tanférfiakból és saját kiküldötteiből helyi centrumokat szervez mindegyik, melyek az illető városban tartott egyetemi előadások támpontját képezik. Az fogadja el a hallgatók jelentkezését, gondoskodik az előadásokhoz szükséges tantermekről, a fűtésről, világításról s a segédeszközök előteremtéséről. Az előadók csak egyetemi megbízás alapján működhetnek. Egyes angol egyetemek a jelöltekkel 3—6 próbaelőadást tartatnak, és pedig a jelöltek által a tanácsnak előzetesen benyújtott és ezáltal jóváhagyott syllabus alapján. Amerikában a philadelphiai egyetem az ily előadó ifjak képzésére formaszzerű seminariumot rendezett be. Az angol egyetemeken a peripateticus tanításra jelentkezett jelölteknek rendszerint mintegy fele szokott beválni.

Az előadókat a központ honorálja. Így például a cambridgei egyetem a tavalyi prospectus szerint egy tizenkét hétre terjedő egyszerű tanfolyamért és classért az írásbeli munkálkodás vezetésével együtt átlag negyvenöt font sterlinget adott, mely azonban a jelesebb törzsfőolvasónál (staff lecturer) ötven fontra emelkedett föl, a junior főolvasónál pedig harminczöt fontra szállott alá. Ha több központ társul a végből, hogy ugyanazt a főolvasót alkalmazza, vagy ha ez naponként több órán át taníthat, akkor illetményei aránylag csökkennek. A vizsgálatért két font jár, mely a vizsgálatok halmozódása esetén valamivel szintén alább száll.

Nagy kérdés ma még Angliában is, hogy e tanfolyamok költségei miként szereztessenek be. Eddig főleg adakozásokból és alapok kamataiból fedezték azokat. Az állam támogatását nem akarták igénybe venni, mivel attól tartottak, hogy az annak segélyével járó részletes ellenőrzés időnap előtt jegeczeni fogja a még eddig folyton erőteljesen fejlődött intézményt. Újabban, midőn azt hiszik, hogy a University Extention egészen kinötte magát, ettől már nem tartanak s az állam

mérsékelt támogatását hajlandók lennének elfogadni. A helyhatóságoktól tantermeket, fűtést, világítást, tanszereket, könyvtárak és egyéb tudományos gyűjtemények használatának átengedését kívánják. A természettudományok előadása, kísérletezéshez szükséges készülékek és szerek megszerzésével járó bajok miatt, némi nehézségbe ütközik. De ezen is, úgy a hogy lehet, segíteni törekcszenek. A történelem, politika, nemzetgazdaságtan, sociologia, a művészetek, az irodalom és ezek történetének ismertetése ily nehézségekkel nincs összekötve, miért is azok az e nemű oktatásnak igen alkalmas tárgyait képezik. De azért a technikai legmagasabb ismeretek s a matematika terjesztésétől sem riadnak vissza. Azonban constatálható, hogy az angol irodalom, történet, politikai intézmények ismertetése, művészeti előadások, nemzetgazdaságtan és sociologia szolgáltatják a University Extention főanyagát, habár természettudományi és technikai tárgy is elég bőven van a programmokban hirdetve.

A University Extentionnal bizonyos kapcsolatban áll a munkások oktatása is. De e kérdéssel egy nemrég megjelent nagyobb munkában *) tüzetesen foglalkozván, elég itt azt csak egyszerűen megemlítenem.

Röviden előadva, ez az angol University Extention szervezete. Sikere oly általános elismerésre talált az 1894. évi congressuson, hogy azt az angol egyetemi oktatás lényeges alkatrészének jelentették ki, mely az egyes osztályok műveltségének egyöntetű emelésével nemcsak azokat, hanem a világ minden részében lakó összes angolul beszélő nemzeteket alkalmas egymáshoz közelebb hozni.

Az a kérdés már most, hogy ez — első pillanatra nagyon exotícusnak látszó — intézménnyel szemben minő álláspontot foglaljunk el? Van-e arra szükség nálunk, s ha igen, mily alakban lenne az hazánkban behozandó? És végül, meg van-e erre a lehetőség? Mily eszközök állanak e részben rendelkezésünkre, és minő eljárás volna meghonosításánál a legcéli irányosabb?

Alig van számbavehető nemzet Európában, melynek nagyobb szüksége volna a tömörülésre, mint a magyarnak.

*) Dr. Gaal Jenő: *Társadalmi béke a közgazdasági patriarchalismus alapján.* Buda-Pest, 1896. Pallas. III. és 301. lap.

Lételet csak nagy politikai missiójának betöltésével mentheti meg és biztosíthatja. E missio pedig abban áll, hogy a nyugati műveltség alapján és színvonalán a saját államát czélszerűen, a jog- és szabadság, s a humanus fölfogás alapján szervezvéen és kiépítvéen, azt e monarchia külpolitikájában döntő súlyú tényezővé tegye, illetve e minőségében folyton föntartsa. Azt mondják, hogy a magyar faj egyik főjellemonása, hogy könnyen adja ugyan át magát a pártviszálynak, de veszély idején össze tud tartani. Ha ez áll, akkor csak a magas értelmiséget kell megszereznie, hogy lehetőleg összetartson, mert az föl fogja világosítani arról, hogy létele — szakadatlan benső erősödés nélkül — voltaképen folyton veszélyben forog. Egymagában a magyar állam népességének is csak viszonylagos többségét képezvéen, fajsulyra és fajértékre nézve hasonlíthatatlanul ki kell válnia a többi népfajok közül, ha hegemoniáját s ezzel a létérdekeinek megfelelő politika lehetőségét nem akarja elveszteni. A magas rendű értelmiség terjesztése az országban erre a legalkalmasabb eszköz. A nemzetiségek vagy résztvesznek vele annak megszerzésében, vagy pedig ettől tartózkodni fognak. Az első esetben akarva nem akarva a magyar közművelődést mozdítják elő, mert annak befolyása alól nem fogják magokat kivonhatni s előbb-utóbb kibékülnek azzal, belátván, hogy az nemcsak a fajuk, hanem az államnak is közkincese. A második esetben pedig úgy el fognak maradni, hogy mint alsórendű népesség a dolog természetete szerint veszélyesek nem lehetnek.

A legvalószínűbb azonban, hogy a felső oktatás lehető általánosítása a magyar politikai nemzeti öntudatot hatalmasan erősíteni, s így ez — a monarchiában vezérszerepre hivatott — államot egységesíteni, lakosságát tömöríteni, fajsulyban és fajértékben pedig rendkívül gyarapítani fogja.

A felső oktatás általánosítása azért is szükséges ez országban, mert annak közművelődése még korántsem elég belterjes. A mai zilált politikai helyzet is nem kis részben a választó közönség zömének elmaradottságából következik. A magyar nemzet politikai, társadalmi és gazdasági igen nehéz helyzetének természetéről sokkal kevesebbnek van tiszta fogalma, mint kívánatos lenne. Már pedig nemsokára mi sem fogjuk kikerülhetni, hogy a politikai jogok itt is kiterjesztesenek, mert hiszen a magyar állam is folyton demokratiku-

sabb alapokra helyezkedik át. A demokratiának nevelése itt tehát szintén életérdekű föladat, a mihez még az is járul, hogy annak fajvegyülés és beolvadás által végbemenő gyarapodásánál az egyszerűvétel nagy fontosságú munkájáta lehető legtapintatosabb kimélettel, de egyszersmind a legszivósabb következetességgel el kell végezni.

Figyelembe veendő az is, hogy a termelés most már mindjobban követeli az alapos előkészületet. Nemcsak az iparos, kereskedő és műszaki ember, hanem a földművelő gazda is kénytelen lesz itju kora tanulmányának főtárgyává azon szakismereteket tenni, melyek teljes bírása nélkül nem lesz versenyképes. Mindig több kiváló termelőnek kell tehát politikai és társadalmi ismereteit a későbbi korban pótolni, a mi azután gazdasági versenyképességekre is csak kedvező visszahatással bírhat.

A belterjes közművelődés terjedésének egyik leghatékonyabb tényezője az oly szervezet, mely lehetővé tenné, hogy a magyar társadalom zöme azon középpontokkal lenne állandó összeköttetésben, melyek rendeltetése: az okszerűséget képviselni. De hogy ez bekövetkezhessék, előbb a belterjes közművelődésre való hajlamot kell megszerezni, mely a tudomány őszinte tiszteletében áll. Ez tudvalevőleg, sajnos, nálunk nincsen meg. Már maga az a vonás jellemünkben, hogy mindenhez érteni vélünk, s minden iránt saját véleményyt arrogálunk magunknak, ezt megezáfolhatatlanul bizonyítja.

Tudományos irodalmunk siralmas viszonyait, melyeket legjobban az a tény tüntet föl, hogy itt csaknem több az író, mint az olvasó, nem ecsetelem bővebben. Igen jól ismerjük azt mindnyájan. Ily viszonyok közt bámulni lehet azon a fejlődésen, mely mégis csak mutatkozik. Ennek magyarázata az, hogy íróink nagy önföláldozással művelték itt a tudományt, a mit sokkal inkább ez utóbbi varázsának, mint a közönség által nyújtott elismerésnek vagy biztosításnak lehet köszönni. A közönség közönye számára csak egy mentség van: hogy azt soha senki sem nevelte és senkisé megfejlesztette benne a tudomány szeretetét. Hiszen azt a legújabb korig holt nyelven, azután pedig, sajnos, oly érthetetlen és élvezhetetlen magyarsággal művelték, melynél az lett volna a csoda, ha azt a magyar nép beveszi. Meg vagyok róla győződve, hogyha a felső oktatás általánosítása után a magyar közönséggel meg-

ismertetjük a tudomány élvezetének lehetőségét és módját, ha oly műveket írunk számára, melyeket konkrét gondolkozású józan eszével meg is érthet, ha ahhoz, de egyuttal lelkéhez tudunk majd beszélni, ha a tudományt egyszer meg tudjuk kedveltetni vele: akkor tudományos irodalmunk viszonyai is aránylag rövid idő alatt tetemesen javulni fognak. De a közönséggel való folytonos érintkezés által nyerni fog maga a magyar tudományosság is, mert az saját szabad életet nyer, míg ma még sok tekintetben hasonlít az exotikus növények üvegházi ápolásához. A tudósok el fogják sajátítani a konkrét gondolkozás kifejezéseként jelentkező tömör, világos előadást és stílust, a mi közönségünket, a mily mértékben ennek fogalmi körét szélesíteniök, magasb értelmiségét rendszeres training által erősíteniök sikerül, épen oly mértékben gyarapítani, sőt hatványozni fogja. A magyar tudományos művek olvasásának szükségét kell a magyar középosztályban megteremtteni és akkor tudományos irodalmunk fejlődése iránt nem lesz okunk aggodalmakat táplálni.

Már pedig, ha az University Extention más eredményre a közel jövőben nem is fog vezetni, a tudomány iránt való érdeklődést fölkelteni, annak nagyszerűségéről a közönséget fölvilágosítani, s így iránta tiszteletet gerjeszteni az okvetetlenül képes leendő. A hol pedig a tudományt tisztelik, ha a tudóst különben nem jutalmazák is nagyon, ott a tudomány műveléséről külön nem kell gondoskodni.

A tudományyal, különösen a társadalom politikájával való foglalkozás, maga után fogja vonni, a társadalmi szerkezet helyesebb átértését a minek nyomán a társadalom önfegyelmezése is valószínűbb lesz, mint most, midőn az egész és részeinek kapcsolatát és szerepét az értelmiség is csak igen kevésbé méltányolja. Hogy pedig a nép önfegyelmezése mily fontos, bizonyítja az, hogy nélküle a szabadság sohasem nyugszik biztos alapon. Az erkölesi fölfogásnak sincs a felső rétegekben hatalmasabb támasza, mint az igazi fölvilágosultság, mely a négyezer év óta tisztán álló ethikai alapelvek követésében kénytelen a haladás legbiztosabb útját fölismerni. Kis nemzeteknél minden tehetség érvényesülésére szükség van. Ha feltalálásukra Angliában is oly nagy súlyt fektetnek, mennyivel szorgosabban kell azokat nálunk keresni. És a jövőben a jeles tehetségekre minden téren még nagyobb

szükség lesz, mert egész köz- és magánéletünk versenyképessége az előteremthető hatékony segédeszközök fölhasználásától és gyarapításától, tehát főleg a magasb rendű értelmi munkásságtól fog függeni. Jól mondta az 1894. évi University Extention congressusán egy szónok, hogy e rendszer szolgáltatja a hálót, melylyel a rejtett és másként okvetetlenül elkalódó nagy tehetségeket a nemzet oczeánjából ki lehet halászni. De nem kevésbé találó volt egy másiknak az a megjegyzése is, hogy e rendszer nemcsak a nagy halakat megfogni, hanem czélszerű táplálás mellett a kicsinyeket is nagyokká fejleszteni alkalmas.

Szóval nincs szempont, melyből, tekintve az egyetemi oktatás általánosításának szükséges voltát, ne kellene belátni. Általában el lehet mondani, hogy annak segélyével a világműveltséget nemzetünk közkincsévé tehetjük. Ha valaha, most szivlelendő meg a próféta fölkiáltása, hogy «elvész az én népem, mert tudomány nélkül való», valamint Hye ismeretes mondása: «Verachte nur Vernunft und Wissenschaft, so hab' ich dich schon unbedingt!»

Hasznos lenne e rendszer meghonosítása tehát az egész országra, de hasznos lenne az egyetemi ifjúságra, a tanárookra és magokra a főiskolákra nézve is.

Az egyetemet végzett, s a rendszeresítendő peripateticus előadások ügyét életpályájok néhány első éve alatt tevékenyen szolgálni hajlandó fiatal egyének szerzett tudományukat sokkal jobban földolgoznak és assimilálnák, a közönséggel való érintkezés mellett pedig, számos életviszonyt és helyzetet ismernének meg alaposan, a minek később igen sok hasznát vehetnék. Tanultságuk és értelmiségök továbbá oly trainingen menne keresztül, hogy annak gyakorlati és forgalmi értékét voltaképeu az adná meg, jellemökre pedig e foglalkozás szintén csak nemesítő hatást gyakorolhatna. Ez uton közülök számosan a tudomány állandó és hivatott művelőinek jelöltjei sorába lépnének, és itt szerzett első sikereik sok későbbi küzdelem nehézségeivel szemben edzené meg őket, a miből a magyar tudományos irodalomnak megbecsülhetetlen előnye származnék.

Hasznos lenne e rendszer az egyetemek és általában a főiskolák tanári karára nézve is, mivel alig lehet valami lélekemelőbb, mintha oly munkában veszünk részt, mely általán

nemesít, javít, tökélyesbít és regenerál. Az a kevés fáradtság, mely e mozgalom szerencsés megindulása után annak központi irányításával járna, a belső megalégedés és a külső tisztelet aránytalanul nagy jutalmát biztosítaná részére. Valamint nincs hatalom felelősség, úgy nincs valódi becsültetés és dicsőség sem, mélyre menő általános hatás nélkül. Ennek árán amaz bő mértékben kínálkozik a főiskolák tanárainak hazánkban is.

Végre a University Extention fölkarolása főiskoláinknak is megadná a nemzeti missio óriási tekintélyét, mely minden kiváltságnál jobban kitüntetné a közművelődés ez elsőrendű intézeteit, és közelebb vinné azokat a nemzet szívéhez, melynek meleg életműködése nem engedné, hogy azokban a nemzettel érző tudományosság lüktetése valaha ellankadjon.

Ha tehát ezek szerint az egyetemi oktatás általánosítása így nagy szükségeket elégíthetne ki és ekkora előnnyel járna, vajon férhet-e ahhoz kétség, hogy kellő jóakarattal és eréllyel mellett az nálunk is keresztülvihető. Meghonosításának más, mint a közöny, nem állhatja útját, mert hiszen minden hozzá szükséges tényezővel valóban birunk. És e közöny ellen is nem annyira a közönség, mint a főiskolák körében kell küzdeni. A közönség nálunk tapasztalás szerint szívesen ragadja meg az okulás minden kedvező alkalmát, csak azt megfelelő módon kínálják is neki. Szerintem tehát egyedül a főiskoláktól függ, hogy ez intézmény létesítése nálunk is sikeresen kezdeményezhető legyen, mert sem az állam, sem a helyhatóságok nem fognak e részben, meg vagyok róla győződve, komoly nehézségeket emelni.

Nem lehet ez alkalommal föladatomban az egyetemi oktatást és annak tényezőit bírálat tárgyává tenni. Különben is, a ki valamely czélt akar elérni, annak nagy kimélettel és teljes jóakarattal kell eljárnia. Egyébiránt az ily nagy kérdések tárgyalásánál folyton szem előtt tartandó, hogy az ügy minden, a személy semmi. Azért most egyszerűen annak rövid előadására térek át, hogy a szóban levő kérdés gyakorlati megoldását én nálunk hogyan képezem.

Mindenekelőtt a budapesti egyetem és a műegyetem tanácsai által választandó tagokból álló középponti közeget kellene megalkotni, melybe minden vidéki centrum is egy-egy tagot küldene ki. Ez a központ volna hivatva az egész mozgalmat

vezetni, az előadók képzéséről gondoskodni és a magyar University Extention pénzügeit kezelni. Az létesítené továbbá a vidéki központokat is, velök állandó összeköttetésben lenne, s azok működése fölött a fölügyeletet gyakorolná. Ily vidéki középpontok mindenütt alakítandók lennének, a hol főiskola, valamely felső szakiskola, kiváló tudományos testületek léteznek, vagy a hol a lelkes helyhatóság buzgón és áldozatkészen fölkarolná azt. Az egyetemi szellemet az országos, a helyviszonyok követelményeit a vidéki központ képviselné. A kettő közötti kapcsolatot az angol University Extention következő jelszavai szabályoznák: aid, sympathy, contact!

Az országos központ magja legfőlebb huszonnégy tagból állana és a kültagokkal együtt választaná az ügyek állandó intézésével meghozandó és keilőleg dotált végrehajtó bizottságot. Az előadások mindazon tárgyakra kiterjednének, melyek iránt valamely vidéken a közönség érdeklődik, és a melyek a helybeli vagy mozgó gyűjtemények segélyével, vagy a melyek ilyenre egyáltalában nem utalvák, ott czélszerűen megtarthatók lennének. Az országos központ a fölügyeletet akár tagjainak kiküldése, akár külön e czélra alkalmazott közegek (superintendent lecturer) által gyakorolhatná. Az előadókat mind a fővárosi, mind a vidéki fő- és felső szakiskolákon megfelelően javadalmazandó seminariumokban a szaktanárok, a buzgóbb és törekvőbb hallgatók közül képeznék. Ezenkívül a középpont a keilőleg szabályozandó próbaelőadások útján másokat is képesíthetne az előadói tisztre. Tüzetesen megállapítandók lennének a különféle czélú és tartamu tanfolyamok és a vizsgálatok módozatai. Egyébiránt e rendszert a gyakorlat fejlesztené ki a legjobban. Az előadók nálunk is, mint Angliában, tiszteletdíjban lennének részesítendőek, mert hiszen beces és nagy munkát végeznének. A mozgalom ez oldalát pénzügyi szempontból alapos megfontolás tárgyává kellene tenni. A helyhatóságok a tantermeket adhatnák első sorban. A vagyonosabb városok, megyék, testületek vagy egyesek alapítványokat tehetnének, s ha e mozgalom szerencsés bevezetés után kedvező fogadtatásra talál, kétségtelenül tennének is. Hiszen tiz-tizenkét ezer forinttal egy-egy évszakos előadást örök időkre biztosítani lehetne ilyformán. A törvényhatóságok és testületek különben meghatározott időre is biztosíthatnának e czélra valamely járulékot. Az előadások hallgatása és a vizs-

gálatok nem lennének ingyenesek. Hiszen felnőtt egyéneket, nagyobbbrészt kereső és gyakran jómódú közönséget kell szem előtt tartani, a melynek a mérsékelt tandíj fizetése nem eshetik nehezeére. Többre is becsülik az előadásokat, ha azok nem ingyenesek, mely esetben a közönség bizonytalan és nem eléggé komoly. Nem az a cél, hogy népszerű, mulattató, hanem alapos, a figyelmet lehetőleg megragadó előadások útján mélyebb és állandóbb hatást érjünk el, ha ennek megszerzése több időt vesz is igénybe. Azt nem czélozhatjuk, hogy a szellemi proletariatumot gyarapítsuk, hanem igen is azt, hogy az értelmes, de termelő munka által az egyetemi tanítástól elvont elemeknek pótlólag adjuk meg az egyetemi magasb műveltséget. Az állam sem vonhatja ki magát e mozgalom támogatásából, de ennek jogczíme alatt nem szabad arra ügyreá nehezednie, hogy ennek következtében társadalmi jellege elveszszzen.

Azonban az anyagiakon kívül az államnak e mozgalmat nálunk egész tekintélyével és erkölcsi befolyásával is elő kell majd segítenie. Az állam az előadók vizsgáló és felügyelő biztosok szabad utaztatásán, és az országos központ, valamint a seminariuumok megfelelő javadalmazásán kívül, szabály szerint az illető közönség áldozatkésztségének arányában járulhatna a költségekhez. A hol azonban magasb tekintetek, például a szegény vidékek és szegény, de jeles tehetségű tanulók fölkarolása kívánatosná tennék, ott kivételesen bőkezűbb is lehetne. Az előadások hatályosítása czéljából kisebb, tömör kézikönyvek is irandók lennének, melyek az előadást követő beszélgetéssel, s az írásbeli munkálkodással együtt a tanítás sikerét és komolyságát nagyban előmozdítanak. A vizsgálatok is mellözhetetlenek e czélből, de azok megállapítására is a tapasztalásnak utmutatása lenne a legirányadóbb.

Nem lehet kétségben senki sem az iránt, hogy a University Extension széles alapon leendő czélszerű meghonosítása hazánkban sok munkát, sok gondolkozást, erős megfigyelést, szívós kitartást és igen nagy buzgalmat tételez föl. A pénz-áldozat, melybe kerülne, aránylag nem volna jelentékeny. De ha ez tetemes lenne is, az összes anyagi és szellemi erőfeszítéssel annak eredményes behozatala nagyon fölérne. Mert hiszen azt, hogy a nyugoteurópai magas színvonalu közművelődés általánossá és belterjessé tétele, a társadalmi osztályok,

a különböző nemzetiségek és felekezetek értelmiségének egy közös politikai-nemzeti öntudatban való egyesítése, magyar homogén gondolkozású democratia, s a tudományos irodalom számára jelentékeny olvasóközönség nevelése, a termelő osztályok társadalmi és gazdasági fölfogásának magasra emelése és az emberiesség szellemének minden rétegbe való mélyebb behatása mily óriási erkölcsi és anyagi értéket képvisel: azt kiszámítani is merőben lehetetlen. Azért midőn a nemzet életének második évezredébe lépve, közoktatásunknak — a reánk következő új idők szempontjából keresztülviendő — reformjairól tanácskozunk, nem szabad az egyetemi oktatás lehető általánosításának roppant fontosságáról sem megfeledkeznünk. Bátor vagyok ennél fogva indítványozni, mondja ki az egyetemes tanügyi congressus, hogy:

1. Az egyetemi oktatás czélszerűen szervezendő kiterjesztését — az angol University Extention mintájára minden-hova, a hol az irány, érzék, érdeklődés és áldozatkészség nyilvánul, nagyon szükségesnek tartja;

2. elérkezettnek véli az időt, hogy annak meghonosítására hazánkban komoly kezdemény tétessék;

3. e végből a saját kebeléből bizottságot küld ki, melynek föladata az lesz, hogy a mozgalmat megindítsa, nevezetesen a budapesti tudományegyetem és a műegyetem tanácsát annak megnyerje, a közoktatási miniszteriumnál utjait egyen-geesse, és az egész országban minden erre alkalmas ponton annak eszméje iránt élénk érdeklődést keltsen és működését szakadatlanul folytassa, míg csak az országos középpont megalakulásával az egész ügy intézését annak gondjaira nem fogja bízhatni.

GAAL JENŐ.

FRAKNÓI PÜSPÖK MŰVE A MAGYAR KIRÁLYI KEGYÚRI JOGRÓL.

Harmadik és utolsó közlemény.*)

III.

A nyugati szakadás. II. Orbán megválasztatásának körülményei. Nagy Lajos Orbán mellé áll. Követségek a szakadás megszüntetése s a francia királyi házzal házassági összeköttetés tárgyában. IX. Bonifác pápa. Zsigmond 1403 aug. 3-án kelt rendeletével az engedelmességet Bonifácznak felmondja. Fraknói püspök magyarázata. Az 1404. évi pozsonyi országgyűlés határozata az egyházi javadalmak betöltése tárgyában. Zsigmond tárgyalásai XXIII. Jánossal. Az Ozorai Pípónak adott utasítás. Fraknói püspöknek erre alapított következtetései. Ezek méltatása. Zsigmond tárgyalásainak sikertelensége. XXIII. János a reservatiók tekintetében Magyarországra külön intézkedést tesz 1410. aug. 13-án. Az egyházi kinevezések tekintetében minden a régiben marad, s a pápák és királyok úgy járnak el, mint eddig. A constancti zsinat Zsigmond kívánságait felhozott indokai alapján teljesítendőknak találta és bullával erősítette meg a magyar királyok kinevezési jogát, föntartotta azonban a szentszék részére a megerősítés jogát. V. Márton pápa bullája a magyar királyok jogát megerősíti. Fraknói, Verbőczy és Pázmány tekintélyére hivatkozással, e bullákat tényleg kiadottaknak ismeri el. Martinengo bécsi nuncius nyilatkozata e tárgyban. Pázmány véleményes előterjesztései a királyhoz. A bulla kiállításának ideje. Rozgonyi dömösi prépost kinevezetése a veszprémi püspöki székre. A kinevezés szövege. Palóczy György szepesi prépostnak erdélyi püspökké kinevezetése. A constancti zsinat és V. Márton bullái egyöntetű gyakorlat alkalmazását nem biztosították. I. Ulászló koronáztatása alkalmából hozott országgyűlési végzés a pápai és zsinati iratoknak királyi engedély nélkül való elfogadását megtiltja. A javadalmak betöltése körül sem a pápa, sem a király nem járnak el a megállapított szabályok szerint. Zárkövetkeztetések a Hunyadiak korát megelőző időszakra.

A nyugati nagy szakadás következtében mélyreható változások állottak elő az egyház és a világi hatalom viszonyában Magyarországon. Tulajdonképen magának a szakadásnak nyomán nem is keletkeztek volna oly gyorsan e változások, melyek Róma bizonyos visszaéléseivel és az állami viszonyok fejlődésével szemben visszatarthatók különben sem lettek

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 238. és 239. füzeteiben.

volna, — ha Zsigmond király elhatározására mellékkörülmények befolyást nem gyakorolnak.

A szakadás csak alkalmul szolgált arra, hogy az állam és az egyház, illetőleg a római curia közt a viszonyok tisztázásának, holott Fraknói úgy tünteti föl a dolgot, mintha a szakadás Magyarország részéről illetéktelen, jogtalan előnyök kicsikarására használtatott volna föl.

De nem lesz talán fölösleges a helyzet megítélésére szolgáló némely, bár ismert előzményeket előrebocsátani.

A nyugati nagy szakadás létrehozásához hozzájárult az a körülmény, hogy a pápák Avignonban hosszú ideig bírtak székhelylyel s a biboros collegium egy része ott maradt.

Olaszország zavarai s viszálykodásai mozdították elő, hogy a pápák Avignonba, Franciaországba költözzenek, melynek királyai megelőzőleg is védelmére keltek a pápáknak s a *rex christianissimus*, a *roi très chretien* czimét, melynek használata régi időkbe nyulik föl, újra fölélesztették. A pápák bizonyára kisebb függésben voltak a francia királyoktól, mint annakelőtte Németország fejedelmeitől. Nem tagadható azonban, hogy az avignoni tartózkodás súlyosbította Olaszország és a szentszék országainak bajait s a curia jövedelmeinek forrását apasztotta.

A hiányok pótlására azután a pápák új terheket róttak a papságra, szaporították a reservatiókat, eladták az expectatívákat, melyek a központosítást mozdították elő, de a pápaság tekintélyének emelésére nem szolgáltak.*)

Ha az államok, a királyok szolgáltatták az egyház, a főpapok javadalmait, vajon természetes volt-e, hogy e javadalmak betöltésére a fejedelmek joggal ne bírjanak, hanem azt a szentszék tartsa fenn magának s még adókkal sújtsa e javadalmakat és az azokra kinevezetteket?

XI. Gergely a pápai széket 1377-ben Rómába visszahelyezte. Ebben kétségtelen része volt a «kis toscanai apácának», az egyszerű, alázatos sienai Katalinnak, kit Gergely trónján ülve, ünnepélyes consistoriumban a szent collegium előtt fogadott, hogy meghallgassa általa Olaszország panaszait s könyörgéseit. Gergely azonban már 1378-ban meghalt.

*) Valois: *La France et le grand Schisme d'Occident*. Bevezetés VIII. l.

A Rómában ugyanaz év április 7-én egybegyült conclavével szemben a nép halálfenyegetések között nyilvánította a választandó pápa személyére nézve kívánságát: «Rómait akarunk vagy legalább is olaszt; vagy Krisztus fölfeszítésére, a francziákat és a hegyekentüliakat mind megöljük s darabokra vágjuk és legelőszőr is a bibornokokat».*)

Prignano Bertalan, a bari-i érsek mellett a conclaveban levő tizenhat bibornok közül tizenöt nyilatkozott. Csak Orsini Jakab nem volt mellette. A választás eredményének kihirdetése halasztást szenvedett — úgy látszik azért, — hogy előbb a választás elfogadása iránt Bari érseke nyilatkozthassék. Prignano 8-án, még öt főpappal be is jött a Vaticánba. A cardinalisok azonban a nép zavargásának lecsillapodásával estebéd után újra szükségesnek vélték a választást annak constatálására, hogy úgy mint reggel, most is Prignano mellett vannak s szabad akaratral választották őt meg. Három cardinalis az asztalnál késlekedett. Prignano újra választása tizenhárom biboros előtt volt újra fölvetve. És az ő megválasztásának föntartására vonatkozó propositio legföljebb két bibornok ellenzésével találkozott. De míg újra tanácskoztak, a nép türelme véget ért. Betört a Vaticánba, a conclavéba. Most már csakis rómaint követelt pápául. A cardinalisok s a többi főpapok iparkodtak menekülni. A nép, midőn Bari érsekét említették, azt hitte, hogy a gyűlölt Bar János, limousini főpap **) választatott meg, mi dühre keltette őt.

A cardinalisok viszont azt hitték, hogy a nép, — a ki rómaint követelt, — nem fogadja el Bari érsekének megválasztását és ekkor a nép megnyugtatósa végett a cardinalisok az öreg Tibaldeschi Ferenczet, Szent Peter cardinalisát, minden ellenzése daczára intronisálják, ki hiába küzd a hazugság ellen, melyet vele játszanak és hiába kiabálja, hogy ő nem pápa, nem akar az lenni. A tehetetlen aggastyánnak sikerül fejről többször lerázni a mitrát, de a nép előtt mégis őt intronisálják!

Így végződött Prignano választása, ki mint pápa VI. Or-

*) I. h. 121. Romano lo volemo, o almanco italiano; o, per la clavellata di Dio, saranno tutti quanti Franchigene ed Ultramontani occisi e tagliati per pezzi, e li cardinali li primi.

**) U. o. 52. l.

bán nevét vette föl. Megválasztottnak tekintethetett, de se meg nem kérdezett, se nem intronizáltatott és proclamáltatott.

VI. Orbán újításai miatt, melyeket jó szándékkal, az egyházban elharapódzott visszaélések megszüntetése céljából, de nem körültekintéssel léptetett életbe, valamint hevéssége, kiméletlensége, sőt kegyetlensége miatt a cardinalisok rokonszenvét teljesen elvesztette.

A cardinalisok, számra tizenhárman, Anagniban gyülekeztek össze. Fölmerült Prignano újraválasztásának, továbbá általános zsinat összehívásának terve is. Mind a két terv elejtetett. Prignano választása érvénytelenségének indokai kifejtettek s tizenhárom cardinalis és Cros Péter a camerlingo VI. Orbánt mint intrusust anathemisálták, és igényeit a pápai székre érvényteleneknek jelentették ki. Elá'lott Orbántól Nápolyi Johanna is, ki pedig örömmel üdvözölte az ő megválasztatását, mint nápolyi főpapét. Johanna elpártolásának oka állítólag az a hír volt, mely joggal vagy a nélkül terjedt el, hogy Orbán Siciliát Lajos magyar királynak szánta.*)

A tárgyalások befejeztével, akkor, midőn már három olasz cardinalis is, kik eddig a többi tizenhárom bibornok és Orbán között a közvetítő szerepét játszották, jelen voltak, szeptember 20-án, a három olasz hozzájárulásával a tizenhárom cardinalis a választást megejtette és egy szavazat híján, tehát tizenkét szavazattal Robert de Genève-t, ki V. Károly francia királlyal rokonságban volt, választotta meg. Róbert VII. Kelemen név alatt 21-én pápává proclamáltatott és október 31-én megkoronáztatott. A nagy schisma létrejött.

VI. Orbánt elhagyta a szent collegium. Ő azonban egyszerre (1378 szeptember 18-án) huszonkilencz cardinalist nevezett ki és anathemákat szórt az őt elhagyók ellen.**)

VI. Orbán megválasztása, a nép lázongása, a conclave ostromlása alatt történik. A választásra, a melyet különben egészen szabadon tettek volna, bizonyos mérvig a félelem indítja a cardinalisokat. Arra gondolnak, hogy a kétségesnek látszó választást szabályozzák, megerősítsék. De előttük első

*) U. o. 78. l.

***) U. o. 159.

választottjuk egyszerre kedvezőtlen színben tűnik fel és egy másikat választanak.

«A keresztyén világ előtt ekként ugyanazon collegium szavazataira támaszkodó két pápa áll; két pápa, kik között fejedelmek, papság, hívők választani vannak hivatva. Az eredmény kitalálható: egyik meggyőződés a másikkal áll szemben, az érdekek és szenvedélyek ellenkező irányban működnek. A világító torony, mely eddig egyedül világított az egyház boltján, hamis fény következtében mintegy két részre vált; és e világító fények mindegyike a tájékozatlan katolikusok egy részét vonja magához. A római egyház kebelében két egyház keletkezik. Egyik is, másik is azt képzei, hogy ő bírja az igazságot: egyik a másikat fenyegeti, kiközösíti, ha nem vivnak harcztot.»*)

A francia király: V. Károly fivére, Anjou Lajos, eleinte nem volt Orbán ellen. Utóbb Kelemen mellé állt, kinek bullája (1379) őt fejedelemmé, Adria új királyságának hűbéres királyává tette,**) melyet azonban el nem foglалhatott, sőt már a következő évben Nápolyi Johanna fogadta őt örökösének a nápolyi királyságra.***) Kelemen mellé csatlakoztak Nápoly, Szicília, Cyprus, Speyer, Mainz, IV. Lipót Ausztria hercege és hiveinek száma idővel még több országra terjedt.

Magyarország Orbán mellé állt.†) Ezt Castilia királyának, I. Jánosnak V. Károlyhoz szóló levele is említi ++) 1379-ből. Érdekes e levél: Ha az emberi elme megzavarodik, midőn a természet törvényeinek szokatlan jelenségek által fölforgatását látja, mekkorának kell lenni a hívők iszonyának a harezoló egyház egén egyszerre világító két nap látásán... Véleményünk szerint az örök orvos hasonló esetben csak egy orvossággal rendelkezik: az összes catholicismus köz-zsinatának egybehívásával... a mint az első választott több hónapon

*) U. o. Előszó X. 1.

***) U. o. 167. 1.

***) U. o. 188. 1.

†) Ezt említi már az 1381 márcziusból származó költemény: a *Lamentatio Ecclesiae*, mely a roueni könyvtárhoz tartozó Jumieges-i kéziratban foglaltatik, s melyet a párisi egyetem egyik papja írt. A magyarokkal együtt említi a németeket, lombardokat, angolokat, normannokat. U. o. 393 1.

++) U. o. 205. 1.

át és ellenmondás nélkül élvezte a pápaságot, sokak előtt képtelenségnek mutatkoznék, hogy őt, előtte gyanúsnak látszó gyülekezet kihallgatás nélkül elítélje: annyival inkább, mert más gyülekezetek Italiában, Németországban, Magyarországon vagy másutt ellenkező szellemben nyilatkoztak.»

Castilia királya tehát a zsinat összehívását ajánlja és sürgeti, mert «ez összebonyolódott helyzetben, okosabbnak találjuk tudatlanságunkat vallani be és a semlegességet őrizni meg, miben része van a bizonyosságnak, de van még része a hypothesisnek is».

Portugallia királya szerint az egyik pápa határozottan antipápa volt. Nem szabad tehát túrnie, hogy antipápa szenteljen föl püspököket, ezek ismét anti-áldozárokat, kik ekként a szentségeket profanálják. Silves érseke a kérdést eldöntetni, megoldatni kívánta a keresztyén fejedelmek tanácsosainak vizsgálata és értekezlete alapján. A király tanácsának többsége azonban a tervet kivihetőnek nem tartotta, mert Orbán pártja nem csakis meggyőződésüktől vezetett férfiakból áll, mint a spanyolok, németek és magyarok, hanem az érdek, jog gyűlölet által megvakítottakból is.*)

V. Károly nem lehetett fivérének Anjou Lajosnak tervei mellett. Hisz óhajta az volt, hogy saját ifjabb fia, Lajos, a későbbi Orleansi herceg, Nagy Lajos leányát, Katalint vegye nőül, ki örökösé lett volna a magyar koronának és kit tervben volt Nápolyi Johanna által örökösül elfogadtatni. Nagy Lajos Orbán mellé állott. V. Károly terve nem jutott foganatra. Lehet, hogy Katalin halála, lehet, hogy maga a schisma volt az ok, mely a házassági tervet megbuktatta, mert mint Valois mondja,**) Katalin nem 1374-ben, mint történetíróink mondják, hanem 1378 május után halt meg s nincs kizárva, hogy a schisma tette lehetetlenné a megegyezést a magyar és a francia udvar közt Johanna örökére nézve.***)

Nagy Lajossal együtt IV. Károly császár is Orbán mellett volt. Eleinte mindazáltal úgy tetszett, mintha mindketten Kelemen mellé állottak volna. Követeket küldtek V. Károlyhoz Fran-

*) U. o. 229. l.

***) U. o. 191. l.

***) Sőt Valois vitathatónak tekinti, hogy Katalin túlélte atyját Lajost. U. o. 396. l. Jegyzet P. 272.

eziaországba és az avignoni bibornokok még októberben úgy voltak meggyőződve, hogy a császár és a magyar király a francia király példáját fogják követni. *) Nem voltak-e mindhárman rokonságban V. Károlylyal és a pápával? A csalódás azonban sokáig nem tartott. IV. Károly az Orbánt elhagyó bibornokokat figyelmeztette, hogy Orbánhoz közeledjenek **) s kijelentette, hogy javadalmak csak Orbán által kinevezetteknek fognak adatni. A trónon őt követő fiának, Venczelnek nagyon természetesen Orbán mellé kellett állania. Nem is igen érthető ily körülmények közt, hogy V. Károly 1379-ben követséget küldött Németországba Kelemen jogai igazolására. A követek a lehető legrosszabb fogadtatásban részesültek. Nem járt sikeresebben V. Károly küldöttsége Magyarországon sem. Lajos nem engedett többé semmi kétséget arra nézve, hogy Orbán pártja mellé állt. ***) Erről Venczel 1379 május 20-án az angol királynak írt levelében tesz tanúságot. Egyébiránt Venczel és Lajos Zólyomban 1379 júniusban találkozáskor, Orbán javára nyilatkozatot bocsátottak ki. És Lajos novemberben tudatta, Florenczhez intézett levelében, hogy a velenceiek ellen és Orbán védelmére csapatokat küldött Olaszországba. †)

Kelemen azonban még mindig reménylett. Sőt 1380-ban április 19-e felé követet küldött Magyarországra.

A clementisták ügyének sikerét nem volt képes biztosítani az a nagy előny sem, hogy III. Lipót, Ausztria hercege, az avignoni pápához pártolt, szerződéssel kikötött évi 120,000 frtért és hogy Magyarországon és Németországon kívül VII. Kelemen sokfelé talált hívekre.

Orbán biztosította maga számára a német császár és a magyar király pártfogását. Ő maga mondja 1384 máj. 13-án kelt bullájában, hogy IV. Károly, Venczel, Magyarország királya, Lajos és más fejedelmek lépéseket tettek az ő érdekében a francia királynál, V. Károlynál «etiam ad nostram requisitionem». ††)

Orbán azonban iparkodott V. Károlyt is megnyerni igé-

*) U. o. 263. l.

**) U. o. 265. l. *Anjoukori dipl. emlékek* III. 155. l.

***) Valois. 272. l.

†) U. o. 273., *Wenczel Monumenta* III. 183. l.

††) U. o. 312. l.

retekkel, melyek bizonyára jobban hathattak volna, mint a szakadás megszüntetése körül buzgolkodó sienai Katalin serkentései. Azon utasítás, melyet Orbán Capouai Rajmund szerzetes követének adott, igen jellemző: «Továbbá — így szól a pápa — habár olasz, akarátára mégis mindég franczia (galicus) volt és ma is az és a nevezett királynak kedvére akar lenni a királyt magát és méltóságát és hasznát illető minden ügyekben úgy, mint római főpap elődeinek bármelyike és talán még inkább és bőkezűen és kegyesen. Továbbá a mi urunk szándéka, hogy az említett ország megüresedett vagy megüresesendő egyházait azon jeles és érdemes személyeknek akarja adni, kiket a király maga kinevezni akar és magát a királyt minden jogos és helyes (rationabilibus) kéréseiben, még ha a kegyelmet nélkülöznék is (gracia indigeant), meghallgassa».*)

A zsinat lett volna az ügy megoldásának legalkalmasabb módja. De ettől mindkét pápa tartózkodott. Orbán is ellene volt. Nem átallott még szójátékba is bocsátkozni erről. A zsinatra vonatkozó bullákat visszavétette s a zsinat ügyében tárgyaló három olasz cardinális közül ketőnek Aversában tartózkodására vonatkozólag azt a szójátékot használta, hogy ők a rossz és «adverse» pártot támogatják.**)

Róma nem vetette le szemét Franciaországról. V. Károly halálával újra reménylett. A német császár és a magyar király léptek közbe.

Venczel és Lajos király részéről, kik már 1379-ben közös egyetértéssel jártak el, német és magyar követség érkezett 1381 márcz. 10. előtt Párisba,***) hogy a rex christianissimust keresztyén fejedelmi kötelességére emlékeztessék. Várniok kellett azonban husvét utánig, ápril 14-ig, míg a fiatal király VI. Károly által fogadtattak. A várakoztatás nem volt biztató. A követek kifejtették, hogy Orbán Krisztusnak igazi helytartója s hogy a schismaticusokkal kötött szövetségek ellenkeznek az észszel s így azon szerződések, melyeket V. Károly Magyarországgal és Németországgal kötött, felbontottaknak tekintendők. A követeknek adandó válasza kitűzött napon maga Anjou Lajos herceg, a király nagybátyja, jelentette ki, hogy

*) 313—314. l.

***) U. o. 318. l.

***) Valois II. k. 274. l.

miután az egyház bibornokai, kiket a pápa választásának tudtúl adása illet, nyilatkoztak, esztelen lenne feltenni rólok, hogy üdvöket hazugsággal kockáztassák. A francia ház tehát alávetette magát, egy perznyi habozás nélkül, annak a pápának, kit a bibornokok pápának hirdettek ki. Mint a Saint Denys-i szerzetes előadása mondja, Anjou Lajos több napon át gazdagon vendégelte a követeket, kik arannyal és drágakövekkel megrakodva, vígan — hilares — mentek haza.*)

A követség meghiusulta azonban nem indította Lajost és Venczelt arra, hogy fölmondják azokat a szerződéseket, melyek őket a Valoiskhoz kötötték.

A követséget VI. Károly 1383-ban viszonzta. E követség is eredménytelen volt, mert Venczel hű maradt Orbánhoz, jöllehet Venczel az avignoni pápával is az egyházi béke helyreállítása dolgában tárgyalásba bocsátkozott.**)

Magyarországra nézve Kelemen mégis reményt táplált. Felmerült annak terve, hogy Mária VI. Károly fivérének, Lajosnak, felesége legyen. Az ez ügyben járó követek Avignonon át mentek a francia udvarhoz s a pápa egy kocsit bocsátott rendelkezésükre.***)

Valois Lajos már Magyarország felé útra is kelt, ámde hirtelen fordulatot vett az ügy és Zsigmond nyerte el Mária kezét. Mint Valois is mondja, csak erőszakkal lett neje a fiatal királynő.

*) A St. Denys-i szerzetes a magyar és a castiliai király követségeiről szól. Castiliára nézve azonban a szerzetes határozottan tévedésbe esett, mint ezt Valois kimutatja. Valois hivatkozik azon követek utasításaira, kiket VI. Károly megbízott, hogy hódolatát jelentsék VII. Kelemennek. Az utasításokban VI. Károly világosan mondja, hogy «le roy des Romains et le roy de Ungrie ont envoyé messaiges avec lettre de creance et patentes. Mint ezt különben a párisi érsek a prágai érseknek adott válaszában is említi. Valois II. k. 452. l.

***) U. o. 284. l.

***) A pápa két lovat vásároltatott augusztus 14-én a követek részére rendelt kocsiba: pro uno curru ambaxiatoribus Ungarie. (Valois II. k. 310. l.) Valois közli azt a jelentést, melyben a magyar küldöttség megemlíttetik. Et samedi derrenier (12 aout), au vespre, M. de Berry, en allant à Roquemaure pour veoir et festoier les messages de Hongrie, qui y devoient estre, et furent dymchen derrenier; et les y recut moult honorablement, et leur y fist tres grant chiere, et leur donna de grans et de riches dons de ses joyaux pour honneur de vous (II. k. 105. l. Jelentés a királyhoz 1385 augusztus 18-áról).

Kelemen még 1386 április 8-án felé is *) küld futárt Budára és októberben ismét egy másikat, a kinek 200 frtot ad kezéhez. A győri széket akkor a gascon Vilmos szerzetes, Kelemen híve, bírta, kinek két magyar püspökség expectatíváját ígérte. Orbán azonban letette őt.

Kelemen még Nagy Lajos életében gondolt arra, hogy Lengyelországot megnyerje maga számára. E végből az utolsó Piastot, Ulászlót fogadalmától fölmentvén, 1382 júl. 6-án utasította őt, hogy hagyja el a dijoni apátsági zárdát és foglalja el a lengyel trónt, hogy visszavezesse Lengyelország népeit az üdvösségre, kiket Magyarország királya Lajos kárhoztatandó tévedésbe sodort.**)

A kísérlet azonban kudarcot vallott.

Orbán és Kelemen közt a harc tovább folyt. Általános elismerésre egyik sem bírt szert tenni s a zsinati határozattól mindkettő tartva, a megoldást arra bizni mindketten vonakodtak.

Akkor, midőn maga az egyház kettészakadt, vajon miként nem lehetne igazoltnak találni a fejedelmek tartózkodó állását a curia igényeivel szemben? Miként lehetne hibáztatni őket a miatt, hogy az egyházi szakadás káros következményei ellen magokat és országukat védeni iparkodtak, még ha e védelem az állam és a király jogainak nagyobb érvényre jutását is vonta maga után.

Nagyon helyesen mondja Valois***) «Érthető a hívek zavara, a főpapok és fejedelmek kételkedése, legalább azoké, kiknek szemeiben az érdek kérdése nem bírt túlsúlylyal a jog kérdése fölött. Egyik rész az első perczben határozta el magát, a másik rész időt kívánt meggondolásra, némelyek azután, hogy már állást foglaltak, nézetet változtattak. És midőn 40 évig tartó harcok, viták, tárgyalások, kétségek után a nyugati nagy szakadás véget ért, az eredetileg fölvetett kérdés még megoldva nem vala.» Az egyház, mondja Valois, bár Rómában az olasz pápákra nézve kedvező hagyomány áll fenn, mindig tartózkodott a kérdést megoldani. A pisai zsinat 1409-ben közös kárhoztatásba foglalta össze VI. Orbán és VII. Kelemen utódjait

*) U. o. 310. l.

***) U. o. 311. l.

***) I. k. 4. l.

s a constanci zsinat kierőszakolta a Rómában székelő pápa lemondását s kimondta az avignoni pápa letételét a nélkül, hogy eldöntötte volna, hogy ki volt közülük Krisztus helytartója.

Természetes volt, hogy a helyzet mind nehezebbé vált, és az igazság fölismerése elhomályosított, midőn Orbán és Kelemen pápák elhalálozásával a római és az avignoni bibornoki collegium újra külön pápát választott. Orbánt Rómában 14 bibornok választásából IX. Bonifác (1389—1404) követte. Hiába sürgették az egyházi béke helyreállításának barátai a köz-zsinatot. Kelemen udódjául az avignoni bibornokok XIII. Benedeket választották. Rómában IX. Bonifácot elhalálozása után VII. Incze, ezt pedig XII. Gergely követte. A pisai zsinat, miután Benedeket és Gergelyt schismaticusnak és heretikusnak nyilvánította, pápának V. Sándort választotta meg, ki hamar elhalt s utódja XXIII. János lett, kit azonban mint simoniacust, erkölestelent s javíthatatlant a constanci zsinat letett. János le is mondott, valamint Gergely is. Az egyház feje V. Márton lett. Benedek azonban nem mondott le, sőt halálával az Avignonban maradt nyakas cardinalisok utódot is adtak neki VIII. Kelemen személyében, ki 1429-ben lemondván, véget ért a szakadás.

Ily körülmények között hosszú időn át a kath. egyház a legszomorúbb helyzetben volt.

És íme Bonifác a helyett, hogy az egyház békéjének helyreállítását saját visszavonulásával előmozdítaná, beavatkozik a magyar királyi szék betöltésébe. Arra törekszik, hogy Zsigmond megfosztassék a tróntól és helyébe Nápolyi László választassék. Zsigmond ellen fordul úgy, mint bátyja a német császár ellen. Elmozdítja Zsigmond híveit a főpapi székekről, hogy ezeket olyanokkal töltsse be, kik László hívei lesznek. Behozta az egyházi javadalmasokra terhes annatakat is.

Vajon csodálni lehet-e, hogy ily eljárást Zsigmond nem törhetett és fölmondván az engedelmességet Bonifác pápának, 1403 augusztus 3-án megtiltotta a pápai kamara számára a fizetések teljesítését, a pápától vagy követeitől származó iratok elfogadását, a király tudta és beleegyezése nélkül elfogadott pápai iratokat érvényteleneknek nyilvánította, és kihirdette, hogy azok, kik ezentúl pápai iratokat kieszközöl-

nek, elfogadnak, kihirdetnek, fogsággal és javadalmaik elvesztésével büntetendők.*)

Fraknói szerint, mivel Zsigmond nem gondolt arra, hogy az ellenpápanak meghódoljon, szándéka nem volt más, mint hogy míg vagy Bonifáczezal kibékül vagy helyébe új pápa választatik, a római szentszék hatóságát fölfüggesztve az egyházi ügyek független elintézését állapítsa meg.

Azt véljük, hogy az ellenpápanak meghódolás mellett is, az egyházi ügyeknek függetlenítését czélul tűzhetette ki Zsigmond, mert bizonyára az ellenpápa elállott volna oly követelésektől, melyek különben is a pápai szék hatalmának illetéktelen kiterjesztéséből állottak. De miként is lehetett volna föltenni, hogy az avignoni pápa felsőségét ismerje el Zsigmond, midőn azt még Franciaország sem ismerte el teljesen s a párisi egyetem, mely a szakadás megszüntetése végett nagy erőfeszítéseket tett, azt kívánta, hogy a két ellenpápa, kik szerinte pásztoroknak felöltözött farkasok, üzessenek el, ha a szakadást meg nem szüntetik. Majd az időközben tartott gallicán zsinat is követelte a két pápa lemondását és a párisi egyetem érintkezésbe lépett a külfölddel, hogy azon országok, melyek a Rómában székelő pápa felsőségét ismerték el, magok részéről e pápa lemondását kívánják. Sőt újabb gallicán zsinat elhatározta az engedelmesség fölmondását és egyetemes zsinat összehívását.

A francia pápa kiközösítette Franciaországot. XII. Gergely, a római pápa ellen pedig oly erővel fordult a közvélemény, hogy a római cardinálisok is megrémültek. Mindkét pápa külön zsinatot hívott össze, a Rómából és Avignonból megszökött papok pedig Pisában jöttek össze s mindkét pápát letették.

Fraknói szerint feltűnő, hogy azok, kik Zsigmond rendeletének kibocsátására befolyást gyakoroltak, az egyház szervezete és az egyház feje iránt tartozó hódolat megsértésének következményeitől nem féltek.

Mi ezt feltűnőnek nem találjuk. A pápák saját tekintélyüket a szakadás által is annyira lerontották, a két ellenpápara nézve a törvényesség kérdése oly kételyeket támasztott, a pápai túlterjeszkedés oly arányokat vett, hogy nem

*) Fraknói. 90. l.

kell csodálkoznunk Zsigmond intézkedésén, főleg, ha tekintetbe vesszük, hogy ennek célja a királyi jogok biztosítása volt.

Fraknói kijelenti, hogy a kir. rendelet a pápai fenhatóság elvét nem támadta meg, három sorral utóbb azonban azt mondja, hogy az az egyház szervezetét sértette meg.

Véleményünk szerint az a rendelet, mely a pápai iratoknak elfogadását eltiltja, azokat királyi beleegyezés nélkül érvényteleneknek mondja, a pápai iratok elfogadóit büntetésekkel sújtja, igenis megsérti a pápai fenhatóság elvét és ez által meg sérti az egyház szervezetét is.

Nézetünk az, hogy a schisma kedvező alkalom volt a kérdések tisztázására, engedmények kieszközlésére, a visszaélések megszüntetésére. Zsigmondtól távol állott, hogy a szentszék fenségét el ne ismerje. Természetes volt az is, hogy Krisztus helytartóját készséggel Rómában és nem Avignonban kereste. Más volt azonban a személyi kérdés. Ha Bonifác törvényességét Zsigmond világosan meg sem támadta, az engedelmességet addig, míg az egyház maga megszünteti a szakadást, függőben tarthatta, mert maga az egyház volt az, mely úgy egyik, mint másik pápa törvényességét kérdésbe, kétségbe helyezte. Miért tulajdonítson Zsigmond nagyobb törvényességet a pápának, mint maga az egyház? A francziák pápája kiközösíti Franciaországot, mert fölmondja az engedelmességet. A magyarok, a csehek, s a németek pápája kiközösítse Magyar, Cseh, Németországot, mert fölmondják az engedelmességet vagy egyik pápát sem ismerik el?

Ha Bonifác Zsigmondot ki nem közösítette, Magyarországot tilalom alá nem helyezte, ezzel nem önmegtagadást tanúsított Bonifác, mint ezt Fraknói *) mondja, hanem ez egyrészt a tehetetlenségnek, másrészt a saját érdeke megóvásának természetes következménye volt. Két pápa, kiknek egyike a másikat el nem ismeri, kik az egyház törvénytelen helyzetének megszemélyesítői, kik saját hatalomvágyukat és birtágyukat nagyobbra becsülik, mint az egyház, a vallás érdekeit és békéjét, azok ugyanazon tekintély forrásából nem szórhatják villámaikat. Egyik vagy másik vagy mindkettő törvény-

*) 92. 1.

telen alapon áll és a törvényes alap s ez alap képviselője kijelölésének magától az egyháztól kell kiindulnia.

A szakítást tehát nem látjuk merész lépésnek, mint Fraknói mondja. Egyszerűen a kedvező alkalom fölhasználása volt, mint ezt a tudós szerző máshol mondja.

Fraknói szerint a pápa tényleg megfosztatott «nemcsak azon jogoktól, a melyeket két század óta, a reservatiók czimén a javadalmak adományozására gyakorolt, hanem azoktól is, a melyek régibb egyházi törvények értelmében az érseki és püspöpi székek betöltésére, illetve a káptalani választások megerősítésére nézve megillették».

A mi különösen a reservatiókat illeti, ezek behozatala és érvényre jutása ellen a királyok, jelesen Zsigmond részéről tett intézkedésekben egyáltalán nem lehet a szentszéktől való elszakadás jelenségeit keresni.

Azt hisszük, Fraknói szigorúabban itéli meg a helyzetet a szakadás tekintetében, mint az tényleg volt. Zsigmond ugyanis a tudta és beleegyezése nélkül elfogadott iratokat jelentette ki érvényteleneknek és az 1404 ápril elején tartott országgyűlésen a rendekkel egyetértőleg a szentszék iratainak a király engedélye nélkül való elfogadását, kihirdetését és végrehajtását tiltotta meg.

Fraknói azt mondja, hogy Zsigmond királynak rendeleteivel és az azokban megállapított büntetésekkel nem sikerült a magyarországi egyház és a szentszék között a kapcsolatot teljesen fölbontani.

De ez nem is volt Zsigmond szándékában, ennek feltevése teljesen ki van zárva. Sőt maga Fraknói mondja más helyen, hogy a pápa fenhatóságát távolról sem volt szándékában tagadni s Fraknói szerint éppen Bonifác egy év leforgása alatt, 1403. ősztől, egész 1404. october 1-jén bekövetkezett haláláig 26 esetben intézkedett és utódja VII. Incze hasonlóképen tett intézkedéseket a javadalmak betöltése körül.

A pozsonyi edictum nem jelentette a római széktől való elszakadást. Zsigmond azonban nem tűrhette azt, hogy a pápa a pártviszályt támogassa s a trónfosztás keresztülvitele végett a főpapokat tetszése szerint nevezze ki és helyezze át: «Bűn annak engedelmeskedni — mondotta Zsigmond — ki a visszavonás magvait szórja el az országban» *) s kijelentette, hogy a

*) Szalay II. 326.

javadalom adományozáshoz az ő beleegyezése feltétlenül szükséges.

Ezen időtől fogva — írja Nieheimi Detre — kevés magyart lehetett a római curiában látni, Zsigmond tetszése szerint nevezett ki főpapokat; ezt nyerték Bonifác és bibornokai, hogy a Nápolyi Lászlót Magyarország királyi székére segítették. *)

Vajon, hogy ne kívánta volna Zsigmond a pápai iratokra a királyi jóváhagyást, midőn több pápa volt; midőn a trónt elfoglalni vágyó ellenfele, Nápolyi László is fentartotta királyi jogait, sőt kegyüri jog alapján még ő is akart a püspöki székek betöltésére befolyást gyakorolni. A szakadás alatt meglehetősen gyors egymásutánban változtak a pápák. Inceze, ki csakhamar elhalt, legkedvesebb fiának nevezte Zsigmondot s bullát bocsátott ki az ő, tehát azon király számára — ki oly szigorú rendeletet bocsátott ki a bullások ellen — hogy tetszése szerint választandó gyóntató oldozhassa őt fel minden büntől. **) «Böles discretio»-val járt el Fraknoi szerint a pápa. E böles discretiót — alig kételkedhetni ezen — a helyzet parancsolta. E discretio, midőn a zsinat a pápákat simoniacusoknak, hereticusoknak nyilvánította, nagyon is ajánlatos volt. Inceze alatt azonban helyreállott a szentszékekkel az összeköttetés és elég sűrű volt az érintkezés vele és szintén rövid ideig trónoló utódaival is.

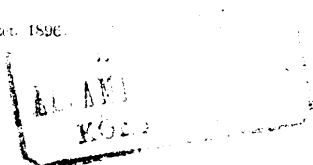
A helyzet azonban a vihar által sem tisztult. A Rómában székelő pápák továbbra is gyakorolták a javadalomadományozásokat, áthelyezéseket. Zsigmond is ugyanezt tette. Néha káptalani választások is fordultak elő, sőt előfordult az is, hogy a pápa a király által kinevezetteket, viszont a király a papától kinevezetteket nem ismerte el.

Egy szóval a pápák visszatértek arra az álláspontra, hogy a káptalanok jogait saját javukra foglalják le és a királyok befolyását a betöltésnél mellőzzék. Ezzel ellentétben a királyok nagyon természetesen magoknak kívánták fentartani a befolyást, mely az állami fenség, a souverainitás követelménye volt.

Egészen új világitásba helyezi a tudós püspök kutatása a kegyüri jogot, Zsigmond azon tárgyalásai nyomán, melyeket

*) U. o.

**) Fraknoi, 100. l.

XXIII. János pápával, ki 1410. május havában foglalta el Péter székét, folytatott.

A florenczi állami levéltár őrizte meg azt az előterjesztést, melyet Zsigmond követe és kedvelt híve, a florenczi Scolari Fülöp, temesi főispán, útján a pápához küldött. Ez előterjesztést Scolari Fülöp a florenczi kormánynyal, ez pedig a szentszéknél levő követével közölte azon utasítás mellett, hogy támogassa Zsigmond kívánatait. Ez utasítás Zsigmond előterjesztésével együtt a köztársaság jegyzőkönyvébe igtattatott. Ennek köszönhető az, hogy a tudós püspök kutatásai ez előterjesztést napvilágra hozhatták.

Az utasítás első pontjában Zsigmond biztosítást kér, hogy azon súlyos sérelmekről és méltatlanságokról, melyeket eddig bizonyos pápáktól szenvedett, jövőben meg fog kiméltetni.

A második pont a következőleg szól: «Tekintettel a régi szokásra, továbbá arra, hogy a király az egyházak kegyura, a mint elődei szintén kegyurai voltak; végre tekintettel arra is, hogy az ország javadalmasai legnagyobb részben hatalmasak és ha a király úr irányában nincsenek lekötelezve, az ő állását könnyen veszélyeztethetik, a mint ezt már megcselekedték: a pápa úr engedje meg, hogy a javadalmakat a király úr és utódai adományozhassák, a pápa úr pedig legyen köteles az adományozásokat megerősíteni, vagy legalább rendelkezék olyképen, hogy a javadalmakat a pápa úr senki másnak, hanem csak azoknak adományozza, a kiket a király úr névszerint írásban megjelöl. Mennyiben a pápa úr ekkorig a király úrnak írásban nyilvánított beleegyezése nélkül adományozott javadalmakat, ez adományozásokat vonja vissza, főképen ha azokat álnok uton eszközölték ki.*)

Harmadszor. Mivel az ország főpapjai közül néhányan, a király úr iránt hűtelenek lettek és nyíltan ellene támadtak. . . a pápa úr mozdítsa őket el és helyezze át külföldi egyházakba, javadalmaikat pedig adományozza azoknak, kiket a király úr vagy megbizottja, a főispán megnevez.

Ötödször mivel a király úr és hívei, az ország nagyszámú papjai hűtlenségének alkalmából az egyházak és a papok ellen netán egyet-mást elkövettek; továbbá az ő pénzüket és ingóságukat a magok állásának óltalmára és a hűtelenek ellen

*) Fr. 105. l.

viselt háború céljaira felhasználták; a pápa úr adja meg a legteljesebb felmentést és föloldozást mindenre nézve, a mi ekkorig történt.»

Fraknoi szerint ez előterjesztésből kétségtelen, hogy a király 1404. évi rendeletét érvényesnek többé nem tekinti, 2. Zsigmond bevallja, hogy az adományozási jogot eddig nem bírta, mert különben nem kérné, hogy az adományozási jog ruháztassék reá, sőt nem látna kegyelmet abban is, ha a pápa ígéretet tesz, hogy a király jelöltjeire a kinevezésekben tekintettel lesz, mi által elismeri, hogy a javadalmak adományozásában a pápát a király ajánlásai nem korlátozzák, 3. a hűtlen főpapoknak javadalmukból elmozdítását a pápától várván, ezzel azt hirdeti, hogy ez intézkedés az ő hatáskörén kívül áll, 4. a régi szokást és kegyuri jogot Zsigmond «csak odavetve teszi» a hivatkozásban, «elárulván, hogy arra nagy súlyt nem fektet. És csakugyan a régi szokás az új igényekkel nem állott összhangzásban; a kegyuri jog alapján pedig csakis a bemutatást ignyelhette. És épen azért teljes őszinteséggel a hatalmi érdeket helyezi előtérbe.»

A helyzetet nem látjuk abban az irányban oly kétségtelennek, mint azt a tudós főpap feltűnteti.

Zsigmond tárgyalásokra küldte Scolari Fülöpöt. Midőn a dolog rendezése végett előterjesztést tett, ebből nem következett az, hogy korábbi rendelkezését visszavonta, annyival kevésbbé, mert e rendelkezés a szentszék befolyását nem is utasította ridegen vissza, hanem a pápai levelek hatályát a királyi jóváhagyáshoz kötötte.

Zsigmond a javadalmak adományozását, tekintettel a régi szokásra, tekintettel a kegyuraságra kéri és pedig első sorban és nem oda vetőleg. Az indokolásban a harmadik indok: a főpapok hatalma, a szöveg szerint is és súlyra nézve is mindenesetre másodsorban jó, mert e szavak: «végre tekintettel arra is» a főindokot semmiképen sem jelezhetik.

Azt azonban kétségbe egyáltalán nem vonjuk, hogy ez az utolsó volt a főindok Zsigmond előtt, tekintet nélkül a jogi indokokra és kész lett volna a jogi álláspontot bizonyára egészen tekinteten kívül is hagyni, ha a főpapi kinevezésre nézve királyi befolyásának biztosítását egyébként érheti el.

Ezt pedig el kellett érnie. Ez tényleg a főindok volt, mert a souverainitásról, a királyi szék biztosításáról való lemondás

nélkül egy fejedelem sem nyughatott volna meg abban, hogy a pápák, a főpapoknak tetszés szerint való kinevezése, áthelyezése által az ország törvényhozásába, igazgatásába, honvédelme vezetésébe idegeneket és pedig sokszor olyanokat, sőt egyenesen azért helyezzenek, hogy a törvényes rendet felforgassák és az uralkodó ellen pártot üssenek.

A hatalmi kérdés Zsigmond előtt igen is előtérbe nyomult. De ez oly jogos kíváncsi volt, melyet a pápáknak önkényt el kellett volna ismerniök és annak teljesítését az egyházi hatalom keretén belül önkényt kellett volna megengedniök.

Fraknói szerint abból, hogy Zsigmond vagy engedélyt kér a javadalmak adományozására olyképp, hogy a pápa azt köteles legyen megerősíteni, vagy a pápa a javadalmakat azoknak legyen köteles adományozni, kiket a király írásban megjelöl, világosan következik Zsigmondnak az a beismerése, hogy ő ily joggal nem birt, hogy reá az is kegyelem, ha a pápa az általa megjelöltet nevezi ki és hogy a királyi kijelölés a pápai adományozást nem korlátozza.

Fraknói következtetéséhez, annak merevségében hozzá nem járulhatunk.

A kinevezési jog iránt hosszas harczokat vívtak az érdekeltek. Legutóbb a káptalanok gyakorolták a betöltés körüli jogot választás által. A választásnak akár előleges, akár utólagos királyi hozzájárulás útján arra kellett esnie, kit a király kijelölt. A püspökök megerősítése nem is tartozott eredetileg a pápához, sőt épen Zsigmond idejében is — mint Fraknói is mondja — sok püspök éveken át nem tartotta szükségesnek a pápai megerősítést kieszközölni. A pápai hatalom terjeszkedése ki akarta venni a káptalanok kezéből a választást és ezzel együtt a királyok jogát is. A harcz ezután közvetlenül a királyok és a pápák között folyt, mely harczban a káptalanok választási jogának el kellett merülnie. A királyok is magok számára kívánták a kinevezést, a pápák is, kik rendkívüli buzgósággal szaporították a rezervációkat. A rezervációk megsorbitották nem csak a káptalanok jogát, de megsorbitották a királyokét is abban az esetben, ha a pápák a királyok hozzájárulási jogát tekinteten kívül hagyták.

Zsigmond előterjesztése oly beismerést, hogy a pápai adományozást a király ajánlása nem korlátozza, nem tartal-

maz. Ily beismerés ki nem mutatható és ez ellenkezik azzal a joggal, mely a királyokat úgy is, mint kegyurakat, úgy is mint souveraineket megillette és a mely jog a gyakorlat által is megerősítést nyert.

Zsigmond e kifejezéséből «a pápa úr engedje meg», következtetéseket vonni arra, hogy Zsigmond kegyelmet kért, szintén nem lehet. Nézzük csak a mi törvénykönyvünket. A törvényezikkekben sűrűn találkozunk a kérelem szavaival ott, hol a jog nyilvánvaló. Jelen esetben, midőn egyességi tárgyalásokról van szó, szintén nem lehet azt vitatni, hogy az engedély kérése kegyelem kérését jelenti. A király is, a pápa is gyakorolták a kinevezéseket. Zsigmond kéri, hogy az ügy tisztáztassék. Reá nézve lényegileg mindegy, akár az általa kinevezett püspököt erősíti meg a pápa, akár a pápa nevezi ki azt, a kit ő kijelöl. Formailag van különbség a módban, de mindkét mód biztosítja a souverainnek, a kegyurnak azt a jogát, melyet nem mint új jogot, hanem a régi szokás és a kegyuraság alapján fennálló régi jognak akár egyik, akár másik módon való biztosítása gyanánt kér. Nézetünk szerint ez helyes értelme Zsigmond előterjesztésének, melyre különben még az a megjegyzésünk is van, hogy a florenczi irat nem az eredeti előterjesztés, hanem a «brevis nota» csak kivonat lehet és pedig — mint Fraknoi mondja — barbár latinsággal s kuszáltsággal.

A hűtlen főpapok elmozdítása- és áthelyezésére vonatkozó kívánságból is Fraknoi többet olvas ki, mint az valósággal tartalmaz. Akár a királytól, akár a pápától indul ki ez ügyben a kezdeményezés, bizonyos, hogy ez ügyben az egyházi hatalom szempontjából a végső szó a pápát illeti, de a befolyást és ennek jogát a királytól megtagadni nem lehet.

Különben is éppen abban az időben a király is gyakorolta az elmozdításokat s így e jogot igénybe vette. Zsigmond azonban azt, hogy ez ügy nincs az ő hatáskörén kívül, igazolja azzal a kívánságával, hogy az elmozdítottak helyére a pápa oly férfiakat nevezzen ki, kiket neki ő vagy követe megnevez.

A pápa készséggel állította ki a bullát arról, hogy Zsigmondot és utódait «az egyház legkedveltebb fiai és hű támaszai gyanánt, jóakarásban és támogatásban fogja részesíteni».

Fraknoi szerint ez «óvatosan fogalmazott (és e mellett a jóakaratot és támogatást föltételektől függővé tett) igé-

retet» lehet a tárgyalások összes eredményeül tekintenünk a pápa azon hozzájárulásán kívül, melylyel az egyházi javak és jövedelmek lefoglalására a fölmentést megadta.*)

Biz ez sovány eredmény volt.

Róma nem akart abból a hatalomból mit sem feladni, melyet az utolsó századokban a reservatióknak kiterjesztése által a pápák a káptalanok és királyok jogának csonkításával magok számára igényeltek.

Sőt még ezzel sem érte be XXIII. János. «Ekkorig a pápák, egy század óta, megelégedtek azzal, hogy az elődeik alatt gyakorlatban lévő javadalmi reservatiókat az egyház egész területére érvényes cancelláriai szabályokkal megújították. XXIII. János most Magyarországra különleges intézkedést tett, a mire épen Zsigmond kívánatai készítették, és épen a szentszék jogainak ama kívánatok háttérében lappangó elismerése bátoríthatta.»

A reservatiókra nézve meg kell említenünk, hogy érvényességökhöz megkívántatik az új pápa jóváhagyása. Ez tehát azoknak ideiglenes jellege mellett tanuskodik. Meg kell említeni továbbá azt is, hogy reservatióknak egyáltalában csak abban az esetben és azokban az országokban lehetett helye, hol a reservatiók érvényesülését fennálló jogok nem gátolták.

Némi ellenmondás mutatkozik Fraknoi előadásában. Egy helyütt azt mondja,**) hogy Zsigmond nyílt vallomása szerint ő maga jogokkal nem bír, hanem csak a pápa és ettől vár kegyelmet s engedményt. Az imént idézett helyen pedig Fraknoi azt mondja, hogy Zsigmond kívánatainak háttérében a szentszék jogainak elismerése lappangott. Azt hiszszük, az ellenmondás világos. Még hozzáteszszük, mint ezt már fentebb is kiemeltük, hogy Zsigmond által a fenforgó ellentétek kiegyenlítése, az ügy rendezése végett a tárgyalások megkezdése, kívánatai előterjesztése egyáltalában nem foglalja magában azt az elismerést, hogy a magyar király jogokkal nem bír, sőt ily elismerést a király által felhozott három indok egyenesen kizár és pedig a dolog természeténél fogva.

Azt, hogy a pápa a szentszéki jogok elismerését vélte

*) Fraknoi, 108 l.

***) 107. l.

lappangani Zsigmond előterjesztésében és pedig azon oknál fogva, mivel Zsigmond «kivánatait» adta elő, épenséggel fel lehet ugyan tenni, de erre szükség nincs, mert a pápák nem vonakodtak hatalmuk biztosítására, a lehető akkor is megtenni, ha igényeik királyi elismerésben nem is részesültek.

Bármí «bátoríthatta» a pápát, az bizonyos, hogy nem kis fokú merészséget árult el, mi különben nem is lehetett meglepő, mert dicséretre nem méltó tulajdonságait is megtartotta a pápai széken.

Zsigmond követe az ő megbízatásának teljesítésében ugyanis eredményt nem csak nem mutathatott fel, és a pápa a szentszék hatalmát nem csak nem volt hajlandó korlátozni, hanem inkább azt kiterjeszteni kívánta. Ez a magyar királyt az országnagyok első rendének kinevezésére vonatkozólag megillető souverain, valamint az egyházak alapításán és megadományozásán alapuló kegyüri jog teljes megsemmisítését jelentette.

A pápa a következő bullát adta ki: A Magyarországbán megüresedett és jövőben megüresedő perjelségeket, káptalani méltóságokat és javadalmakat, plebániákat, úgy szintén minden egyéb világi és szerzetes egyházakat, még ha azokat szabályszerűen választás útján kellene is betölteni, valahányszor azokat ő kívánja adományozni, apostoli teljhatalmánál fogva, maga rendelkezésének tartja fönn.» *)

A pápa tehát semmi hatalmat nem akart feladni, sőt azt terjeszteni kívánta. Csak annyiban mutatott engedékenységet, a mennyiben a javadalmak birtoklása körül fenforgó viszályokat és pereket, melyek onnan keletkeztek, hogy ugyanazon javadalmakat a pápa is, a király is, vagy a királyoktól kinevezett, de a pápa részéről meg nem erősített főpap is adományozta, olykép kívánta követe által megszüntetni, hogy a tényleges birtokosok a javadalomban benn maradhassanak

A hűtlen püspökök elmozdítása körül is hajlandóságot mutatott a pápa a király kívánságát teljesíteni, a mennyiben némelyeket, kik királyi hozzájárulás nélkül jutottak székökhöz, elmozdított, másokat pedig, kiket a király a szentszék hozzá-

*) Fr. 109. lapon idézi az 1410. aug. 13-iki bullát a Vatikáni regestákból.

járulása nélkül nevezett ki, megerősített, illetőleg a király kívánatára kinevezett.

Némely püspökségre nézve a királytól kívánata teljesítését azonban megtagadta, sőt a kalocsai érsekséget és a szerémi püspökséget nemcsak üresen hagyta, hanem a javadalmat a pápai kincstár számára visszatartotta s administratorává követték, a piacenzai püspököt, Castiglione Brandát nevezte ki.

A dolog egyébként teljesen a régi mederben maradt. A zűrzavar nem szűnt meg. Ugyanazon székre nevezett ki akárhány esetben a pápa is, a király is főpapokat. A király azonban fentartotta kegyuri jogát, mint ezt a spalatói eset bizonyítja, midőn az érseki székre a káptalan választott egy főpapot, egy másikat a pápa és egy harmadikat pedig Zsigmond nevezett ki.

Zsigmond e vizály alkalmából Spalato városának a következőket írta: «Mind azokat, kik a mi kegyuri jogunk sérelmére a nevezett érsekséget elfoglalni iparkodnak, abból az egyházból zárjátok ki és távolítsátok el; nem törődve semmiféle bullákkal, irásokkal és eljárásokkal, a miket kegyuri jogunk sérelmére kieszközöltek, vagy ezentúl kieszközölnek.»*)

A király egyrészt saját jogára hivatkozott. «Az apátságot összes javaival, jövedelmeivel, illetményeivel, kegyuri jogának tekintélyéből és királyi hatalmának teljességéből adni és adományozni fogja»**) — mondja Zsigmond 1412-ben a trauai Szent János apátságra vonatkozólag, midőn a választást a trauiaknak megengedi.

Más részt a pápa szabadon és sűrűn adományozta a javadalmakat, többször azonban magának Zsigmondnak, sőt egy kalocsai kanonoki állomásnál nevének, Borbálának presentatiójára, kihez a presentatio a szentszék kiváltságából tartozik.***)

A király kegyuri jogát a pápa is elismerte, midőn az egyik vácsi kanonokság betöltése körül a pápai és a királyi adományos kanonok közt támadt vizály alkalmából kiadott ítéletét, mivel ez a király kegyurasági jogának praëjudiciumával jár — megsemmisítette †) és a király jelöltjének bemutatását

*) Fraknói, 112. l.

**) Fraknói, 113. l. Fejér X: V. 309. auctoritate juris nostri patronatus de regiæ potestatis plenitudine dabimus et conferemus.

***) Fraknói, 114. l.

†) U. o.

s beigtatását a pápai adománylevélre hivatkozó javadalmas ellen jogérvényesnek nyilvánította. (1414-ben.)

Lehet, hogy ez engedékenységre XXIII. Jánost az indította, hogy a constanci zsinat már együtt ült s így csak Zsigmond pártfogása menthette meg számára a pápai széket.

* * *

A constanci zsinat a magyar királyok kegyuri jogának gyakorlására nézve világos helyzetet teremtett. Ez időtől kezdve az adományozások módjára s a használt kifejezésekre nézve egyöntetűség kezd uralkodóvá válni. Nem mondhatni ugyan, hogy később is nem támadtak nézeteltérések, vagy épen éles viszályok a király és a szentszék között, sőt a curia részéről a magyar királyok jogai iránt még századok mulva is kételyek támasztattak, ámde világos megjelölésre, határozott elismerésre jutott az az alap, melyen a constanci zsinat a magyar királyok kegyuri jogát nyugvónak tekintette.

Fraknói azt mondja, hogy miután mind három pápa letétetett és az egyház kormányát a zsinat, illetőleg a kebeléből választott bibornoki bizottság vezette, ez interregnum kedvező alkalmat természetesen kelthette föl Zsigmondban azt a gondolatot, hogy érvényre juttassa kívánatainak XXIII. Jánostól hiába kért teljesítését.

Óvakodott azonban önkényesen magához ragadni a hatalmat, mely után sóvárgott.

Mindenekelőtt kénytelenek vagyunk a helyzetet tisztázni.

Zsigmondnak az a kívánsága, hogy a javadalmakat a király adományozza és azokat a pápa megerősítse vagy a pápa a javadalmakat azoknak adományozza, kiket a király írásban megjelöl, nem lett volna önkényes hatalom.

Akkor, midőn a javadalmak a korona birtokjogából, a korona bőkezűségéből erednek; akkor midőn a javadalmasok egyházi méltóságuk elfoglalása által egyszersmind az ország rendei, az ország kormányzásának első functionariusai, az alkotmány, az ország rendjének fő őrei közé jutnak, az állami souverainitásnak a wormsí concordatumból is folyó elégedhetetlen követelménye gyanánt tekintendő, hogy a főpapok kinevezésére — épen az állami érdekek megóvása szempont-

jából — a király azt a befolyást gyakorolja, mely őt a kegyúri jog alapján is megilleti.

A dolog lényegére nézve különbséget tulajdonképen nem okoz az, hogy a királyi hatalom érvényre jutása, mely módon történik.

Akár a káptalan csak azt választhatja, kit a király kijelöl, akár a király nevezi ki a főpapot és azt a pápa megerősíti, akár a pápa nevezi ki a királytól kijelölt főpapot, az állami souverainitás lényegében megóva marad.

XXIII. János nem teljesítette Zsigmond kívánságát, de nincs irat, melylyel e kívánság jogtalanságát, illetéktelenségét, helyt nem állását kimutatta volna. A pápák részéről hatalmi kérdés volt az egész dolog. Megszüntették a káptalani választásokat és ezzel a befolyást nemcsak a káptalanok, hanem a királyok kezéből is ki akarták venni, mi ellen már IX. Lajos, Franciaország szent királya is *pragmatica sanctio*ájában a curia ellen a választások szabadságának kelt védelmére.

Világosan kifejezte ezt a Leo pápa és Ferencz francia király közt kötött *concordatum*.*)

Kétségtelen, hogy voltak úgy a káptalani választásoknak, mint a királyi befolyásnak és a kegyúri jog gyakorlatának visszaélései. Ezeket kellett volna megszüntetni, de nem az illetékes s a jogos befolyást kizárni. E visszaéléseknek ellenszerét az illetékes befolyás megszüntetése nélkül a főpapi javadalmak betöltésénél könnyebb volt megtalálni, mint a pápák választásainál, kiknek trónrajutása — mielőtt a választás hatalma a szent collegiumra ruháztatott, a nép, a papok, a királyok választási versengéseinek sokszor botrányos küzdelmei között ment végbe.

*) *et cum ex electionibus, quæ in Ecclesiis cathedralibus et metropolitanis ac monasteriis dicti regni multis annis citra fiebant, grandia animarum pericula provenirent, cum pleræque per abusum secularis potestatis, nonnullæ vero præcedentibus illicitis et simoniacis pactionibus, aliæ particulari amore et sanguinis affectione et non sine perjuri reatu fierent, cum electores ipsi, etiamsi ante electionem per eos faciendam magis idoneum, et non eum, quem promissione aut datione alicujus rei temporalis seu prece vel precibus per se vel per alium interpositis electionem didicissent, eligere sponte jurarent, juramentum huiusmodi non servarent sed contra proprium juramentum in animæ suæ præjudicium venirent.* Roskoványi Monumenta cath. 121. l.

A pápákkal szemben a királyok felvették a küzdelmet a főpapi javadalmak betöltésére vonatkozó befolyásuk megőrzése végett. Zsigmond nem adta föl jogát, és fel sem adhatta az ország souverainitásának és érdekeinek sérelme nélkül, mert bizonyításra nem szorul, hogy a főpapoknak a király tudta, hozzájárulása, beleegyezése nélkül történő kinevezése, letétele, egyik országból másikba áthelyezése s így az ország főméltóságainak egyik állam kormányából a másik államéba kinevezése az állam souverainitását, az állam érdekét a legnagyobb mérvben sértette. Ily jogot az állam souverainitása és érdeke meg nem engedett és ily jogot az egyház souverainitása és érdeke nem kívánt. E küzdelemből győztesen a királyoknak kellett kikerülniök, mert a szentszék túlmént kívánalmaival azokon a határokon, melyeket a két főtársaságnak: az államnak és egyháznak jogos érdekei kijelölnek.

XXIII. János eljárása három tényt bizonyít. Egyik az, hogy a püspöki kinevezésekre vonatkozólag felmerült vitát el nem döntötte, hanem a küzdelmet tovább is föntartotta és ő is, Zsigmond is egyaránt igényelték s tényleg gyakorolták egymás ellenére a kinevezést. A második dolog pedig, melyet János pápa 1410 aug. 13-án kelt bullájával igazolt, az, hogy Magyarországra nézve, a reservatiókat tulajdonképen ő hozta be. A harmadik tény, melyet a pápa eljárása bizonyít, az, hogy ő saját ítéletét megsemmisítvén, a király kegyüri jogát elismerte és a pápai adományozás alapján kinevezett kanonok igényeit, mint melyek a király kegyüri jogát merészen megtámadták és alaptalanok voltak, örökre elutasította.*)

Ha föltehetjük Zsigmond «gondolatát» és «utógondolatát», mely őt eljárásában irányította, bizvást föltehetjük XXIII. Jánosról is, ki ítéletének megsemmisítésével Fraknói szerint Zsigmond kegyét, bár sikertelenül kereste, hogy pápai székének megmentése végett bizonyára ép oly kész lett volna Zsigmond kívánságait teljesíteni és ez által az állami souverainitásnak azon jogait, melyek az egyház jogaival és érdekeivel nem ellenkeznek, elismerve, a küzdelmet és a javadalmak adományozása körül létező türehetlen állapotokat ép úgy megszüntetni, mint erre maga a constanczi zsinat késznek mutatkozott.

*) Fr. 116. (Temere attemptatas fuisse et esse inania).

Sőt a zsinattól az egyház jogainak védelmében több szilárdságot, nagyobb önállóságot és határozottabb tekintélyt lehetett várni, mint akármelyik pápától, kinek fejére a schisma, a hæresis vádja s ezzel a tróntól való megfosztás kilátása nehezedett.

A constanci zsinat tehát Zsigmondnak azon indokait, melyeket a főpapi székek betöltése körül a királyokat megillető befolyás igazolására, úgy a régi szokás, mint a kegyuri jog és azon körülmény alapján hozott fel, hogy a püspökök az ország hatalmas urai közé tartozván, a királytól függőknek is kell lenniök, — méltányosaknak és elfogadandóknak találta. Így történt, hogy «az országnak a javadalmak adományozására vonatkozó szabadsága a constanci egyetemes nevezetes zsinaton megerősített, eskü szentségével megszilárdított, mint ez az arról kiállított bullában világosan bennfoglaltatik».

E szabadság pedig Verböczy szerint az, hogy «a pápa az egyházi javadalmak adományozásában ezen királyságban a megerősítés hatalmán kívül semmi más joghatóságot fönn nem tartott».

Sajnos, hogy e bulla elveszett. Különös, hogy nyoma sem nálunk, sem a szentszéknél fönn nem maradt. A tudós főpap kutatásai is, a melyeket a bulla eredetijének vagy másolatának megtalálására irányzott, eredménytelenek maradtak.

Fraknoi azonban hitelesnek tekinti a *Hármaskönyv* illető szakaszát (a H. K. I. R. 11 cz. 5. §-át), mit nagyon természetesnek találunk, mert Pázmány azt szintén hitelesnek találta.*)

Fraknoi idézi a bécsi nuntiusnak, Martinengónak levelét, mely szerint a magyaroknak a constanci zsinat által megerősített és a szentszék által igen hosszú idejű tolerantiával jóvahagyott statutumuk van, melynek értelmében a pápát a királyság egyházaiban a megerősítésen kívül más joghatóság nem illeti meg.

Fraknoi szerint e statutum, melyre, mint mellékletre hivatkozás történt, kétségkívül nem más, mint Verböczy idézett pontja: tehát a *Hármaskönyv* I. R. II. cz. 5. §. Az, hogy a Martinengo által idézett statutum és Verböczy előadása egy dologra vonatkoznak s megegyeznek, csakugyan kétségtelen-

*) 118. l. 2. jegyz.

nek látszik. Nem látszik azonban kétségtelennek Fraknoi az az állítása, hogy a statutum a *Hármaskönyv* idézett pontja lenne. Nem pedig azért, mert azt mondja Martinengo, hogy e statutum egyrészt a constanci zsinat által megerősített, másrészt a szentszéknek igen hosszú türelmével jóváhagyatott.

Ha tehát a statutum, mint Fraknoi állítja, a *Hármaskönyv* idézett czimének 5. §-a volt, — Martinengo nem helyesen utalt arra, mert az a constanci zsinat által meg nem erősíthetett. Különb is Martinengo nemcsak a constanci zsinat megerősítésére, hanem a szentszéknek azon jóváhagyására is hivatkozott, melylyel e statutum érvényéhez az által járult, hogy annak alkalmazását igen hosszú idő óta (lunghissimo tempo) megengedte, ez pedig Verbóczynél nem az idézett (5), hanem a 4-ik pontban foglaltatik.

Egyébiránt Martinengo akár tényleg a *Hármaskönyvre* akart hivatkozni, mely esetben az ő szövegezése helytelen, akár más statutumra, bizonyos, hogy ha két különböző statutumról is van szó, azok tartalma lényegére nézve egy és így a constanci zsinat által való megerősítés és a szentszék által jóváhagyott gyakorlatra való hivatkozás a dolognak a régi időkből származó érdemére nézve megáll.

A constanci zsinat 1417 november 10-én V. Mártont ültette a pápai székbe.

Különbözők levén az országok viszonyai, természetesnek mutatkozott, hogy a javadalmak betöltésének rendezésére különböző intézkedések voltak kívánatosak, melyek az egyes nemzetekkel kötött concordatumokban találtak kifejezést.

Ahhoz a vélelemhez, melyhez Fraknoi is hajolni látszik, mintha a német nemzettel 1418 május 2-án kötött concordatum, mely szerint az érseki, püspöki székek, a szentszéknek közvetlenül alávetett monostorok canoni választással töltenődök be, Magyarországra is kiterjedt, semmiképen sem csatlakozhatunk.

Ha fontolóra vesszük, hogy Zsigmond a szentszék s a magyar királyok közt főnforgó viszályt épen az által kívánta megszüntetni, hogy a királyoknak kinevezési és kijelölési joga elismertessék és biztosíttassék, és e jogot a constanci zsinat tényleg elismerte és megerősítette, mi által annak is eleje vétetett, hogy a reservatioknak Magyarországra kiterjedő hatálya vitatható legyen; ha figyelembe vesszük azt, hogy

a constanci zi sinat bulláját V. Márton is megerősítette az ő saját bullájával: semmiféle kétségünk nem lehet arra nézve, hogy Magyarország a német concordatum ki nem terjedt.

Egyébiránt kifejezte ezt már Riganti is commentarjaiban *) «Az azonban bizonyosnak látszik, hogy Németország concordatumai Magyarország királyságára ki nem terjeszthetnek, mivel Magyarország miben sem közös a császársággal (nil commune habeat cum imperio). Az említett concordatumok nem is a magyar nemzettel kötöttek.»

Különös játéka azonban a sorsnak, hogy nemcsak a constanci zi sinat bullája, hanem V. Mártoné is, melyet esküvel erősített meg, nemcsak a budai levéltárakból, hanem a rómaiakból is elvesztek.

Kétséget még sem szenved, hogy a betöltések körül támadt viszályok után a constanci zi sinat és V. Márton bullája adták meg a szilárdságot azon alapnak, melyre a magyar királyok az ő kegyuri jogaikat úgy megelőzőleg, mint később is fektették, és a melyet részletesen kifejt Pázmány azon emlékirataiban, melyeket 1635-ben II. Ferdinándnak a püspöki székek betöltése körül a magyar királyokat megillető befolyás tárgyában bemutatott.

Pázmány idejében a vita tulajdonkép nem a körül forgott, hogy a király bemutat és kinevez, hanem a korona különös jogánál fogva választhatja a főpapokat és adományozhatja a javadalmakat. Hivatkozik a baseli zsinatra, mely megemlíti azon javadalmakat, «melyeknek kegyurasága, bemutatása, adományozása, institutioja vagy provisioja a királyhoz a Regalia jogán vagy egyébként tartozik».

«Bizonyos — mondja Pázmány — hogy némely királyoknak, vagy az egyházakat alapító királyoknak szerződéséből vagy a pápa engedélyéből megadathatott, hogy a pápának a felszentelésre vonatkozó kiválasztásban és a megerősítésben való hatalma sértetlen maradván, a főpapot azon módon választhassák, mint a káptalanok szokták választani a püspököket Németországban».

A kérdés Pázmány szerint csak az, hogy a magyar királyok nemcsak a kinevezés, hanem egyszersmind a választás és adományozás jogával is bírnak-e. A törvénytár világo-

*) I. k. 9. l.

san kijelenti, — folytatja a nagynevű főpap — hogy a pápát a megerősítésen kívül mi joghatóság sem illeti, mert 1. a magyar királyok, kik minden egyházak és püspökségek egyedüli alapítói voltak, azzal a pactummal tették az alapítványokat, hogy a kinevezés és adományozás minden hatalmát magoknak föntartották; 2. Szent István, ki első alapította a püspökségeket, apátságokat, prépostságokat, nem egyedül a szentszék térítése, hanem saját tanítása által is vezette a magyarokat a keresztyénségre. És magától a főpapságok alapításától kezdve, a pápa beleegyezéséből ő maga adományozta a főpapságokat azon alkalmas egyéneknek, kiknek akarta; 3. az elévülés czimén igénylik azt Magyarország királyai, mert 600 év óta a javadalmak adományozásának valóságos és békés gyakorlatában és birtokában voltak; 4. mivel az országnak a javadalmak adományozását illető azon szabadsága... a constanci zsinaton megerősített és eskü szentségével megszilárdított, mint ez az erről kiállított bullában világosan foglaltatik. Megemlíti Pázmány Ulászló 1495. 31. törvényczikkét is, mely szerint azok, kik másoktól, mint a királytól egyházi javadalmat szereznének, vízbe fullasztassanak.

E tekintetben, mondja Pázmány, az a gyakorlat jutott érvényre, hogy a király által kinevezés útján a püspök azokat, mik a rendhez tartoznak, nem nyeri ugyan el, de a mik a joghatósághoz tartoznak, azokat mind gyakorolja. Mert a javadalmakat adományozza, a jövedelmeket beszedi, püspöki ruházatot használ, mindenki választott püspöknek írja, ülési és szavazati joggal bír, úgy az országgyűlésen, mint a zsinatokon (*locum ac ordinem in sedendo et sententiis dicendis, sicut in Comitibus regni sic et in synodis servat*), sőt visszaélés útján megtörténik, hogy a felszentelés kegyét, nemcsak három hónap alatt nem, hanem három év alatt sem szerzi meg.

Mindezek alapján azon véleményét fejezi ki Pázmány, hogy 1. a magyar főpapoknak nem lehet és nem kell a szokásos szólásmódot megváltoztatniok, hanem azt kell mondaniok, hogy Magyarország királya adja, adományozza és conferálja a javadalmakat, mert ellenkező esetben felségsértésben válnak bűnösökké, ha az ország közrendelete ellen támadnak (*qui contra publicum statutum se se erigit*). Ez volt az oka annak, hogy Magyarország főpapjai a nagyszombati zsinaton ez ügyben mit sem találtak újítandónak; 2. tekintve a törvénykönyv-

ben foglalt és fentebb részletesen felsorolt négy indokot, t. i. hogy a magyar királyok a conferálás jogát az egyházak első alapítása alkalmával szerződésé tették (in pactum deduxerint); hogy István e jogot pápai beleegyezéssel gyakorolta; hogy 600 éven át annak békés birtokában voltak; hogy V. Márton e kiváltságot hittal való bulla által megerősítette, a magyar királyok nemesak úgy mint a többi kegyurak a bemutatás, hanem a választás és a javadalom-adományozás (conferendi) jogával bírnak. Bár elvesztek — mondja Pázmány — a magyar királyok levéltárai, de akkor, midőn a törvények hozattak, megvoltak azok, valamint a bullák és a többi okmányok. Észszerűen nem is vonható kétségbe, hogy azok, mik a négy okban felsoroltatnak, igazak-e vagy sem . . . nem hihető, hogy az egész ország a királylyal és a főpapokkal együtt ez indokok bizonyítottságába beleegyezett volna, ha előttük bizonyos és kiderített nem lett volna a bulla létezése és azoknak valósága, mik állítottak.

Másik emlékiratában Pázmány 1. az adományozásnak vagy kinevezésnek folytonos gyakorlatára és valóságos birtoklására és ez alapon az elévülésre hivatkozik. 2. Ezen gyakorlat alapjai hitelesek: úgy a szent szék engedélyei (indultumai) és a zsinatok jóváhagyásai, mint az alapítás joga és czíme, valamint a magyar nemzetnek az apostoli hitre térítése idején az apostoli székek létrejött szerződésé (pacta). 3. Köteles tisztelet adandó VII. Kelemen és III. Gyula bulláinak, hol azok bevétettek és ellenkező gyakorlattal meg nem szüntettek. Ámde bizonyos, hogy Magyarországon az ellenkező szokás ellenkező gyakorlattal jóváhagyatott. Ama bullák nem praëjudicálnak az apostoli királynak vagy az apostoli székek a magyar nemzet megtérítésekor létrejött megállapodásoknak. 4. A magyar királyoknak a kinevezési és betöltési jogra vonatkozó igénye kimutatható számos legszigorúbb törvényből, melyek a hæresisek keletkezése előtt hozattak, s melyek szerint az apostoli széktől javadalmak (a megerősítésen kívül) halálbüntetés terhe alatt nem szerezhetők. Jelen voltak ezen törvények hozatalánál az apostoli nuntiusok: egész Magyarország katolikus volt és az apostoli szék ez ügyet semmi kifogás tárgyává nem tette. 5. Ha a szent szék nem birt s nem igényelt kinevezési jogot, most, midőn a nagy rész hæreticus, midőn a katolikusok is úgy vélik, hogy a királyi felség a

magyar királyok régi jogát lanyhán oltalmazza (teneri jus veterum Ungariæ regum manutenerere) minden esetre hihetetlen, hogy újítás hozathassék be.

Ha valaki, akkor mindenesetre Pázmány volt arra hivatva, hogy világosan kijelölje Róma kételyeivel, a királyi jogkör csonkítására célzó követeléseivel szemben azt az állapot, melyen a magyar királyok kegyuri joga nyugszik.

Távol áll tőlünk azt vitatni, hogy nincs igazság abban, hogy a magyar királyok kegyuri joga is átment az általános egyházjog fejlődési phasisain, vagy talán határozottabban mondva, azok a körülmények, melyek az állam és az egyház szervezetére, e két társaság viszonyára s kötelékeire szükségképen kihatottak, befolyást gyakoroltak úgy az általános, mint a particularis egyházjogra és az annak keretében kifejtett intézményekre, melyek közé a kegyuraság is nem elvont elmélet alapján, hanem a gyakorlati élet szükségleteihez képest illeszkedett be. Ámde a constanczi zsinat, V. Márton, elfogadta és megerősítették azt a felfogást, mely az ügy rendezésének legbiztosabb alapját képezte az által, hogy egyaránt megóvta az egyház és az állam érdekeit, egyaránt tiszteletben tartotta az egyház és az állam jogait. E felfogás helyességét megerősítette a későbbi fejlődés, midőn már nemcsak kivételesen, hanem a pápák beleegyezésével, sőt részben kezdeményezésére és kívánására a püspöki kinevezések joga általánosan a fejedelmeknek engedtetett át.

István alapította és adományozta meg az egyházakat. Méltó volt tehát, hogy az egyház a kegyuraság révén engedményeket tegyen a világi hatalomnak a főpapi kinevezések körül. István a főpapokat az ország első rendjévé tette, kik az állam kormányzásának, igazgatásának ügyeiben legközvetlenebb befolyással bírtak. Joggal kívánhatta tehát István, hogy azoknak kinevezésében, kik a püspöki méltóság elnyerése által az ország főurává, főhivatalnokává válnak, az állami fenség joga is érvényesülhessen.

Krisztus országa általános — Regnum Christi universale — mely időn és térségen túl magában foglalja az országokat, ámde az egyház joga és érdeke nem kívánja, az állam érdeke és joga pedig meg nem engedi, hogy az egyházi hatalom a főpapi székek betöltése útján tetszés szerint nevezhesse ki az állam

főméltóságait, sőt tetszés szerint helyezhesse azokat át egyik országból a másikba.

Az a felfogás, mely a constanctzi zsinat és V. Márton által megerősítve, Verböczy *Hármaskönyvébe* s ezzel a magyar törvénytárba, mint az egyházi és világi hatalom által egyaránt tiszteletben tartandó alaptétel jutott, Szent István egyházalapítási, adományozási, köz- és alkotmányjogi intézkedéseiben leli alapját s ha a királyok joga a gyakorlás módjában, különösen a káptalani választások szokásba jövetelével változásnak és hullámszásnak is volt egy ideig kitéve, mégis sértetlen maradt és sértetlenül szállott át az utódokra az a jogelv, hogy a főpapi kinevezésekre az államfenségnek az ő saját érdekei és jogai megóvása szempontjából őt megillető befolyás biztosítandó, mint ezt a constanctzi zsinat el is ismerte.

Ez felel meg mindkét társaság érdekeinek, mint ezt Hincmar, reimsi püspök 881-ben Lajos frank királynak írja. Így lehet oly püspököt választani, «ki mind az egyháznak hasznos és az országnak üdvös és Neked (a királynak) is hű és odaadó segéded legyen.*)

Úgy látszik, a constanctzi zsinat idejétől fogva kezd a kinevezési okmányok kifejezéseiben egyöntetű cancellariai stílus kifejlődni.

XIII. Benedek, az avignoni pápa, 1417 július 26-án tételt le. Fraknói szerint ekkor állítatott ki a Zsigmond kinevezési jogának elismerésére vonatkozó bulla és három héttel később 1417 augusztus 15-én e bulla alapján nevezte ki a király a dömösi prépostot, Rozgonyi Pétert, veszprémi püspökké.

Igaz, hogy Zsigmond belenyugodott abba, hogy a káptalan Rozgonyit püspöknek megválassza, de ez már a királyi kinevezésen nem változtatott, mint ezt maga a káptalan is beismerte, mondván, hogy a «főpapválasztás joga kezeikből rég kisiklott, mivel az, kit illetett, nem gondoskodott, a canonicus értelmében azonban Rozgonyit törvényes püspökükké nevezték, választották és fölemelték».**)

Fraknói szerint e kinevezés az első, mely teljes szövegben reánk maradt. Érdekléssel bírnak következő szavai: őt a

*) Roskoványi: *Monumenta*. I. 139. l.

***) Fr. 122.

jogilag és tényleg üresedésben levő . . . egyházra és püspökségre kegyuri jogunk hatalmánál fogva választandónak, nevezendőnek és bemutandónak véltük ; sőt jelen iratunkkal tényleg megválasztjuk, nevezzük és bemutatjuk (imo eligimus, nominamus, presentamus).*)

Ez még mai nap is a kifejezés a kinevezéseknél.

Zsigmond V. Mártonnak a pápai székre jutása után, Páloczi György, szepesi prépostot erdélyi püspökké nevezte ki s V. Mártonnak 1419. december 20-án kelt bullája azt mondja,**) hogy a nevezett püspök a király kinevezésére, a pápai előmozdítás előtt lépett az erdélyi püspökség birtokába.

V. Márton alatt is említ Fraknói***) két káptalani választást: 1419-ben Váczott és 1424-ben Kalocsán. Ámde ezek tényleg választások szintén nem voltak, mert azokat királyi kinevezés előzte meg.

Az apátságok, prépostságok és káptalani javadalmak tekintetében a constanci zsinat után a király egész határozottsággal a kinevezés és adományozás által gyakorolta a kegyuri jogot, sőt e kegyuri jogát átengedi az illető főpapnak. Erre például felhossa Fraknói (128. l.) azt az esetet, melyben a zágrábi püspök a káptalani prépostot a kegyurasági jognak a király által neki engedett hatalmánál fogva nevezi ki. Ámde erre korábbi példát is találunk épen Zsigmondnál, ki az esztergomi érseknek engedte át a kanonoki kinevezési jogot.

Az egyházi javadalmak tárgyában keletkezett vitás ügyek elintézése az egyházi körök beismerése szerint is a királyhoz tartozónak tekintetett. (129. l.)

Az 1435. évi 21. t.-czikkből kitünik, hogy a király az egyházi birtokokra és azok jövedelmeire nézve rendelkezési joggal birt, mert e czikk kijelenti, hogy a király tisztviselői azokat elfoglalni, azok kezelésébe beavatkozni hivataluknál fogva nincsenek jogosítva, hanem erre külön királyi rendelet kívánatlik meg.

Csalódás lenne azonban azt hinni, hogy az egyház és állam akkori zavaros viszonyai közt a constanci zsinat és V. Márton bullái azonnal, a bullák rendelkezéseinek megfelelő

*) 119. Fraknói, Fejér, X. V. 691.

***) Fraknói, 125. l.

***) I. m. 126. l.

oly gyakorlatot teremtettek volna, mely a betöltések körül következetességgel, szigorú elvként megtartatott volna.

Nemcsak a nagyobb javadalmak betöltését a főpap életében, a bekövetkező üresedés esetére, a pápák sokszor fentartották, habár a király kinevezését általában tiszteletben tartva, a tőle kinevezett főpapot meg is erősítették, hanem tömérdek kis javadalmat is adományoztak, mi csakugyan a pápai hatalomnak teljesen illetéktelen és felesleges terjesztése volt. Ezen kívül a pápák is csak úgy, mint a királyok, a főpapoknak, az ő kérésökre préposti, kanonoki és egyéb kisebb javadalmak adományozására engedélyt adtak.

Fraknoi azt mondja, hogy Zsigmond halálával az ország rendei körében csakhamar «általánossá lett az az óhajtás, hogy az ő egyházi politikáját utódja ne folytassa». Hivatkozik e czélból az 1439. évi azon törvényczikkekre (5, 21), melyekben Albert kijelenti, hogy egyházi és világi méltóságokat idegeneknek nem adományoz, az egyházi javadalmakat ürességben nem hagyja, világi személyektől elfoglaltatni nem engedi és az egyházak és egyházi személyek a visszaesés útján behozott adózástól mentesek maradjanak. (§. 19.)

Nem találjuk azokat az indokokat, melyekkel Fraknoi az egyházi politika megváltoztatására vonatkozó általános óhajtást igazolni kívánja.

Az az egyházi politika, hogy a magyarországi püspöki székek és javadalmak betöltésénél a magyar király befolyása biztosították, helyes politika volt. Nem hihetjük általánosnak azt az óhajtást, hogy Zsigmond politikája ebben az irányban szenvedjen változást és hogy az ország rendei helyesnek ismerjék azt az állapotot, melyben a római szék az ország főméltóságai és rendei közé tartozó püspököket tetszés szerint nevezheti ki, helyezheti, mozdíthatja el a király tudta nélkül, egyik országból a másikba.

A javadalmaknak ürességben tartása, jövedelmeiknek a kincstár javára lefoglalása nem Zsigmond egyházi politikája, hanem egyszerűen a kincstár érdekében és pedig nemcsak nálunk, hanem Európaszerte mindenütt követett eljárás volt, mely a legújabb időkig mindaddig megmaradt, míg a kincstárba folytak az egyházi javadalmak jövedelmei.

Az, hogy idegenek ne alkalmaztassanak sem a világi, sem az egyházi hivatalokban, illetéktelen adózásokkal az egy-

háziak ne terbeltenessek, ez sem volt Zsigmondnak külön, őt jellemző, saját eljárása. Az ez ellen való tiltakozás egyaránt vonatkozott a pápai székre és a királyokra. Idegenek alkalmazása nem Zsigmonddal kezdődött, hanem már az Árpádok alatt.

Ha tehát Zsigmond politikája megváltoztatására nézve általános volt az óhajlás, ez kifejtésre szorul.

Nem változott az eljárás Albert alatt. Világos példa Curzolari Ábel esete,*) kit a király 16 éves korában a zágrábi püspökség administratorává kívánt a törvényes kor eléréseig neveztetni, mit azonban a pápa, IV. Jenő, megtagadott; később azonban beleegyezését adta és ekkor Albert Curzolari Ábelt zágrábi püspökké kinevezte.**) Utóbb a papi és világi körök nem tetszése miatt Albert őt mégis elmozdítani és helyébe Zólyomi Benedeket, a fehérvári prépostot kívánta tenni, de ebbe a pápa — minthogy a kinevezés visszavonása a szent szék és a korona tekintélyét csorbítaná — bele nem egyezett.

Albert halála után, Erzsébet országlása alatt, a helyzet szintén nem változott oly irányban, hogy ezentúl a constanczi zsinat és V. Márton bulláinak szorosan megfelelő gyakorlat követtessék.

IV. Jenő négy püspöki szék adományozása alkalmából kijelenti, hogy ezen székek betöltését apostoli teljhatalmánál fogva magának fentartotta. A kinevezettek közt volt Zólyomi is: Albert és utána az özvegy Erzsébet királyné és a Czilley grófok embere.

A zágrábi püspökké kinevezett Zólyomit azonban egyszerűs mind a káptalan is püspökké választotta. Ime ez mutatja, hogy a gyakorlat még mindig nem követett kijelölt, szoros utakat.

A kegyúri jog fentartására pedig világos példa az, hogy Erzsébet a káptalani javadalmak adományozásának, és ezen adományozás átruházásának jogát: jus eligendi, nominandi, presentandi úgy mint Zsigmond, tovább is gyakorolta s jelesen a zágrábi káptalanban azt Czillei Frigyesre ruházta, sőt magá-

*) Ha Ábel adminisztrátorságát a király 1438-ban szorgalmazta, akkor tévedésből említették Zsigmond, mert akkor a királyi széken Albert ült.

***) Fraknói 132. l.

nak a zágrábi püspök választásának és kinevezésének jogát is Czillei Frigyes és Ulrich grófoknak engedte át azzal a kikötéssel, hogy a kinevezett főpapot neki bemutatni kötelesek legyenek.

Midőn az ország rendei a fiatal lengyel királyt Ulászlót hívták meg a magyar trónra, az 1440. évi koronázó országgyűlésen a rendek kijelentették, hogy «az ország régi szokásának» megfelelőleg a pápától, a zsinattól vagy megbizottaiktól származó iratokat akár javadalmi, akár büntető vagy peres ügyeket illetnek azok, a király és utódai engedélye nélkül az országba behozni, azok alapján bármily javadalomba helyezkedni és bárkit perbe fogni senki se merészkedjék.*) Fraknói szerint e végzeményt az egyetemes egyház azonkori helyzete magyarázza meg. A baseli zsinat ellenpápát választott a savoyai herceg Amade személyében V Felix neve alatt, kihez Albrecht osztrák herceg is csatlakozott; míg mások, jelesen III. Frigyes német császár, IV. Jenőnek, a másik pápának az engedelmességet felmondták.

Fraknói azonban Zsigmond végzéseire — jóllehet beismeri, hogy Zsigmond a pápai fenhatóság elvét, sőt IX. Bonifác törvényességét sem támadta meg, — szigorúbb bírálatot mond. Pedig az ő intézkedéseit kettős cél vezérelte. Egyik, hogy az ország egyházi és világi hivatalaiból az idegeneket kizárja s azokat a haza szülötteinek biztosítsa, másik, hogy e hivatalok betöltésénél a királyi hatalom részére a befolyást biztosítsa. Ez egyaránt képezte az ország és a király érdekét, az ország és a király hatalmi körének fentartását azokban az ügyekben, melyeknek intézéséről az állami souverainitás sérelme nélkül a király le nem mondhatott.

Tulajdonképen Ulászló is azt mondta, mit Zsigmond, hogy az ország régi szokásának megfelelőleg a király engedélye nélkül javadalmat birtokba venni, pápai iratokat elfogadni nem szabad. Zsigmond idejében is — midőn két pápa akarta kormányozni az egyházat — indokolt volt, hogy a pápai székkel szemben tartózkodás legyen az irányadó. Még inkább indokolt lehetett talán a tartózkodás Zsigmondnál, mivel nem a zsinat által választott ellenpápa állott szemben, mint Ulászlónál, ki a zsinattal ellentétben IV. Jenő pártjára állott, holott a

*) Fraknói 34. l.

császár, az osztrák herceg és a lengyel király jobbnak vélték semlegeseek maradni s az egyházat illető kérdésben a döntést az egyháznak tartani fenn.

Egyébiránt az országgyűlés végzése pontos végrehajtásra Ulászló alatt sem talált.

A pápa Zólyomit a király akarata ellenére Zágrábba és Dominis zenggi püspököt a király tudta nélkül nevezte ki Váradra. De a király sem tartotta meg a törvényt. Az ellenpápa-hoz V Felixhez szító Albert osztrák herceg cancellárjának Kottler Pálnak adományozta a zágrábi püspökséget, melyre a megerősítést Kottler, ki egyébiránt a püspökség birtokába tényleg nem lépett, V. Felixtől eszközölte ki. Az erdélyi püspökséget pedig a király egy fiatal olasznak adományozta.

A pápa intézkedése ellen a király nem mulasztotta el felszólalni. — Azt kívánta, hogy a főpapi székek betöltésénél az ő előterjesztéseit várja*) be. A pápa erre kijelentette, hogy az előmozdítandó személyekre vonatkozó előterjesztéseit mindenkor be fogja várni, hogy a mennyiben Isten tenni engedi, óhajtásait, az ország egységének és nyugalmanak érdekeit tekintetbe vehesse. Viszont azonban méltó személyeknek javaslatba hozatalát kívánta.

A király ellen az országgyűlés hozott végzéseket s megújította azokat a rendelkezéseket, melyek egyházi javadalmaknak idegenek részére adományozását eltiltják, a már adományozottaknak visszavételét kívánta, a javadalmaknak ürességben hagyását helytelenítette és a világi főurakat a püspökségeknek s javadalmaknak elfoglalásától eltiltotta.

Ha még megemlítjük, hogy Ulászló is gyakorolta a javadalomtól megfosztás jogát, akkor eléggé látjuk az egyházi javadalmak adományozása terén a fennálló gyakorlatot.

Mielőtt azonban Fraknói művének ismertetését az V. Lászlóra következő időket tárgyaló részében folytatnók, szükségesnek látjuk röviden egybefoglalni azokat a főbb tételeket, melyek a tudós főpap által felkutatott és biztos kézzel feldolgozott adatok gazdag tárházát képező művéből, mint ez már ismertetésünk folyamából is kitűnik, a magyar királyok főkegyúri jogára nézve természetesen folyó látszanak.

1. István követsége a történelemben egyedül álló eset.

*) Fr. 136.

2. István követsége személyi jog volt, mely nem szállott át utódaira és csak ezen személyi követségi jog erejénél fogva alapíthatta és adományozhatta meg az egyházakat és csakis az első alkalommal volt jogosítva a főpapokat kinevezni.

3. István idejétől kezdve a főpapi székek betöltése káptalani választás útján történt két századon keresztül, azontul pedig a pápák a káptalani választások megszüntetésével tetszés szerint maguk számára reserválták a főpapi székek betöltését.

Mindebből természetesen következik, hogy.

4. A főkegyúri jog nem szent Istvántól ered és azzal utódai a következő négy században nem bírtak.

5. A királyok összes joga arra szorítkozott, hogy a választások érvényéhez beleegyezéseket megkívánhatták, a pápáknál pedig — különösen midőn a reservatiók következtében a szent szék töltötte be a javadalmakat, kérelmeket, supplicatiójokat adhatták elő.

6. A constanczi zsinat és V. Márton bullája biztosították Magyarországnak királyai számára a főpapi kinevezés jogát, mely bulláknak kibocsátását és érvényét Verbőczy és Pázmány tekintélye alapján a tudós főpap aggály nélkül elfogadja.

Ezekre nézve, szintén röviden összefoglalva, azon megjegyzéseink ismétlésére szorítkozunk, melyeket a mű ismertetésében volt alkalmunk részletesebben előadhatni.

István követsége a történelemben nem egyedül álló eset.

Az a tény, hogy István valósággal felruházott-e a követi tiszttel, bebizonyítva nincs.

István ugyanazt a hittérítői, egyház-alapítói és javadalmazói tevékenységet fejtette ki koronáztatása előtt és után, követi tiszttel felruházása előtt és után. Ezen tiszttel való fel-diszittetésére súlyt nem is fektetünk, mert eljárása mindig a szent szék hatalmában, nem pedig az ország kormányzására vonatkozó királyi hatalmában gyökerezett.

Akár volt István tényleg követ, akár nem; akár volt az első esetben a követségi hatalom tisztán az ő személyére átruházva, akár nem, bizonyos, hogy István utódai az egyházak alapítása és megadományozása, valamint a kinevezés terén ugyanazokat a jogokat gyakorolták, mint szent István.

Az az állítás, hogy Istvántól kezdve a főpapi székek betöltése két századon át káptalani választás útján történt, tehát

a káptalani választás behozatala a magyaroknak a keresztyn hitre térítésével, az egyház alapításával egyidejű, nem csak bebizonyítva nincs, hanem ennek ellene mond a dolgok természetes rendje, az ellenkező tények. Aláírjuk a mit *A magyar nemzet történetében* Pór mond: Alig szenved kétséget, hogy szent Istvántól kezdve a XII. század elejéig királyaink nevezték ki a magyarországi főpapokat. A XII. században átment e jog az egyházi testületekre, melyek — első sorban a káptalanok — ez időtől alakulnak és emelkednek.*)

Az az állítás, hogy az egyházat alapító és megadómányozó királyokat a főpapi székek betöltése körül az egyházjog elvei, továbbá a jog és a méltányosság szerint megillető és az alapításkor és javadalmazáskor a szent szék által elismert jogot és befolyást a későbbi pápák reservatiók behozatala útján tetzés szerint megszüntethették vagy meg is szüntették, és hogy ezt királyaink elvben valaha is elismerték, — bebizonyítva szintén nincs, sőt ennek ellene mond a reservatiók előtt érvényben volt gyakorlat, a királyok, a káptalanok joga, melyeket a reservatiók egyoldalulag érvényen kívül nem helyezhettek, mert hatálylyal a reservatiók csak ott bírhattak, hol azok korábbi joggal és gyakorlattal nem ellenkeztek.

A királyok a főpapi székek betöltésére vonatkozó befolyásukat a káptalani választások behozataláig közvetlen kinevezés útján gyakorolták. A káptalani választások érvényre jutása által azonban a királyok jogos befolyásának a nyilvánulás módjában természetesen változást kellett szenvednie.

Midőn pedig a pápák törekvésöket oda irányozták, hogy a káptalani választások megszüntettessenek, a főpapok, mint az egyház és állam kormányzása élén álló functionariusok kinevezése körül az állam és az egyház érdekeinek kölcsönös megóvása, a hatalmi köröknek helyes megosztása nem azt hozta magával, hogy a központi hatalomnak terjesztése és a curiai kincstár jövedelmeinek szaporítása végett a reservatiók hozassanak be, hanem hogy a királyok kinevezési joga állíttassék vissza, a mint különben erre a curia szívesen vissza is tért, a mint azt érdekeivel megegyezőbbnek találta s mint ezt meggyőzőleg igazolja a pápák azon törekvése, melylyel Francziországban ugyanazon században, melyben a constancki és baseli

*) III k. 346. l.

zsinat tartatott, mindent elkövettek, hogy a káptalani választásokat megszüntessék és a királyok kezébe adják.

A mit a constanci zsinat és V. Márton bullái Verbőczy és Pázmány tanúsága szerint, kiknek bizonyágtétele előtt a tudós főpap meghajlik, biztosítanak, az ellenkezik azokkal a tételekkel, melyeket 1—6 alatt imént felsoroltunk, mert Verbőczy, Pázmány szerint is a pártfogói, kinevezési, választási és javadalomadományozási jog királyainkat az alapítás, szent István hittérítése, a törvényes elévülés czimén, továbbá a constanci zsinat és Márton pápa bulláinál fogva, melyek ezen szabadságot megerősítették, megilleti.

Ime tehát az egyházak alapítása, azok megadományozása czimén a constanci zsinat és V. Márton elismerik azt a régi alapot, melyen a magyar királyokat a főpapok kinevezése — a pápai megerősítési jognak sértetlenül maradása mellett — megilleti.

E bullák által meg van pecsételve, meg van erősítve az az alap, mely a magyar királyok kegyúri jogának biztos mértékeül szolgál. Bármily ellentétek származtak is még a következő századokban, mindég világos és kétségtelen maradt nálunk az az alap, melyen a királyok az egyházi javadalmakra vonatkozólag őket megillető kinevezés jogát védelmezték.

De ezek ismertetését, ha időnk és terünk lesz, későbbre tartjuk fenn, a midőn a tudós főpap nagy művének azt a részét fogjuk ismertetni, mely a főkegyurasági jog gyakorlatának phasisait a Hunyadyaktól Mária Teréziáig terjedő időszakban adja elő.

Most bezárjuk ismertetésünket.

A főkegyúri jog fejlődéséről szórványos, bár nagy fontosságú és jelesen a káptalani választásokra vonatkozó adatokat már eddig is nagy számú, régibb munkák is közöltek, a nélkül azonban, hogy azok a magyar királyok kegyúri jogának ismertetése körül kellő méltatásban részesültek volna.

Fraknoi műve új, szélesebb világot terjesztett ez ügyre és az a meggyőződésünk, hogy a tudós főpapnak nagy műve ezen túl lehetlenné fogja tenni, hogy a magyar királyok főkegyúri joga részben oly felületes, részben oly hiányos szük tárgyalásban részesüljön, mint közkézen forgó számos egyházjogi és közjogi műben.

FORSTER GYULA.

AZ ÚJ GESTA DEI PER FRANCOS.*)

A zülpichi csatatéren Klodvigot, a száli frank néptörzs eladdig győzhetetlen vezérét cserben hagyták az ő pogány istenei. Mint a kasza alatt a vetés, úgy hullottak vitézei rendre. S a mint kétségbeesetten látta a romlást, mely hódító terveit oly közélről fenyegeti, halálos szorongattatásában ahhoz fordult, kit neje és gyermeke, az ő elnéző szeme előtt, már régebben imádtak, s megfogadta, hogy csuda esetén felveszi a keresztet. S a csoda megesett. Hogyan, hogyan nem, a hadiszerecsé szédületes fordultával az imént még mindenfelől diadalmasan előrenyomuló alemanok visszaverettek s térdre borúlva könyörögtek békét és kegyelmet. Klodvig pedig e hadjárat végeztével kíséretével Reimsbe vonult, a fellobo-gózott ősi bazilika elé s ott az előírt ájtatosságok után szent Remigius kezétől felvette a keresztelés szentségét. Ekkor mondta volna a nagyhírű püspök, mialatt a királyi főt háromszor belemártotta a keresztelő-medenczébe: «Hajtsd meg alázattal fejedet, büszke Sicamber, s imádd, mit égettél, égesd meg, a mit imádtál». Három ezer vitéz követte a királyi példát s ezzel a tömeges kereszteléssel aztán — ez az uralkodó nézet — kettős fejlődés csirája fogamzott meg: egyrészt az egész Gallia feletti uralomé, másrészt a francia királyságnak és a katolikus egyháznak ama szövetsége, mely a francia történetnek egyik legfelölőbb jegye. A reimsi keresztelés

*) *La France chrétienne dans l'histoire*. Ouvrage publié à l'occasion du 14-e centenaire du baptême de Clovis, sous le haut patronage de S. Ém. le Cardinal Langénieux et sous la direction du R. P. Baudrillart, de l'Oratoire. Paris, 1896.

496-ban történt, december hó 25-dikén. A frank nép születése tehát, a mint ezt már egy egykorú szerzetes áhitatos álmélkodással megjegyezte, egybeesett magának Krisztus Urunknak születésével.

Így ez év karácsony napján tizenötödik évszázadába lép a francia catholicismus. Nincs is benne semmi feltűnő, ha ebben a mi centenaris és millenaris világunkban méltón igyekszik megünnepelni a maga évfordulóját. Ha nem ünnepelheti is meg oly káprázatos fénynyel és oly tüntető lelkesedéssel, mint nem régiben a francia állam ünnepelte a 89-diki forradalomnak korszakos napjait — s ez nem annyira hatalom és anyagi erő híjján van így, mint inkább reservált magatartása miatt — megünnepeli más, hivatásához is jobban illő eszközökkel, vallásos és irodalmi téren.

Azokról a jubilaris szertartásokról és szónoklati cyclusokról, melyekkel a francia katolikus világ, főképen pedig a reimsi egyházmegye ez év julius hava óta ünnepli e nevezetes évfordulót, mi távollevők csak hírből vehetünk tudomást, de a mivel irodalmi téren előállottak, abban mi is gyönyörködhetünk, arról mi is ítélni tudunk.

Nos, az alkalmi iratoknak egész tömege jelent meg, a mint ez másként nem is várható oly nemzettől, mely, mint minden téren, úgy a hitélet terén is majdnem a leggazdagabb. Bennünket azonban csak a történettudományi alkotások érdekelték. Ezek közt pedig, ezt habozás nélkül mondhatni, több a komolyan számbaveendő dolgozat. Legjobban tán Kurth Godefroidnak, a meroving korszak egyik legtudósabb művelőjének a legpazarabb fénynyel és végtelen izléssel kiállított *Klodvig királya**) magaslik ki közülök. A francia kritika a pálmát még sem ennek a biographiának nyújtja, hanem, úgy látjuk, azon fent jelzett gyűjteményes nagy munkának, melyet a Firmin Didot-czég állított elő, szintén igen előkelő alakban s mely nem szorítkozik a reimsi keresztelés hősére, hanem kiterjed annak a Reimsban az egyházi és világi hatalom közt kötött pactumnak ezernégyszáz éves viszontagságaira, s tüzetesen ismerteti mindazokat a szolgálatokat, melyeket Franciaország e tizenégy század folyamán az egyháznak s az egyház Franciaországnak tett.

*) *Clovis*, Tours, Mamete fils, 1896.

A mi már az első betekintésre megragadja figyelmünket, az a munkatársak névsora. Oly nevekkal találkozunk az egyes fejezetek alján, mint Broglie herczeg, Wallon, Vogüé marquis, Perraud biboros érsek, Petit de Julleville, Ollé-Laprune, Imbard de la Tour, Baudrillart, Mgr d' Hulst, Doumic René. Látni való, hogy előkelő társaság. S nem vegyes, mert ez íróknak nincs okuk szégyenkezniök itt meg nem említett társaikért, kik közül többen a figyelmesebb, komolyabb köröknek régi kedveltjei s szintén közel állanak már az Európára szóló hírnévhez.

Ha gondosabban megnézzük ez írók névsorát, felöltik az is, hogy bár valamennyien a lelkesebb katolikusok táborához tartoznak, a társadalomnak nagyon különböző rétegeiből s a kiképzés igen sokféle műhelyéből valók. Egyaránt szerepelnek köztük a francia akadémiának világi és egyházi tagjai, vegyesen sorakoznak az állami meg a katolikus facultások tanárai, ezeken kívül elsőrangú jogászok, paleographusok, publicisták. Az École des Hautes-Études, az École d' Athènes és az École de Rome is képviselvek, még pedig fényesen képviselvek. S tán jellemző az a kis statisztikai adat, melyet egy előkelő folyóirat non-pareil jegyzetébe dugva találtam : hogy e munka harminczhat szerzője közül nem kevesebb mint tizenkettő az École Normaleból és hét az École des Chartes-ből került ki. *) Ez már előzetesen is tájékoztat a munka tudományos színvonaláról.

A gondolatnak és a stilusnak ilyen patriciusai nem szoktak silány öltözetben a közönség elé lépni. Itt meg mintha versenyre keltek volna, oly fényüzéssel tett ki magáért mindegyik. Van itt is téves és félszeg, de nincs gyöngö vagy tartalmatlan, nincs gondatlanul megszerkesztett fejezet egy sem. Azonban van köztök néhány, mely tisztán elsőrangú. A középkor lo-

*) Monod Gabriel a *Revue Bleue* 1896. évf. 9. számában (286—288. lap.) Ez a felette rövid, de magvas és tanulságos czikk utóbb a *Revue Historique*-ban is megjelent (60. köt. 386—390. l.) s mi átvettünk belőle mindent, mi felhasználható. Monod azt jegyzi meg, hogy a szempont, melyre e munka társadalmi és hitéleti tekintetben helyezkedett, kétszínű magatartásra kárhóztatta az írókat s ezért visszautasít az ily fajta katolikusokkal minden szövetséget. Ha ezt nem is, de történeti és kritikai megjegyzéseit mind elfogadhatjuk, talán azoknak a dicséreteknek kivételével, melyekkel Baudrillart-t elhalmozza. Baudrillart tanulmánya minden inkább, csak nem pártatlan.

vagi intézményéről és lovagi eszményéről mi soha, de soha sem olvastunk ahhoz a hús s egynéhány quart-laphoz hasonlót, a mivel Gautier Léon, az École des Chartes öreg tanára bennünket itt jókedvében megajándékoz; oly érdekes, oly világos és oly okos minden szava. S ugyanígy bátran állíthatjuk, nem tartva a túlzás vádjától, hogy a legszebb czikkek, tanulmányok és könyvek, melyeket idáig IX. Pius pápáról és utódjáról olvastunk, eltörpülnek ahhoz a ragyogó fejezethez képest, melyben Lamy Etienne mintegy e két nagy historiai alak mögé állva, elmondja helyettük, milyen perspectivában látták a megoldandó erkölcsi és politikai problémákat és milyen szükségre figyeltek, midőn erre vagy arra a lépésre szánták magokat. Oly magas szempontokra emeli e két pápa felfogását, oly szorosán kapcsolódó érvekkel igazolja törekvéseik szükségességét s oly őszinte megindulással remeg igyekezetök sikereért, hogy ennyi ékesszólástól meghatottan és előadó művésztől megzavartan időre s nyugalomra van szükségünk, hogy megóvjuk ítéletünk függetlenségét és megtaláljuk okoskodásában a sophismát. De mivel e fejezetre még vissza kell térnünk, szóljunk itt inkább a többiekről. Illik legalább futólag megemlítenünk Pératé czikkét, mely a középkor keresztyén művészetét ismeretve, a gót stilust jogosan revindicálja a francia geniusnak; Doumic René tanulmányát, mely a XVII. század böleseleti és irodalmi műveiről szólva, igen tetszetős ügyességgel tudta kiemelni azon tisztán keresztyén eszméket, melyek e *klasszikus* s a középkort tudatlanul lenéző írókat minden rationalismusuk mellett is irányította; a Boulay de la Meurthe grófét, ki formailag oly könnyedén, tartalmilag mégis oly behatóan méltányolja Napoleon érdemét a köztársaságnak és a szentszéknek kibékülése körül (1801-diki concordatum). A Beaucourt marquisnak, a nálunk eléggé nem méltányolt *Revue des Questions historiques* directorának czikkét az orléansi szüzzről az elbeszélés bája, a Delaborde-ét a francia történelem egyházi kútfőiről a kúszált szövéssü tárgyon való feltétlen uralom és a tiszta összefoglalás, a Charles de Smedt-ét a VI. századbéli szerzetesélettről a kulturtörténeti érzékkel járó józan kritika tette szemünkben kedvessé és becessé. S a többiekről is szívesen megemlékeznénk, ha nem tudnók, mily kevés értéke van a rövidség kedvéért nagyon is általános dicséretnek.

Hogy ily különböző s erős írói egyéniségek nem tárgyal-

ták egyöntetű modorban azokat a részeket, melyeket a szerkesztő Baudrillart atya nekik kiosztott, hogy míg az egyik elbeszél, a másik elemez, ez csak a tényeket adja elő, az a tények mögött látott eszméket bírálja, amaz plane csak emléket dicsőít: ez a gyűjteményes munkáknak közös fogyatkozása s itt azért bánt kevésbé, mert a tárgy, különbözősége szerint, tényleg más és más elbánást igényel. Szent Bernát életéről vagy Lavigerie működéséről nem lehet úgy értekezni, mint teszem a *roi très chrétien* cím meghonosodásáról. Komolyabb megítélés alá esik azonban, hogy a szerzők állításaiban és ítéleteiben ellenmondásokra bukkanunk.*)

Annál jobban ügyelt Baudrillart az összeségre. Ha egy agy gondolta volna végig, ha egy toll fogalmazta volna meg, e munka eszméje nem lehetne egységesebb, tanúsága nem volna határozottabb. E tekintetben diadalt ült a szerkesztő fegyelme. Mind a harminczhat író lelkét az a meggyőződés hatja át, hogy főképp ama nagy szolgálatoknak, melyeket a katolikus egyháznak tettek, köszönik a francziák legnagyobb sikereiket, domináló szerepüket az európai politikában és műveltségben.

*) Néhány példa. Langénieux bibornok azt mondja a german néptörzsekről: Tous ces barbares, ou à peu près, sont passés à l'arianisme; et si Dieu n'intervient, le catholicisme sera étouffé en Occident: saint Remy, à Reims, baptise Clovis, et l'Église est arrachée par l'appui des Francs aux étreintes de l'hérésie. Duchesne pedig pár lappal utóbb: Il n'y avait point d'ariens en Gaule; on ne s'y faisait même qu'une idée assez vague des querelles qui s'agitaient ailleurs autour du terme consubstantiel. — Az 56. lapon azt állítja Imbard de la Tour N. Károlynak 778-diki hadjáratáról, arról, mely Roncevalnál oly szomorú véget ért: ce fut la seule (campagne) qu' il dirigea. S mit olvasunk Jules Roy tanulmányában a 78. lapon: Charlemagne a organisé une soixantaine d'expéditions et il en a dirigé environ la moitié. Világos, hogy az École des Hautes-Etudes directorának van igaza s Imbard de la Tour alkalmasint csak a spanyol hadjáratokra gondolt. — Egy helyütt azt olvassuk, hogy a francia nemzeti szellem ösztönszerűleg huzódozott a reformatio idegenszerűségétől; közvetlen közelben pedig Baudrillart ezt kockáztatja (355. lap): Le protestantisme eut des origines françaises et ne fut point une simple importation. — Sicard abbé dicsőíti a XVI. Lajos korabeli püspöki kart: des pontifes irréprochables, dont quelques uns touchèrent à la sainteté (475—477. l.), míg Boulay de la Meurthe — nyilván Talleyrandra, Rohan bibornokra meg Loméniere gondolva — frivol nagy uraknak, udvarfiaknak ecseteli őket, kik nem törődtek egyházmegyéikkel (493. l.). Itt is mindkettőnek igaza van, csak a szerkesztőnek nincs.

S midőn a francia történelemnek czélzatosan megválogatott szakaszainak csak ezt az egy oldalát világították meg, azt a kölcsönhatást ugyanis, melyet nemzet és katolikus vallás egymásra gyakorolt — és elismerem, hogy ezt az oldalt páratlan erővel és összhanggal állították elénk, s tették ezt minden tehetségök latba vetésével s miután felhasználták, főkép a középkori részekben, az újabb tudományos kutatások minden fontosabb eredményét — midőn a harminczhat író, mondom, e feladattal megbirkózott, nem egy, látszólag ugyan csak egy, voltaképen azonban két tétel igazolásán fáradozott. Az első tétel az, mily főszerepet játszott a vallásos érzés Franciaország történetében, mily mérhetetlen sokat köszön e nemzet épen az egyháznak, a második pedig — s ez volt a munka főfeladata — hogy e szolgálatok fejében mily erős támasza volt Franciaország a katolikus egyháznak, mily sok érdemet szerzett csöndes és válságos időkben egyaránt a szent-szék hatalma és tekintélye körül. Az első tétel tehát főkép azt igazolja, mily fontos államalkotó elem volt az egyház Franciaországban, a másik mily erős egyházfentartó tényező a francia vallásosság és feláldozás az egész világon.

E második tételről mi azt hiszszük, hogy csak óvatosabb fogalmazásban állhatna meg helyén. Mi bizonyára semmivel sem akarjuk csorbítani az egyház legidősebb leányának kiváló érdemeit úgy a keresztyén vallás, mint az apostoli szék körül. Jól tudjuk, hány szentet és apostolt, hány kiváló pápát és theologust, mily lánglelkű apologetákat és missionarusokat nevelt; jól tudjuk mily erkölesi erőt merített az egész keresztyénség a francia nép állhatatos hitbuzgalmából, s a keresztyénséggel együtt a katolikus egyház is, érdekeinek szoros összeszővődéséből a francia állammal; nem felejtjük végre azt sem, hogy frank fejedelmek adták s francia császár védelmezte legvégig szt. Péter világi patrimoniumát. De azért Franciaország érdemeinek túlbecsülése s az érdemesség hamis indokolása ellen mégis csak fel kell szólalnunk.

Reims bitoros érseke ugyanis azon tanulmányában, melylyel az egész munkát bevezeti s melyben mintegy philosophiáját kísérti megadni a catholicismus történetének, igen különös elméletet bocsát szárnyra. Szerinte a katolikus egyházat a világtörténelem folyamán három óriás veszély fenyegette: az arianismus, a mohammedanismus és a protestantis-

mus, s mind a három veszélyt — a francia nemzet háritotta el tőle.

Már most az a kérdés, igazolják-e tények ez egész új elméletet, avagy csak felületesség és chauvinismus sugalmazta azt?

A katholicismus szempontjából a reformmozgalom megakasztása tényleg érdem lett volna, elismerem, hogy elsőrangú érdem. De vajon Franciaország megakasztotta-e? Tett-e valamit, hogy a reformatiót kellő időben megállítsa hódító útjában Európán keresztül? Ki igazolhatná ezt s vajon mivel? Az igazság az, hogy a Valois-ház utolsó királyai és Medici Katalin kaczerkódtak vele, hogy a francia nemzet legjobb (s nem az indifferens, hanem legvallásosabb) fiai csatlakoztak hozzá s hogy IV. Henrik trónraléptekor nem sok híjja volt, hogy egész Franciaország hugonottává nem vált. A tételt tehát csak így lehet megfogalmazni: Ha Franciaország, miután a protestantismus talajában gyökeret vert, a reformatio szolgálatába szegődött volna geniusát, politikai befolyását, hadi erejét, proszelitikus hatalmát, ezzel halálos sebet ejthetett volna a katholicismuson. Hogy azon megtántorodásán, mely majdnem az egész XVI. századot betölti, mégis győzedelmeskedett s végeredményben híven kitartott a katolikus vallás mellett, mindössze ez Franciaország érdeme, de ha szabad mondanunk, negatív érdeme.

És az arianismus? Langénieux szerint ennek veszélyét Klodvig háritotta el, még pedig azzal, hogy midőn keresztyén lett, nem az arianusokhoz, hanem a katolikus valláshoz csatlakozott. De higgadtan ítélve, ez az érdem is csak fictio. Hisz minden jel arra mutat, hogy Klodvig vallás dolgában meglepően közömbös volt. Eltúrte, hogy nővére, míg ő pogány maradt, az arianismust, neje és gyermekei a katholicismust kövessék. Ő maga nem vallásosságból, nem is isteni ihletből, hanem a csatatéren egy előtte idegen istennel kötött alku révén tért a keresztyén hitre. Ha ez alkalommal nem az arianusokhoz fordult, hanem a katholicismus felé, ez tán Klotildnak vagy szent Remigiusnak személyes érdeme, de nem a javarészt pogány frankoké. Az arianismus különben is csak keletbre, a Duna mellékén, támasztott nagy viharokat. Galliában, melyet annyi szál fűzött az örök városhoz, alig volt képviselve, tudunkra nem is jelentett különös veszélyt, s az arianismuson ép oly könnyű vagy talán még könnyebb volt a

győzelem, mint a priscillianismuson, a pelagianismuson vagy más kis secták egész raján.

Marad az iszlám veszélye. Langénieux, s ez elég különös, a poitiersi ütközetre hivatkozik. Ámde felejtí, hogy e mindenkor túlbecsült győzelemmel még korántsem volt elhárítva a veszély! Hogy az iszlám Poitiersnél csak megsebesült, de meg nem halt, «agyon nem tapostatott», kitünik abból, hogy félszázaddal utóbb Nagy Károlynak ismételtén fegyverkeznie kellett az arabok ellen. És még N. Károly sem mentette meg a catholicismust, Roncevalnál legkevésbé. Az arabok végleges legyőzése és visszavetése Afrikába oly érdem, melyet nem a francziák, hanem a spanyolok szereztek magoknak Castiliának és Aragoniának hét-nyolcz százados hősi küzdelmei révén. A francziák csak segédsapatokat küldtek, ezt is csak hébekorba. De különben se felejtjük, hogy az iszlám részéről nem csak nyugaton fenyegette a catholicismust veszély, s hogy mit nyugaton a francziák meg *nem* tettek, azt a keleten, a római szent birodalomnak eléggé meg nem hálálható segedelmével megtette az a maroknyi, de lelkes nemzet, melyet az olvasó előtt nem kell megneveznünk.

A magyarságnak kétszer kellett megvédelmeznie a catholicismust a pogány áradat ellen. Először IV. Béla korában. A mikor pedig fegyverkeztünk a tatárok ellen, királyunk látva a veszélyt, mely az egész keresztyénséget fenyegeti, segítséget kért a francia királytól. De a segítyt hasztalan szorgalmazta nála az Árpádvér. A francia király nem hallgatott sem ő reá, sem a pápa esdeklő szavára. S ki ült akkor a francia trónon? A francia katolikusok büszkesége : szt. Lajos.

A mongol után a töröktől kellett megvédenünk a keresztyén hitet. A Hunyadiak halála után nem bírtunk többé vele s elbuktunk. S mit tett Franciaország, mely a reimsi érsek szerint megmentette az európai catholicismust az iszlám veszélyétől? Abban a szomorú esztendőben, melyben hazánk elvérzett a mohácsi síkon, ép abban az esztendőben kötötte I. Ferencz, Franciaország királya, Szolimán szultánnal azon baráti szövetséget, melynek facsimiléje e munka 585. lapján díszleg. Ezek után, valóban, ha a Langénieuxé is történetírás, akkor nem tudjuk mi a kérdés.

Kevesebb a kifogásolni való az első tételen, mely az egyháznak az állam körül szerzett érdemeire tanít. Igaz, hogy ez

nemcsak Franciaországra, hanem kisebb-nagyobb mértékben Európa minden keresztyén népére nézve áll; igaz, hogy e mellett nem is új, mert hiszen már a középkori történetírásnak egyik sarkalatos elve volt, fogva tartotta a XVII. század sok fényes elméjét s csak a XVIII-dikban szorult kissé háttérbe. Azért most mégis alkalmoszerű is, meg könnyű is lett volna az újabb történeti irodalom eredményeivel véglegesen igazolni.

Mert az egyház tényleg főszerepet játszott Franciaország történetében. Neki tulajdonítható, hogy Klodvigtól Nagy Károly koráig Franciaország volt a nyugaton a művelődés legmozgékonyabb terjesztője, hogy utóbb is, a hűbériség virágzása idején, ő volt úgy politikai és erkölcsi mint művészi és irodalmi tekintetben Európa vezető állama. A keresztes háborúkra, melyek egy francia pápa szavára a francia Clermontban születtek és Tuniszban egy francia király halálával végződtek, Franciaország ragadta magával egész Európát. A szerzetesélet gyűpontja is Franciaországban volt és kezdve az V. századon egészen a XIII.-ig, onnan terjedt szét, mihozzánk is, a legtöbb keresztyén hitet, keresztyén erkölcsöt, tisztességet, ipart és tudományt meghonosító szerzetrend. Ha azokban a századokban, melyekben Franciaország a nemzeti állam megalkotásával volt elfoglalva, más nemzetek fiai talán lelkesebben küzdöttek az egyház érdekeiért, a XVII. században Franciaország ismét magához ragadta a katolikus vallásmozgalmak vezérszerepét, valamint hogy a mi századunkban is Franciaország adta az egyháznak legfényesebb és leghirnevesebb apologetáit, Montalembert-t, Lacordairet, Gratryt. Jól mondja Monod,*) hogy ország, melynek oly jámbor fejedelmei voltak, mint Nagy Károly, Kegyes Lajos és Szent Lajos, oly istenfélő vitézei, mint Bouillon Gotfrid és az orléansi szűz, oly vallásos államférfiai mint Hincmar, Suger, Richelieu, s hozzátehetjük, hogy oly ájtatos egyházfői mint Bossuet, Fénelon, ez oly ország, melyben a nemzeti élet a legszorosabban egybefonódott az egyházzal. Szerinte oly lényeges szerepet visz e nemzet történetében az egyház, hogy a vallás dolgában közömbös fejedelmek is, minő I. Ferencz volt, XIV. Lajos vagy Napoleon császár, kénytelen-kelletlen védői lőnek a katolikus egyház-

*) *Id. h.* 286. lap.

nak s concordatumaik révén külön érdekeinek megoltalmazói. Az egyház annyira áthatotta a francia nép szervezetét, annyira áthasonult hozzá, hogy a vallásos kérdést még mai nap is ott találjuk a legtöbb politikai pártküzdelem háttérében, a mint hogy egyáltalán az egyház csudálatosan conserválta hatalmát és befolyását ebben a forradalminak és atheistának híresztelt Franciaországban.*)

Oly nyilvánvaló a keresztyén vallásos élet ez elsőrangú szerepe a francia történelemben, hogy ez a tudomány feltétlen őszinteségével és minden mesterkedés nélkül ki lett volna mutatható. S miért nem hisszük még sem, hogy ez sikerült a Langénieux köré csoportosult íróknak? Azért, mert különben sem kellően pártatlan szellemöket elferdítette egy mellékezel: a második tétel igazolása.

Az igazi keresztyén vallásos életnek történeti szerepét csak úgy ítélhetjük meg, ha összeségében tekintjük, minden felekezeti elfogultság nélkül. De itt mit látunk? Ravaszkodó beosztással — melyért egy író sem felelős — átsurrannak a franciaországi keresztyén élet legválságosabb korszakain. E könyvben, melynek a *Keresztyén Franciaország története* a címe, e vaskos műben, mely 85 nagy nyomtatott ivre terjed, mely Adalberont külön fejezetben ünnepli: egy sor csekélység, annyi sem jut az albigensek mozgalmára és semmi-vel sem több a szt. Bertalan éjjelére vagy a nantési türelmi edictum revocatiójára; ez edictum talán meg sincs nevezve; s ha nem kerülhették el, hogy a reformatio korának külön fejezetet juttassanak, ez nem foglalkozik vele elterjedése, hanem csak győzelmes elnyomtatása szempontjából. S az elfogultlanság? Az mondatik, hogy a vallásos üldözést és türelmetlen-

*) Pár adat, mely meg fogja lepni a tájékozatlanabb olvasót: Mai nap két annyi francia szerzetes és háromannyi francia apáca van, mint volt akkoriban, midőn legtöbb volt, a francia forradalom kitörése előtt. (633. lap.) A világ 59,800 missionarusa közt ma több mint 45,600 a francia. (Részletesebb kimutatás a 398. lapon.) A lyoni *Propagation de la Foi* cz. magánegyesület, mióta Jaricot k. a. meg-alapította, idáig 300 millió frankot gyűjtött és adott ki céljaira; az *Oeuvre de la Sainte-Enfance* immár 90 milliót; az *Oeuvre des Écoles d'Orient*, melyet Montalembert alapított, de csak a maroniták le-mészárlása után (1859) kezdett működni, jelenleg 500 iskolát tart fenn a keleten a katolikus befolyás fejlesztésére (568—569. lap).

séget mindenütt a protestánsok kezdték (363. lap), az mondatik, hogy a királygyilkosság tanát a protestánsok fedezték fel (364. lap),*) kevéssel utóbb pedig azt állítja ugyan csak Baudrillart atya, hogy csak a katolikusok voltak jó hazafiak, mert ők nem szöveteztek más-hitűekkel (felejtí pl. a svédekkel alkuvó Richelieut!) s ők nem hoztak be az országba idegent (lát a liga vagy az emigratio?)

De mind ez hagyján. Nem a katholicismus erkölcsi eltévelyedéseinek elnézése, sőt ezeknek elhallgatása, és nem is a hugonottákkal szemben való túlságos szigorúság az, mi e munkát első sorban jellemzi. Hanem az a korlátoltság, a szó mindkét értelmében, melylyel e könyv léptenkint, a mint a felekezeti árnyalatok a vallásos evolutio folyamán elkülönülnek, nem többé a keresztyénségnek mint a keresztyén felekezetek összeségének tulajdonítja Franciaország növekedését, még nem is a katholicismusnak a maga általánosságában, hanem csak a legorthodoxabb katholicismusnak és e katholicismusnak a szent-székhez való törhetetlen hűségének és aláztatának. Ezzel persze tengelyéből lóditja ki a francia történetet!

Mert ugyan mi adott a Rajnán túli katholicismusnak sajátos szint s oly tetszetős eredetiséget századokon keresztül, ha nem az, mit oly jellemzően gallicanismusnak nevez a világ? És ugyan miféle törekvést jelent e szó, ha nem épen Rómától való függetlenítést, ha nem épen tiltakozást a szoros kapcsolat ellen? Mi más volt az a processus, mely a IX. századbeli Hincmártól Bossuetig és Bossuettól a törhetetlen Lamennaisig, tehát a legújabb korig terjed, ha nem a nemzeti

*) Es túlyos vádat csupán Voltairenek egy könnyelmű nyilatkozatára alapítja a szerző, a mi talán még sem elegendő. Mi úgy tudjuk, hogy a királygyilkosság tanát nem a protestánsok, hanem jóval korábban Salisbury János hirdette először, ez pedig szt. Bernát tanítványa volt és chartresi püspök. A konstanzi zsinaton Jean Petit, De Roqua és Falkenberg, csupa ferenczrendi barát védelmezte a királygyilkosságot, több elmeéllel, mint erkölcsi érzékkel. A kiknek nevek pedig mindenkora e tanhoz van forrva, nem protestánsok, hanem mindmegannyian jezsuiták voltak: így Boucher, Ribadeneira, Franciscus Verona, Sa s főképen a rettenetes Mariana. (E tan historicumára nézve elég jól tájékozott a magyar fordításban is megjelent Janet, *A politikai tudomány története*, I. köt. 435, 581. és II. köt. 259—269. lap.)

önállóság küzdelme a hegyeken túlról befurakodó praepotentia ellen? E küzdelmet többnyire maga a francia clerus vezette, de mivel szükségét átérezte az egész nép, nem volt a nemzetnek oly szerve, mely e harczból ki ne vette volna részét. Egyes fejedelmekről nem is szólok. De példa rá a sok parlament, mely daczosan ellentállt a sokszor megkísérlett lelkiismereti nyomásnak. Példa rá azok az États-généraux-k, melyek a tized-, illeték- és fillérszedés terén verték vissza Róma jogosulatlan követeléseit. Példa rá a párisi egyetem, mely a legkényesebb theologiai kérdéseket feszélytelenül engedte vitatni, mely ép akkora tekintélyt követelt magának, mint a pápa és melynek védelme alatt a XIV. sz. végén Pierre d'Ailly s a XV. elején az ő tanítványa Gerson oly büszke fővel állott élére a katolikus reformmozgalomnak.

A francia catholicismus ez öntudatos magatartása oly alapvető igazság, mely kétségbe nem vonható tényekből logikai szigorúsággal folyik s melyet ügyes fejezetcímekkel ép oly kevéssé lehet eltüntetni, elsikkasztani, mint kápráztató stilussal vagy illusztrációkkal eltakarni. A vallásos élet Franciaországban nagy volt és hatalmas, de szabad fejlődése és bátor küzdelmei révén volt nagy. Minden ízében keresztyén volt e nép, de nem mert lelkét szolgamód kitárta Rómának s parancsának vakon szótfogadott, hanem mert saját sugallata szerint hitt és kétkedett, a maga eszével gondolkozott és töprenkedett, lelkiismeretével önakaratából viaskodott, míg oly vallásosságra tett szert, mely szívbeli és észbeli igényeinek megfelelt. Ha iránya koronként egybeesett azzal, melyet a szent-szék követett, szívesen mutatkozott Róma engedelmes fiának, olykor tán dicsekedett is vele, de ha útjuk kettévált, akkor a legmegszégyenítőbb csapásokat, melyek a pápákat valaha érték, ép ez önállóságára rátartós Franciaország mérte reájok.

De minderről e könyv nem tud, a mint hogy nem tud, vagy nem akar tudni egyéb köztudomású dolgokat sem. Így mit sem tud a Renaissance értelmi és erkölcsi lényegéről, s azt röviden csak kárhoztatja, a miért az irodalmat pogány utakra terelte.*) Fitymálva szól a XVIII. század francia bölcsészetről is s frivol jelenségnek veszi. E kor nagy philosophusairól azt mondja, hogy «elbolondították a népek fejét,

*) Bevezetés, 19. lap.

a mint hogy a romlott piperkőczök szokták megzavarni a tisztes leányokét». (669. lap.) A francia forradalomról, melylyel különben két figyelemreméltó tanulmány foglalkozik — sajnos, hogy csupán az új egyházi szervezet és a napoléoni concordatum szempontjából — csak gúnynyal, megvetéssel és borzalommal szól. Azt szeretné, ha mi is a vallástalanság fajzatának (619. lap) és őrzöngésnek tekintenők, melylyel a türelmét vesztett isteni hatalom Loth ez újkori hazáját megverte. Persze nem ismeri a reformatio erkölcsi jelentőségét sem és visszahatását a catholicismusra. Hogy mily felekezeti elfogultsággal halmozza vádjait a protestantismusra, azt már jeleztük, de azt még nem, hogy egy szóval sem emlékszik meg az új tanok ébresztette új erényekről, ama mérhetetlen erkölcsi tökérről, melylyel a reformatio révén Franciaország is meggazdagodott. Pedig a Condék, Coligny, Duplessis-Mornay, a De la Noue-k, d'Aubigné, meg Béza-k is keresztyének, még pedig a keresztyénség színéből-javából, kik minden erényben győzelmesen vehetik fel a versenyt katolikus kortársaikkal.

De azért, az igaz, semmi személyeskedés és a hugonoták kiváló vezéreire, költőire, szónokaira sehol egy gyalázó szó. Mert miként a félművelt világfi óvatosan tartózkodik elismert ellenfelének nyilvános becsmérlésétől, ellenben azon igaz barátairól, kikkel csekély okból elégedetlen, olykor a legkiméletlenebbül nyilatkozik, azokat szitkokkal felháborítani sem resteli: úgy e félszeg irányú munka is kimélni igyekszik a protestánsokat, s haragos gerjedelmét első sorban azon katolikusokkal érezteti, kiknek szigorú vallásosságában azt hiszi, hogy meg nem bízhatik. Innen az elkeseredett csipkedés és nyelvelés, mely olykor a francia szellem legtündöklőbb képviselőit éri, még pedig nemcsak egy Montaigne-t, Rabelais-t vagy Voltaire-t, kik irataiknak némi merészségei miatt már megszokhatták az efféle üldözést, de oly nemes szelidségű férfiakat is, minő például l'Hôpital volt, kinek keresztyén tökélyeiért talán nemcsak e cikk megírója rajong amaz áldott sárgatáblás kis német életrajz óta, melyet gyermekkorában olvasott.

Legrosszabbul azonban a jansenisták járnak. Rólok nem szánalommal finomult megvetéssel szólnak, hanem az ellenséges testvér szenvedélyes gyűlölségével. Nem látják benők a magasztos törekvést a legszigorúbb erkölcsösség felé, nem nézik a lelkiismeret mily sanyargatásával, az erkölcsi erő mily

megfeszítésével küzdenek a léleknek az isteni kegyelemtől való függetlenítésére; nem veszik figyelembe sem Sainte-Beuvenek sem követőinek tanát, kik épen a Port-Royal történetében találták fel a XVII. századbéli keresztyénség voltaképeni értelmi erejét; ők elbizakodott tévelygőket, schismatikus lázadókat és alattomos eretnekséget emlegetnek, s feledve azt is, hogy ép a hugonották kikergetésének meg a jansenisták üldözésének tulajdonítandó a XVIII. század erkölcsi süllyedése: egy nevezetes helyen (a 620 s k. lapokon) ép a jansenismust merik felelőssé tenni, a miért a hitélet XIV. Lajos után elpetyhüdt. Mi több, az imént elhalálozott Mgr d'Hulst egy furcsa fejezet élén, melyet a XIX. század csudákban való hitének szentel, az «igaz catholicismusnak» küzdelmét a jansenismussal úgy meri elénk állítani, «mint azon két civitas harczát, melynek szt. Ágoston a halhatatlan történetírója»!

Ha most kérdik, mire mind e mesterkedés, a legjellemzőbb igazságok elhallgatása, a tájékozatlanok eltévesztése, az a sok ferdítés, melyre csak futólag mutattunk rá? A felelet nem lehet kétes. A történelmet ez írók azért hamisítják, dicső hazájokat, melynek oly szép a hitélete, azért alázzák, azért süllyeszti egy szegény Tirol vagy kiélt Spanyolország színvonalára: hogy Franciaország Rómának mindenben hű, mindenekben engedelmes és alázatos gyermekének tünjék fel, a szent-szék legerősebb és legmegbízhatóbb pillérének.

De nemcsak ide vezet az ultramontán buzgóság. A *Syllabus* igazolásával, melyet két író is megkísért (Ollé-Laprune és Lamy) újabb argumentumot juttat azoknak, kik az ultramontanokban a modern eszméknek, főkép pedig a szabadságnak, esküdt ellenségeit látják.

Pedig a *Syllabus* igazolására nem is lett volna szükség s az 1878 utáni pápai politikát, mely szívüknek olyan kedves, még a *Syllabus* direct kárhóztatásával is dicsőíthették volna.

Ha szigorú pártatlansággal és tudományosan akarták volna e hirhedt okmány történetét megítélni, nekünk az a nézetünk, hogy ki kellett volna terjeszkedniök az egész processusra, melylyel a pápaság századunk első felében, a forradalomtól való féltében, a conservatív kormányokhoz simult, s következetesen támogatva az absolutismust, (nemcsak a Habsburgokat és Bourbonokat, de még a ezári kormányzatot is), közös érdekekben mindig az alkotmányos szabadság ellen foglalt

állást. A *Mirari vos* kezdetű encyclica csak félénk előzője a *Syllabus*nak, a *Quanta cura* pedig egyenes bevezetője.

Értenők azt is, ha e munka illő szeméremmel hallgatna a *Syllabus*ról, ha azt Pius pápa haragja hirtelen fellobbanásának tulajdonítva, azon távoli sírgödörbe temetné, hol a pápai bullák, brévék és encyclicáknak már töméntelen hullái nyugosznak, s melyen csak Klio számára virít egy bokor nefelejcs.

A reimsi bíboros munkatársai azonban feladatukat nem a szigorú tudományosságban, nem is a tapintatos szerénységben keresték. Mintha magok részéről is tettel akarták volna bizonyítani, hogy Franciaország a szent-szék legmerészebb bajnoka, azt tüzték ki czéljokul, hogy ki kell mutatni a kétségbeejtő helyzetet, az iszonyatos zavart és veszélyt, melynek közepette XIII. Leo trónra lépett, valamint a csodás bölcseséget, melylyel új irányokba terelte a szent-szék törekvéseit, de a nélkül, hogy compromittáltatnék elődje, a nélkül, hogy az első csalhatalan botlását bevallanak, oly módon tehát, mintha XIII. Leó útja egyenes folytatása volna IX. Pius pályájának. E *tour de force*-ra Lamy Etiennet nyerték meg, kinél hajlékonyabb eszű és ékesszólóbb stílistát tényleg bajosan találtak volna a mai nemzedékben.

Messzire elterelne czélotmtól, ha lépten-nyomon akarnám itt követni Lamy okoskodását. Tán elegendő lesz, ha jelzem azt a kettős fogást, melyet alkalmazott. Az első, kissé kezdetleges fogás, hogy ártalmatlanabbnak tünteti fel a *Syllabus*t a valónál, még pedig nem csak tartalmi, de hogy úgy mondjam, ballistikai tekintetben is. Szerinte a pápa doctrinalis vizsgálódás tárgyává téve korunk vészes politikai irányát, ennek okát a francia forradalom elveiben találta. S miután alaposan áttanulmányozta a forradalom elveinek értelmi gyökerét, ez elveknek az erkölcsökre való behatását s azt a történeti lefolyást, melyben ez elvek testet öltöttek — s Lamy rekonstruálja a pápai okoskodás láncolatát — két pontban fedezte fel a forradalom végzetes tévedését: az egyénnek adott korlátlan szabadságban, holott régebben csak a rend élvezett némi korlátolt szabadságot, másodszor pedig a népnek adott feltétlen felségjogban, holott addig a felség isteni jogon csak a fejedelmeket illette. A pápa e felfedezését a *Syllabus*ban közölte a világgal.

Nos, mellőzve azt, hogy a *Syllabus* nem volt akadémiai

értekezés, mely felvilágosítással kimerítette célját, tartalma is más. Magva nem az a truismus, hogy a nép abszolút felségjoga a legtűrhetlenebb zsarnokság s hogy az egyéneknek feltétlen szabadsága a szervezett anarchia. A *Syllabus* — kinek magyarázzam? — hadüzenet a kutató ész és a lelkiismeret szabadsága ellen. A *Syllabus* egész culturánknak és minden haladásnak pontokba foglalt rendszeres kárhoztatása. A *Syllabus* a pápa azon jogának proclamálása, hogy minden formát, melyben a népek törekvéseit meg akarnák valósítani, a dogma nevében átkokkal sújthatja. S ez átkot tajtékzó szenvedélyvel rá is zúditja mindazokra, kik «korunk legfőbb tévedéseinek», így a democratiának és modern közjognak hívei, rázúditja mindazokra, kik például az állami souverainitásnak, a népjogoknak, a politikai és vallásos szabadságnak, az alkotmánybiztosítékoknak elvét vallják. Anathéma alá esik már az is, «ki azt merné állítani, hogy a római pápa kibékülhetne vagy egyezsége léphetne a haladással, a szabadelvűséggel és a modern civilisatióval». (80-dik és utolsó pont.) Az egész modern műveltségnek e rövid szavú betiltása az, mi a *Syllabus*kor felháborította a pápa ellen az egész világot, népeket és kormányokat, katolikusokat és máshitűeket egyaránt.

Lamynak másik s igazán virtuóz ügyességgel alkalmazott fogása, hogy Európával folyvást félreérteti IX. Piusnak és némileg XIII. Leónak is jóakarató decretumait s a csöndet, mely idővel elvégre minden botrányt és minden kudarcot eltakar, Péter utódai győzelmének hirdeti.

Ilyen az a munka, melylyel a francia catholicismus eredetét ünnepli. Mikor a középkorban írtak francia történetet, a gyermeklelkű krónikás Isten újját látta a frankok cselekedeteiben: *Gesta Dei per Francos*. Ebben a mi felvilágosult századunkban, mely az ultramontanismust szülte, iratott meg hivalkodó párja: a *Gesta Francorum pro Deo*.

LŐRINCZ BÉLA.

SOCIOLOGIA ÉS TERMÉSZETTUDOMÁNY.*)

A sociologia, mióta Comte Ágost positiv philosophiai rendszerében először megjelent, sok változáson ment át, nagy utat tett meg. Comte hatása először Angliában nyilvánult. John Stuart Mill megírta a társadalomtudományok methodologiáját; majd Herbert Spencer e, sajnos, nagyon is későn, egyszersmind nagyon is korán született philosophus, kinek maradandó nevet nem annyira művei, mint inkább az a hatás fog biztosítani, melyet másokra gyakorolt, vette a sociológiát művelés alá. Nagyon is későn születettnek mondom Spencert, mert oly időben vállalkozott egy, az összes emberi ismereteket átölelő, egész philosophiai rendszer megírására, a mikor a specialis természettudományok virágzásnak indulása az ily föladat sikeres teljesítését már lehetlenné tette és az ily rendszerek hitelüket veszítették. Nagyon is korán születettnek pedig Spencert épen a sociologia szempontjából kell neveznem, mert oly időben igyekezett a sociologia legáltalánosabb elveit kifejteni, a mikor a történeti, leíró és összehasonlító módszer nyújtotta segélyre még nem támaszkodhatott, az így gyűjtött anyaggyűjteményekből nem meríthetett. Spencer hatása az irodalomra alig követhető figyelemmel; különösen félig tudományos elmékre szinte varázsszerű volt az. De mint a darwinismus, úgy a spencerismus is, a mikor a forgalomba került, sokat veszített eredeti jellegéből, pénzdarabhoz hasonlóan, melynek verete, fölírása a használatban lekopik, elmosódik. Németországban Schæffle, Lilienfeld foly-

*) Felolvastatott «a Természettudósok vándorgyűlésén» 1896. szept. 12-én.

tatták, illetőleg kiépítették a Spencer alapította organikus iskolát. Franciaországban a pozitivisták után Roberty, Guyeau, Espinas, Letourneau, Le Bon és mások írtak sociológiai műveket. A múlt évtizedben azonban, mintegy megakadt a fejlődés, de csak azért, hogy évtizedünkben annál erőteljesebben megújuljon. Franciaországban Fouillé, Tarde, Durkheim, Belgiumban De Greef, Van der Rest, Amerikában Ward, Patten, Small, Vincent, Fairbanks és különösen Giddings, Németországban Tönnies és Simmel, Ausztriában Gumplovicz és Ratzenhoffer, Oroszországban Novicow, Olaszországban Vanni, Majorana, Vadalà-Papale, Spanyolországban Sales Y Ferri és mások művelik immár rendszeresen a sociológiát. Négy éve, hogy Párisban megalakult az *Institut internationale de Sociologie*, melynek évkönyvei, folyóirata, valamint az amerikai, olasz és spanyol sociológiai folyóiratok is gazdagok értékes cikkekben. Egy tuczat egyetem is megnyitotta kapuit a sociológiának és annak művelésére tanzsékeket állított. És az elméleti sociológiának e fölvirágzásával, részben annak hatása alatt, virágzásnak indultak a sociologia segédtudományai is, az anthropologia, archæologia és præhistoria, ethnologia, összehasonlító és ethnologiai jogtudomány, a gazdaságtörténet, az összehasonlító nyelv- és vallástudomány, a folk lore tudománya, a néppszichologia stb. Mind e tudományok gazdag anyag összehordásával szolgálják meg a sociológiától nyert befolyást.

De mind e fejlődés közepett a sociológiának harcztot kell vívnia ellenséggel, baráttal egyaránt. Ellenségei a rokonság köréből kerülnek ki. A nemzetgazdaságtan, jogtudomány, politika művelőinek nagy része vagy kereken tagadta, hogy vannak feladatok, a melyeknek megoldása a sociológiára tartozik, vagy régi eszközeikkel, régi anyagukkal magok akartak vállalkozni ezek megoldására.

Ez ellenségekkel a küzdelem nem nehéz. Bizonyos, hogy mind e specialis tudomány kész fogalmakból indul ki — a társadalom, az osztály, a család, a jog, az erkölcs, a kormányzati hatalom fogalmaiból — melyeknek elemzése, megmagyarázása épen a sociológiára tartozik. Különben is a sociologia a positiv kutatás eredményeire utalhat és azon hatásra, a melyet ez eredmények a specialis tudományok továbbfejlesztésére már is gyakoroltak.

Nagyobb veszedelem fenyegeti a sociológiát barátai részéről. Ezek különböző csoportokba sorakoznak. Vannak közöttük olyanok, a kik lapos általánosításaiknak, a régi történeti philosophia, vagy a régi philosophiába beillesztett social-ethika ízével bíró fejtegetéseiknek akarták a sociologia nevét adni; a fejlődés, az osztályküzdelem, a kiválasztás és más ily fogalmak bőven szerepelnek ezek munkálataiban a nélkül, hogy történeti, vagy leíró anyagra támaszkodnának.

A barátok másik csoportja a legkülönbözőbb dolgokat foglalja a sociologia neve alá. Mindaz például, a mi a régi nemzetgazdaságtan rendszerébe be nem illett, nyerte így a sociologikus nevet; az anthropológiával foglalkozó büntető jogász, a socialis pathológiát keresztelte sociológiának, az ethnologus a fajokat jellemző socialis organisatiót; a hit- és népregékkel foglalkozó tudós, a művelődés fejlődését stb. És bár bizonyos, hogy e kutatások sociologikus jelentőséggel bírnak, azért épenséggel nem alkotják a sociologia elméleti tudományát. Végre a legveszedelmesebb barátokhoz tartoznak azok, a kik, öntudatosan vagy öntudatlanul, párt, osztály, vagy vallási érdeket előmozdítandók, félig tudományos, félig gyakorlati irányfejtegetéseikkel a sociologia neve mögé bujtak. Fölösleges talán említenem, hogy e csoportba a socialisták és az uralkodó osztály hívei, egyháziak és világiak egyaránt tartoznak.

Mind e fejlődés, jobbra és balra való harezolás, létért való küzdelem és önigazolás közepett, melyet a sociológiának folytatni kellett, egy örvendetes jelenség mutatkozik és ez a kétségtelen közeledés a természettudományok felé.

Mindenekelőtt céljának kitűzésében lett a sociologia némiképp exact tudomány. Ez a cél: a társadalomra vonatkozó összes jelenségeknek megfigyelése, leírása, az e jelenségek közötti okozati kapcsolatok kutatása és törvényszerűségek alakjában való formulázása. Ki kellett tehát a sociologia tudományából kuszöbölni mindazt, a mi a specialis társadalmi tudományokban oly nagy szerepet vitt mindeddig: az erkölcsi ítéletek és politikai követelmények formulázását. Meg kellett szokni, hogy valahányszor egy társadalmi kérdésben kimondják valamiről azt, hogy az jó vagy rossz, vagy a mikor valaminek megtételét vagy abbanhagyását követelik, hogy

mindez lehet művészet, ethika vagy politika, de nem a megfigyelést és a megismerést célzó tudomány.

De még akkor is, a mikor ez elv iránt tisztába jöttek, sokan kételkedtek abban, hogy a sociológiát a természettudományokhoz hasonlóan lehet művelni. Utaltak arra, hogy míg, a külvilágban a természeti törvények uralkodnak, addig a társadalomban az ily törvényeken kívül, sőt gyakran azok ellenére az akarat, úgy egyesek, mint a tömegek akarata nyer döntő befolyást. A módszer szempontjából pedig különösen hangsúlyozták azt, hogy az exact tudományoknak, legértékesebb módszere, a kísérlet, a társadalomtudományok terén lehetetlen.

De ez ellenvetésekben nagy tévedés rejlik. Sajátságos, hogy maga a természeti törvény kifejezése a társadalmi fogalmak köréből kölcsönzött, hiszen a törvény társadalmi fogalom. Azok az idők pedig, a mikor a természeti törvényeket, Pindar mondása szerint, élők és nem élők fölött öröktől fogva állóknak tartották, elmúltak. A modern tudomány természeti törvény alatt a legkülönbözőbb jelenségek kapcsolatát, egyformaságot, okozati viszonyt és együttes létezését ért. Mind e kapcsolat pedig megfigyelhető és szabályok alakjában kimondható a társadalomtudomány terén is. A szabad akarat érdekében tett ellenvetéssel szemben pedig ki kell emelni, hogy maga az akaratnyilvánítás is csak más okok külső jelentkezési alakja. De a sociologia, valamint az organikus természettudományok is, nem elégszik meg az utolsó physikai okok kutatásával, hanem a jelentkezési formák törvényszerűségeit is vizsgálja, valamint a physiologus is kénytelen nemcsak rezgést látni ott, a hol színeket vagy hangokat észlel, és a biologus sem elégszik meg azzal, hogy a protoplasmában csak az illető elemek összetételét lássa.

Már ez utóbbi megjegyzések is utalnak arra, a mi tudományunk történetében tényleg megtörtént; annak a biológiával való szoros összekapcsolására. Kétségtelen, hogy a társadalmi organisatio számos hasonlatosságot mutat az organismussal. E hasonlóságok ragadták Spencert, Lilienfeldet, Schæfflét, Wormsot és az egész organikus iskolát azon végletekig vitt analogiák kifejtésére, a melyek tudományunknak annyira ártottak.

E hasonlóságok fölsorolása nagyon is messzire vinne

bennünket és ép úgy mellőznünk kell itt a kétségtelenül megállapítható lényeges különbségek kifejtését.

A társadalmi csoport egy adott tény, a mely lényegileg épúgy különbözik az organismustól, mint az organismus az inorganikus anyagtól. De azonkívül, a mint a biologia, az élet általános tudománya, kénytelen volt a kérdések egész sorának megoldását a psychológiára bízni, épúgy mind biologia, mind psychologia is kénytelenek mindazokat a kérdéseket, a hol a társadalmi csoport és annak a külső környezethez való alkalmazkodása jön szóba, a sociológiának átengedni.

A sociologia általános tudomány és így elemek és legfőbb elveknek formulázására van hivatva. A mikor egy csoportba tartozó és így egy tudomány tárgyát képező jelenségek nagyon számosakká lesznek, fölosztják őket több művelő között; mindazcnálta az összes tárgyak bizonyos tulajdonságaira vonatkozólag fön kell állania az általános tudománynak. Így a biologia a botanikának, zoológiának, illetőleg anatómiának és physiológiának általános tudománya; emezek a részletekkel foglalkoznak, de a sejtalkat, táplálkozás és satnyulás, növekedés és szaporodás, környezethez való alkalmazkodás, természeti kiválás az általános tudomány körébe tartoznak.

Az ily általános tudomány szükségképen előfeltétele minden specialis tudománynak. Szinte érthetetlen, hogy nemzetgazdaságtant, anthropológiát, ethnológiát stb.-t hogy lehet tanítani sociologiai elemek ismerete nélkül.

A módszer és különösen a kísérlet szempontjából tett ellenvetés egészen fölületes. Mindenekelőtt a természettudományok között is van olyan, mint a csillagászat, a mely e segédeszközt nélkülözi, de másrészt épen a társadalomtudomány terén is vannak eljárások, melyek igen is nagyon megközelítik a kísérlet fogalmát; hiszen minden új törvény alkalmazása, vagy új intézmény életbeléptetése egy-egy társadalmi kísérlet számba mehet. Egészben pedig igen meddőnek tartom a módszer körül megindult nagy vitatkozást. Egy természettudomány sem volt fejlődése kezdetén teljesen tisztában a módszerrel. A tudományok nagyjában vagy concretek vagy abstractok, de azért váltakozva alkalmazzák a synthesist és .analysisist; csak tendenciájokban deductivek vagy inductivek.

Továbbá a coneret és abstractudományok közös érintkezési pontokkal is bírnak.

A sociologia valamint a geologia, chemia, biologia, psychologia coneret tudomány. Egyébként a sociologia egyes módszereit, így különösen az izoláló abstractiót, a psychologiai synthesist, a leíró összehasonlítást és történeti reconstructiót még finomabb részleteiben is kiművelték már.

Döntő csak az, hogy mi a sociológiát egy bár különálló, külön vizsgálódási tárggyal bíró tudománynak tartjuk, mely azonban céljában és az összes módszerek alkalmazásában a coneret természettudományok általános elveit követi. Módszerei ugyanazok, mint a természettudományoké, a mennyiben ott is a módszerek a vizsgálati anyaghoz mérten különbözök. A mi azt illeti, hogy vajon a sociológiának ily elvi fölfogása mellett várhatunk-e oly fényes eredményt a társadalmi jelenségek fölfogása szempontjából, mint a minőt a természettudományok saját terökön értek el, úgy bár paradoxonnak tűnhetik föl, azt merném állítani, hogy a sociologiai kutatások mélyebbre vezethetnek bennünket, mint a természettudományi kutatások. Bizonyos ugyan, hogy a társadalmi jelenségek complexebbek, mint a természeti tünemények, mert biologiai, psychologiai és socialis elemeket zárnak magokba, de viszont e jelenségeknek két alakja van, a mely épen, mert emberi, közelebb áll hozzánk, mint bármely külső természeti jelenség: az öntudat és az akarat. És noha az objectiv sociologia mindkét jelentkezési formát determinálnak fogja föl és a determinatió külső okait kutatja, mégis megbecsülhetetlen vizsgálati anyagát bírja bennök. Ha van valami, a mi a természettudományt a társadalomtudománynyal szemben kitünteti, úgy az csak az, hogy amaz előbb ébredt a megismerés korlátozottságának, az emberi tudás végességének tudatára, mint emez. E szerénységet és önkorlátozást a sociológiának még meg kell szoknia.

De a határokon belül, az összes megfigyelt jelenségek föl a társadalomtudomány is formulázhat oly elméletet, a mely megismerési vágyunkat kielégíti. Lehetetlen ugyan, hogy az egy egész tudomány által elért eredményeket még csak körvonalalaiban is jellemezze ez alkalommal, de utalnom kell a következőkre.

Ma már tudjuk, hogy a társadalom-psychologiai jelen-

ségek alapvető elve az imitatio, a mely fogalommal úgy az akart, mint a nem akart ismétlést jelöljük; és valamint a physikában ez ismétlés a rezgésben és hullámszásban jelentkezik, a biológiában az átöröklésben, az élet átruházásában és a sejtek hasonlatosságában, úgy a sociológiában is az érzések, gondolatok, nézetek csoportról-csoportra, egyénről-egyévre és nemzedékről-nemzedékre imitatio következtében mennek át.

Tudjuk továbbá, hogy minden társadalmi ténynek okát előző tényben és nem az egyén öntudatában kell keresnünk; tudjuk, hogy az egyének nem elemei a társadalmi csoportnak, hanem annak productumai; és tudjuk, hogy minden társadalmi jelenségnek az okát a környezetben kell keresnünk; tudjuk, hogy a legprimitivabb társadalmi csoportok nem a családok, hanem, hogy a család csak e primitiv csoportok egymásra hatása után keletkezhetett; belátjuk ennél fogva a polygenismus hypothesisének szükségességét is. Ismerjük a természeti kiválasztás mellett és ellenére működő társadalmi kiválasztás törvényeit; a társadalmi csoportok és típusok egész morphológiáját építettük már föl; megvilágítjuk a társadalmi evolutio fogalmát és tisztázzuk, vajon a haladás fogalma azzal összeegyeztethető-e. A társadalmi kapcsolatot, physikai, biológiai és pszichológiai alakját a legkülönbözőbb társadalmi formák elemzése útján tanulmányozzuk és mind ez elvek tisztázása meghozza gyümölcsét a specialis társadalmi tudományok kutatásában is.

A sociologia világfölfogásunkat a természettudományi világfölfogással egygyé tette; csak bővítette, kiterjesztette ezt, de meg nem változtatta.

A természet — és ide befoglaljuk már most a társadalmat is — csak az összes megfigyelt dolgok egésze. Változást csak előző változás okozhat és minden változás újabb változást szül. És mind e változás közepezt változatlan csak egy van: az okozat és egyéb kapcsolatok törvényei.

Rövidre fogom immár fejtegetéseimet. A sociologia, mint önálló, de a természettudományokhoz hasonló exact tudomány kétségtelenül meg fogja állani helyét. Mi lesz azonban gyakorlati értéke? Avagy csak absolut tudás gyarapítására, csak az emberi elme kielégítésére szolgáljon tudományunk? Képzeltető-e oly termékeny befolyás, mint a minőt a termé-

szettudományok haladása a technika fejlődésére gyakorolt? Hiszem, hogy igen. Mindabból, a mit a sociológiának gyakorlati jelentőségétől várhatunk, csak két mozzanatot emelek ki.

Ime itt van először az a nyilvánulásában is bámulatos társadalmi functio, mely régibb is, időnként egy is volt az emberi ismeretbirással, a tudással: a vallás. A vallás és a modern természettudomány lényeges pontjaikban egymást kereken tagadták. Olvassuk csak el Schlauch bibornoknak tavalyi fényes értekezését, avagy Salisbury marquis oxfordi híres megnyitóját, azok egy Darwin, egy Huxley, Kelvin, Raleigh vagy Roscoe hallhatatlan tanításaival meg nem egyeztethetők. Hiába igyekeztek Anglia, e legvallásosabb ország, kiváló szellemei, tudományos dolgozataikban a probléma fölvetését kerülni; azok, kik őszinték akartak lenni, mint Huxley, kimondták, hogy a természettudomány, noha ki nem zárja az Istenség fogalmát, mégis kutatási elvében homlok-egyenest ellenkezik a vallás tanításaival. De másként a sociologia: ez fölismerete azon nagyszerű szerepet, a melyet a vallás, minden eddigelé létezett társadalomban játszott; belátja, hogy minden vallásnak szükségszerűleg dogmatikusnak kell lenni; a vallást is, a természettudományt is saját dumi-umára utalja, amazt, hogy a társadalomerkölcsi integratiót teljesítse, emezt, hogy az intellectualis fejlődést keresztül-vigye. A sociologia e békítő szerepe következtében lehetetlen, hogy a természettudomány lelkes híve szükségképen vallás-tagadóvá legyen, és lehetetlen, hogy az egyházi ember is a természettudomány szabad kutatásának jogát el ne ismerje.

Még fontosabbnak tartom azonban második példámat, melylyel a sociológiának gyakorlati jelentőségét akarom megvilágítani. Kétségtelen, hogy a modern társadalmi életben a politika nagy súlylyal bír. És bár alig tagadható, hogy a politikában legalább külsőleg épen nem azok játszsák a fő szerepet, a kik a viszonyokat legönzettelenebbül és legpártatlanabbul volnának képesek megítélni, mégis bizonyos, hogy nagy időközöket véve, a nemzetek műveltjeinek közvéleménye, erkölcsi meggyőződése irányító hatással van a társadalmi fejlődésre; csak a parasztfelszabadítások történetére és a modern munkástörvényhozás példájára utalok.

Kell tehát, hogy a nemzet e műveltjei minél biztosabb és alaposabb tájékoztatással bírjanak a társadalmi problémákról

annál is inkább, mert a szaktudománynak folytonos specializálódása mind jobban elkülöníti őket egymástól. Az összekötő arany kapcsot a nemzet minden műveltje számára, a régi philosophia helyettesítőjét látom én a modern sociológiában. Minél többen nyernek majd szakképzettségükön kívül kellő elméleti sociologiai képzést, annál reményteljesebben nézhetünk a jövő elé, annál kevésbé kell tartanunk attól, hogy abban a rettentő küzdelemben, mely a socialis pártok között századunkben folyik — küzdelem, melyben mindkét oldalon az áltudomány jelszavai hangzanak — az objectiv megfigyelésre épített józan fölfogás el fog veszni.

MANDELLO GYULA.

A FÉRFIAK FORRADALMA.

Regény.

Ötödik és utolsó közlemény.*)

XIII.

A CSATA ELŐTTI ÉJJEL.

Este volt, mikor a lázadók vezére a hampsteadi magaslatokról a leáldozó nap sugarainál a nagy város homályos és tisztán ki nem vehető tömegére tekintett, melyet meg akart hódítani. Mögötte tízezer embere, a kiket még húszezer követte, sátrakat ütött és a tábort nagy zajjal, sűrögve-forogva rendezgette. És még sem volt semmi zavar. Dunquerque Aldzsi nagy szervező tehetségének volt köszönhető, hogy minden rendben folyt. A tanárnő, a ki kocsijából kiszállt, Chester gróf mellett állt. A gróf leszállt a lováról és tábori távcsővel a városra leszálló aranyködben az ismerős tornyokat igyekezett meglátni.

— Eddig, gróf úr, minden jól ment — szolt a tanárnő halkán.

A gróf a tanárnő hangjára megrezzent.

— Igen, kedves tanárnő — viszonzá. — Szeretném, ha túl volnánk a holnapon.

— Ne féljen; emberei követni fogják.

— Nem félek. Derék emberek. De ha elgondolom, hogy véröket kell ontani!

— A múlt Chester grófja és nem a jelen daliás hercege

*) Az előbbi közleményeket lásd a *Budapesti Szemle* 236., 237., 238. és 239. számaiban.

beszélt. Olyan nagy dolog volna, ha néhány száz holttest fogná holnap borítani ezt a mezőt, ha a jog diadalmaskodik? Ugyan, mi hasznát veszi a férfi életének, ha nem áldozza föl a szent ügyért? Egy életet odaadni annyi, mint kölcsön adni valamit, az idő folyását siettetni, a lelket egy ugrásra halhatatlanná tenni, a mi másoknak oly lassan sikerül. Uram, ne aggódjék a vértanúk vére miatt!

— Ön, tanárnő, mindig bátorít és vigasztal.

— Igen, mert nő vagyok. Engedje meg, hogy nemem legmagasabb hivatását betöltsem.

Egy hadsegéd szakította meg beszélgetésüket, a ki vágatva jött a síkságon át.

— Gróf úr, Dunquerque kapitánytól, — kezdte. — A fegyházörök a Hyde-parkban táboroznak; számuk tízezerre rúg és harmincz ágyújuk van; holnap reggel indulnak.

— Nagyon helyes — szólt a vezér és a fiatal tiszt visszafordult.

— Tízezer ember! — szólt a tanárnő. — Akkor a fegyházakat teljesen őrizetlenül hagyták. Ha ezeket szétverjük, honnan vesznek új sereget? Önnek vannak kiszolgáltatva.

A hampsteadi síkságra két vagy három úton lehet jutni. A csatatervet, minthogy egyszerű volt, igen rövid vita után elfogadták. A kartácsokkal megtöltött és cserjéktől eltakart ágyúkat úgy állították föl, hogy mind a három úton uralkodjanak. Az ágyúk mögött a testőrség hevert, várva, hogy az első kartácslövés után talpra ugorják és sortüzet adjon. A lovasságot a fák között, azon a helyen állították föl, melyet egy régente híres koresma után neveztek el; a gyalogság, mely most öt zászlóaljba volt beosztva, melynek mindegyike kétezer embert számlált, a testőrség mögött foglalt állást. Ez egyszerű intézkedések megtétele után a vezér a táborba lovagolt, hogy embereit lelkesítse.

Nem nagy szükségök volt rá. Az emberek kitünő hangulatban voltak; annak a híre, hogy az emberiség ellenségei, a fegyházörök ellen fognak harcolni, örömmel töltötte el őket. Alig volt köztök, a kinek valami barátja, rokona ne lett volna befalazva engedetlenség, lázongás vagy erőszak miatt a komor, rideg börtönökben; némelyek magok is megpróbálták a fogság szigorát és a gazok gyöngédségét, a kik a fegyelmet csak vesszővel, korbáccsal, puskával és szuronynyal tarthat-

ták fönn. És ezek az emberek jönnek őket lelőni! Nagyon jól van, csak jöjjenek!

Chester gróf és tábornoka beszédeket mondva, az embereket éltetve, koczintva velök és biztatva őket járta be lóháton a tábornok. Azt mondták nekik, hogy a szabadságuk a saját kezükben van; csak egy győzelem és az ügy meg van nyerve. Aztán elnyomóik ellen megvetést és gyűlöletet ébresztettek bennök. Egy szökevény rabot le tudnak lőni, de ellenségei sohasem álltak szemtől-szemben; úgy vonulnak ki, mintha szelíd birkanyáját remélnének találni, mely az első lövésre szétszalad; e helyett angol férfiak seregére fognak bukkanni. Az emberek kiáltoztak és éljeneztek: szellemök ébren volt. És később, tíz óra felé, különös dolog történt. Soha senki sem tudta meg, hogy hogyan kezdődött vagy ki kezdte meg, de a dolog szájról-szájra járt. Erre az egész sereg talpra ugrott és örömeiben újjongott; a leány-század megérkezett és sírt, de örömeiben; és némelyek, többek közt a Zsuzska nevű leány is, régi kedveseiknek a nyakába borultak, össze-vissza csókolva és kérve, hogy bátrak legyenek és férfiasan harcoljanak; az öregek meg azért sírtak, mert ez a dolog reájok nézve későn jött...

Mert a jelszó az — elválás volt!

Azt beszélték, hogy a fiatal emberek, a kik kényszerítve mentek férjül, feleségeiket el fogják hagyni. A győzelemmel szerelmet nyernek.

Körülbelül tíz óra volt, mikor Chester gróf a püspök sátorába ment. Épen akkor végezte el a püspök az esti istentiszteletet és felesége, leányai és Veysey Clarence társaságában ült.

A vezérrel jött Dunquerque Aldzsi.

— Néhány szóra, meglehet, búcsúszóra jöttünk — szólta Chester gróf. — Püspököm, meg van elégedve tanítványaival?

— Mindnyájukat megáldom — szólta a püspök ünnepélyesen — folytassák és győzzenek. Minthogy azonban meg is verhetnek bennünket és így meghalhatunk, mert a győzelem nem az embertől függ, a kik mondani akarnak egymásnak valamit, mondják el most.

Először Algernon szólalt meg, jóllehet mindnyájan összenéztek.

— Én szeretem a leányát, Faitht. Adja beleegyezését, mielőtt harcolni megyünk.

A püspök kezénél fogta a leányt és e szavakkal vezette a fiatal emberhez: «Légy áldva, leányom!»

Erre Veysey Clarence ugyanígy beszélt és Grace-t kérte meg; és az apa hasonló szavakkal adta neki.

— Most tehát — szólt Algernon — minden rendben van. Ha elesünk, együtt esünk el.

— Igen — viszonzá Grace nyugodtan — az ügyet nem éljük túl.

— Reménylem — szólt Chester gróf komolyan mosolyogva — hogy közületek egy legalább fog addig élni, hogy üzenetemet Carlyon grófnőnek elvigye. Grace vagy ön, kedves tanárnóm, meg fogja mondani neki, hogy utolsó gondolatom ő volt. De a mint beszélt, a sátor függönyét félrevonták és maga Constance állott előttök.

Halvány volt és szemeiben könnyek csillogtak. Lovagló ruháját por lepte el.

— Edward! — kiáltott. — Fuss . . . fuss, a míg van idő. Mindnyájan fussanak.

— Mi a baj, Constance? Hogy jöttél ide?

— Eljöttem, mert tovább meg nem állhatom. Eljöttem, hogy figyelmeztesselek és, ha lehetséges, szökésteket elősegítek. A herezegő ellenem elfogatási parancsot adott ki, felségsértés miatt; ez semmi — szólt büszke taglejtéssel. — Azt fogják mondani, hogy az elfogatási parancs elől szöktem meg. Ez hazugság! Edward, az életednek vége, ha holnap reggel négy mérföldnyire nem lépsz Londonból.

— Jöjjön, Constance — szólt a tanárnő — nagyon föl van hevülve és fáradt. Pihenjen egy kicsit; igyék egy kevés vizet; vegyen lélekzetet. Azt hiszem, mi mindenre el vagyunk készülve, a mit mondhat.

— Oh, nem, nem! nem lehetnek! Hallgassanak rám! Tízezer fegyházörük van a Hyde-parkban!

— Ezt tudjuk — szólt Algernon.

— A kik holnap meg fogják támadni önöket.

— Ezt is tudjuk.

— Parancsuk van, hogy mindenkit kíméletlenül lőjenek le, mindenkit — hallják ezt? — a kit fegyverrel találnak. A vezéreket a Towerba kell vinni! És Constance megborzadt.

— Ezt mind tudjuk, Constance — szólt Chester gróf.

— Tudják! és ily közömbösen veszik?

— Nem egészen közömbösen ; talán le nem mondva, sőt remélve.

— Edward, mit tehetsz ?

— Ha parancsuk van, hogy mindenkit löjjenek le, a ki nem szalad meg, az én embereimnek viszont az a parancsuk, hogy meg ne fussanak, hanem mindenkit löjjenek agyon, a ki útjokban áll.

— A te embereidnek ? A szegény mezei munkásoknak ? Ugyan mit tehetnek azok ?

— Várj holnapig, Constance és meglátod. Van még valami mondani valód nekem ?

— Igen. Miután a fegyházörök a felkelőket szétverik, a lovas testőrségnek meg van hagyva, hogy gázolja agyon őket.

— Oh ! — szólta Chester gróf. — Helyes . . . majd ha bennünket szétverték, az agyongázolás kérdését meg fogjuk fontolni. Akkor tehát a lovas testőrséget holnapra ne várjuk ?

— Nem ; később fog jönni.

— Köszönöm, Constance ; egy jó hírt hoztál. Megvallom, hogy a testőrség nyugtalanított. Most pedig, kedves gyermekem — az exbelügyminiszternőt «kedves gyermekének» nevezte — minthogy ez ünnepélyes éjszaka és sok gondolkodni és tennivalónk van, még csak egyet. Constance, e teteddel sorsodat a mienkhez kötötted, mert arra gondoltál, hogy életedemet megmentsd. Minden a holnap győzelemtől függ. Ha megvernek bennünket, meghalunk. Kész vagy velem halni meg ?

Constance nem felelt. A régi érzelem, a férfi túlereje arcát elhalványította és szívét szorongatta. Kezeit nyújtotta.

Chester gróf a sok tanú előtt megölelte és homlokon csókolta.

— Maradj velünk, édesem — susogta ; — kösd sorsodat az enyémhez.

Constancenak nem volt ereje se az ellenállásra, se a visszautasításra. Le volt győzve. A férfi erősebb volt, mint a nő.

— Gyermekeim — szólta a püspök ünnepélyesen — nem meghalni, hanem élni fogtok.

Constance meghökkenet. Ezt a nyelvet, mely a régi vallás könyveiből való volt, nem ismerte.

— Sok dolog van még — szólta a püspök — a melyről a grófnő még nem tud. Holnapután tanítani fogjuk. Most már

későre jár az idő; a vezérnek dolga van; egyedül szeretnék lenni. Menjen leányaimmal és ha lehet, pihenjen holnap reggelig.

Constancenak még a léggör is fuersának tetszett; a fiatal emberek parancsolnak, a nők alázatosak; az öreg ember úgy beszél, mintha tudós, tiszteletes, komoly táltos volna, a ki megszokta, hogy meghallgassák; és kinn a daloló férfiak hangja, a fegyverek zöreje és a zene hangjai, az a tábori moraj, mely az éjjeli nyugalom előtt hallható.

— Képesek — sügta Constance Ingleby Grace-nek körültekintve a külső sátorban — meg merik támadni ezek a szörnyű és kegyetlen fegyházzorókat?

— Oh, Carlyon grófnő! — felelé Grace — ön nem tudja, ön nem képes rájönni, hogy gróf Chester mily csodákat művelt ezekkel az emberekkel az elmúlt két hét alatt. Szegény, engedelmes rabszolgákból valódi férfiakká alakította át őket.

— Férfiakká! — Constance látta, hogy e szót nem értheti úgy, a hogyan megszokta.

— Bizonyosan tudja — folytatá Grace — hogy több célunk van, mint a mennyit hirdetni mertünk. A «Fiatalokat a fiataloknak!» kiáltással kezdtük. Ez oly panasznak adott hangot, melyet a vidéki kerületekben, a hol a férfiaknak volt némi függetlenségök még, jobban éreztek, mint a városokban. Mi azonban sokkal többre gondoltunk. A főnnálló egyházat és a nők felsőbbtségét fogjuk eltörölni. Megint a férfi fog uralkodni és őseinek példáját követve, az igazi első isteni embert fogja imádni a Tökéletes Asszony helyett.

— Oh! — rebegte Constance és remegett. — És mi — mi, mi lesz velünk?

— Mi a magunk helyét fogjuk elfoglalni, mi leszünk a háziasszonyok; a férfiak szerető és hűséges szolgálói, ők pedig viszonzásul a mi szolgálaink. A szerelem nem ismer urat. De a házon kívül a férfinak kell parancsolnia.

— Oh! — Constance nem tudott egyebet szólni.

— Higyje el, ez a nő igazi helye; a nő a boldogság és a szerelem megteremtője; a nő az anya és a feleség. Hisz uralkodtunk és megpróbáltuk a kormányzást. Hogy mennyire nem sikerült, azt önnél senki sem tudja jobban.

Grace Constanceot egy nagy sátorba vezette, a hol a leányszázad komolyan és nagyon szorgalmasan, minthogy

kedveseik reggel komoly harcba vonulnak, tépést és kötőszereket készítettt.

— Folytatnom kell a munkámat — szólta Grace. — Nővére, Faith, már a helyén volt, tépdesve, szakgatva és szabva. Feküdjék le; itt van egy rakás tépés, csináljon belőle ágyat és aludjék, ha tud.

Constance lefeküdt, de nem tudott aludni. Képzletben már hallotta a kegyetlen fegyházörök lábdobogását; látta, hogy kedvesét és társait agyonlövik; maga is fogságban volt; erre egy kiáltással kiugrott az ágyból.

— Adjon valami munkát — szólta Grace-nek; — nem bírok aludni.

Szótlanul helyet csináltak neki a leányok, a kik közt volt Grace és Faith is.

Ezalatt a leányok mindnyájan hallgattak, de néhányan kiabáltak, mert a nap virradni kezdett, a melyen e rettenetes tépés-készletet szegény, megsebesült férfiak fogják használni.

Mikor reggel, fél hat körül a szeptemberi nap első sugarai a sátorban lévő leánycsapatra estek, Grace talpra ugrott és az elragadtatás bizonyos nemével nagyot kiáltott.

— A nap fölvirradt — a nap megérkezett! Mi egyebet tehetnénk az imádságon kívül?

Térdre borult és imádkozott, mialatt a többiek mindnyájan sirtak és zokogtak.

Constance a többiekkel térdelt, de az imádság nem hatotta meg. Csak szomorú volt, ellenben Grace szomorkodott, de azért remélt és bízott.

Ekkor Ingleby Faith kedves, csengő hangon énekelni kezdett és a többi leány vele énekelt egy himnust, mely Constance előtt ismeretlen volt. A kezdete ez volt:

Ébredj, lelkem és a nappal
Fusd be mindennapi pályádat.

Az ájtatosság és alázatosság e ténye után folytatták a munkájokat. Kinn a tábor lassanként ébredezni kezdett. Hat óra előtt meggyújtották a tábori tüzeket és reggelit készítettek az embereknek; hét órakor minden elkészült, a sátrakat rendbe hozták, a fegyvereket gúlába rakták és az emberek föl voltak szerelve.

Constance kiment, hogy a lázadó sereg furcsa képét megtekintse. Szíve hevesen dobogott az új látványtól.

Ezredek alakultak, századok helyökre vonultak, zászlók lobogtak, dobok peregettek és trombiták harsogtak. Hát még a katonák! Ki látott valaha ily férfiakat? Bátor szívvel és szikrázó szemekkel lépdelték; az elnyomottság tekintete örökre eltűnt. Igen; ezeket az embereket agyon lehet löni, de régi állapotukba sohasem lehet visszakényszeríteni.

— Itt a vezér — szólt Ingleby Faith.

A vezér táborkarától környezve a sátor előtt állt és körülnézett. Homlokáról tekintély sugárzott; Constance szorongó szíve érezte, hogy csakugyan az a hihetetlen valami — egy parancsoló férfi.

— Nekünk, leányoknak, itt nincs dolgunk — szólt Faith; — menjünk vissza a sátrunkba.

De a mint beszélt, Chester gróf észrevette őket és táborkarát elhagyva, a gyepen keresztül, kardjával a kezében, Dunquerque Algernontól követve, feléjük tartott.

— Constance — szólt komolyan — csatold föl a kardomat, mielőtt az ütközetbe vonulunk.

Constance reszketve és könnyezve tette meg. Ekkor, míg Ingleby Faith ugyanezt a szolgálatot tette Algernonnak, a vezér megölelte és a sereg szeme láttára ajkait megcsókolta. Minden férfi neki szóló leczkét látott ebben. Szerelem- és szabadságért kell harcolniok. A levegőt siketítő zaj reszketette meg.

Chester gróf erre lovára szökött és a sereg arczéle elé lovagolt.

Most minden készen volt. A cserjéktől eltakart ágyúkat a szemközt lévő tavaeska védte; mindkét oldalon a lefekvésre kész testőrség, mögöttök a tömegben fölállított, de a parancsot váró ezredek voltak és a fák közt a lovasság ragyogó sisakjai és kardjai villantak meg.

— Menjünk atyámhoz — szólt Faith; — ő és Clarence imádkozni fognak értünk.

— Aldzsi — szólt Chester gróf vidáman — min gondolkodol?

— Azon, hogy Kennion Jaksza mennyire fogja sajnálni, hogy ezt a napot elszalasztotta.

És ekkor történt e nevezetes hadjárat folyamán a legföltünőbb és legmeglepőbb dolog. Az elől álló emberek között

mozgalom támadt, melyet hangos nevetés és kiáltozás követte. Egy csapat leány, a kik közt volt a sereget követő leány-századból is néhány, lelkendezve futott a mezőn keresztül, mivel a Márvány-hídtól egyre szaladtak, hogy híreiket elmondhassák.

— Uram, megfutamodtak — kiáltották mindnyájan egyszerre.

— Kik futamodtak meg?

— A boszúállók serege — a fegyházörök. Mindnyájan elszaladtak és egyetlenegy sem maradt helyén.

— Megfutamodtak? Mit jelentsen ez? Miért futamodtak meg?

Erre a leányok egymásra néztek és nevettek, de kissé szégyelték magokat, mert nem tudták egész bizonyosan, hogy a vezérnek hogyan fog tetszeni.

— Oly fájdalmasnak látszott — szólt most egyikök — hogy derék czimboráink közül csak egyet is megöljenek.

— Oly rémitő fájdalmasnak — mormogták.

— És ily kegyetlen emberek!

— Ily kegyetlen, szörnyű emberek — viszhangozták.

— Úgy, hogy mikor aludtak, belopóztunk a táborba és megijesztettük őket; és ők fegyvereiket eldobva, mindnyájan megugrottak.

Chester gróf Dunquerque kapitányra nézett.

— Aaszonyi furfang — szólt. — Eszedbe jutott volna neked vagy nekem ily fogás? Menjetelek, leányok, beszéljétek el a püspöknek.

Aldzsi azonban szomorúnak látszott.

— És aztán annyi gyakorlat — szólt egyet sóhajtván — annyi kiabálás után csata nem lesz!

XIV.

A BOSZÚÁLLÓK HADSEREGE.

A válság szörnyű jellege és a kép furcsasága miatt a hyde-parki tábor környékét tömérdek fiatal és öreg nő lepte el. A sátrak közt barangoltak, az emberek marczona arczát nézegetve, fegyvereiket bámulva és oly kíváncsisággal tekintve

rájok, mintha vadállatok volnának. Egyetlenegy sem mutatta a barátságnak vagy gyöngédebb érzelemnek a legkisebb jelét. Az emberekre azok, a kik őket fizették, valamint a lázadók leplezetlen utálattal tekintettek.

Éjfél tájt a tömeg fogyni kezdett; két óraker, ámbar még mindig volt néhány kóborló, a legtöbb kíváncsi és nyugtalan politikus haza ment lefeküdni; háromkor még folyton ott ólálkodott néhány; négykor, az őszi éjjel legsötétebb és legcsendesebb szakában, mindenki, még a külön rendőr-nők is haza mentek és a tábor, melynek sátraiban aludtak az emberek, elcsendesedett.

De azért egy kicsiny, harmincz-negyven leányból álló csapat visszamaradt és a Márvány-híd tájékán gyülekezett össze. Este ők is a tömegben voltak, de most, hogy ez elszéledt, úgy látszott, mintha összegyülekeznének és egymással suttogva beszélnének. És ekkor, mintha valamilyes határozatban állapodtak volna meg, a parkba tódultak mindnyájan és az alvó táborba beléptek.

Az emberek feküdtek és többnyire aludtak, de nem voltak levetkőzve, hogy a kora reggeli indulásra készen legyenek.

Őrök nem voltak fölállítva, mert őrségről egyáltalában nem gondoskodtak.

A leányok a sötétségben egy taligára akadtak, mely tele volt dobokkal. Hatalmukba kerítették őket és teljes erővel dobolni kezdtek. Ezután elszéledtek és sátorról-sátorra futottak; a dobszóra fölriadt alvókat fölrángatták és rájuk kiabáltak, a mitől ezek rémülten ébredtek föl; mikor pedig az emberek egészen ébren voltak, így kiáltoztak: «Ébredjetek! ébredjetek! fussatok, ha kedves az életetek; a lázadók tiz percz múlva itt lesznek! Százezren vannak; fussatok, ha szeretitek az életeteket, mert megesküdtek, hogy minden fegyházórt, a kit nem lőnek agyon, fölakasztanak! Oh, fussatok, fussatok, fussatok!» Erre a másik sátorhoz szaladtak és szintűgy szóltak az alvókhoz. Csak tessék elképzelni ez éjjeli riadónak a hatását. Az emberek nyolczasával aludtak sátraikban. Volt vagy harmincz leány és ezernél valamivel több sátor. A leányok dicséretére legyen mondva, harminczan akkora lármát csaptak, hogy a megriadt katonák háromezernek képelték őket. A koromsötét éjtszakában való hirtelen fölriasztás, az ellenség megjelenésé-

vel való ijesztgetés, az óvatosságra intő kiáltások és sikoltozás, a dobok pergése épen azokkal a következményekkel jártak, a mikre számítottak. Az emberek, a kiknek az együttes működésről fogalmuk sem volt, a kiknek nem voltak tisztjeik, a kik munkájokért nem lelkesedtek, meg voltak rémülve; összevisszaszaladgáltak, az ellenség után tudakozódva; majd lövések hallatszottak, mert a leányok a kezökbe akadt fegyvereket elsütögették a levegőbe és ezt rémület követte, a mitől minden irányban vadul futottak széjjel, puskáikat sátraikban hagyva, úgy, hogy egy negyed óra múlva a boszúállók seregéből még hirmondó sem maradt a táborban.

A parancs úgy szólt, hogy körülbelül reggel hat óraker, vagyis napfölkelte után mentől előbb fognak elindulni.

Az is meg volt parancsolva, hogy a boszúállók seregét a rendőrség feje, Princetown asszony és titkárnoi, tollnoknoi és rendőrtisztnei kövessék és hogy rabszállító kocsikat vigyenek magokkal azok számára, a kik a boszú elől esetleg elmenekülnek és ezeket fogják el.

Egy negyed hétkor egy tollnoknő, mint küldöncz ment a táborba. Nagy öröme a tábor üres volt; a földön szerteszéjjel heverő fegyvereket nem vette észre; minthogy azonban embereket nem látott, azt következtette, hogy a sereg már elindult. Visszatért és jelentést tett a dologról.

Erre a rendőr-nők menetét rendezték el gyorsan és ez a menet is, azt hitték, a boszúállók után vonul.

Ekkor már sok asszony volt az utcákon és a házak ablakaiban. A legtöbb útca az általános szégyen és fájdalom jeléül, hogy a férfiak ily leírhatatlanul bűnösöknek bizonyultak, fekete szövetekkel volt bevonva. A templomok harangjait félreverték; minden templomban hódoló isteniszteletet tartottak, a melyben a férfiaknak azonban nem volt szabad részt venniök. Úgy gondolták, hogy otthon biztosabb helyen vannak. Következőleg Londonban egy reggel arra a furcsa látványra ébredtek, hogy az ébredő és a napi munkához készülő városban egyetlenegy férfi sem volt látható.

A rendőrség Whithallnál sorakozott és innét indult el lassan. Élén Princetown asszony lovagolt két titkárnökjével; utánok jöttek az ügyosztály főbb és idősebb tisztviselőnei, a kiket küldöncznők, rendőrbiztosnők és szolgálók követtek gyalog; és ezek nyomában szörnyű zörgéssel és keréknyikorgás-

sal a foglyok befogadására szánt hat nagy, fekete rabszállító kocsi döcögött.

Az útczákon mindenfelé asszonyok álltak sorfalat, a kik szánakozva és rémülten néztek a bűnhődés iszonyú jelei után, jóllehet a lépés jogosságát és szükségességét elismerték.

Azt beszélték, hogy ezek az emberek megsértették a választ, szent dolgokat kigúnyoltak és az elválást hirdették azon férjeknek, a kik kényszerítve mentek férjül; azt állították, hogy nekik van joguk a kormányzáshoz és minden társadalmi intézményt lerombolni készülnek. Megengedhető-e, hogy ily nyomorultak éljenek?

De azért a suttogás, gyanú, kételkedés, kérdés, melyet szavakba nem foglaltak, hanem pillantásokkal és taglejtésekkel fejeztek ki, előtök lebegett. Ugyan mit tettünk mi, asszonyok, a mivel megérdemeltük, hogy uralkodjunk? És ki nem tudja közlünk, hogy a Tökéletes Asszony vallását csak azért eszeltük ki, hogy a férfiakat annál jobban nyomhassuk el? Ki hisz benne? Mit csináltunk a szerelemmel?

És a foglyok beszállítására menő törvényszolgák látása rettenetesnek tetszett.

De mit csinált ezalatt a boszúállók serege?

Okvetetlenül mérszárol, embereket lő és szúr agyon. Iszonyú munkájokat csak a hampsteadi magaslatoknál végezték. Az elszánt katonák buzgóságát bizonyítja, hogy reggel oly korán indultak el, hogy senkisémm látta őket elmenni. Igen furcsa, hogy egy lélek sem látta őket. Vajon elmenekül-e Chester gróf? És mi, oh, mi történik Carlyon grófnővel, Ingleby tanárnővel és két leányával, és azzal a leánycsapattal, mely a lázadók után jött Londonig? A fölakasztás, a pusztá fölakasztás nagyon enyhe büntetés volna. Meg kell kihozni őket.

A menet a haverstocki halom tetejére ért. Még a hampsteadi magaslat volt hátra. A fáradhatatlan Princetown asszony nem sokára a tettek mezejére érkezik. Furcsa, hogy a seregnek nem csak a nyomát nem látták, hanem lövéseket sem hallottak! Hátha Chester gróf megugrott valamennyi emberével?

Most, épen mielőtt a rendőrmenet a sikságra ért ki, a drága egyenruhájú és pompásan fölfegyverzett katonák zajától, a kik a város keskeny utczáin lovagoltak végig és elzárták őket, meghökkentek. Egy csapat lovas volt, melyet Dunquerque ka-

pitány vezetett, a ki Princetown asszonynak nevetve köszönt. Emberei is nevettek.

— Van szerencsém — szólta a kapitány — felkérni nagyságos asszonyomat, hogy foglaljon helyet egy rabszállító kocsi-ban, mert — foglyom.

— Hol, hol, hol van a sereg ?

— A fegyházörököt érti? Még pitymallat előtt megugrottak. Jertek, fiaim, az idő drága.

Tényleg az ellenség kezeiben voltak !

Néhány pillanat múlva a nagy rendőrosztály valamennyi főnökét a fekete, döcögő rabszállító kocsikban, melyeket dzsidások követtek, a lázadók táborába kísérték. A kétségbeeséstől elhalványodva néztek egymásra.

— Magok pedig, minthogy asszonyok — szólta Dunquerque kapitány a tollnoknőkhöz és biztosnőkhöz fordulva — szabadon mehetnek. Oszoljanak széjjel! El a szemeim elől!

És ezzel a faképnél hagyta őket. Néhányan megfordultak és lesiettek a dombról, hogy a hírt elterjeszszék. A nagyobb részök azonban kíváncsiságtól hajtva, a táborba utánuk ment.

Milyen csodák tárultak szemeik elé itt!

Nyalkán öltözött és magokat délezegen tartó oly férfiakat láttak, a minőkről addig nem is álmodtak és a kik azokat, a kik először látták őket, megrémítették. A trombita meghar-sant és az emberek megmozdultak. Az elképedt asszonyok csodás dolgot, a hadsereg mozdulatait látták. Az ezredek nagy, üres négyszögekben voltak fölállítva. Egy sarkon a végzetes fekete rabszállító koci állt Princetown asszonynyal és segédeivel, a kik búsan és álmélkodva üldögéltek. Középen zenekarok voltak elhelyezve. Ekkor Chester gróf és táborkara belovagolt és a zenekarok győzelmi darabokat kezdtek játszani.

— Férfiak! — kiáltott a vezér — ellenségeink megfutamodtak. Senki sem áll velünk szemközt. Nyomban London ellen vonulunk.

A katonák kiáltásai megreszkettették a levegőt. Mikor a csend helyre állt, a püspök misemondó ruhában és gyolcsingben így szólt:

— Edwardot, a kit olykor Chester grófnak neveznek, Nagy-Britannia és Írország törvényes örökös királyának jelentem ki. Éljen a király!

Erre a táborkar tisztjei fejezték ki hódolatukat letér-

delve és uralkodójuknak kezét csókolva. És a zenekarok megint megszólaltak a régi és csaknem feledésbe merült nemzeti himnust játszva. A katonák pedig ismét éljeneztek. És Princetown asszony most már belátta, hogy a nők felsőbbségének örökre vége van.

Ezután a menet tovább haladt London felé.

A lovas előcsapat után a testőrség következett a király előtt és után. A király előtt a királyi zászlót vitték, melyet ez alkalomra ezelőtt régen készített Ingleby Grace és Faith. A zenekarok az útezákon a nemzeti himnust játszották, melyet a katonák énekeltek. A házak női arcokkal voltak megrakva, a melyek némelyike aggódó, szomorú, haragos, újjongó, de valamennyi megrémült volt; és a haragosak haragja egyre növekedett, mikor a leány-század, mely loyális szalagokat és oly színű csecsebecséket viselt, a minőhöz hozzájutott és a katonákat kísérte, mint a katonák a nemzeti himnust énekelte.

A főrangú nők Háza állandóan ülésezett. A nők közül néhányan egész éjjel ültek; némelyek elaludtak; mások korán érkeztek a Háza, mert nem tudtak otthon maradni. Valamennyien féltek és zavartaknak látszottak.

A rendőrmenet első szökevényei kilencz órakor érkeztek meg és azt a hírt hozták, hogy a boszúállók serege kardesapás nélkül szétszaladt, Princetown asszony fogságban van és a lázadók késedelem nélkül hihetőleg London ellen fognak vonulni.

Ekkor Dunstauburgh hercegnő közölte a megrémült Házzal, hogy a három testőr-ezrednek parancsot adott a kivonulásra. Azt mondta, hogy a lázadókra fogják vetni magokat, és addig fogják nyugtalanítani és sakkban tartani őket, míg új sereget nem gyűjtenek. A főrangú nőket nyugalomra és higadtságra, de legfőképp arra kérte, hogy legyenek nyugodtak: a riadalomra legcsekélyebb ok sincs.

Fájdalom, a barakok üresek voltak!

De hát hová lettek a testőrök?

A boszúállók szétugrásának első híre a testőrök feleségei, közös megállapodás következtében, a barakokba rohantak és a katonákat elhurezolták; minden asszony haza vitte a férjét és otthon a hadügyminiszterium küldötteivel, a kik az embereket mindenfelé össze akarták szedni, bátran daczolt. Nagyobb biztonság okaért az asszonyok eldugták a csizma-

kat, azokat a pompás csizmákat, melyek nélkül a testőrök is csak közönséges emberek volnának. A háromezerből csak két árva kereskedelmi utazó és egy altiszt maradt meg, a ki nővértelen özvegy volt. Ennek a maradéknak Chester grófravaló dobását még a hadügyminiszterium tisztviselői is kezel fogható ostobaságnak tartották. Aztán meg menni is vonakodtak.

A szörnyű hírek betetőzéseül a kancellárnő közölte a Házzal, hogy a Carlyon grófnő elfogására küldött tisztek azt jelentették, hogy a méltóságos grófnő elszökött és jelenleg Chester gróf táborában a lázadóknál van.

Hát aztán mi lesz ?

— Legközelebb az történik, hölgyeim — szólt egy közepes korú főrangú hölgy, a ki egész életében csak azzal tűnt ki, hogy a politikai kérdésekkel soha sem törődött, — hogy az uralmunknak befellegzett. A férfi a maga kezeibe vette a hatalmat. Részemről csak azon csodálkozom, hogy ily sokáig várakozott. Nem kellett más, mint egy fiatal ember bátorsága, a ki egy szikrával tüzet gyújtson, Indítványozom, hogy a Ház fejezze ki köszönetét Dunstauburgh hercegnő ő fenségének, a kinek egy fiatal emberrel való egybekelésére tett kísérlete, mely fiatal ember az unokája lehetne, volt e Ház eltörlésének az oka.

Leült, és a hercegnő talpra ugrott, rikácsoló hangon jelentve ki, hogy a Ház meg van sértve és hogy ezeket az áruló szavakat föl kell jegyezni.

— Mindnyájunkat elfognak — felelte a nemes hölgy, a ki előbb beszélt — néhány óra múlva. Nem tudnánk valami módot kieszelni, hogy takarosán haljunk meg? Legalább attól kiméljenek meg bennünket, hogy a Westminster lépcsőiről lelökjenek, mint a hogy ma reggel a szerencsétlen rendőrminiszteriumot a hampsteadi sikon szétkergették.

Számos indítványt nyújtottak be. Indítványozták, hogy vallásos küldöttséget meneszsenek, de a Prédikáló Nővéreket már akkor is megvetéssel kergették vissza, mikor a sereg még kicsiny és ingadozó volt. Hát most, mikor már ők a győzők, mi történnék? Valaki azt javasolta, hogy ezer fiatal, szép és drága ruhákba öltözött leányt küldjenek a békealkudozások megkezdésére, a kik egyúttal arra is törekedjenek, hogy a férfiakat meghódolásra csábítsák. A fiatal, tizennyolcz éves Dun-

lop grófnő fagyosan azt felelte, hogy ily megbízás elvállalására tiz leány sem akadna.

Majd azt indítványozták, hogy egy követet küldjenek a hampsteadi halomra a békealkudozások megkezdésére. A követet, a ki a Ház titkárnője volt, elküldték, de többé nem látták.

Ekkor az az iszonyatos hír érkezett, hogy a győző felvette a királyi czímet és minden erejével a Westminster ellen nyomul, hogy a hatalom gyeplőit kezébe vegye.

E hír hallatára, mely után csak fenekestől való felfordulásra volt kilátás, a főrangú nők gúnyasztottak.

— Minthogy mindennek vége van — szólta az a közepes korú nő, a ki először fejezte ki nézetét, és minthogy az útczák azalatt, míg ezek az emberek elhelyezkednek, fölötte kényelmetlenek lesznek, én haza megyek és otthon maradok. És a méltóságos asszonyoknak is ugyanezt és azt ajánlom, hogy leányaikat tartsák otthon addig, míg oly magaviseletet nem sajátítanak el, a minőre a férfiakat igyekeztek megtanítani. Kedveseim, annak a nemnek, mely semmit sem dolgozik, legjobb, ha megalázza magát.

Fölkelt és körülbelül a fél Háztól követve, eltávozott. Vagy száz főrangú nő maradt a teremben.

— Én — szólta Dunstauburgh herczegnő — a kanczellárnővel itt maradok, míg ki nem visznek.

— Én — szólta a kanczellárnő — itt maradok, hogy tiltakozzam a fegyveres emberek betörése és a törvény lábbal tiprása ellen.

— Én pedig — szólta a fiatal Dunlop oly hangosan, hogy az egész Ház meghallhatta — azért maradok itt, hogy Chester grófot, vagyis ő Felségét a királyt láthassam. Csinos fiú és Constance természetesen királyné lesz.

— Hölgyeim — szólta a herczegnő, a ki mindvégig méltóságos és rideg volt — azzal tartozunk a kötelességünknek, hogy a vallásért utoljára sikra szálljunk.

Dunlop grófnő gúnyolódott.

— A vallásért — kiáltotta. — Hát még sem volt elég ebből az ostobaságból? Ugyan ki hisz közülünk még az egyházban? Még a férfiak sem hisznek már, kivált azóta, hogy arra kényszerítették őket, hogy az öreganyjokhoz menjenek férjül. A Tökéletes Asszony! Nos, mi vagyunk a legjobb ne-

velésüek, a legjobb házakból valók és legelőkelőbbek — és nézzenek ránk! A mi engem illet, én Chester gróf vallására fogok áttérni és ha úgy rendel, a jövőben a Tökéletes Férfit fogom imádni.

A hercegnő nem válaszolt. Annyira sértegették, oly szörnyű dolgokat mondtak, dédelgetett hitét, előítéleteit és hagyományait oly durván támadták meg, hogy méltóságának a megőrzése végett minden erejét igénybe kellett vennie. Mozdulatlanul, várakozva és zavarodottan ült a helyén. A játéknak vége volt. Vesztett. Hatalma többé nem lesz.

Ekkor körülbelül fél négy óra volt délután. E nemes úrnők, mint a római senatorok, mikor a gallok az utcákon voltak, szótlánul, csendben várakoztak. Nem sokára lábdobogás és fegyvercsörgés hallatszott a folyosókon.

Még a Ház szolgálói, tisztői és irnoknői is elillantak; rajtuk kívül egy nő sem maradt a helyén. A Ház máris elhagyottnak látszott.

A kancellárnő mögött egy nehéz függöny lógott, mely gazdagon aranynyal volt himezve; ezt a függönyt a Házban senki sem látta soha félrehúzni. De azért mindenki tudta, hogy mögötte a Ház által elismert egyetlen uralkodó, a Tökéletes Asszony márványszobra áll.

Mikor a lábdobogást meghallották, Dunstauburgh hercegnő fölkelt és lassan — tíz évvel idősebbnek látszott — e függöny felé ment, mikor pedig a Ház ajtait erőszakkal betörték, a kancellárnő mellett állt, a kezét a függönyön tartva.

Trarara, trarara, trarara! A trombiták megharsantak és a trombitások félreálltak.

Utánuk a testőrök érkeztek és a Ház emeletére vonultak. Sorfalat képeztek. Erre a püspök jött díszruhában káplánjától, Veysey Clarence tiszteletes úrtól megelőzve, a ki imádkozó ingben egy bársony vánkoston egy könyvet vitt; majd a táborkar tisztjei vonultak be kivont kardokkal és utoljára ragyogó és lebegő ruhában maga a király.

A mint belépett, a hercegnő félrevonta a függönyt és leleplezte a Tökéletes Asszony égből leszállt alakjának tiszta fehér márvány, kimondhatatlanul csodálatos, meztelen tagjait.

— Nézzétek! — kiáltott. — Tiszteljétek istennőtök isteni képét!

A fiatal pap, a kin misemondó-ruha és gyolcs-ing volt,

fölugrott az emelvényre, melyen a szobor állt és a padlóra taszította le. Recsegve esett a márványpadlóra.

— Így bukott le a nagy Dagon isten — kiáltotta.

Más nem volt hátra. A nők sikítva ugrottak föl és a Ház egy pillanat alatt kiürült. Nem túlozunk, ha azt mondjuk, hogy a hercegnő kiszaladt.

És mialatt a király trónjára ült, a zenekarok megint megszólaltak, a katonák éljeneztek, örömeikben sortüzeket adtak és a harangok megkondultak.

Még mondani is furcsa, a sűrű tömeg, mely a Házon kívül a győztes hadsereg köré gyülekezett, csaknem csupa nőből állott.

BEFEJEZÉS.

A nagy forradalom így folyt le. Egy nőt sem sértettek meg; fosztogatás, kicsapongás, valakinek a bántalmazása vagy boszúállás nem fordult elő. A nők hosszú uralma, ha a férfiak természetes vadságát és harczoló kedvét nem irtotta is ki, legalább a gyengébb nem tiszteletére tanította meg.

A legközelebbi lépések nincsenek-e följegyezve az ország krónikáiban?

Néhány dolgot még meg kell említeni.

Így minthogy az útezák teli voltak asszonyokkal, a kik azért jöttek ki, hogy lássanak, jajgassanak és olykor átkozójanak, kiáltvány tétetett közzé, a melyben meg volt parancsolva, hogy most azok kivételével, a kik gyermekeket sétáltattak és különös czélekből engedélyt kaptak, minden asszony maradjon otthon; a nyilvános gyülekezést és a hirdapokat betiltották; a régi divatú isteni tiszteletet megszüntették.

Ezeket a látszólag nyers és önkényes intézkedéseket, melyeket a bukások miatt zúgolódó, alsóbb osztálybeli nők daczos és lázongó magaviselete tett szükségessé, nehéz volt életbe léptetni, és ezért minden útezát katonákkal kellett megszállni. E czélból még harmincezer ember kellett. Ezeket Kemnion Jaksa, a ki kétszer ennyit toborzott össze, küldte Londonba. Minthogy az asszonyok nem akartak engedelmeskedni, erőszakot pedig nem lehetett alkalmazni velök szemben, a férfiak parancsot kaptak, hogy a harisnyát fordítsák meg raj-

tok. Ennek megvolt a kívánt hatása, és néhány, magában véve is sajnálatos alsó szoknya összegyűrése az utcák kiürítésére elegendőnek bizonyult.

Ezután elrendeltetett, hogy a férfiakat a házakból hozzák ki és minden kerületben vendégeljék meg. Tény, hogy még e rendelet kibocsátása előtt mindenfelé egészséges és biztató jelek voltak észlelhetők, melyek azt mutatták, hogy a lázadás szelleme a legelzárkózottabb családokban is terjed.

Az első hadsereget képező férfiak kivétel nélkül a vidéken születtek és nevedtek. Megszokták az együttes munkát és a szabadságot kezdettől fogva természetesnek találták. Az emberek, a kiket a közrend bizottsága a londoni házakból kivonszolt, többnyire a középosztályból valók voltak, a legközségesebbek, legrosszabb nevelésűek és legcsekélyebb becsűek. Nem voltak meg bennök se a felsőbb, se az alsóbb osztályok testi előnyei; a férfi egészségének és erejének előmozdításáról rendelkező törvény ellenére vézna, beteges faj volt; így például oly mesterségre tanították őket, melyet nem tekintettek tisztességesnek; oly munkával, melylyel pénzt szerezhettek volna, nem foglalkozhattak, mert a pénzért való munkát elég ostobául nem tartották úri dolognak, valamint azt sem, hogy a nők szellemi birodalmába, a hogyan nevezték, hatoljanak be. Pénzök és hozományuk azonban nem volt; a házassághoz kevés reményök volt; nagyrészt otthon tespedtek, ingerülten, boldogtalanul és tudatlanul sóvárogva elevebb életmód után.

De azért, mikor a szabadulás órája ütött, csaknem erőszakkal kellett őket a házakból kihurczolni, mert annyira vonakodtak hazulról távozni és gyermekekként ragaszkodtak nővéreikhez és anyáikhoz.

— Sajnos — kiáltották az asszonyok — szörnyek és gyilkosok közé kerültek, a kik a vallást és kormányt eltörölték. Szegény fiúk, mi lesz belőletek ?

Száz főből álló csapatokban hozták őket a táborkar elé. Először a Hyde-parkba és más szabad helyekre küldték őket táborozni, a hol a legjobboknak kedélyük kiderült és barátkozni, tornázni, versenyezni, szóval a testületi szervezetbe kezdtek belépni. Az ilyeneknek, a kiket hamar kiszemeltek a nemtelen hadból, az új élet semmi esetre sem látszott kellemetlennek. Ezek még az új papok beszédeire és az új vallás

tanaira is figyelni kezdtek; a régi kormány haszontalanságát fejtegetők szónoklataira engedelmesen hallgattak. Végre a közélet minden ágában való munkára fogták, vagy a hadseregbe sorozták be őket. Most ezek a fiatalok nagyon örültek annak, ha haza mehetek és új eszméiket, új szokásaikat, új egyenruháikat, új vallásukat fitogtathatták nővéreik előtt, a kiknek uralmát többé nem ismerték el.

Majd a gyengékre került a sor, a kiknek nem volt bátorságuk a régi lánczok lerázásához, vagy eszök az új tanok befogadására. Ezek a szegény teremtések még barátkozni sem tudtak és arról sem volt fogalmuk, hogy hogyan szerezzenek barátokat. Ezért abban történt megállapodás, hogy rájok legiobb lesz, ha állandóan a barrakokban maradnak, ott azt a mesterséget folytatják, a melyre tanították őket, együtt esznek, közös szobákban laknak és testgyakorlatokkal edzik őket. E szegényes anyagból azonban nem igen lehetett semmi jóra való dolgot faragni. Végre is másoló díjnokok lettek, a kiknek a mestersége a legalacsonyabb és leghitványabb.

Utaltunk a barakokra, a melyekben azok a nőtelen férfiak voltak elhelyezve, a kiknek nem voltak barátaik, a kik őket eltartották volna. Ezek között voltak azok a szerencsétlenek, a kik valami testi fogyatkozás miatt, a minők a púposág, görbe hát, sorvadásra való hajlam, szívbaj, agyvelőbántalmak, asthma, köszvény stb. nem mehetek férjül. Igen csekély fizetésért, mért munkájukért csak teljes ellátást és lakást kaptak, az üzletekben alkalmazták őket. Érdekes megemlíteni, hogy a polgári közigazgatás újjászervezésében ezek a szegény fiúk a leghasznosabb szövetségeseknek bizonyultak, mivel oly sokaig éltek együtt, hogy megtanulták, hogyan kell együtt dolgozni; oly olcsók voltak, mint a cselédek és oly jók, hogy a legfontosabb hivatalokkal őket bízták meg. szóval: mikor úgy látszott, hogy a kormány minden kereskedő-ház bezárása következtében szétzüllik, ezek a derék fiúk előléptek, a gyeplőt megragadták, bankokat igazgattak, új férfi alkalmazottakat fogadtak föl, kijelölték nekik kötelességeiket és megtanították őket rájok és végre az ország kereskedelmét tovább vitték.

A legnagyobb bajt a vallás kérdése okozta. Honnét vegyék a papokat? Csak kettőbe vagy háromba lehetett bízni; és ezek, jóllehet mindent elkövettek, a mi tőlök kitelt, egy-

szerre nem lehettek mindenütt. Ezért, minthogy a Tökéletes Asszony vallását eltörölték, úgy látszott, hogy egy ideig semmit sem tesznek a helyére.

A kormány most a czímetes, még meg nem koronázott király- és az államtanácsból állott. Miniszterek, miniszteriumok, parlamentek nem léteztek. Az alsó Házat nem lett volna okos dolog addig újra választani, míg a választók a helyi ügyek révén a kormányzás művészetéből valamit meg nem tanulnak. Hát a felső? Vegyük tekintetbe, hogy a czímek kétszáz éven át anyai ágon szálltak a legidősebb leányra. Minthogy ez eltöröltetett, szükségessé vált, hogy a régi czímek jogos örökösait a férfágon nyomozzák. Csak a régi királyokig visszanyúló czímeteket ismertek el. Ezeket, melyeket a régi törvényeknek való engedelmeskedés miatt adományoztak, jogos birtokosaik igényelhették. Könnyű belátni, hogy mialatt a Ház női ágait czím tartotta össze, mert mindegyik remélhette, hogy a közbenső igényt támasztó ki fog esni, a férfágak nem lesznek oly gondosak, hogy nemzetségeket fentartsák és így sok czím veszne el. Tényleg ez is történt; és a hatszáz főrend közül, a kiknek Victoria alatt a XIX. században megvolt a czímkök, alig ötven kapta vissza. És ezek közül is sokan alacsony sorsúak voltak, a kiket a legelemibb dolgokra kellett megtanítani, mielőtt a nemesi koronákat fejükre teheték.

Minden későbbi czímet eltöröltek és egy nőnek sem volt szabad czímet viselni csak házasság következtében, hanem ha herceg, marquis vagy gróf leánya volt, mely esetben tiszteletből viselhette. A régi főrangú nőket természetesen nem csak hatalmuktól, hanem a nevöktől is megfosztották; és az öreg Dunstaurburgh hercegnőt nem érhetne volna nagyobb szerencsétlenség, minthogy fényes állásából Pendleburynévé süllyedt, mely harmadik férjének volt a neve. Minden birtokát elkobozták, és Brightonban egy első emeleti lakásba vonult, a hol a kormány által az övéhez hasonló esetekre szervezett jótékonyági bizottság adományaiból éldegélt.

Ezen és más változásokat illetőleg közvélemény nem alakult, mert a társadalom még nem volt újjászervezve; és az új napilapok a közvéleményt csak lassankint tudták visszatükrözni. Meg kell még említenünk, hogy az ily durván félretolt és letett nem hogyan fogadta e változásokat.

Tagadhatatlan, hogy az öregek között az elégedetlenség

vak gyüloeletté fajult. De hát mit tehettek? Tovább nem tervezgethettek; hírlapjaik, clubjaik, báljaik, színházaik, közgyűlési termeik, a hol, mint azelőtt, találkozhattak volna, nem voltak. Még a templomoktól is meg voltak fosztva; és jóllehet az elmúlt napokban ritkán mentek a templomba, mivel a vallást a férfiaknak való dolognak tekintették, most azon panaszkodtak leginkább, hogy a vallást eltörölték. A Tökéletes Asszony imádását azok, a kik ebben a vallásban és akkor nevedtek, mikor csakugyan hitték és elfogadták, magánházakban sokáig folytatták.

A fiatalabb nők között is nézeteltérések voltak. Az alsóbb osztálybeliek igen sokáig fájlalták régi szabadságuk elvesztését, mikor férjüket otthon hagyhatták a munkánál a gyermekekkel és az egész házzal, magok pedig egész Isten áldott nap tereferélhettek. De lassanként kibékültek helyzetökkel. A középosztálybeliek, kivált a diplomás pályákon lévők, kétségtelenül sokat szenvedtek a miatt, hogy attól a munkától fosztották meg őket, melyben legnagyobb örömük telt. Némileg azzal kártalanították őket, hogy társak lettek és mesterségüket otthon ily módon folytathatták és egész életükre engedélyt kaptak a tanácsadásra.

A diplomás pályákra többé nem kellett tanulniok! Éljen! Ugyan melyik leány szerette valaha a törvények tanulmányozását? A hivatalokban többé nem görnyedeznek. Helyes! Ugyan ki nem szeretné jobban a szabadságot és hogy a férfiakat látja dolgozni?

A dolgok új rendjével csodálatos könnyűséggel barátkoztak meg. A zúgólódnak vége lett; a változás jelentőségét magokra nézve megtestesítették.

Először a tanulás, vizsgálatok és a kenyérpályák többé nem aggasztották őket. A felelősség is megszűnt. Aztán tömredék idejük volt a ruhával és valóban fontos dolgokkal való foglalkozásra. A gyengébb nem, a férfiak miatt, a kik a dolgokat most vigan, nagyon is vigan nézték, nekik semmit sem kellett komolyan venniök. Végre, jóllehet azelőtt senkinek sem volt szabad megférjesülni, ha csak férjét és családját nem bírta eltartani, és ekkor is a szülőkkel és gyámokkal való mindenféle megalázó alkudozásokon kellett keresztülesnie, az új kormányrendszer alatt úgy látszott, hogy minden férfi gőzerővel udvarol minden leánynak. Képzeltető-e kellemesebb

dolog ennél? Nem volt-e végtelenül jobb, ha az embernek akkor udvarolnak és vallanak szerelmet, mikor fiatal, sem minthogy az ember akkor udvaroljon másnak, mikor már kenyerének a javát megette?

Ekkor újra megszületett a kaczérság kedves női tulajdonsága; a leányok megint kegyetlenek, szeszélyesek, hirtelenek, gondatlanok és hamisak kezdtek lenni; arczukról a szigorú és aggódó tekintet eltűnt és helyét édes, gyengéd mosolygás foglalta el; a szerelmeskedés más, igen sok néven újjászületett. A leányok nem bánták, ha féltuczat, nem, ha félszáz fiatal ember bomlott utánuk vagy borult térdre előttök; a férfiakat arra tanították, hogy ők udvaroljanak, nem pedig, hogy nekik udvaroljanak és hogy a nő szerelme pusztá kérés-sel nem nyerhető meg és a táncz, a szerelmesek igazi táncza, újra föléledt. Az országban megint nevettek az emberek és minden dalt átírtak; a színpadokon pedig oly darabokat játszottak, melyektől a közönségnek egy hónappal az előtt a haja égnek állt volna. Aztán az ostoba könyveket és rossz festményeket elégették; és az új isteni tisztelet számára templomokat rendeztek be és a nők szívét az Isteni Férfi képe kezdte mind jobban betölteni.

Végre miután ezeket a dolgokat a lehető legjobban elintézték, elhatározták, hogy a királykoronázást a westminsteri apátságban meg fogják tartani.

— — — — —

— Constance — szólta a gróf, megölelve a grófnőt — úgy-e hiszed, hogy mindig szerettelek?

— Kérem felségedet — szólta alázatosan — bocsássa meg régi tévedéseimet.

— Kedvesem, ugyan mit bocsássak meg?

— Nem, én tudom. Ott van a Tökéletes Asszony, de ő az Isteni Férfi árnyékában él; az asszonymak megvan a helye a világrendben, de nem a legelső. Száz és néhány évig uralkodtunk és minden szétmállott; most visszatérték, és mintha minden haladni kezdene. Olyan, mintha a nő lába eltaposta volna a férfi lábnyomában nyíló virágokat. Királyom, ha a sors úgy rendelte, hogy a feleséged legyek, leghivebb alattvalód is leszek.

— Királyném vagy — szólta; — együtt fogunk uralkodni

meglehet, a népünk javára. Magunkban nem sok az erő, de feltaláljuk a — szerelemben.

— Igen, föltaláljuk — viszonzá Constance, az ég felé emelve szemeit — az Isteni Férfiban.

— — — — —
A koronázás napján minden néposztályt királyi rendelettel kirendeltek a szertartáshoz; az apátságba annyi embert hittak meg, a mennyi elfért. A menet útján egymás fölé pad-sorokat állítottak kifeszített ponyvák alatt. Korán reggel megszámlálhatatlan sokaság gyülekezett össze és foglalta el helyét, türelmesen várakozva tizenegy óráig, a menet elindulásáig.

Tízkor a főrendek, az újra elismert főrendek, azok a férfiak kezdtek érkezni, a kiket úgy neveltek, hogy származásuk- és rangjukról nem tudtak semmit. Ruhájokban és a fejükön lévő koronával kényelmetlenül érezték magokat; a szertartásnak őket illető részére gondosan megtanították őket, idegesek voltak. A nép azonban nem vette észre és zajosan éljenezett.

Jóval féltizenegy előtt az apátságban már nem volt üres hely; a tiszteletre méltó templom zsúfolva volt nőekkel, a kik a koronázást új élet kezdetéül akarták tenni; azt mondták, hogy a király a társas életet újjáteremti. Bizonyos, hogy sok nő sugdosta, hogy a nők végre is nagyon gyenge kormányzók; természetök nagyon gyengéd, nagyon hajlandó a szájalomra, a mi gyengeséget szül. A férfiak, a kik e vallomásokat hallották, udvariasan mosolyogtak, de visszagondoltak a zsúfolt börtönökre, rabokra és fegyházőrökre.

A menet tizenegy órakor elindult a Buckingham-palotából. A régi szertartásokat lehető híven utánozták. A zenekarok után a lovas testőrség következett; ezt híradók követték ezek nyomában jött kocsin a londoni püspök ő méltósága, a ki a királyt koronázza, utána az állami méltóságok lóháton, majd a király hűséges testőrei, azok a markos vadőrök, a kik kezdetől fogva vele tartottak; és végre a menetet bezáró lovasezred után lovon maga a daliás, fiatal, szép király, a kinek arczáról a siker fénye sugárzott le; és mellette lovagolt Carlyon grófnő, a kinek megpillantásakor csak úgy rengett a levegő az éljenzéstől.

Mikor az apátságba érkeztek, úgy látszott, hogy a koronázást más és váratlan szertartás fogja megelőzni; mert az orgonász nászindulót kezdett játszani, a templom ajtaiban tizen-

két fehérbe és ezüsttől csillogó ruhába öltözött nyoszolyó várakozott, az egyházi dalkör el volt készülve a lakodalmi hymnusra és a püspök Veysey Clarence tiszteletessel, a kit nem rég neveztek ki apáttá, az oltárt körülvevő rostély mögött várakozott, hogy a dicső párt összeadja.

Erre tüstént folytatták a koronázást, mely alatt a trombiták harsogtak, a híradók hirdetésekkel tettek közzé, majd pedig a király megesküdött, a király és királynét megkoronázták és a főrendek kifejezték a hódolatukat. És VII. Edward a nép újjongása, ágyulövések, harangzúgás és a nemzeti hymnus hangjai között lovagolt vissza palotájába, magával víve gyermekkori kedvesét.

Az igazi szerelmi házasságban annyi a báj és erény, hogy mindenkinek, a ki tanúja, szívét megindítja. És minthogy a férfi kormányzását ily gyümölcsök követték, a nagy tömegben nem volt egyetlenegy leány sem, a ki zsebkendőjét lobogtatva ne kiáltotta és énekelte volna: «Éljen a király!»

BESANT WALTER után, *angolból*

HEGEDŰS PÁL.

CSÜGGEDÉS.

Futó percz perczet űz, nap űzi a napot,
Mint új s új öltő nép egymás sirján tapod,
Mögöttem egyre nő s elöttem fogy a tér;
Az élet úgy siet, már túl vagyok delén,
Az alkony árnyai hogy intenek felém,
Fáradt napom legott örök homályba tér.

Oh szép az indulás sugaras hajnalon ;
Homályos még a völgy, de fényes a halom,
A harmatos mező milljó gyémánttol ég.
Hevít az ifju kedv, a büszke vágy ragad,
Már érzed válladon a könnyü szárnyakat,
Csábít, mint a madárt, a fényes, tiszta lég.

Lelkem hogy szállt, repült a dús mezők felett,
Emelt az ég felé a szárnyas képzelet,
S elöttem ott suhant a biztató remény.
Kezében koszorú — csákkal csillant elő —
A hírnév vágya vont, sarkalt a tetterő ;
S a fátyolos jövőn sováran csüggtem én.

Ábránd volt, délibáb . . . Már rég nem kergetem,
S a multba tévedő borús tekintetem
Meddő, üres napok sivatagán bolyong.
Az álmok rózsaszín felhője megfakult,
Oda a régi láng; saját hamvába hullt,
S bú, önvád lelkemen sötét árnyként borong.

Olykor még fellobog a hamvadó zsarát,
 Érzem az ifju kedv hevét és mámorát,
 S a csillogó remény biztatva megjelen ;
 De csüggedten megint lehajlik homlokom,
 Késő ! sohajt a szél, a sárga lombokon.
 Késő, késő ! a dalt szomorún tördelem.

S panaszbba tör ki búm, mint a szántóvető,
 Áldással biztató, kincsel kecsegtető
 Vetéseit midőn elpaskolá a jég ;
 Én nem örülhetek annak, hogy itt a nyár,
 Uram, ki annyi szép reménnyel biztatál
 Miért adál tarlót, előbb, mint araték !

VARGHA GYULA.

A KIRÁLY MENYASSZONYA.

Angol népballada.

Ti szép hölgyek, dús és szegény !
 Nektek írok, csak nektek én,
 Hogy ebből mind lássátok át
 Nagy szenvedéseim sorát.

Születtem szép kisasszonynak,
 Örököse dús vagyonnak
 S hogy agg szülém' eltemettem,
 Ifjú lovag nője lettem.

Épített nekem palotát,
 Virág környezte csarnokát ;
 Szebb palota nem is lehet,
 Mint a mit hívem épített.

Boldog vidám nő voltam ott,
 De sorsunk gyászra változott :
 Zord ellenség jött, vad pribék,
 Zsákmánya lön egész vidék.

Éjjel fölgyujtá házamat,
Meggyilkolá az uramat.
Magam férfi ruhát öltve,
Futva menekültem tőle.

A végső nagy veszély alatt
Cselédségem mind szétszaladt . . .
Így maradtam egyedül el,
Kőnél is hidegebb szívvvel.

De bár gondtelt szívű valék,
Kétségben nem hagyott az ég;
Cserébe más nevet vettem:
Erzsi helyett Vilmos lettem.

Tövíg levágtam fürtömet,
Így kívánta az öltözet:
Rajtam nadrág, kalap, kabát. . . .
Sok földet így bujdosztam át.

Kifáradván már szertelen,
Pihenni dültem egy helyen;
Ugy eltöltött a fájdalom,
Hogy könnyek folytak arczomon.

Ép ott vadászott a király
S nagy úri nép kísérte bár,
Kérdezte tőlem: ki legyek?
Honnan jöttem? hová megyek?

S feleltem: én egy elhagyott
Szegény, szegény fiú vagyok,
Nemes vérből, kétségtelen;
De most szolgálni kénytelen.

Kelj fel! szólt a király legott,
Én nálam nyersz szolgálatot . . .
Miben vagy jártas, mondd, miben?
S helyedre állsz egyszeriben.

Akarsz lenni felügyelőm,
Főemberimre figyelőm?
Vagy pohárnokká tegyelek,
Szolgálni ha ebédelek?

Vagy körültem járni-kelni,
Komornyikom akarsz lenni?
Vagy testőrim sorába állsz? . . .
Nálam dús jutalmat találsz.

No szép gyerek, válaszsz tehát!
Oh! felség, szóltam, megbocsát,
Ha már nyujt ilyen nagy kegyet,
Komornyikává hadd legyek.

Király mosolygva engedett
És rögtön udvarába vett
S ott oly híven szolgáltam őt,
Hogy kedvezése egyre nőtt.

S ím' a szerencse mit mivel!
Vadászni ment vendégivel,
Vitt sok népet, sok nagy urat . . .
Szegény Vilmos otthon maradt.

S hogy otthon így magam valék,
Régi sorsomra gondolék,
Öltönyömrre sirva néztem:
Nem vagyok már nő egészen!

Egy nőderekat kerestem,
Abba szoritám be testem,
Selyemszoknyát, gyönggyel rakva,
Úrnőként ölték magamra.

Ott leltem egy hárfát, azon
Játszani kezdtem szabadon,
Dalolni is mertem hozzá,
Hogy a terem visszhangozá.

«Hires gróf volt az én atyám,
Különb nála most sincsen ám;
Anyám nagy úri szép alak,
Férjem pedig vitéz lovag.

S vidám ifjú nő én magam,
Fényben, díszben, dúsgazdagan,
Egész vidéken, nagy körön,
Egy nőre sem várt több öröm.

Naponként bájolt a zene
Összhangja, új-új kelleme;
Körültem sok szép lyányka járt
S szolgálatomra készen állt.

De férjem, ah! most már halott,
Barátom is mind elhagvott,
Jobb napom eltűnt, oda van . . .
Szolga vagyok, boldogtalan.»

Egyedül hívém magamat,
Keblemből mély sohaj szakadt
S elmerengve sorsom felett,
Szememből a könny megeredt.

A király azonban legott
Megúnta a vadászatot
S elhagyva a kíséretet,
Egyszerre csak megérkezett.

Palotájához már közel,
A csengő dalra felfigyel,
Megáll, meglesni titkosan:
Vajon ki dall ott oly busan.

Minden szavam kihallgatá,
Minden könnyüm' jól láthatá
S fölnyilt előtte a talány:
Hogy Vilmos egy csinos leány.

S belépett: Szép hölgy, mond, jövel!
 Szemedből a könny tünjön el:
 Hallám, hogy bánatod mi mély!
 Javadra fordul az, ne félj.

A szégyen pírja elfutott,
 Csüggedt fővel állottam ott,
 Hogy, azt hívém, nincs más velem,
 Elárultam sorsom' s nemem'.

Szóval, minek beszélni már?
 Belém szeretett a király;
 Kinálta a legfőbb kegyet:
 Hogy a szeretője legyek.

Oh! nem, szilárdan szoltam én,
 Inkább a sirt választom én;
 Felséged birja bár szívem,
 De azt sohsem, sohsem teszem.

Bocsánat, szép hölgy, így felel,
 Erényed díjat érdemel:
 S mert ily próbát kiállt, nosza
 Légy a király menyasszonya.

Kalandja véget ért, — végül
 Vilmost vette feleségül . . .
 Nem is lett még soha elébb
 Királynévá férficseléd.

Angolból

LÉVAY JÓZSEF.

RÉGI MAGYAR CSALÁDÉLET.*)

Valami tizennyolcz évvel ezelőtt tette közzé báró Radvánszky Béla jelen művének legeslegnagyobb részét, harmadfél kötetét. A két utolsó a nyers anyagot tartalmazta. Az 1516—1710. évekből az egyik 180 különféle ingósági összeírást, leginkább kelengye- és hozományleltárt, a másik kötet megmenyegzői meghívásokat és ajándéklajstromokat, ráolvasásokat, végrendeleteket, temetési gyászünnepelekre vonatkozó 160 különféle egykorú iratot nyújtott. A két kötetes adattár, melynek minden darabját szerző fáradhatatlan buzgalommal szedte ki a legkülönbözőbb levéltárak rejtekeiből, magában véve is ritka becsű volt, mert rég letűnt nemzedékek életének azon mozzanataira derített világot, melyeket addig alig vagy épen nem ismertünk. A történelem följegyzé a hosszú küzdelmet, melyet a régi emberöltők némettel, törökkel, tatárral, gyakran egymással fáradhatatlanul folytattak. Följegyzé a megpróbáltatásokat, a győzelmeket és vereségeket, melyek életüket kísérték. Ismerjük a legkiválóbbakat, a mint a nyilvánosság színpadán mint katonák, politikusok, vagyonszerzők szerepeltek, de hogy magánemberek is voltak, arról a régi történetírás meglehetősen megfeledezett. Nem sokat törődött vele, hogyan alakult családi életök, hogyan házasodtak, gyermekeiket hogyan nevelték, hogyan élvezték vagyonukat s az élet örömeit. Már pedig mint e mozzanatokban, abban, a hogy

*) *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században.* Irta báró Radvánszky Béla. Első kötet. Hornyánszky Viktor könyvkereskedése. Buda-Pest, 1896. — Második és harmadik kötet. Buda-Pest, 1879.

lakásukat berendezték, a hogy családi körükben viselkedtek ahogy vendégeskedtek, ruházkodtak, gyermekeiket kiházasították, kedveseiket eltemették, a kor általános polgárosodásának egy-egy lényeges vonása tükröződik vissza, sőt egész egyéniségek, erkölcsi érzések, világnézletök is épen oly erőteljesen nyilatkozik meg, mint akár közpályájokban, nyilvános szereplésükben. Meg sem érthetjük őket, be sem hatolhatunk lelki világukba, ha magán és tisztán társadalmi viszonyaikat nem ismerjük. Épen ezeket világította meg Radvánszky Béla két kötetes adattára abból a két századból, melyhez a szakadatlan török harcok és romboló belmozgalmak fájdalmas emlékei fűződnek.

De bármi becses legyen az adattár a történetíró számára, természeténél fogva nem alkalmas arra, hogy a nagy közönségnek állandó olvasmányul szolgáljon. Radvánszky Béla az adatgyűjtéssel egy időben meg is kezdé a nyers anyag rendszeres földolgozását, egy nagy képpé való összefoglalását mely műveltjeinkkel megismertesse rég letűnt nemzedékek családi életét, szokásait és erkölceit. E földolgozott résznek szánta a három kötetes kiadvány első kötetét s az első kötetnek valami felét az adattárral egy időben csakugyan közre is bocsátotta. De majdnem tizennyolcz esztendő telt el, míg a befejező rész is megjelent s a becses munka teljesen elkészült.

Igazságtalanság lenne e késedelemért szerzőnek szemrehányást tenni. Végre habent sua fata libelli! Az író akkor ir vagy fejez be valamit, mikor megvan a munkához szükséges kedve és hangulata, melyet pedig erőszakolni nem lehet. De Radvánszky Béla különben is élénk és hasznos írói tevékenységet fejtett ki e tizennyolcz év folyamán. A szakfolyóiratokban közlött kisebb-nagyobb dolgozatain kívül egy oly vállalatot indított meg, mely művelődéstörténelmünk szempontjából nem kevésbé értékes s melyből eddig két becses kötet jelent meg. Másrészt maga a jelen munka, noha első kötetében hosszú időn át csonka maradt, már ily alakban is kimutathatólag megtette hatását történetbúvárainkra és történeti kiadványainkra. A nemzeti múlt ismeretének olyan kútfőire irányozta a figyelmet, melyeket az előtt a kutató alig vett számba. Régibb adattárainkban csak elvétve akadunk e fajta kútfőkre. Van bennök is s Radvánszky nem feledkezik meg róluk, hanem megjelöli, melyik munkában találhatók. De annyi

bizonyos, hogy ilyenmő anyag az utóbbi tizennyolcz évben vagyis Radvánszky művének hatása alatt összehasonlíthatatlanul több adatott ki, mint a mennyi azelőtt kétszáz év alatt megjelent. Radvánszky irányozta a gazdag történeti kincsre a figyelmet s azóta sokan és buzgón fáradoznak értékesítésén úgy, hogy újabb kiadványainkban már rengeteg ilyenmő anyag kínálkozik. De földolgozásukra is ösztönzőleg hatott Radvánszky műve, habár épen földolgozott része maradt sokáig töredék. Mindazáltal megjelölte a földolgozás módszerét és irányát, s Logy időközben több olyan munkánk készült, melyek legalább a magyar városi élet ide vágó viszonyait világítják meg, abban kétségkívül meg van Radvánszky bárónak is a maga része, a maga érdeme.

Most már az ő munkája szintén teljes, a földolgozott rész, az első kötet is befejezett egészképen áll a közönség előtt. Két század polgárosodásának számos, igen nevezetes mozzanatát közvetlenül, egykorú kútfők alapján ébreszti föl előttünk. Először is a régi emberöltők lakóházaival, kastélyaival, szobáival, mindennemű berendezésekkel és bútorzatukkal ismerkedünk meg. Megtudjuk, hogyan lakott, minő házban élt a XVI—XVII. századi ember, hogyan rendezte be azt kényelmi, egészségi szempontból s fogalmat nyerhetünk az izlésről, a divat változó befolyásáról, mely a bútorzatban is élénken érvényesült. Az ágytól a könyvszekrényig, a mozdáshoz használt eszközöktől a patikaládaig előttünk áll minden bútordarab és tárgy, mely a lakás szépítésére vagy kényelmessé tételére szolgált.

A lakást a férfi és női ruházat részletes leírásai követik. A toilette minden titka föltárul előttünk; a hálóingtól a csizmaig, a szoknyától a legyezőig külön megismerkedünk minden egyes olyan ruhadarabbal, mely a test megvédésére vagy csinosítására szolgált. Itt már óriási a változatosság s ama kor ruhaművészei épen oly leleményesek voltak új meg új formák kitalálásán, mint a maiak. Mindazáltal a divat a XVI. és XVII. század egész folyamán magyar maradt. Kétségkívül idegen befolyások is nagy hatással voltak a viseletre s egykorú kútfőkből tudjuk, hogy e befolyás két felől, keletről és nyugatról indult ki. Keletről török minták érvényesültek, főleg Erdélyben, nyugatról pedig a divat újításai, nem mint ma Párisból, hanem Bécsből az udvar köréből jutottak el hozzánk s a

panyol-német, egyes vidékeken meg lengyel divat hatott a magyar szabók képzelő erejére s nyilvánult a magyar viselet egyes ruhadarabjaiban is. Volt tehát némi receptio a divat terén akkor is, s a magyar szellem e tekintetben sem zárkozhatott el azon népektől, melyekkel harcban és békében folyton a legközvetlenebbül érintkezett.

De azért a magyar viselet állandóan megtartotta külön és sajátos jellegét, s a mit a külföldtől elfogadott, azt a maga eredetiségének sérelme nélkül tette, mert beolvasztotta, megmagyarosította. Egészen idegen viselet nem birt nálunk akkor meghonosodni. Itt-ott a határszélen hódíthatott ugyan, s az is megesett, hogy egyes ifjak, kik hosszabb időt töltöttek külföldi egyetemeken, egészen idegen köntösben jöttek haza. De hamar letették, mert itthon csúfot üztek belőlök. Ellenben bizonyos, hogy a festői magyar viselet e századokban még külföldön, idegeneknél is követőkre talált. Tudjuk ezt német városok, például Strassburg szabályrendeleteiből s a ruházatra vonatkozó intézkedéseiről, mert régen a viseletet is a hatóság szabályozta, megszabván, ki milyen, sőt milyen értékű ruhát viseljen úgy, hogy a társadalom rendi széttagoltsága már a ruházatban kifejezést nyert s csakugyan a ruha tette az embert, mert ruhájáról nyomban megtudhatták, milyen társadalmi körhöz tartozik.

A ruházkodással szoros kapcsolatban áll a haj, a bajusz és szakál gondozása, a miről a régiek, mint Radvánszky művéből látjuk, épen nem feledkeztek meg. Ki képzelné szakál és bajusz nélkül a régi marczona, hadverő nemzedéket? Pedig Hunyadi Mátyás idején az egész arcot leborotválták s azon öltő kiváló alakjainak sirkövein még a híres katonák, például a Zápolyayak is borotvált, csupasz arczczal ábrázolták. De a bajusz leborotválásának divatja rövid életű volt s csak a szakál levétele maradt állandó, csakhogy egyedül nőtelen embereknél. A feleséggel együtt megjött a szakálnövesztés ideje is s ez oly kötelező társadalmi szokássá vált, hogy egész Erdély elcsodálkozott, mikor Bély Pál házas ember létére sem viselt szakált. Pedig ő csak azért borotválkozott, mert szakálához keserű emlékek fűződtek. Mikor ugyanis a krimiai tatárok fogságában synylődött, tatár ura, ha megharagudott reá, hosszú szakálát szokta megtépni. Bély akkor fogadást tett, hogy ha megszabadul, szakált többé sohasem visel.

A hajra szintén kiváló gondot fordítottak férfiak és nők, kivált az utóbbiak. Tanult fodrásznők már a XVI. században voltak főuraink udvarában, de az első, kinek nyomát Radvánszky a régi emlékekből kibányászta, Bécsből került hozzánk. De kétségkívül voltak magyarok is azon leányok közt, kik minden előkelő úrnő udvartartásában nagy számmal fordultak elő. A paróka, hajpor és az úgynevezett «czopf» (férfiaknál) csak a XVII. század legutolján s még később kezdett nálunk meghonosodni. Ellenben a sokféle szagos kenőcs és kendőző szer az előtt is kiváló helyet foglalt el az öltözőszobában.

A ruházatnak némileg kiegészítő része az ékszer. Egyes kiállításainkon ékszerből, valamint más ezüst-arany tárgyból az utóbbi másfél évtized folyamán a régi nemzedékek örökségeképen mérhetetlen értékű kincsek kápráztatták a jelenkor szemét. Még töméntelenebb az a sok kincs, a mi a régi összeírásokban, leltárakban, végrendeletekben, osztálylevelekben ad hirt némely családok és egyesek óriási gazdagságáról. Mert egykor az ékszer, arany-ezüst asztali edény, pohár, serleg, evő eszköz beszerzése nem csupán szükségletből vagy fitogtásból történt. A családi kincstár szolgált a régi emberöltőknek részben olyan czélokra, mint ma a bank, takarékpénztár vagy értékpapír. Mindezek hiányában a régi emberöltő, ha épen birtokvásárlásra nem nyílt alkalma, készpénzét pedig kölcsön adni nem akarta, — egyesek gyakran tették ezt is s nagy urak, mint az állam vagy egymás hitelezői gyakran szerepelnek, — folyó tőkéit ékszerben, arany-ezüstneműben helyezte el. Ez adott nagy lendületet a magyar ötvös-iparnak, ámbár igen sok vásárlás külföldön történt. A pénzes ember családi kincseit igyekezett szaporítani, nemesak azért, mert veszély esetén ezt könnyebben biztonságba helyezhette, hanem azért is, mert az ilyen kincset mindig pénzzé tehetette, ha szüksége volt reá.

Ez a kincstár volt az ő takarékpénztára, mely nem adott ugyan kamatot, de lehetővé tette neki, hogy heverő tőkáját bármikor folyósítsa. Sokan készpénzt nagy összegekben, hordókba rakva, tartottak ugyan jól megerősített váraikban. De az arany-ezüst pénzt még sem lehetett oly könnyen és biztosan őrizni és szállítani, mint az ékszert s más ötvösműviziket,

ellenben szükség esetén e tárgyakat is könnyen pénzzé lehetett tenni, mert készpénzül is elfogadtattak.

A legkülönbözőbb jogügyletekben találkozunk a régi időkben az arany-ezüstneműnek pénz helyett való fölhasználásával. A kinek készpénze nem volt, az kincstárához folyamodott. Arany-ezüst neműire vett maga is pénzt kölcsön; zálogba tette, ha örök áron átengedni nem akarta. De vásárlásoknál, cserénél, adósságtörlesztésnél, foglyul esettek kiváltásánál is jelentékeny szerepet játszanak az ötvösség alkotásai, melyekből nemcsak a nagy uraknál, hanem a középrendűeknél is a körülményekhez képest nagy mennyiségek, egyes főúri családoknál pedig igazán óriási tömegek halmozódtak föl. Így Thurzó György nádor kincstárában az 1612-iki pontos leltár szerint, a drágaköves arany ékszeren kívül az ezüstműveknek csupán nyers súlya tizenegy mázsát és tizenkilencz fontot tett. Hogy ez ezüst tárgyak, mert rólok, nem pedig ezüst rudacról van szó, milyen értéket képviseltek, azt elképzelhetjük. Bethlen Gábornak, a ki mint minden tekintetben jeles uralkodó, kitünően kezelte a pénzügyeket is, 1629-iki végrendelete szerint roppant gazdag kincstára maradt. Erről azonban nem csupán végrendelete ad tudomást. Készített még életében egy külön és igen részletes kimutatást, mely a készpénzt és értéktárgyakat egyaránt felsorolja s mely minden tekintetben fölötte becses. Annál meglepőbb, hogy az összeírás, egy vastag füzet, még kiadatlanul rejtőzik az országos levéltár dúsgazdag gyűjteményeinek egyikében. De már előbb a Dobók, azután meg a Rákóczyak, Zrínyiek, Nádasdyak, Bercsényiek, Apafyak kincstáraiban heverték óriási értékek. 1698-ban Thököly Imre, az egykori kurucz király azon arany-ezüst és ruhamű értékét, melyet tőle a németek lefoglaltak, egy millióra teszi, a Rákóczyak családi kincseinek értéke pedig annál is többre mehetett.

Ilyen milliomos kincstárakról azonban természetesen csak kivételképen, egyes főúri családoknál lehet szó, melyekben fiúról-fiúra megszakítás nélkül legalább is néhány nemzedéken át folyt az értéktárgyak gyűjtése vagy pedig olyan egyéniségeknél, kik egész kivételes helyzetben voltak, mint például Bethlen Gábor. Megfelelő családi kincsök azonban a középrendűeknek is volt, s a leányok kiházásítására, a gyermekek és atyafiak osztozkodásaira vonatkozó iratok bizony-

sága szerint ékszerre, valamint ötvösműre is sokat költöttek nemcsak a nemesek, hanem a városok polgárai is. Ivadékról-ivadékra szálltak e kincsek, pénzürtékőkön kívül a régiség fokozta becsöket s némelyikhez nevezetes történeti emlékek fűződnek, mert vagy kiváló emberek használatára voltak rendelve vagy pedig kiváló emberektől, uralkodóktól, főméltóságoktól jutottak ajándék, esetleg vétel útján az illetőkhöz. Annál meglepőbb tehát, hogy régi összeírásaink oly ritkán tesznek említést arról, hogy bizonyos műkines valamely jelesünké volt. A sok drágaság, diszmű, értékes fegyver alig valamelyikéről tudjuk ma már megállapítani, melyik kiválóbb egyéniséggel áll közvetlen kapcsolatban.

Az összeírásokat rendszeren olyanok készítették, kik ez iránt keveset érdeklődtek, néha pedig olyanok, kik nem is törődtek vele. Főleg azokban az esetekben, midőn a kincstár készítetté a leltárt, mert a tulajdonos családnak vagy magvaszakadt vagy egyik-másik tagja hűtlenségbe esett s így vagy-onát zár alá vették s elkobozták, nem nyujtanak az összeírások a provenienciáról tájékozást. A kiküldött kamarai tisztek, főleg a XVII. századi tömeges jószágfoglalások idején, rendszeren németek voltak s talán hírét sem hallották annak, a ki a lefoglalt kincseket egykor összegyűjté. Megirták, hány marka súlya van valamely ötvösműnek, megjelölték alakját is, de hogy ez egykor egy híres királyé, hadvezéré vagy más olyan emberé volt, a ki nevét nemzete történetébe bejegyzé, azt nem tudták, nem is kutatták. Magyar összeírásokban már inkább van nyoma annak, hogy egyes tárgyak múltja iránt is érdeklődtek, hogy megjelölték, mi melyik a híres emberé volt. Thaly Kálmán is régi összeírások alapján több ilyen, kiváló egyéniségek nevéhez fűződő tárgy emlékezetét eleveníté föl. Abban a kiadatlan Bethlen Gábor-féle leltárban, melyről föntebb szó-lottam, Mátyás király bárdjáról történik említés, mely akkor a fejedelem tulajdona volt. Hova lett később? Talán ma is megvan valamely főúri vagy bécsi udvari gyűjteményben, mert a magyar főúri családok kincsei elkobzás, néha magszakadás következtében nagy részt az utóbbiba kerültek. Csakhogy ma már nem tudjuk, hogy valaha Mátyás király hatalmas keze forgatta. Radvánszky művében szintén csak nagyon elvétve akad az általa fölhasznált tönémtelen adatok közt olyan megjegyzés, mely valami történeti emlékre vonatkoznék. Így például a

Thurzó-kincstárban volt Mátyás királynak egy kristálynyelű villája.

A divatos ékszerek s ötvösművek alakjáról, diszítéséről, értékéről és súlyáról ellenben végtelen sok tájékoztató van az egykorú összeírásokban. Az ékszernél a súly is említést érdemel, mert voltak például gyöngyből fűzött karpereczek öt latnyi súlyúak, némelyik meg hosszában mérve öt-öt singet tett és harmincz sorban a karra tekerve viselték. Zrínyi Ilonának volt a sok közt egy gyöngvös karperecze, mely tizennégy sorból állt, s melyet arany csatt foglalt össze. Valósággal szemképráztató ékszer-raktáron vagy muzeumon haladunk végig, midőn Radvánszky könyvének e fejezeteit átolvassuk s nincs az az akkor divó ékszer vagy arany-ezüst edény egész a már szolgálaton kívül helyezett koppantóig, melyről a lelkiismeretes író megfelelkezne s róla igen érdekes és alapos tájékozást ne adna.

Már e külsőségekben sok jut kifejezésre a régi emberről, a ki akkor is saját belső világának megfelelően rendezte be házat, szemelte ki ruházatát és ékszereit. De még alaposabban megismerkedünk vele azon, fölötte vonzó fejezetekben, melyek a rég porladozó nemzedékek lelkébe közvetlen bepillantást nyújtanak. Ezekben Radvánszky a nevelés, a keresztelő és lakodalmi ünnepélyek, jellemző szokások, a társadalmi érintkezés, vendéglátás, a modor, az illem élénk rajzát adja s ismeretökhöz száz meg száz finom vonással és adattal járul. Királyi udvar, mely a modor és finomabb társas érintkezés központja, az erkölcsök pallérozása lett volna, a XVI. század első négy évtizede óta Magyarországon nem volt. A Habsburgok csak keveset időztek hazánkban s akkor is csak egy határszéli városban, sőt lehetőleg idegen tanácsosaik körében maradtak. De a társas életre bizonyos befolyást kétségkívül ilyenkor mégis gyakoroltak, mely azonban még eddig megvilágítva nincs, ámbar az egyes koronázásokról fönmaradt iratok, némely vármegyei követi jelentések, különösen pedig azon számadások, melyek ilyenkor az udvar ellátására eszközölt kiadásokat részletezik, erre nézve sokféle fölvilágosítást adhatnak.

Hogy János király, az utolsó nemzeti uralkodó, milyen udvart tartott s volt-e valami társadalmi hatása, azt épen oly hézagosan vagy épen nem ismerjük, mint az utolsó nemzeti király kormányzatának sok egyéb lényeges mozzanatát. Az er-

délyi fejedelmi udvar socialis jelentősége sines még megvilágítva, ámbár úgy látom, hogy Bethlen Gáborig, ki erős egyéniségével ez irányban is szemmel látható hatást gyakorolt, a fejedelmi udvartartás körülbelől olyan — csak jóval nagyobb volt — mint a többi főuraké s így a XVI. században a társadalmi életre nyomósabb befolyást nem gyakorolt. Annál erősebben befolyásolták azt az örökös háborúk, belmozgalmak, politikai és felekezeti küzdelmek, melyek közepett magyarsodott el teljesen az uralkodó társadalom, s habár a háború befolyása alatt vesztett is ama finomságából, melyet Mátyás alatt elért, de mindenesetre nemzetibb színezetet, magyar mezt öltött. Ez az idő volt a vendéglátásnak, annak a híres magyar vendégszeretetnek is igazi virágkora. Az «emberséges» ember 1685-ig egy pénz nélkül utazhatta végig Erdélyt. Szívesen látták minden úri házban, máshová pedig nem szállhatott, mert vendéglő nem volt az egy Kolosvárt, mondja Apor — (de a szász városokban is volt) kivéve, a hol szintén csak ugyanazon időben nyílt meg s közesodálkozást keltett. Pedig a vendéglátás ritkán jött egyedül. Rendesen voltak kísérői, kiknek száma néha egész kis sereggé nőtt. Természetes, hogy valamely alkalom: névnap, keresztelő, lakodalom különösen tömegessé tette a vendégeket, kik hiva és hivatlanul jöttek mindenfelől. A mi a névnapot illeti, megülését a társadalmi szokás, úgyszólván, kötelezővé tette. Az illető, a kinek nevenapja volt, lett légyen férfi vagy nő, vendégeinek tartozott megadni a maga neve, ha például Györgynek hívták, a «György poharát», mely nem csupán borból állt, hanem gazdag lakomából, melyet mindenféle vigság, rendesen táncz követett.

Dohányozni ebéd után csak a XVII. század végén kezdtek, de Radvánszky mégis kissé későre, 1658-ra, teszi nálunk a dohányzás kezdetét. Bethlen Gábor, mikor 1614-ben egy pipát kapott ajándéknul a töröktől, még nem tudott ugyan vele mit csinálni. De csakhamar terjedni kezdett a dohányzás, legalább a társadalom alsó rétegeiben. Különösen a végbeliek szájából nem fogyott ki a pipa s az új divat az alsóbb körökből hamar megtette hódító útját a felsőbbekbe, mert már az 1670-ki évekből származik a híres mondás, a nagy pipájú, kevés dohányú magyarságról. A vármegyék, így például Ung, már 1666-ban, Erdély szintén ez időben szigorúan tiltották a dohányzást és a dohánytermelést. Támogatták a dohányelle-

nes mozgalmat az egyházak is, s a szószekről mennydörögtek a káros szokás ellen, melyet Apafy Mihály fejedelem engesztelhetetlenül üldözött. Volt is rá oka. Mikor 1663-ban a török táborban járt, ott pipával tisztelték meg. Noha már az előtt ismerte a dohányzást, az erős, finom török dohány annyira megviselte, hogy élvezetétől súlyosan megbetegedett. Ekkor úgy megutálta, hogy nemcsak maga lemondott róla, hanem valószínű hadjáratot indított a dohány és tubák ellen, mely utóbbi akkor még inkább orvosság számba ment. Apafy nemcsak a dohányzást, hanem a dohány behozatalát bármi czélból, valamint termelését is megtiltotta, még pedig az illető föld elkobzásának terhe alatt.

A bécsi kormány ez ügyben is élelmesebb volt s az új szokást a kincstár javára igyekezett értékesíteni. Már 1670-ben behozta bizonyos kezdetleges alakban a dohány-monopoliumot Ausztriában. Azt hiszem, első sorban ez okozta, hogy a magyar törvényekben a dohányzás és termelés ellen nincs tilalom. Annál szigorúbban tilalmazták a vármegyék és városok még a XVIII. század elején is. De mindez nem használt s a dohánytermelés csakhamar fontos tényezővé kezdett az ország gazdasági életében válni.

Ha nem volt vendég vagy maga nem tett látogatást, a házi asszonyt rendszeren a gyermeknevelés és a gazdasszonykodás vette igénybe, főleg ez utóbbi, melynek sokféle teendőit legelőkelőbb hölgyeink magok vezették vagy ellenőrizték. Kivált az erdélyi fejedelemasszonyok — persze nem az idegen Brandenburgi Katalin, ki a külföldi műveltség elfajulásait honosította meg — Károlyi Zsuzsánna, Lorántffy Zsuzsánna, Bornemissza Anna jeleskedtek e téren s Károlyi Zsuzsánna, Bethlen Gáborné akkor sem szűnt meg a gazdálkodás legapróbb bajaival törődni, mikor Magyarország választott királynéjának büszke címét viselte. Az úrasszonynak az udvarában levő leányok és asszonyok segédkeztek, kik e mellett kézi munkát végeztek, fontak, szöttek, varrtak, hímeztek s az e munkához kellő eszközök minden úri háztartásban bőven előfordultak. A férfiak azt az időt, melyet a politika és a vendégeskedés nem vett igénybe, olvasással, levélírással, leginkább vadászattal töltötték s a solymászat még az egész korszakon át virágjában volt. A társas szórakozások közt legelő állt a táncz, mely minden nagyobb vendégeskedéssel együtt szokott

járni. Különösen farsang utolsó napját szentelték a táncznak. Czigányzenekar húzta a magyar nótát; lassúval kezdte s egyre gyorsabb ütemben sebessel végezte. Sokféle magyar táncz divott, melyek némelyikéről Radvánszky művének egyik ide vonatkozó fejezete élénk rajzot ad. Idegen táncz közül ekkor emlékeinkben még csak a lengyel-változó szerepel, ellenben már ekkor is híres volt a kállai kettős és a hajdu-táncz, a székelyek tánca, mely azonban, úgy látszik, úri körökben még nem volt befogadva. Az előkelőbb uraknak és erdélyi fejedelmeknek saját zenekaruk volt. Urak és hölgyek azonban magok is játszottak valamely hangszert. Az első zongorát, melyről Radvánszkynek eddig tudomása van, a Révay-családnál 1574-ben említik. Divatban voltak a társas játékok és sajnos, a szerencsejátékok, a kocka és kártya, melylyel még nők is szórakoztak. Főleg a kártyázás, az ördög műhelye, a mint nevezték, volt kedvencz mulatság, mert még az idősebb tanulóknak is meg volt engedve. Sokan azonban elítélték e veszedelmes szórakozást s Bethlen Miklós fogadást tett, hogy pénzben sohasem kártyázik.

A főúri háztartások nagy számú személyzetének egész részletes és élénk rajzával, az asztalnál használt edények és fehérneműek pontos felsorolásával, az asztali rendtartás ismertetésével, az étkezés, étlapok és pohárköszöntők leírásával zárja be Radvánszky nagy értékű művét. A régi nemzedék nagyon korán kelő volt s minthogy ekképen napjok hajnalhajban kezdődött, azt másképen kellett beosztaniok, mint ma. A XVII. században délelőtt 10 órakor szoktak ebédhez, délután hat órakor pedig vacsorához ülni. A század vége felé azonban, legalább Magyarországon, változás állt be s az ebéd ideje délre, vagyis 12 órára, az estebédé pedig hét órára helyeztetett át, míg a szolgálzat rendesen egy órával előbb megebédelt. Mikor az első fogás föl volt tálalva, a család vendégeivel bement az ebédlőbe, ott bizonyos rendet állottak s a házi gazda maga kínálta vendégeit, előbb a nőket, azután a férfiakat a kézmosással, mely célra mosdó medenceze szolgált rendesen illatos vízzel. A mosdás megtörténvén, következett az asztaláldás, mire megkezdődött az ebéd. Minden vendég magával hozta kését s azzal evett. Apor azt állítja, hogy kanalat is csak egy-kettőt tettek az asztalra s a kinek kanálra volt szüksége, kért egyet s használat után visszaadta.

De helyesen jegyzi meg Radvánszky, hogy ez nem lehetett általános szokás, mert a fennmaradt adatok bizonyossága szerint a nagyobb háztartásokban igen sok kanál volt s így jutott belőle minden vendégnek.

De ha talán nem is volt sok kanál, étel-ital volt szertelenül bőven. Ránk maradtak egyes étlapok 12—18 fogással; de a rendes ebéd és vacsora is 6—12 fogásból szokott állani. Radvánszky egész csomó ilyen étlapot mutat be, melyek hírt adnak arról, hogy milyen jó gyomruk volt a régi emberöltőknek és mi sok mindent megbirt. Az ebédet pohárköszöntők élénkítették s vége felé, mikor a jókedv zajosabban kezdett nyilvánulni, az énekes inasok dalolni vagy a zenészek játszani kezdtek s az étkezést, ha volt zene, rendszeren táncz követte.

Elmondhatni, hogy Radvánszky munkája a bölcsőtől a sírig végig kíséri a török korszakbeli embert élete minden, nem közvetlenül a politikának, hadakozásnak vagy egyháznak szentelt mozzanatában. Magánviszonyai, családi köre legrejtettebb zugaiba bevilágít s kedvteléseit, mulatozásait, előítéleteit, öröme és bánata nyilvánulásának módjait tárja föl. Radvánszky művének értéke annál nagyobb, mert legalább akkor, mikor az első harmadfél kötet megjelent, e téren egészen úttörő volt. Igaz, hogy csak a vezérlő, úri osztály életére terjed ki s ebből is csak a vagyonosabb, rendszeren a legfőbb és legdúsabb családokat öleli föl, melyek életmódjáról, háztartásáról és szokásairól a nagy tömegekre, a szegénységre, mely a népeknek minden időben túlnyomó többségét tette, hímet varrni nem lehet. Épen ez időszakból tudjuk, hogy a rengeteg vagyon, a vele járó pompa, kényelem mellett, melyet egyes főurak élveztek, szörnyű nagy volt más osztályok szegénysége. A tömegek, még a kiváltságos rétegek, a polgárság és alsóbb nemesség is szertelenül nehéz viszonyok közt élt vagyis inkább tengődött. E rétegek nem szerepelnek Radvánszky munkájában, mely főleg azokkal foglalkozik, kik a tekintély, hatalom és jólét létrájának legfelső fokain álltak. De a polgárság családi és socialis viszonyainak rajzát épen Radvánszky példáján indulva, már megadták mások. Idővel talán akad valaki, a ki a társadalmi tervezet mélyét borító homályba is behatol s a szegény elemek, az úgynevezett munkás rétegek apró házikóit, a bennök folyó s a közügyek alakulatát szintén befolyásoló

életéről is tájékoztatást ad az utóvilágnak. Radvánszky bárónak nem ez volt czélja. Ő csak a legelőkelőbb rétegekkel foglalkozik, ama boldogokkal, kik a nemzeti vagyon és hatalom legnagyobb részének osztályosai voltak. Rólok azonban épen oly vonzó, mint teljes, minden részletet felölelő képet ad s ezzel történelmi ismereteinket igen tetemesen kibővíti, hisz ki nem érdeklődnék azok magánviszonyai iránt, kik a nyilvánosság terén az első szerepet játszták, kiknek köztevékenysége tölti be két század történetét csaknem teljesen? Azok a férfiak és nők, azok a büszke nemzetségek, kiknek várai és kastélyai, mulató termei és dolgozó szobái föltárulnak előttünk, kiknek toilette-titkaival, életmódjával, szórakozásaival, lakmározásaival itt megismerkedünk, egytől egyig mind játszottak bizonyos szerepet koruk közéletében. Hadi és politikai tetteikről, sikereikről és vereségeikről megemlékezik a köztörténelem. Ennek följegyzéseit immár fölötte érdekesen egészíti ki Radvánszky műve, midőn mint embereket, egy nagy udvartartás fejeit, roppant vagyon birtokosait mutatja be őket.

A munka első kötete magához a művelt közönséghez fordul s tárgya rendkívüli változatosságával, valamint előad sa érdekességével élvezetes olvasmányt nyújt mindenkinek. De gazdag tanuságot meríthet belőle az író, ki bármi történelmi tárgyat dolgoz föl s a művész, a ki a múlt valamely időszakát akarja élénk varázsolni, iparosainkat és iparművészetünk munkásait meg új, magyaros alakok megteremtésére taníthatja, lelkesítheti. Korhűséget lelnek, igaz mivoltában találják meg benne a multat sok olyan mozzanatában, melyről eddig legfőlebb csak hosszú kutatás-keresés után nyerhettek tájékozást.

ACSÁDY IGNÁCZ.

A VASKAPU-SZABÁLYOZÁS ÖSKORI ELŐZMÉNYEI.

Az Al-Dunánál 1896. évi szeptember 28-án I-ső Ferencz József dicsőségesen uralkodó királyunk, s a szomszédos Románia és Szerbia királyainak jelenlétében igazán a népek millióinak örömrivalgásai között fölavatott vaskapuszabályozási munkálatok évezredes küzdelmek és vállalkozások diadalra juttatását jelentik. Az ezredéves alkotások sorában tehát méltó helyet elfoglaló Vaskapuszabályozás közös neve alá foglalt technikai munkálatok præhistoriája az archæologia körébe tartozik s nem egészen utolsó fontosságú kérdésként merült föl épen e nagyszerű s a magyar kitartás és technikai haladottság fokmérőjéül szinte tetszelegve emlegetett szabályozással kapcsolatosan, ha vajon a jobbparti sziklafalakban mutatkozó emléktáblák viszonyba hozhatók-e a dunai hajózás legrégibb történetével?

Mintán 1893 nyarán sikerült kiderítenem, hogy az Ó-Gradinával átellenben Orsovától alig 12 kilométernyire a Kazán-szoros záródásánál a touristák által is kedvtelve szemlélt s legutóbb a szerb kormány költségén TABVLA TRAIANA figyelmeztető fölirattal is megtoldott sziklatáblán fölül, a zuhatagok mentén még négy más sziklafölirással örökítették meg a rómaiak is úttörő munkálataikat, e folyóirat olvasóira sem lesz egészen érdektelen e föliratsorozat bemutatása és a dunai forgalom legrégibb történetének szempontjából való rövid méltatása.

Ugyanis az általam ily módon ötre kiegészített dunaparti sziklaföliratok elhelyezésével egészen kézzelfoghatólag megállapíthatjuk azt is, hogy a Duna medrében lappangó szikla-

gátak és zátonyok s ezekkel kapcsolatos örvénylések és zuhatagok sorozatához alkalmazkodnak azok. Szinte kézzelfoghatólag szemléltetik tehát az utókorral, hogy két ezer év előtt is Drenkovától Orsovaig számba vették a dunai hajózás félelmes akadályait s a parti államélet fejlődésével, megszilárdulásával kapcsolatosan azonnal előtérbe nyomult e közlekedési akadályok lehető elhárítása is. A mi Drenkovánk átellenében a szerb parti Ozeroviz-féle, Bosznann nevezetű szénbányatelep téresebb öblözete képezhető akkor is a mai tapasztalt kalauzokhoz (locz) hasonlókkal vezetett parti hajózás felső kiindulását s lenn a Vaskapu félelmes szirtei között örvénylő vizálláshoz csakúgy alkalmazkodniok kelle a hajózás kisebb aránya ellenére, mint akár napjainkban. Drenkován alul nyílnak meg tehát azok a hajózási nehézségek, melyek elhárítása a magyar technikusok örök büszkeségét képezi. Ott ugyanis a Duna folyását hirtelen DDK. változtatva a Kozla-sziklapadba ütköző víztömeg a jobb partra terelődik át, hol a Dojke nevű szirtes zátony miatt 80 cméternyire alábukó sellőivel még a modern gőzhajózást is annyira nehezítette, hogy a legjelentékenyebb szabályozási csatornák egyikét itt kelle megfuratni. S a Duna-meder illetén háborgásait az ókori népek parti hajózására még veszedelmesebbé tevé a jobbparti Gospodin-szirt és hasonló nevű forgatagja.

Míg a Gospodin-szikla oly meredeken nyomul a Duna árjába, hogy ott gyalogosan elhatolni ma sem lehetséges s a Dunagőzhajózás megnyitása előtt a dereglyék vontatására alkalmazott lovakkal csakis a magyar, vagyis a bal parton haladhattak el: azalatt a kiszögellő szirtfokba ütköző hullámok megtorlódása akkora örvénylést támaszt, hogy a legtapsztaltabb hajós sem merészelheti meg a kikötést; a levezést pedig csakis az örvény hullámjátékával teljesen ismerős ki-próbált helyismerő kalauzok kísérhetik meg.

Itt, a Vásárhelyi Pál találó elnevezése szerinti Scylla és Charybdisnél, vagyis a Kozla-Dojke sziklapadjaitól lefelé Izlász, Tachtalia velika és T. mala, valamint az Ursa minor a Vranyszirtzátonyok, a Greben-fok örvénylésével tovább folytatódó zuhatagoknál, le a Vaskapu félelmes sziklázátonysorozatáig csakis a világhatalom magasabb erkölcsi föladatai iránt tájékozott egységes államkormányzat kezdeményezhette a hajózási akadályok elhárítását.

Hisz a barbár hajdankornak egymással örökös érdekellentétbe helyezkedett apró államai, nem véve ki még a Buribista vaskeze által hevenyszve egyesített, de az ő halálával ismét szétomlott dák királyságot sem — sokkal kisszerűbb fölfogást képviseltek, semhogy a nemzetközi forgalom előfeltételeinek tudatára emelkedhettek volna. Ámde alig terjesztik Tiberius véres háborúi a római birodalom határvonalát az Al-Dunáig: Moesia berendezésével és örvidékének kiépítésével karöltve már fölveszik a küzdelmet az addig bizonynyára leküzdhetetlennek képzelt zuhatagok és szirtzátonyok ellen is.

Ime a Gospodin-szirt kirugó falszögletein 1·9 m. magas s ugyanolyan széles bemetszésekkel utat erőszakoltak ki a ma is járhatatlan parti sziklák vonalán. Sőt az így kivésott sziklaút talpát átlag 3 m. közökben 18 cm. széles 25 cm. mély barázdákkal látták el, hogy belső végökkel a sziklafal alá ékelt s a méretekből itélve 2·5—3 méter hosszú keresztgerendáknak a víz fölé nyuló végein megfelelő hidlással az út kiszélesítését s ily módon gyalogolóknak karfás dobogót állíthassanak elé. Maga a betonnal bevont sziklaút pedig a lábas jószágok és járművek mozgását tette a Duna mentén lehetségessé, úgy, hogy a hajóvontató gyalogosok mellett a tengelyforgalom is biztosítva vala. Ezt az eljárást ismételve minden közbeeső sziklameredeknél, a mint Izlás zuhatag irányában is a Vöröskő (Cervenka) 45 méternyi bemetszete tanusítja, innen a Gospodintól le Milanováig 45 kilométernyire a részben ma ismét járhatatlan partvonalat a forgalomnak úgy megnyitották, hogy Golubactól akadálytalanul folyhatott a parti közlekedés és hajóvontatás a juczii zuhatagig.

Ezt a valóban emlékezetes eseményt vehetjük tehát a kormányunk által szerencsésen befejezésre juttatott Al-Dunaszabályozás kiindulásának s e sziklabevágások szolgálhattak a gróf Széchenyi István nevét viselő és Vásárhelyi Pál genialitását hirdető balparti útvonal kis és nagy kazánközi sziklabevágásainak mintájául is. Tiberius nevével tehát méltán örököltette meg nagyszabású munkáját a kivitelre alkalmazott Legio III. Scythica és legio V. Macedonica legénysége úgy a Gospodinnál, mint 9 kilométerrel lejjebb a Boljetinski reka patak betorkolásánál Izlás zuhatag irányában.

A Gospodin-szirt Tiberius tábláját még gróf Marsigli¹⁾ Alajos tábornok jegyezte 1690 körül, a mikor a törökhatárszél kitűzésére szervezett bizottsággal a közép Duna völgyét oly részletesen áttanulmányozta volt. Közlése legközelebb jár a valósághoz is; míg utódai, mint Grisellini²⁾ s ennek nyomdokain Neigebaur,³⁾ valamint Aschbach⁴⁾ a turnu-severini Trajanhidről szóló tanulmányában, úgyszintén Arneth,⁵⁾ majd Dácia föliratának első kiadói Acker Mihály és Müller Frigyes⁶⁾ a jelenlegi ev. szász püspök, sőt a helyszínén legutóbb megfordult Kanitz Félix⁷⁾ is (a közbejött rossz időre utalólag) többé-kevésbé eltérnek attól. Gróf Marsiglihoz jóformán az egyetlen Muratori ragaszkodott, a ki különben gróf Marsigli kéziratából meríthetné épen értesülését.⁸⁾

Legutóbb Neudeck Gyula csász. és kir. főhadnagy s az orsovai művezetőség mérnöke, valamint jó magam csaknem egyidejűleg publikáltuk a szóban forgó két Tiberius-tábla első hiteles szövegét, miután Arneth⁹⁾ 1862 októberében a bécsi tudományos Akadémia elé terjesztett jelentése nem közvetlen megfigyelésen alapult s a Cassian dunagőzhajózási felügyelő pacsolatairól vett másolatok hollétéről számot adni nem tudván, az egyik Tiberius-tábla hitelességét sem tudta megvédeni

¹⁾ Marsigli: *Danubius Pannonico Mysius* II. kötet 53 rajzlapján «Tres lapides petr. montis incisi paululum supra Tatalia» jelzéssel.

²⁾ Grisellini: *Geschichte des Temesvarer Banats*. Wien, 1780. 287. l.

³⁾ Neigebaur *Dacien* Kronstadt, 1851. 7. lap.

⁴⁾ Aschbach: *Ueber Trajans steinerne Donau-Brücke*. Mittheilungen der k. k. Central-Commission für Erforschung und Erhaltung der Baudenkmale. Wien, 1858 B'd III. 200 l.

⁵⁾ Arneth: *Die Trajans Inschrift in der Nähe des Eisernen Thores*. Jahrbuch der k. k. Central-Comm. 1856. 83. l.

⁶⁾ *Die Römischen Inschriften*, M. Ackner und Friedrich Müller. Wien, 1863.

⁷⁾ F. Kanitz, *Römische Studien in Serbien*. Wien, 1892. Denkschriften der k. k. Akademie der Wissenschaften 31 lapja.

⁸⁾ *Novus Thesaurus veterum inscriptionum in principis earundem collectionibus haectenui praetervisarum*. Collectore Lud. Ant. Muratori. Mediolani, 1739.

⁹⁾ Arneth: *Archaeologische Analecten*. Sitzungsberichte der philosophisch histor. Classe der Kaiserl. Akademie. Wien, 1862. Octob. 358/9 lap.

olyannyira, hogy a *Corpus Inscriptionum Latinarum*¹⁾ III. kötetének szerkesztői, a helyszínén ismét nem járt Safarik belgrádi tanár tanuskodása ellenére, az egyik Tiberius-táblát jegyzeteik közé degredálták. De a kettős Tiberius-tábla elfogadhatóságát legutóbb az is nehezítette, hogy Kanitz Félix ismert balkáni utazó is csak a Vaskapuszabályozás 1890. szeptember 15-ki ünnepélyességei alkalmával jutott el az izlási második Tiberius-tábláig; ellenben Benndorf Ottó és Hirschfeld Ottó²⁾ az Al-Dunához épen a Traján-tábla s a többi sziklaföliirat mibenléteinek földerítése céljából 1873. nyarán történt kiküldetésük alkalmával e helyzetileg még kellően nem ismert s Marsigli-nál is csupán «paulutum supra Tatalia» jelzettel, Arnehnél pedig a Gospodin és Boljetin összetévesztésével közölt sziklatáblák hollétének kérdését előbb vinni, avagy azok létezését megállapítani szintén nem tudták.

A szóban forgó két Tiberius-tábla tehát Kanitz Félixnek³⁾ szintén a vaskapui munkálatok alkalmából kiegészített tanulmányai révén került először az irodalomba, de Neudeck⁴⁾ és saját közleményeim⁵⁾ tisztázták először annak Kanitz F. által is tévesen olvasott szövegét.

Kanitz tudniillik a világosan kivehető szöveg ellenére a tribunicia potestast XXXV. helyett XXX-nak olvasva, Kr. u. 28-ra helyezte a szóban forgó sziklabemetszések fölavatását a megfelelő 33—34 év helyett. A helyes szöveg tehát a Gospodin-szikla hármasszövegének közepsőjéül kivésett első Tiberius-táblánál következő:

¹⁾ *Corpus Inscriptionum Latin.* III. kötet XII. Viæ Mœsiae inferioris, 1698.

²⁾ *Epigraphische Nachlese zum Corpus Inscriptionum Latinarum* Vol. III. aus Dacien und Mœsien. Hirschfeld — Benndorf. Sitzungsberichte der philos. hist. Cl. der Akademie. Wien, 1874. 350—429 l.

³⁾ *Römische Studien in Serbien.* Der Donau-Grenzwall, das Strassennetz, die Städte, Castelle. Denkmäler, Thermen und Bergwerke zur Römerzeit in Serbien. Wien, 1892.

⁴⁾ *Tiberius útja az Al-Dunán,* Neudeck Gyula. A magyar mérnök és építész-egylet közlönye 1894. évf. január-február 1 és 2-ik füzet.

⁵⁾ Téglás Gábor: *Újabb Adalékok az aldunai zuhatagok sziklaföliirataihoz.* Buda-Pest, 1894.

TI CAESARE AVG F
 AVGVSTO IMPERATORE
 PONT MAX·TR·POTXXXV
 LEG IIII SCYT LEGVMACED

Egészen azonos szövegű — habár kiállításában egyszerűbb a Gospodintól 9 kilométerrel alább Izlás-zuhatag irányában a Boljetinski reka szerb parti viz betorkolásánál, vagyis a Lepanska stena falában az úttól alig 1 m. magasságban bevésett második Tiberius-tábla is.

E második boljetini Tiberius-tábla betűi azonban nem oly diszesek, miután a Lepanska stena dyasverrucano conglomeratum közete a vésésnek kevésbé kedvezett, úgy, hogy az első meghiusult tábla üres helyét is megtaláltuk.

A helyi viszonyok mérlegelése alapján nem bajos megállapítanunk tehát azt sem, hogy a két egyező fölirat a sziklapart legnehezebb útszakaszának megjelölésére vala annak idején szánva.

A Boljetintől lefelé ugyanis a vontató parti útnak, mely a hajóvontatás szolgálatára készült első sorban, a terepviszonyok kevésbé állták útját le egészen a mostani szabályozásnál fölrobbantott Greben-fokig. A tengelyközlekedést Izlástól a Greben-fok mögötti kerülővel rövidítették, de a parti út mindenütt a Dunához alkalmazkodva érte el a mai Milanovac alatt, (mely nevét Milán szerb király atyjától alig 85—90 év előtt kapta) Taliatæt. Onnan azonban tovább nem terjedt az első úttörök munkája; hanem a mint már D'Anville *) mult századi francia tudós is helyesen kijelölte, befordult egy ideig a Porec-patak mellé, majd a Miroc fensikjára kapaszkodva Gerulatis, Unna castrumokkal Milanovactól alig 26 kilométerre Brzo-Palankánál Egetát érte, holott a Duna kanyarulatai a Vaskapunak 150 kilométernél is többre becsülhetők. Az első dunamenti út azután Clevora, Ad Aquas (Vidovac) a Timok torkolati Dorticum, Bononia (Vidin) érintésével a Loir beszaka-

*) D'Anville: *Memoire sur les villes de Taurunum et de Singidunum et sur d'autres lieux determines par leur situation, sur de roies Romaines, dans la Pannonie inferieure et dans la Moesie.* Memoires de l'Academie royal des Inscriptions, et belles lettres. Tome vingt-huitième. Paris, 1761.

dásánál a mai Arcornál Ratiariáig hatolt. Ebből láthatólag Tiberius a Dáctiából kivezető Zsil-völgyig terjeszté határvédelmi intézkedéseit.

A rómaiak vízi útja és hajóvontatása sem vezethetett tehát Juczon túl Orsovánál a Vaskapuhoz mindaddig, miglen Trajanus Kr. u. 99-ről 100-ra átmenőleg a Kis- és Nagy-Kazán-szoros sziklafalát is a Tiberiuséhoz hasonlólag ki nem vésette.¹⁾

Trajanus koráig tehát a legjobb esetben is a bal part egyes átkelő állomásainak kierőszakolásával képzelhetjük a dunai hajóvontatást. Így a Temes-Kubinnál már Ortvay Tivadar által meghatározott Contra Margum²⁾ keletkezését Dácia meghódítása előtti időkből származtathatjuk s a dákok örökös nyugtalanításai és ellenzése daczára a mœsiai helyőrség egyik fő-főfőladatát a tulpart átkelőinek és a hajóvontatásra alkalmas szakaszainak kézben tartása képezheté. A vízi közlekedés ilyenmő folytonosságát — legalább a nyugalmasabb időszakokban a Tiberius-uttal nem érintett kazáni és vaskapui szakaszon is föltételezhetjük s épen juczi könyökhajlásból a Dunán át Orsovának a Talitatis XI. m. p. Tiernam utóbb is használt átkelőt, hol Lucius Quietus mór lovasai átkeltek, a Tabula Peutingeriana is megörökítette.

Hogy Tiberius sok munkába és fáradságba került szikla-útját utóbb is Mœsia fentartásának nélkülözhetetlen előföltételül tekintették s kiváló éberséggel siettek minden legkisebb elemi csapás következményeit, vagy ellenséges rongálást főleg az egész sziklaút Achilles sarkául tekinthető Gospodin-szirt körül azonnal helyreállítani, arra nézve saját fölirati fölfedezéseim a legékesen szólóbb tanubizonyságot szolgáltatják.

¹⁾ Corp. Inscript. Latin. III. 1699. Supplementum pars II. 8265. Ephem. II. n. 502 a Benndorf által végleg tisztázott szövegő Traján. tábla szerint:

IMP ̄ CAESAR ̄ DIVI ̄ NERVAE ̄ F
NERVA TRAIANVS ̄ AVG ̄ GERM
PONTIF MAXIMVS TRIB POT IIII
PATER PATRIAE COS III
MONTIBVS EXCISIS ANCONIBVS
SVBLATIS VIAM Fecit

²⁾ Ortvay Tivadar, Margum Contra Margum helyfekvése, 1876. Magyar Tudományos Akadémia.

Ime Tiberius emléksoraitól balra sikerült Vespasianus tábláját is fölfedeznem s akármilyen sokat szenvedett is ez a fölirat az ott kikötő szerb hálászok tüzelésétől s a felülről támadó vizzuhatagok koptatása miatt, mégis 1893-ban annyit mindjárt kibetűzhettem, hogy Vespasianus censorsága, vagyis Kr. u. 75—80 között foglalkoztatá ezen útszakasz a legio VII. Claudiat.

IMP CAESAR
 VESPASIAN
 AVG [pontifex] M[aximus]
 TRI[bunicia po]T[estate]
 [c]O[nsul C] E [n]
 SOR [perpetuus]
 [pater patriæ per Scro]
 FVL[arum viam]
 C[orruptam refecit]
 LEG VII [claudia pia fidelis]

Még világosabban tájékoztat az itt oly gyakran ismétlődő aradások, jégzajlások pusztításai nyomán, (hogy a dákok betöréseivel kapcsolatos rongálásokat ne is említsük) szükségessé vált helyreállítási munkálatok jelentőségéről, a Gospodin-szirt harmadik táblája, melylyel Domitianus császár a Kr. u. 93—94 a Gospodin-sziklától le Milanováig, vagyis akkor Toliatæig terjedő 45 kilométer sziklaparton foganatosított műszaki intézkedéseket szinte hivalkodólag sietett megörökíttetni.

IMP CAESAR DIVI
 VESPASIANI F · D · MI
 TIAN · AVG · GERM · PONT [ifex]
 MAXIMVS · TRIB · POT · XII
 IMP · XXII · COS · XVI · C · ENSOR
 PERPETVVS · P · P · PER SCR
 FVLAR · VIAM VETVSTATE ET
 INCVRSV DANVVIC [or]
 sic! RVP TVM OPERIBV [s superatis a]
 TOLIATIS RE [fecit et dilatavit]
 LEG VII [VII Claudia pia fidelis]

Mekkora fontossága lehetett ezeknek a műszaki intézkedéseknek, a midőn ez áradozó részletezéssel adatja a császár a késő utókor tudomására: *Per Scrofulorum viam vetustate et incursu Danuvi corruptam operibus superatis a Taliatis refecit et dilatavit legio VII. Claudia pia fidelis!*

Hogy a Duna-part egész vonalát nem foglalhatták be szabályozási és parti munkálataikba a rómaiak: azt első sorban a dákok szivós ellenállása és örökös harczi készültsége idézhette elé. Ehhez olyan hadvezéri erély és vasakarát kellett, a minőt Trajanus hadi expedícióiban s legkivált épen a dácziai hadjáratokban bámulhat a világ. Alig értesül Kr. u. 98-ban Nerva haláláról, a rajnamenti Colonia- (Köln) táborból egyenesen az Al-Dunához siet s 99-ben már a Kazán égbé nyuló sziklafalai visszhangzottak a legionariusok munkazájától, úgy, hogy 100 tavaszán már a Tiberius által Taliaténál a juczí zúhatag irányában félbehagyott parti út a Kis- és Nagy-Kazánon át le a Vaskapuhoz s onnan Brzo-Palankáig készen állott.

Ezzel a nagyszabású műszaki munkálattal vehette tulajdonképen kezdetét a vaskapui nagyobb forgalom s ez nyitotta meg a Dunát Germaniától torkolatáig. Mi természetesebb tehát, minthogy a Vaskapu sziklazátionyai között is tisztában valának akkorra már a követendő iránynyal. Hisz gróf Marsigli Trajanus hajózási vonalait a Rosboinik, Reskival sziklazátionyoktól balra, a Koljova stena és a Pietra Kalugera, illetőleg a Prigada nevű nagy szirtzátiony között fönt említett művében már térképileg is megjelölte. Ebben az irányban pedig szorgosabb összehasonlítás után nem bajos fölismernünk a jelenkori gőzhajózás által nagy és kis vízállásnál követett vonalakat. A vaskapui és többi mederakadályok ismeretét illetéknép nem csupán az újabb kor bámulatos önföláldozással dolgozó mérnökeinek köszönhetjük, hisz a csakis csekély vízállásnál mutatkozó sziklapadok és zátionyok külön elnevezései is arról tanuskodnak, hogy azokat évszázados, sőt évezredek megfigyelések eredményéül örököltük az őskötől át. Örök dicsőségünkre szolgál azonban, hogy az ó-korban az akkori idők technikai ismereteihez és korlátolt munkaeszközeihez mérten megkezdett szabályozási föladatokat épen az e téren idáig kevésre méltatott magyar technikusok juttathatták kormányunk bölcsesége és áldozatkészsége következtében teljességre.

A Széchényi István és Baross Gábor emléktáblái mellett azonban, mint a melyek a mi partunkon a Vásárhelyi Pál által a harminczas években a Wallandt Ernő miniszteri tanácsos vezetése alatt 1890-től végrehajtott nagyszerű robbantási és egyéb szabályozási munkálatokról az utókort tájékoztatni fogják, a most lezajlott ünnepélyességek kapcsán illő, hogy megemlékezzünk a rómaiaknak az akkori idők tudásához és politikai érettségéhez mérten nem kevésbé csodálatos és czeltudatos előmunkálatairól is. Avagy Tiberiusnak a tulparton előnkbe táruló sziklabevágásai nem szolgálhattak-e ösztönül és lelkesítőül úgy gróf Széchényi Istvánra, mint Vásárhelyi Pálra nézve, hogy az akkori hatóságok, sőt a nemzetközi föladatok iránt még alig fogékony és nehézkes közvélemény részéről tapasztalt közönbösség, sőt visszaütítő és akadályozó kísérletek leküzdésével a Dunát ismét kelet és nyugat összekötő természetes csatornájává avassák! Valóban a Vaskapu megnyitával majdnem 1900 év előtt a Kr. u. 33—34-ben fölvatatott Tiberius-úttal megnyilatkozott nagyszabású eszmék diadalát ünnepelhettük!

TÉGLÁS GÁBOR.

A MAGYAR ZENÉRŐL.

(Végválasz Érdy Lajos úrnak.)

Ha azon polemiában, melybe Érdy úrral *A magyar zenéről* című czikke miatt elegyedtünk, csak annak meghatározásáról volna szó, hogy melyikünknek van igaza? úgy nem felelnék a *Buda-pesti Szemle* mult, szeptemberi számában megjelent *Még néhány szó a magyar zenéről* című soraira. Mert azokból világosan meggyőződhettem, miszerint vitatkozásunk czéltalan, a mennyiben Érdy úr az első cikk czíme daczára nem a magyar zenével, mi egy általános fogalom, hanem specialisan a magyar népdallal — vagy mint nevezni szereti: a magyar ének-beszéddel — foglalkozik a multban és a jelenben, én pedig a magyar zenét úgy tekintem, mint nemzeti geniuszunk nyilvánulásainak egyik leglényegesebbjét, melynek fejlesztésére kívánom irányozni kortársaim s a jövő nemzedékek figyelmét. Érdy úr szép készültséggel bíró szemlélődő műhistorikus föladatát végzi, ki tanítva tanulmányozza a magyar dal fejlődési processusait, tartalmát, a többi népek zenéjéhez való viszonyát, míg én ezt mint bevégzett tényt fogadom már el, s akarom fölhasználni a legközelebbi teendők elvégzésének szempontjából.

Ezért nem bocsátkoztam az Érdy úr által szellemesen felállított hypothesisek bonczolásába, s nem kerestem annak meghatározását, hogy mi a magyar zene lényege? Ezt Érdy úrnak kell megtennie, ki nem militans zenész s így kellő ideje, részrehajlatlansága van zenénkről oly tárgyilagossággal beszélni, mintha az Dél-Ausztrália egyik néptörzsének zenéje volna. Ő a tudós nyugalmával keresgélget a hagyományok törmelékei között, s megelégszik annak tudomásul vételével, a mit lát, hall s úgyszólván tapint. S miután látó- és hallóérzékeink vagy tapintatunk csak azt regisztrálják, miről

anyagilag vesznek tudomást, Érdy úr a hagyományok telt tárházában csak terméketlen magvakat vél találhatni, nem gondolván azon csirákra, melyeket azok magukban rejtenek s melyekből én meg buja növényzet kikelésére következtek.

Érdy úr illúzióimat veti szememre, én pedig materialismusát, mely, mint minden materialismus, pessimistikus következtetésű. Én a millennium évében a magyar zeneviszonyok szánalmas állapota ellenére meg vagyok győződve egy magyar irány s így egy magyar zeneiskola létrehozásának lehetőségéről, ő pedig így szól: «Magának a magyar dalnak haladása vagy fejlesztése nem lehetséges» s meg így is: «A magyar zene tehát az általános zene módjára nem fejleszthető!»

Az igaz, hogy végül megengedi, hogy a magyar zene egész mindenséget foglal magában, mint Krisna gyermeki szája, miben véleményét teljesen osztom, hozzá tevén mindazáltal azt a megjegyzést is, hogy ha Krisna nem lesz oly emberré, a minővé lett évek multán, ez a gyermeki szájában leledző mindenség csak az anyjára nézve létezett volna; már pedig a római jog szerint az egyetlen tanu nem számít. Tehát Érdy úr hasonlata bármily költői és szépen előadott legyen is, inkább mellettem kardoskodik, ki a fejlesztést sürgetem, mint mellette, ki azt látszik ohajtani, hogy a magyar zene örökös gyermekségre legyen kárhozható.

Nem csodálom egyébként ily szellemű érvelését, mert idézetei következtében most már arról is meggyőződhettem, hogy a Kiese-wetterek nyomán ő is a zenei cosmopolitismus hitét vallja. Már pedig köztudomású dolog, hogy ez minden nagy hangzása ellenére nem egyéb, mint álarcz alá rejtőzött pangermanismus. Ugyanis azon időkben, midőn a szomorú emlékü német-szövetség aranykorát élte s a németek a világ hegemoniájára csak szellemileg törekedhettek, chauvinistáik nem merték a németiség fölényét leplezetlenül hirdetni, hanem oda törekedtek, hogy eszméik, művészetök a cosmopolitismus köpenye alatt fészkelhessék be magokat az idegen nemzetek szellemvilágába, különösen pedig a mienkébe, a barbár magyarokéba. Ha azonban egy nem-németnek bátorsága lett volna magáénak is tekinteni ezt az álc cosmopolitismust, bezzeg nyersen visszautasítják, hangsúlyozván az eszme vagy a mű német voltát.

A dolog valójában azonban úgy áll, hogy a harmonia, a ritmika s az ellenpont szabályait kivéve, a zenében minden tisztán nemzeties. Még az is, hogy több vagy kevesebb változatosságot keresünk az említett szabályok alkalmazásában, hogy azoknak több

vagy kevesebb készséggel vetjük alá magunkat, hogy azok megtanulására több vagy kevesebb időt szentelünk. Innen a nemzeti stílek különfélesége nemcsak az érzelmek minősége és intenzivitása szempontjából, hanem azon módéból is, melylyel azokat kifejezik.

Idevonatkozólag talán nem lesz fölösleges megkérdezni Erdy úrtól, hogy mi különbséget talál azon definitio között, melyet én adtam a nemzeti stílről s a között, melyet ő ad? Én azt mondom: «Az igazi magyar zenész bármily érzelmet akarjon is bármily formában kifejezni, mindig oly modorban fogja tenni, mely sem német, sem olasz, sem francia s melyet éppen ezért meglepőnek fog tartani a világ, míg hozzá nem szokik s míg azt több magyar szerző műveiből elvonván, magyar modornak, stílnak el nem ismeri». Erdy úr pedig így ír: «A nemzeti zenei sajátosságok nem egyesek, hanem egész nemzedékek hosszú, az egyesekre nézve öntudatlan munkája». Tehát többek, egész nemzedékek munkája szerinte is, melyet az egyesek öntudatlanul végeznek el, a mint azt én körül írtam. Furesza azonban, hogy Erdy úr azt képzei, hogy ezt a munkát nem zenészek végzik el, mert később így ír: «Mikor zene-anyag a zenészek kezébe jut, kész már a lassan kifejlett sajátyszerűségek egész tömege». De hát ki foglalkozott zene-anyaggal azelőtt, ha nem a zenész? Melyik kasztnak lett volna ez kiváltsága azon kívül, mely hivatva van a zenével foglalkozni? Erdy úr itt Liszt hibájába esett, ki szörnyű sok mindent lát a népdalban, holott az nem oly poetikus apparatussal jó a napvilágra, minővel a sentimentalis kedélyű emberek gondolják hogy megszületik, hanem úgy, a mint azt legutóbb is kézzel foghatólag bebizonyította a *Konti contra Káldy*-per, vagy az én népdalom esete, melyet 1860-ban mint első művemet bocsátottam a közönség elé, s melyet lehetőleg eltorzítva Bartalus István úr a hetvenes években Arany Jánostól hallott, mint eredeti népdalt. (*Jaj be búsan harangoznak Tarjánba* a szövege; ezt pedig Thaly Kálmán barátom írta s meg is jelent egy kötet költeményében még azelőtt, mielőtt én a verset zenére tettem volna.)

Mindez arra enged következtetni, hogy a népies ének-beszédet illetőleg a legnagyobb elővigyázat szükséges. Nagy része bel-földi zeneismerő egyénektől — papoktól, kántoroktól, tanulóktól — származik, kiket a tudatlan tömeghez viszonyítva zenészeknek minősíthet az ember. Van köztök sok dal, mely idegen eredetű, vagy melyet a nemzetiségek is a magokénak tartanak, mint ezt

alkalmam volt constatálhatni a híres zongorász Paderevszky egy *Kárpáti Visszhangok* című gyűjteményében. Egressy Béni, Fűredi és Bernáth Gazsi szerzeményei pedig ország-világ tudtával ragadtak a nép ajkaira».

Nos és most Érdy úr azt ohajtaná, hogy én ezt az eddigi magyar zenét tisztán megőrizsem és föntartsam! Ha malitiosus volnék, iti még azt is megkérdezném, hogy mily alakban és mily arányokban tartja ellenvéleményesem ezt a megőrzést és föntartást keresztül vinni? A dallamot egyszerűen vagy X meg Y kartársam többé-kevésbé sikerült összhangosításában, zongora-átiratában? Czigányos czafrangokkal vagy a népszínmű énekesnők fiosituráival? Brahms szerint vagy Liszt modorában? Romantikus lepel alatt vagy classikus mártásban?

Valóban el kell keserednie mindenkinek, ki a magyar zene ügyét a lelkén hordozza, ha ily nyilatkozatokat hall, mind a mellett, hogy másrészt meg azt kell megköszönnie, hogy valaki általában csak beszél is a magyar zenéről.

Vigasztalásomra azt mondja Érdy úr, hogy «vannak nagyon tehetséges és tanult zeneszerzőink, kik különös kedvvel és lelkese-déssel igyekeznek magyar zenét teremteni!» Ezt a kijelentését én a jó oldaláról szeretném felfogni, csak az bánt, hogy ha más népre alkalmaznám — például a francziára — s lefordítva bemutatnám egy franczia embernek, az egyszerűen kinevetne.» Vannak zeneszerzőink... kik franczia zenét igyekeznek teremteni!? Gondolja meg Érdy úr, hogy az ily jó igyekezettel teremtett magyar zene mennyire felelhet meg a magyar szív és a magyar észjárás követelményeinek. Az ilyen «igyekezett» magyar zenére el lehet mondani a parasztgazdával, hogy: «Adtál uram — zenét, de nincs köszönet benne!»

Érdy úr azt is fölhozza ellenem, hogy én nem veszem tekintetbe, «mennyire kötve van a zenész a magyar zene természete, makacs rhythmusai s változhatatlan phrasisai által s hogy ezekből nem lehet más fajú zenét alakítani.» Ez igaz; de hát nincs-e ily mértékben kötve az illető zenéhez a német, olasz vagy franczia zenész is? Csak minket vert volna meg a gondviselés úgy, hogy érzéseinknek kifejezést a zenében csupán küzdelmek árán adhassunk? Azt kell hinnem, Érdy úr valami nagy bűnnel vádolja a magyar nemzetet, hogy ily speciális büntetésekre véli kitettnek. «Makacs rhythmus, változhatatlan phrasis!» Ezek nem a szeretet szavai, ezek — bocsássa meg — a megcsökönösödéséi. Én legalább

soha makacsságot nem találtam azon rhythmusoknál, melyek tollam hegyére jöttek s melyeket úgy tudtam háromnegyedes ütemekben kifejezni, mint a szokott kétnegyedesekben. Azt sem találtam, hogy a magyar phrásisok oly változhatatlanok lennének. A kinek phantasiája van, az változatosságot tud bevinni a legmervebbnek látszó formákba — még ha csak magyar ember is!

Azt is kinyilatkoztatja Érdy úr, hogy ő nem fogja magyar zenének tartani a magyar szívvel, magyar észjárással s a magyar közönség számára írt zenét. Hát minő zenének, az Isten szerelméért! ? Azon makacssággal, melyet a magyar rhythmusnak imputál, azt akarja tehát, hogy mi csak mindig az árvalányhaját, a subát, meg a piroseszimát énekeljük; vagy hogy mindig díszmagyarban pompázzunk! Ezt csak ellenségeink kívánhatják. Igaz barátaink — nem kicsinyelve fajunk külsőségeiben nyilvánuló sajátságait — fő súlyt arra fektetnek, hogy magyar vérméréskű tagjai legyünk a népek tanácsának, készek éltünköt és vagyonunkat a haladás, a szabadság legnemesebb eszméiért minden perczen kockára tenni. Így leszünk igazán magyarok; így fogunk igazán a magyar szívhez méltón érezni s nekünk zenészeknek ezt a magyar érzést kell hangokban kifejeznünk!

De Érdy úr nem osztozik «illusióim- és reményeimben!» Bizonyosan azokeiben osztozik, kik kezeiket dörzsölve sugdossák egymás között — Istennek hála! nem magyarul — hogy a millennium legalább zeneileg fiaskót csinált, hogy minden egyébben kénytelenek bevallani Magyarország haladását, legalább zeneileg, egy nagy kudarczról beszélnek a világnak. Ott azután Érdy úrnak senki sem fog ellent mondani; ott tapsolni fognak, ha azt állítja, hogy zenénk «megmarad dalzenének, mely nem szokott külsőleg tovább fejlődni.» Hát Schubert, hát Schumann, hát Franz! ? Ezek a nagy emberek nem fejlesztették tovább a német népdalt? Persze hogy ők németek s a mit fejlesztettek, az német zeneanyag volt, mi pedig csak magyarok vagyunk s csak magyar ének-beszédet fejleszthetünk!

Végül még csak arra az ellenvetésre felelek, melyet Érdy úr ellenem Verseggy példája révén akar fölhozni, «ki hideg és száraz dalokat írt, csupa színtelen általános zenét, pedig magyar szívvel, magyar észjárással és a magyar közönség számára írt.» No itt már határozott rosszakarát beszél Érdy úrból, mert egy a magyar géniuszra vonatkozó komoly vitában Verseggyről tenni említést, csak a kevésbé művelt olvasó captatiójára való számítás. A ki csak kissé jártas a magyar irodalom történetében, az tudni fogja, hogy

mily számba nem vehető tehetség volt Révai ellenfeléé. Róla vonni következtetést a magyar zene jövőjére annyi, mintha az ember a német zenét egy Kaffka firkái után akarná megítélni. Verseghy nem azért írt «hideg és száraz dalokat», mert magyar ember volt, de mert nem volt sem inventiója, sem tudománya s idejében még magyar zenekedvelő közönség nem létezett. Midőn én magyar szívről, magyar észjárásról s magyar közönségről beszélek, alattomban értem a tehetséget, a készültséget, az általános műveltséget. Természetesen Érdy úr pessimismusával ezt mind nem lehet föltenni a magyaroknál: ők csak ének-beszéljenek a nép számára, a jó idegen zenész urak majd elvégezik azt, mi hasznosabb, előnyösebb, dicsőségesebb! . . .

. . . És én még se csüggedek! «Lehetetlen, hogy az absurdum in infinitum menjen», mint mondta a nagy Széchenyi. Egyszer csak találkozik magyar államférfi, ki megsokallja a magyar zene systhematikus üldözését s felkarolja a magyar múzsa ügyét is, fölfogván végre, hogy annak megvédésével mily hervadhatatlan koszorút szerezhet magának. De hát most a közvéleményt, a kormányt, minden jó akarata ellenére, félrevezetik s így minden marad a régiben. Nem engednek semmit csinálni s nem csinálnak semmit! Ez Érdy úr elméletének alkalmazása, melytől — meg vagyok győződve — önmaga is meghökkenve fordul el!

BERTHA SÁNDOR.

★

E cikk tartalmáról, a szerkesztő szívésségéből, már előzetes tudomást szerezhettem s úgy látom, hogy a vita tárgyára nézve mindig jobban távolodunk egymástól, pedig én egymástól messze eső álláspontjaink között egy terjedelmes semleges területet állapítottam meg, az úgynevezett másodlagos magyar zene területét, melyen Bertha úr képviselte irányban bőséges munkára van tér és alkalom. Bertha úr nem volt hajlandó e semleges területen közeledni hozzám, hanem a távolból lövöldözi felém nem épen találó nyilait. Úgy látszik, hogy ő kizárólag az úgynevezett nyugati zenerendszer fejlődését tartva szemei előtt s nálunk is annak az analogiáját keresve, nem érti át teljesen annak a zenerendszernek fontosságát és érdekét, a melyről én beszéltem. Még a kifejezéseket is összecseréli és mindig magyar énekbeszédéről szól, a melyben szerinte én a magyar dal lényegét kerestem, holott én azt igyekeztem kifejtetni, hogy a magyar zenében énekbeszéd, a zenei scholastika találmánya, nem képzelhető, s ezzel a beszéd-ének, a magyar dal alapja, épen ellentétes fogalom. Ily körülmények közt én is czéltalannak tartom a vita folytatását, remélem azonban, hogy lesz még alkalmam a fölvetett fontos kérdésekről részletesebben nyilatkozni.

E. Gy. Rajos.

É R T E S I T Ő.

Az 1867-iki kiegyezésről. Írta gróf Andrássy Gyula. Buda-Pest, Franklin-Társulat. 1896. Ára 2 frt.

Bár véletlen találkozás, de mégis igen alkalomszerűen az új országgyűlés megnyitása előtt jelent meg gróf Andrássy Gyulának e munkája. A címe szerény; úgy hangzik, mint valami politikai röpiraté. Pedig a könyv ennél jóval több. Midőn az 1867-iki kiegyezés védelmére kel azok ellen, kik megbolygatni, vagy untalan fejlesztgetni akarják; azok ellen, kik a nemzet politikai erkölcesinek emelésére egyedül üdvösnek azt találják, ha a régi gravamenpolitikára modern köntöst húznak: egyszersem mélyre ható történeti indokolását is nyújtja a kiegyezésnek; azt mint hosszú történeti fejlemények következtét és megegyezési pontját állítja elénk. E magaslatról tekint azután az ellenzéki pártokat, bírálja a saját szempontjából jelszavaik értékét s tűzi ki a követendő politika irányát. S még más is van e könyvben. Okoskodások, fejtegetések láncczolata a munka, s mikor végig mentünk rajta, észreveszszük, hogy az okoskodások mögött erős határozottságú politikai egyéniség áll, kinek szava már azért is hat reánk, mert nincs könyvének oly részlete, hol érveléseit meggyőződésének melege, aggodalmainak őszintesége hatásosabbá ne tenné.

A könyv, ha nem volna annyira objectiv, bizonyos tekintetben támadása lehetne a politikai chauvinismusnak, vagy mint szerzője nevezi, a magyar önteltségnek, mely nem tekinti, hogy fönnálló állami létünk ezer szállal fűződik az európai viszonyokhoz s e helyett az önállóság és függetlenség bizonyos elvont postulatumaiban keresi a nemzet haladását, boldogulását, biztosítását. Még nem igen régiben a politikai államformák mindenhatóságában hittek az

emberek; a mi közjogi politikusaink is — a mennyiben jóhiszeműek — ilyen abstract gondolkozók: a függetlenségi látszatért képesek megtagadni a jelen politikai helyzet áldásait s közjogi sérelmeken lovagolva az ország belviszonyainak kiépítését, nyugodt fejlesztését megakadályozzák. Az intransigens szellem e nyilatkozatai ellen nem egy helyen nemes előkelőséggel fordul könyvünk; íróját ilyenkor Széchenyi szelleme ihleti, «a ki» — mint mondja — «aggódó, tépelődő, utólérhetetlen hazafiságával élő czáfolata annak, mintha a hazafiság s a nagy követelések, a chauvinista politika egymást föltételeznék, egymástól elválaszthatatlanok volnának. Ott legalkább, hol Széchenyi István élt és működött, nem volna többé szabad e hitnek terjednie. Ott absolut igazság számába kellene annak mennie, hogy e politikai önmérséklet a legforróbb hazafisággal megfér.»

Ez a politikai önmérséklet Széchenyinéél az európai viszonyok átéréséből is fakadt. S fájdalom! épen ez az, mit a kurucz szíve be nem vesz és feje meg nem ért. A míg külső veszély nem döngeti a kapuit, Európa előtte üres fogalom s más egyebet Európából nem lát, mint a magyar miniszerelnököt, ki némán meghajlik Bécs előtt. A magyar politikusnak, ki közjogi kérdésekkel foglalkozik, szívével hazájában kell lennie, de eszével kívül kell állania a háromszínű sorompón s az ország biztosságát eléje kell helyezni a ködös álmoknak.

Ez a szempont uralkodik az előttünk fekvő könyvön; ez a szempont tölti el egészen íróját, ki egyszersmind egyénileg is nemes ösztönnek hódol, midőn a kiegyezést védi azok ellen, kik azt eredeti értelméből kifogatni törekszenek. Az a személyes érzés azonban, mely a szerzőt a kiegyezés egyik megteremtőjéhez fűzi, nem von le semmit okoskodásainak értékéből. Az író ez érzéseinek nem enged szabad utat, inkább magába fojtja; csak itt-ott villannak ki a sorok megül, egy-egy odavetett megjegyzésben s abban az önkéntelen melegségben, mely néhol fejtegetéseiből felénk árad. Ez valóban rokonszenves vonása könyvének.

A történeti fejtegetések igazán találók, érdekesek s ha néhol szélesre húzódnak, néha ismétlődnek, szinte érezzük, hogy a szerző az írói hatást, a kifejező rövideiséget inkább önként fölállozza, csak-hogy világossá, ismétlés által is behatóbbá tegye a bizonyítást, mintegy rákényszerítse az olvasó elméjét. A könyv azon része, mely a kiegyezés természetét fejtegeti, e mellett olyan logikai erővel van szerkesztve, hogy ha postulatumait elfogadjuk, a következtetések

önként beállanak. E postulatumok pedig a következők: Magyarországnak itt, a kelet és nyugat határán nagyhatalomnak kell lennie; ez csak Austriával szövetségben lehet. E szövetség ára csak az egységes hadsereg s az egységes külső képviselő lehet. Ha ezen belül Magyarország államisága meg van óva — s a kiegyezés — mint könyvünk is bőven bizonyítja — megóvta — úgy nagyhatalmi állásunk érdekében hagyjuk a kiegyezés keretét érintetlen mindaddig, míg fönnállanak azok az európai politikai szükségességek, melyek azt megteremtették. Magyarország erejét nem közjogi külsőségek s parlamenti közjogi vitatkozások fogják emelni, hanem beléletének fejlesztése. A közjogi conservatismus ily értelemben, hogy a szerzett jogokat erősen védi, de a közjogi kapocs lazítására örökkön-örökké ösztönöket nem keres, annál üdvösebb s annál biztosabbá teszi helyzetünket, minél több nyílt s titkos ellenséggel kell szemben állanunk.

A politikai fejleményeket a történelem szempontjából is vizsgáló nagy érdekléssel fogja olvasni azokat a párhuzamokat, melyeket a szerző Austria-Magyarország s más szövetséges államok vagy államszövetségek közt megvon; azt a szép essay-t, melyet a dunai conföderatióról művébe fűz; azon változásokat, melyeken az európai hatalmak átmentek, s különösen azon viszony történeti fejtegetését, melyben a dynastia s Magyarország állott. S e könyv szerkezetének nem kis dicsérete, ha elmondhatjuk, hogy mind e különböző fejtegetéseket szorosán egybe tudja fűzni a fődologgal: a kiegyezés kérdésével.

A könyv kisebb része az ellenzéki, főleg a nemzeti párt programjának a kritikája; a kiegyezésről föllállított elvek gyakorlati alkalmazása. E kritikát különben a fejtegetéssel a főbb dolgokban egyetértő olvasó is oda módosíthatja, hogy a program bírálata még nem definitív ítélet magáról a pártról. Az ellenzék működését csak a többség eljárásának szembeállításával ítélhetni meg végérvényesen. Az a kérdés pedig, hogy védte meg vagy valósította elveit a kormánypárt, hol ejtett hibát, hol nem: az ellenzéki program bírálata mellett teljesen függőben marad. Szóval a kormánypárt kritikája nélkül az ellenzéki program még mindig némileg elvont lesz s azért az ellenzék nehezen fogja meggyőzni. De viszont a pártok történetét adni nem volt a könyv föladata. A mit maga elé tűzött: azt megoldotta. Sok lelkiismeretbe vágót s gondolkozni valót ad minden politikusnak, ki magát a felelősség és gondolkodás terhe alól fölmentve nem érzi; s a mellett bizonyos tekintetben éppen oly

jellemző emléke lesz később a mai politikai életnek, mint a mult időkre Dessewffy Aurél vagy Kemény Zsigmond politikai iratai.

Meg kell említenünk, hogy a könyv külseje is megfelel tartalmának. Olcsó ár mellett a legdíszesebb nyomású nagy kötet.

v.—

Emile Faguet, Voltaire (collection des classiques populaires). Paris, 1895. 8-adr. 237 l., két arczképpel.

Valahányszor a Faguet szerkesztésében Lecène, Qudin és társánál megjelenő monographia-sorozatból újabb kötet lát napvilágot, a francia irodalom minden igaz barátja őszinte örömmel fogadja a hírt.

Ez a vállalat a legszerencsésebb gondolatok egyikének köszöni létét. Hiszen igaz, ott vannak magok az illető nagy szellem művei, tessék mindenkinek ezeket olvasni, ezekből meríteni alkotójok közvetlen ismeretét. Csakhogy ha én bejutok egy nagy képtárba, hol sok minden, értékes és kevésbé becses vegyesen össze-vissza van fölaggatva rendkívüli mennyiségben, s hol különben nincs vagy nem is lehet szándékom annyi ideig időzni, a mennyit az egyes művek végigtanulmányozása, a selejteseknek megállapítása, e remekeknek fölismerése és ezek szépségeinek részletes méltatása megkíván, föltéve, hogy ehhez egyáltalán rendelkezem a megfelelő képességekkel: úgy végtelenül hálás lehetek sorsom iránt, ha a szerencsés véletlen egy oly ciceronéval ajándékoz meg, kinek finom ízlése, genialis ítélőtehetsége s alapos tárgyismerete teljesen megbízható, sőt talán Európaszerte el van ismerve. Ilyen ciceronetól kalauzoltatni végig valóságos gyönyörűség, még pedig annál nagyobb, mert az ő nagyvilági tapintata megóv bennünket attól a veszedelemtől, hogy tolakodva akarjon velünk szemben szellemi gyámkodást gyakorolni, mint vezetőnk, ellenkezőleg minden megjegyzése csak megannyi eszméltető, eszmeeltető, újabb gondolatokat sugalmazó, mely legalább is a hallottak továbbfejlesztésére ihlető szózat, a melytől kedvet, ösztönt kapunk még egyszer, sőt minél többször vissza-visszatérni a művekhez, kizárólag saját szemünkkel is vizsgálni azokat s élvezésök közben oly sajátásaikat elemezni, melyekkel más még nem, vagy nem ily irányban, ily arányokban foglalkozott . . .

Az egész vállalatot akartuk hasonlattal jellemezni, mint olva-

sónk gondolhatja, ez a jellemzés természetes magának a vállalat éltető lelkének, Faguet Emilnek dolgozataira illik rá első sorban. Hogy minő értéke van e névnek a francia irodalomban, erről ma már talán nálunk is fölösleges beszélni. Ha egy Lemaître napjainkban a könnyedség, szellemesség és finom éleselmejlőség mintaképe gyanánt szerepel, viszont Faguet az, ki azonkívül, hogy ugyane, kiváló tulajdonságokból nem megvetendő részszel dicsekedhetik, nem kevésbé komoly és szakszerű irodalomtörténetíró, mint akár az olykor fölöttébb is komolykodó s rendszereskedő Brunetiére. A mi különösen ebben a vállalatban megjelent műveit illeti, főleg a Lafontaineről szóló válik ki, ez egész kis remek ebben a könnyed nemben, melyben a könnyedség csak a művészi földolgozásmód bravourja s nem talán a mélyebbre hatoló alaposságnak esik rovására. *Voltaireje*, a legújabbik kötet, sem sokat enged e tekintetben: tartalmára nézve meg éppen kétszeres érdekű.

Ehhez a *Voltaire*hez ugyanis bizonyos sensatio emléke fűződik. Faguet összes munkái közt eddigelé a XVIII. századról szólóval, melyet a magyar tudományos Akadémia most fordított, keltett legnagyobb föltűnést; s ebben éppen a Voltaire-t tárgyaló tanulmány idézte elő az említett sensatiót. Faguet sokkal élesebben ítélte erről a brillians vezér jelenségéről a mult századnak, mint addig a pártszellem szolgálatába nem szegődött tárgyilagos irodalomtörténetírók tették. Érthető tehát az a kíváncsiság, a melylyel most ez új műve togadtatott, mely egyenesen Voltaire-nek van szentelve, s mely az általa keltett érdeklődést nem is hagyja kielégítetlenül, nem mintha talán éppen már holmi botrány mellékíze fűződne hozzá, de általában tartalmi értékének komolyságánál fogva.

A kötet két részre oszlik. Az első (7—79 l.) Voltaire életét beszéli el tizenkét fejezetben igen elevenen, élvezetesen és tanulságosan. A tények rengeteg halmazával játszva bánik el; lehetőleg a hőst szólaltatja meg, akár verses, akár prózában tett nyilatkozatával, a mely módszer nincs minden újdonság és inger híján, Közvetlen, színről-színre szemléljük így az embert s jelleme, melynek rajzára fordítja a könyv szerzője főtörekvését, pompásan kidomborodik előttünk a maga káprázatos sokoldalúságában és szemfényvesztő ragyogásában. Ezt az irodalmi Proteust mindenféle alakjában és alakosságában megfigyelhetjük itt; legfőlebb talán egy oldal nincs erősebben előtérbe állítva, a gyakorlatosság érzéke Voltaire-ben, a pénzcsináló Voltaire, a gazdag üzletember, de ez magától érthető egy oly műben, mely tulajdonképen az íróval fog-

lalkozik. A lélektani megfigyelés élességéről, finomságáról minden vonás tanúskodik e művészi arcképben, melynek megalkotása közben nem kímélte különben szerzőnk alkalmilag a coup de patte-okat coup de griffe-eket sem — hogy az ő nyelvén szóljunk, — a mitől aztán e könyv még inkább nyert élénkségben.

A második rész (81—233 l.), melyet pár lapnyi összefoglalás követ mint végszó, a művekkel foglalkozik, ezeket elemzi gondolat-tartalmuk, illetve művészetök szempontjából, mindenütt megint lehetőleg az író-t közvetlenül beszélgetve, az illető művek jellemző helyeit idézve. Szintén tizenkét fejezetre oszlik, melyek czíme s tárgya sorban a következő: 1. Prózában írt philosophiai munkák. 2. Verses philosophiai munkák. 3. Prózában írt történelmi munkák. 4. Verses történelmi munkák. 5. A sociolog. 6. A kritikus. 7. A drámaíró. Tragédiák. 8. A drámaíró. Vígjátékok. 9. Verses beszédek és történetek. 10. Prózában írt elbeszélések és regények, 11. Könnyed versek. 12. Levelezés.

E fejezetek közül legáltalánosabb érdekűek s különben is leginkább hívják ki az érdeklődést azok, melyek Voltaire philosophiai, vallási és erkölcsi, társadalmi és politikai nézeteit ismertetik. A fent említett régibb tanulmány különösen ezekért támadta Voltaire-t, még pedig «harczéptelenségig» küzdő polemikus formában. Itt a szerző, ki a tanuló ifjúságnak s a legtágabb értelemben vett művelt közönségnek ír ezúttal, nyugodtan sorolja elő írójának nézeteit s higgadtan teszi meg rájuk végül reflexiót. Sok tekintetben ez a könyv így aztán némi correctióúl vagy legalább is bővebben, népszerűen fölvilágosító magyarázatúl szolgál Faguet előbbi dolgozatához. Egyszersmind a könyvnek különösen e helyei tanúbizony-ságot tesznek arról, mint lehet egy ily kimeríthetetlen thémáról s mint tud kivált egy Faguet mindig újat és újat mondani.

A szépíró Voltaire-rel sem bánik el mostohábban ez a könyv. Különösen magára vonhatja itt figyelmünket a Voltaire kritikai nézeteiről szóló rész, hol ezt a szellemességtől sziporkázó, de minden csak nem költői lángelmét a maga korában mint a költészet cultusának visszaállítóját látjuk szerepelni, a mint Boileau aesthetikai irányát folytatja eszméivel. Nem kell mondanunk különben, hogy ha valamit a mű ezen helyeiből, úgy azt kell itt kiemelnünk, mint foglalkozik Faguet Voltaire-rel, a színiköltővel, és pedig nemcsak — mint rendesen szokás — a tragédia-íróval, kiről természetesen egyebet is tud mondani, mint a mit eddig elmondtak, pedig ki ne mondott volna e thémáról ítéletet, hanem elemzi a

vígjátékíró, kiről még sok mondani valója van az irodalomtörténetíróknak, ép úgy, miként azon könnyed versekről, melyeket itt szintén önálló fejezetben beszél meg szerzőnk, ki Voltaire e nemű alkotásai közül az életrajzi részben is többekkel megismertetett már s ezúttal összeségökben általánosságban jellemzi őket, szokott fínomsággal. A mi pedig Voltaire beszélyeit és regényeit illeti, melyeket mindenha leginkább olvastak s bámultak ez író minden művei közt, bizonyára nem egy olvasót ezeknek fejtegetése fog legélénkebben érdekelni s méltán. Hisz ezekben a művekben nyilatkozik meg legemberibb érdekű oldaláról a Voltaire philosophiája, mint gyakorlati életnézet, mely Faguet szerint minden pessimismusa ellenére sincs férfiasító, lélekerősítő elemek híjával; úgyszintén Voltaire művészi ereje is ezekben tetőzik, miként bennök észlelhető különösen az ő egyéni jellemének legbensőbb lényege, mit Faguet e szavakban foglal össze: «Voltaire un homme de bon sens très irritable.» Siessünk egyébiránt megjegyezni, hogy ha most e művészi erő tetőzéséről beszéltünk, ezt a képzeleti alkotásokra értettük, mert hiszen ott vannak a levelek, a melyekről szóló fejezetet ha valaki végigolvasta, ellenállhatatlan vágyat fog érezni arra, hogy minél bővebben megismerkedhessék Voltaire-nek, nem, a világirodalomnak e főremekeivel . . . De vajon nem ez a hatása-e végeredményben minden egyes fejezetnek s általában főcélja az egész könyvnek, mely így teljesen el van érve? Oly dicséret, melynél különbet nem mondhatnánk erről a műről, noha máris nem keveset dicsértük, és pedig mindenben teljes joggal.

Mert ez a kötet a legszebb művek egyike, melyet tárgyáról írtak. Hogy nem oly természetű alkotás, minő a Strauss könyve, ez önként érthető a vállalat minéműségéből, melyben napvilágot látott. De ha nem is oly mély philosophiai irányú, azért nem kevésbbé becses. A ki elolvassa, meg fogja nekünk köszönni, hogy ráirányítottuk figyelmét.

a.

Lenau's Briefe an Emilie und Georg von Reinbeck. Herausgegeben von Anton Schlossar. Stuttgart, 1896. 275 lap. Ára 4 márka.

E levelek, melyeknek egy részét többé-kevésbbé töredékesen már Schurz Antal nagy Lenau-művéből ismertük, nem tartalmaznak fontosabb új életrajzi anyagot; de mint a boldogtalan költő lelkének őszinte és hű nyilatkozatai mégis érdekesekek és tanulságosak.

A házaspár, melyhez e levelek intézve vannak, Lenau legjobb és legmeghittebb barátjai, kiknek házában érte őt 1844. október 12—13. éjjelén az a szörnyű csapás, mely lelki világát megsemmisítette. Reinbeck György (1766—1849) 1811 óta udvari tanácsos és az æsthetika és német irodalom tanára volt Stuttgartban; 1817 óta bírta nőül Emiliát (1794—1846), Hartman János tekintélyes államhivatalnoknak (1764—1849) ritka kedvességű leányát. Midőn Lenau e nagy műveltségű, minden szépért s jóért rajongó, nemes szívű emberekkel 1832-ben megismerkedett, ő maga 30, Hartman 68, György 66 és Emilia 38 éves volt. Baráti viszonyuk kezdetétől végig a legbensőbb, legmelegebb volt: a költőnek főleg Emiliához már ismeretségek első évében írt levelei a szeretetnek oly melegével vannak tele, mely egy vőlegénynek arájához írt sorai-ban sem lehetne forróbb. És ez a hang és stil végig vonul az egész köteten — («áldom azt a napot, melyen háza küszöbét átléptem, és áldom szívét, mely nekem vigaszt és örömet nyújt, a míg élek», írja 1836. febr. 22.) — úgy, hogy egyéb körülmények közt, ha nem ismernők olyan jól magát Lenaut és a Hartmann házának tagjait, a főszereplők koránál fogva is nagyon közel fekvő gyanú támadhatna bennünk. De erre gondolni sem lehet. Barátságuk egészen tiszta volt és e szeplőtlen nemes érzésbe nem vegyült valamely nemtelen gondolatnak még árnyéka sem; de részemről mégis azt hiszem, hogy van valami beteges Lenau és Emilia e rajongó barátságában, legalább a költő részén, hisz csak az ő leveleit ismerjük, valami természetellenes, a mi egészséges lélekből nem származhatik.

E levelek egyébként teljes összességökben is egy lelki betegnek nyilatkozatai. Komor, mélabús hangulat vonul végig e kötetben, úgy, hogy a derültebb sorok valósággal meglepik az olvasót. Beteges nyugtalanság hajtja a költőt helyről-helyre, Bécsből az Alpeselek közé, a hegyekből vissza Bécsbe vagy Stuttgartba, hol nemes barátjai körében oly boldognak érezte magát, de még sem volt soha maradása. Költői munkái — ez időben írja nagyobb elbeszélő műveit: *Savonarola*, *Die Albigenser*, *Faust* — nagyon foglalkoztatják őt; de örömet, tartósabb megelégedést ezek sem keltenek forrongó lelkében, bár a közönség nagy tetszéssel fogadja őket. Folyton a halál gondolatán évődik; nem talál az életben semmit, a minek becse volna, Emilia barátságán kívül, melyet azonban csak ritkán és mindig csupán rövidebb időre élvezhet. Ez időben keres egy jobb hazát túl a tengeren, de Amerika még kevésbé felel meg magasztos eszményeinek, vagy helyesebben, még kevésbé nyug-

tatja meg forrongó lelkét, mint Európa. Kelet-Indiába is akar menni, ha Emilia megengedi: «Ha Ön nem engedi meg, bizonyára nem teszem. Soha nem teszek többé semmit, a mit Ön megtilt.» (1832. augusztus 1.) Amerikából csak egy levelet írt barátnőjének (1833. márczius 5.), ez is tele van keserűséggel, de reményli, hogy e «pusztai» élete jó hatással lesz lelkére: «talán meggyógyultam». A következő évben ismét tele van kétségbeeséssel: «Csak egészséges volnék testben és lélekben! Valaminek kellett bennem eltörnie vagy megszakadnia, a mi nem tud meggyógyulni. Hígye meg, ez nem üres képzelődés, ez valóságos betegség» (1834. október 5.); 1839. december 5-én pedig az egész pokol összes ördögeinek iszonyú tombolását érzi keblében. És így megy ez az egész kötetten végig, egy kissé egyhangúan, de mégis elég változatossággal. Idegessége, gyanakvó természete, embergyűlölete legjobb társaival szemben is érvényesül: előbb Sándor württembergi gróffal, e tehetséges dalköltővel szakít, azután Auersperg grófról (Grün Anasztáz), a ki őt rajongva szerette és tisztelte, tesz föl képtelen magatartást. Ép így ok nélkül vonul vissza Schwab Gusztávtól s másoktól. Legnagyobb, ámbar alig a legjótékonyabb hatással a zene van reá, melyet egész odaadással élvez és maga is szenvedélyesen gyakorol, bár helyesen érzi és tudja, hogy a zene őt túlságosan izgatja (1836. december). Valóságos Beethoven-imádó, kit rendszeren «isteninek» nevez, míg a közönség barbár érzéketlenségét nem győzi szidni. Egy hangverseny után, melyben Artot, a belga király első hegedűművésze játszott, egészen magánkívül van: «Ekkor kedélyemben igen nyugodt voltam, derült és tele áldott gondolatokkal. De ezek nem voltak költői gondolatok, hanem erősek, szigorúak, világosak, jellemet érlelők, milyenekért az égnék, ha néha fölkeresnek, nagyobb hálával tartozom, mint a legszerencsésebb költői ötletekért. Igen, ez az óra áldott volt. Talán lehetek még valaha boldog ezen a földön és számotokra, barátaim, örvendetes jelenség. Talán!» (1835. márcz. 27). És ugyane levélben: «Igen, az idő, az idő! Az idő csakugyan folyam, de nem olyan, mely partjaiban elvonul előttünk, hanem partnélküli, áradó, mely felénk dagad, mind közelebb jön hozzánk és örömeink, kívánságaink és reményeink talajából mind többet eltemet hullámaiban. Örülhetünk, ha életünk területében vannak magasabb pontjaink, melyekre visszamenekülhetünk! De végre minket is elseper az ár. Ha legalább mind azok, a kik szeretik egymást, akkor az utolsó legmagasabb sziklán együtt lehetnének és egyszerre elmúlnának!» Míg zenét hallhat Bécsben, el nem hagyja

a várost és midőn egy új hegedűre tesz szert, oly boldog, hogy nem bír önmagával. De nem folytatom : mutatóul elég lesz ennyi is.

Tanulmányairól, dolgozatairól, itt-ott élményeiről is értesíti Lenau szeretett barátnőjét. Nagy lelkesedéssel tanulmányozza Herbart philosophiai műveit : «mindig bizonyos szellemi békét és vigaszt találok e nyugodt, világos szellemmel való társalgásban» (1835. április 11.), míg a bécsi közönséget utálja, «mióta Saphir urat és társait uralja» ; de a német szépirodalmi «botrányos» viszonyokkal sincs megelekedve és kijelenti, hogy nem fog többé költői műveket közzétenni, hanem egészen a tudománynak szenteli magát : az æsthetika tanára akar lenni és (állítólag) igen komoly tanulmányokkal készül ez új pályájára. Sőt 1843-ban, mikor ez a tanszék a Thereziánumban megürül, el is akarná nyerni ; de csakhamar lemond róla, mivel elnyerése őt oly lépésekre kényszerítené, melyek sem magán, sem nyilvános jellemével össze nem férnek. Ez természetesen csak muló hangulat ; következő levelében már ismét költői terveit fejtegeti, melyekre nem enged a buta kritikának, melyet megvet, semmiféle befolyást. Két nagyobb költői művet tervez (1836. márczius 14.), melyeknek hősei Huss és Hutten (vagy «epikus triologia : *Huss, Savonarola, Hutten* ; 1836. április 29) ; «őszig készen kell lenniök, ha egészségem kitart». Tudvalevőleg a *Huss* és *Hutten* nem készültek el ; de érdekes, hogy folyton oly tárgyakkal foglalkozott, melyek a hit és szabadság problémáival kapcsolatosak. Csak a *Savonarola* készült el, bár Lenau épen e tárgynak költőietlen elemeit helyesen ismerte föl s jól tudta, hogy a sok prédikálás és dogmatizálás nem igen fér a négy lábú jambusokba. «De örömet találok benne, hogy mint költő oly dolgokat vigyek keresztül, melyeknek költői földolgozását a legtöbb ember valószínűen a priori lehetetlennek tartja. Az is különös örömmre szolgál, hogy e költeménnyel a ma uralkodó ízléssel ellenkezésbe jutok» (1837. jan. 16.). Különbem nem vár sokat e művének hatásáról : «vallási és költői érzékenység ritkán van külön-külön az emberekben, együtt pedig nagyon is ritkán. Ezzel művem népszerűségének határai már eleve meg vannak állapítva. Hogy a költészetnek ismét le kell mosnia azt a profán piszkot, melyet Goethe ötven éven át klasszikus kézzel reá kenni törekedett ; hogy a szabadságról dívó gondolatok, a mint most versbe szedik, csak konvencionális szemét ; hogy oly idő fog bekövetkezni, a mikor mélyértelműnek fog bizonyulni, a mit most értelmetlenségnek tartanak : mind erről a legkevesebb embernek van sejtelve» (1837. október 30.). Az így

kifakadásainál figyelembe kell venni, hogy Lenau egy időben sokat érintkezett Martensen dán lelkészszel és Baader Ferenczszel, a kiket igen nagyra becsült. Ez utóbbinak például igen helyesli következő, a kort nem is rosszul jellemző mondását: «Az okosak mind okosabbakká és a buták mind butábbakká lesznek». A következő évben belefog az *Albigenser* írásába. Huss és Hutten történetét nem találta utóbb nagyobb epikus műben való földolgozásra alkalmasnak. Új műve számára tanulmányozza a spanyol és provencai nyelveket, hogy a forrásokból meríthessen. Közben egy tragédiát is tervez (1838. szeptember 11.), melyből semmi sem lett, ellenére annak, hogy tárgya Emiliától származott. «Hogy a tragédia az egyedüli tér, melyen a költő ma döntő sikert arathat, ez egészen bizonyos; de hogy vajon épen énbennem megvan-e a szükséges hivatás, azon kételkednem kell, mert ninesen reá bizonyítékom. De azért meg akarom kísérteni». (1839. november 25.). Az *Albigenser*rel nagyon meg van elégedve. Annál jobban haragszik Gervinusra, a ki tudvalevőleg nagy irodalomtörténete végén azt ajánlotta a németeknek, hogy hagyják abba a költészetet, úgy sem tudnak Goethe és Schiller után értékest létrehozni, és csinálják meg a nagy német államot; pedig Lenau maga is jegyzi meg, hogy «a költői fluidum a jelen korban el van rontva» (1840. deczember 16.). Negyvenedik születése napján elégedetlenül tekint vissza életére: «Ha Rückertnek igaza van, hogy az ember 40 évvel eléri a csúcspot, akkor nem lehetek megelégedve magammal és csak rossz kedvvel, szomorúan kezdem a völgybe levezető utamat. Nem voltam elég szorgalmas és az est most meglep kívánságaim, terveim és félalkotásaim közepett. Ám legyen! Sem a természetben, sem az ember életében nincs helyes gazdaság; minden elpocsékolatik és elhányatik» (1841. augusztus 27.). Ekkor újra kezdi eredetiben olvasni Homéroszt, hogy görög ismereteit, de egyúttal «erősen elhomályosodó lelkét» is fölfrissítse. Ez időben, de főleg 1843-ban tele vannak levelei a legsötétebb gondolatokkal: «egészen, teljesen fekete a lelkem»; az embereket kerüli, mert «a társaság testet és lelket elgyöngítő bűn»; úgy érzi, mintha «az öröm organuma ő benne mindenekelőtt elhalna». Az 1844-iki évbe sötét sejtelmekkel lép; «már e szám 44 oly vaskos, hogy tőle mindenféle arczátlanságot biztos várok», pedig egészsége föltünően javul és étvágya betegesen jó. Utolsó levele 1844. szeptember 5-ikén kelt; épen egy hónappal előbb értesítette legjobb barátnőjét, hogy eljegyezte Behrends Máriát.

Az a legföltünőbb az egész levelezésen, hogy Lenau a képzel-

hető legbizalmasabb viszonyban van Emiliával, hogy kis és nagy élményeiről értesíti, minden gondolatát és tervét közli vele — de életének épen e korba eső legfontosabb és legvégzetesebb két eseményéről, Löwenthal Zsófiához és Behrends Máriához való viszonyáról hallgat! Löwenthalné 1834. szeptember 20. említi, de csak mint érdekes nőt. «Azt hiszem» — teszi hozzá — «hogy nem sokára el fogok maradni házától». Azután tíz éven át, míg a legiszonyatosabb lelki tusákat vívta, melyek végre teljesen megtörték, soha sem ír róla. Aráját is csak utolsó előtti levelében említi, midőn már menyasszonya — és semmi jel vagy czélzás nem mutat arra, a mi különben föltételezhető volna, hogy e kényes dolgokról talán szóval értesítette volna Emiliát. Lenau tehát minden forró barátsága és határtalan bizalma mellett igen titoktartó volt oly ügyben, melyben lelkiismerete nem volt egészen kifogástalan. «Nekem meg *kell* halnom» — mondta utolsó világos napjai egyikén Emiliának — «s valóban kegyes végzése Istennek, hogy engem a természet fenyít meg és nem a törvény, mert bűnhődniem kell, a büntetés nem maradhatott el, megérdemeltem. Nem tekintettem szentnek az erkölcsi törvényt, sokkal többre becsültem a tehetséget, pedig mégis csak az erkölcsi törvény a legmagasabb» (217. l.).

Magyarságát e levelekben is ismételve hangsúlyozza a költő, de épen e részletek nagyrész eddig is ismeretesek voltak Schurz kivonataiból. Így 1836. február 22. Pozsonyba akar menni, hol az országgyűlés együtt van s bizonyára a legjobb cigányok is tartózkodnak. Fől szeretné frissíteni sokat nélkülözött hazai ifjusági benyomásait és régi jó barátját, dr. Keiller orvost is óhajtaná még egyszer látni. Meglehetősen megvetéssel ír 1839. január 16. egy bécsi műtárlatról: «kétségtelen genialitásról csak egy kép tesz tanúságot: egy zivataros olasz tájkép Markó Károly magyar festőtől, ki most Rómában van», mire a képet lelkesen dicsőíti. Főleg a bécsi censurával szemben — erre nagyon dühös: «egy kutya Svábországban nagyobb tisztelettel viseltetik irántam, mint egy osztrák rendőrfő» (1838. szeptember 11.) — hivatkozik folyton arra, hogy ő magyar, még pedig magyar nemes, de tudvalevőleg nem nagy sikerrel. *Miska* című költeményéről jelenti 1848. november 21. Emiliának, hogy készen van, «legalább annak örülök, hogy e költemény egészen régebbi magyar képeim hangján készült s hogy ennek következtében igaz, természetes, eredeti»; és még utolsó levelében is örül annak, hogy «magyarsága» házassága alkalmából hivatalból fog elismertetni.

Érdekes és fontos függeléke e kötetnek (200—233. l.) Emilia följegyzései Lenau megbetegedéséről (*Lenau's Erkranken, 1844. Aufzeichnungen von Emilie von Reinbeck*), melyek e nemes, ön-föláldozó nő barátságát a legfényesebben bizonyítják, de psychiatriai szempontból is bizonyára nagyon értékesek. Csak e betegségében, mikor a végzetes csapás már lesújtotta, szolt Lenau Emiliának Löwenthal Zsófiáról. E följegyzések különben kétségtelenné teszik, a mit addig is sejtettünk, hogy Zsófia a költő tébolyának és megsemmisülésének főokozója.

A kiadó jó jegyzeteket és egy nagyon rossz németséggel irt ügyetlen bevezetést csatolt a levelekhez. Hogy Lenaut, e levelekben is található kétségtelen adatok ellenére is, melyek a költőnek osztrák-ellenes érzületét is kézzelfoghatóan bizonyítják — mégis «osztrák költőnek» nevezi, nagy elfogultságra mutat, de nem változtat a tényeken: hogy Lenau magyar ember volt és mindig magyar-nak kívánt tekintetni.

h.

Comenius Ámos János Nagy Oktatástana. Latinból fordítá: Dezső Lajos. Sáros-Patak, kiadja Steinfeld Jenő. Ára 3 kor. (XIX. 274. l.)

Azon tanügytörténelmi monographiák mellett, melyek a közoktatásügyi miniszterium megbízásából az ezredéves ünnepély alkalmából megjelentek s alapúl vannak hivatva szolgálni a magyar közoktatás jövő történetéhez, a magyar pædagogiai irodalom kedves millenniumi ajándék gyanánt fogadta az újkori pædagogia egyik legkiválóbb úttörőjének, legnemesebb vezéralakjának, e XVII. század nagyhírű tanügyi reformátorának, Comeniusnak magyar nyelvű *Didactia magnaját* is. Ha a philologia, philosophia, történetírás, nemzetgazdaságtan, orvostudomány stb. kiadja s átülteti nyelvünkre a maga classikus íróit — alapvetésül, tájékoztatóul, útmutatóul a jelen törekvései, fejlődése számára — a pædagiának is megvannak a maga classikusai s ezek ismeretére a magyar pædagiának is szintűgy szüksége van, mert a jelent itt is csak a múlt alapján lehet érteni, mert korunk sokfelé elágazó, olykor egymásnak ellenmondó irányjai, törekvései, alkotásai között a fényesebb szellemek gyújtotta világító kalauzt mi sem nélkülözhetjük. Elismerésre méltó dolgot művelt azért Dezső Lajos sárospataki tanító-képezdei igazgató, Comeniusnak egyik legavatottabb magyar bűvára és ismertetője, midőn e nagy elme legjelesebb, legrendsze-

resemb munkáját — melyhez hasonló rendszeres mű egész a XVIII. század végéig nem jelent meg — a millennium alkalmára magyar nyelvre átültette, s ezzel azon adósságnak, a melylyel a magyar pædagogiai irodalom Comeniusnak tartozik, némi részét leróttá Mert valljuk meg, hogy mi magyarok nem tettünk még eleget Comeniusért, a ki nemcsak a legnagyobb tanügyi reformátorok egyike volt, hanem, a mi még előbbvaló, részben a mienk is volt. Sem életrajzát nem írtuk meg (Kvacsala munkája, sajnos, németül jelent meg), sem összes műveit nem adtuk még ki, sőt magyarországi működése is csak a múlt évtized derekán talált Dezső Lajos részéről behatóbb ismertetésre, de a mely, mint egy vidéki lap közleménye, semmi nagyobb figyelemben nem részesült. Magunkat becsüljük meg, ha múltunkat megbecsüljük. Nekünk csak annyi jussunk van Comeniushoz, mint Németországnak, vagy Hollandiának, s ismerjük be, hogy nem tettünk érette távolról sem annyit, mint ez országok. Pedig az, hogy Comenius nálunk (Sáros-Patakon) működött, nemcsak dicsőségünk, hanem érdemünk is, mert ez a nevelés és oktatás legmagasabb eszméi iránti fogékonyságunkat tanúsítja egy oly korban, midőn egész Európában a vas uralkodott, hazánkban a török-tatár pusztított.

Fölösleges dolog lenne e helyen a *Nagy Oktatástan* bővebb ismertetésébe bocsátkoznunk, az általános pædagogiai elvek, eszmék s a methodikai tanácsok, utasítások e kincses bányáját mérlegelnünk. Az idő, az emberek alkotásainak e legjobb bírója, elvégezte már a bírálást helyettünk s reányomta a placet-et e munkára. Nem a véletlen okozta azt csupán, hogy négy évvel ezelőtt az egész világ tanügyi körei oly osztatlan lelkesedéssel ülték meg e kegyes prædikátor, e rajongó emberbarát, e phantasta bölcsész, s e mély belátású, az eszmék világában éppannyira fenkölt, mint a gyakorlat terén bámulatosan otthonos iskolamester 300-ados születési évfordulóját; nem is csupán korunk jubilaris divatja szülte azt, hanem az elismerés, a hódolat elemi kitörése volt az. Egész Pestalozziig, tehát másfél századon át, nem találunk pædagogust, ki őt humanitas, nemes idealismus, az egészet átölelő rendszeresség, s termékeny, életrevaló eszmék tekintetében megközelítette, annál kevésbbé, hogy elhagyta volna. Pestalozzi is sok tekintetben csak az ő tanítványa volt. Csak egy pillantást kell vetnünk *Nagy Oktatástanába*, s azonnal meggyőződünk erről. Bámulva tapasztaljuk, hogy korunk uralkodó elveinek, jelszavainak mily tömegét feltaláljuk e több mint harmadfél száz évvel ezelőtt készült műben. (Comenius 1627-ben

fogott a *Didactica magna* írásához s a következő évben fejezte azt be.) Az egyetemes népoktatás gondolata (hogy tudniillik minden kis községben, falun, szálláson legyen hat osztályú népiskola, melybe a legszegényebb is eljárjon), a reáliák teljes mértékű tanítása (matematika, physika, természetrajz, földrajz, csillagászatban, továbbá a legfontosabb mesterségek, elve lévén e tekintetben, «hogy e földi lakozásunkban semmire se akadjunk, a mi annyira ismeretlen lenne előttünk, hogy arról helyesen itélni, azt meghatározott célra fordítani, káros tévedés nélkül alkalmazni ne tudnók»), az anyanyelv teljes méltánylása (népiskolában nincs helye a latin nyelvnek) s mellette más modern nyelvek ismeretének kiemelése, a nők neveltetésének követelése («nincs elegendő értelme, hogy miért kellene a nőnemet a tudományos műveltségből kizárni»), a komoly tantárgyak mellett a szórakoztató foglalkozások fölvétele (katonásdi, mezei kirándulások), az értelmi képzés mellett az erkölcsi és vallásos nevelés fontosságának különös hangsúlyozása: mind-mind föl-találhatók Comeniusnál, s nagyrészen nemcsak odavetve, mint véletlenül fölmerült eszmék, hanem tudatosan, szerves kapcsolatban az egész rendszerrel. Hát még módszertani utasításai! itt bámulunk csak igazán e nagy lélek merész tekintetén, mely korának sivár, grammatizáló, szajkáló, bottal beverő módszerével szemben oly tisztán látja a helyes, biztos útát! Mindent, a mit csak lehet az érzékek elé állítani, az időt anyagot az egész esztendőre gondosan beosztani, mindenben a természet nyomát követni, semmit nem említtetni, a mit a gyermek meg nem értett, mindent újra ismételni, gyakorolni, semmit pusztá tekintély alapján nem tanítani, hanem mindenben a dolgok megértésére vezetni, az elemekből indulni ki s fokozatosan emelkedni — synthetikus módszerint — fölfelé, a fegyelmet minden harag nélkül gyakorolni, a tanulásért erőszakot nem alkalmazni, íme néhány módszertani szabálya; mintha csak napjaink képzett pædagogusai írták volna!

Hibái, fogyatkozásai, jeles tulajdonai mellett, elenyésznek; nagyobb részben csekélyebb jelentőségűek s inkább csak azt mutatják, hogy senki, még a legnagyobb szellem se emancipálhatja magát teljesen kora befolyása alól.

A fordítás derék munka, csak elvéve érezhető rajta egy kis idegenszerűség, míg sok helyt jó magyarságú. A fordító jegyzetekkel is kísérte művét, de ezekkel egy kissé szűkmarkúan bánt, s itt-ott pontosabb is lehetne adataiban.

Új magyar könyvek.

Andrássy Gyula gróf. Az 1867-iki kiegyezésről. Buda-Pest, 1896. Franklin-t. (8-r. 446 l.) 2 frt.

A magyar nemzet története. Szerkeszti Szilágyi Sándor. Kiadja az Athenæum irodalmi és nyomdai r.-társulat. IV. köt. Buda-Pest, 1896. Athenæum. (8-r. 694 l.) 8 frt.

A szépművészeti múzeum részére vásárolt festmények, plasztikai művek és graphikai lapok lajstroma. Buda-Pest, 1896. (2-r. 52 l.)

A veszprémi püspökség római oklevéltára. Br. Hornig Károly veszprémi püspök megbízásából közrebocsátja a római magyar történeti intézet. I. kötet 1103—1276. Buda-Pest, 1896. (4-r. CLX, 410 l.)

Bourget Pál. Végzetes idyll. Regény 3 kötetben, fordította Cserhalmi H. Irén. (Athenæum olvasótára. V. évf. 1—3. köt.) Buda-Pest, 1896. Athenæum. Egy kötet 50 kr.

Budenz József. Finn nyelvtan. (Hang- és alaktan.) 4. kiadás. Átdolgozta Szinnyei József. Buda-Pest, 1896. Hornyánszky V. (8-r. 68 l.) 1 frt.

Császár Imre. A színész alkotása. Buda-Pest, 1896. Könyves K. (8-r. 123 l.) 1 frt.

Deli. Bácsy Jakab. Regényes történet a XVII. századbéli hajduvilágból. Buda-Pest, 1896. Franklin-t. (8-r. 148 l.) 1 frt 20 kr.

Demosthenes politikai természetű törvényszéki beszédei. Fordította, bevezetésekkel és jegyzetekkel ellátta Gyomlay Gyula. II. rész. II. kötet. XIX. A hűtlen követség ügyében. XVIII. A korszorú ügyében. Buda-Pest, 1896. Franklin-t. (8-r. 380 l.) 2 frt.

— Ugyanaz. Görögül és magyarul. II. rész. II. kötet. Buda-Pest, 1896. U. o. (8-r. 585 l.) 3 frt.

Erdélyi Béla költeményei. Váradi Antal előszavával. Buda-Pest, 1896. Pfeifer F. (16-r. 192 l.) 1 frt 50 kr.

Ezeréves Magyarország. XIII. Leo pápa és a magyar katolikus főpásztorok ünneplő szava papjaik- és híveikhez. A magyar honfoglalás ezredik évfordulója alkalmából. Összegyűjté és kiadja a Szt-István-Társulat. Buda-Pest, 1896. Szt-István-Társ. (8-r. 248 l.) 1 frt.

Frederik Jenő. A lét bírálata. Az élő szervezet fejlődéséről és művelődéséről általában és az élettevékenység lényegéről. A szervezeti alakulástan (fejlődés- és művelődéstan) alapvonalainak rövid

kísérleti tárgyalása. Teljes átdolgozásban. Buda-Pest, 1896. Ifj. Nagel O. (8-r. 208 l.) 2 frt.

Harzer Ferencz. A kisajátítási jog. Pályadíjat nyert a buda-pesti kir. magyar tudományegyetemen. Buda-Pest, 1896. Athenæum. (8-r. 168 l.) 1 frt 50 kr.

Hertzka Tivadar. A bimetallismus és az agrárok Ausztria-Magyarországon. Buda-Pest, 1896. Révai L. (8-r. 79 l.) 80 kr.

Illés Aladár. Budapest műszaki útmutatója. Kiadta: a kereskedelemügyi m. kir. miniszternek és Buda-Pest székesfővárosának támogatásával a magyar mérnök- és építész-egylet. Buda-Pest, 1896. Kilián Fr. (8-r. 606 l.) 8 frt.

Karácsonyi János. A honfoglalás és Erdély. Buda-Pest, 1896. Szt-István-társ. (8-r. 30 l.) 30 kr.

Kemény Zsigmond báró. Összes művei. Buda-Pest, 1896. Franklin-t. (8-r.) 1., 2. köt. Gyulai Pál. Regény öt részben. (XXIII, 430, 324 l.) 4 frt 50 kr.

3. köt. Férj és nő. Regény két részben. (296 l.) 2 frt.

Király Pál. A Simonyi-féle tüzetes magyar nyelvtan I. kötetének bírálata. Buda-Pest, 1896. Dobrowsky és Franke. (8-r. 48 l.) 40 kr.

Kollányi Ferencz. A magyar kath. főpapság végrendelkezési jogának története. Buda-Pest, 1896. Szt-István-társ. (8-r. 299 l.) 3 forint.

Komáromy Lajos. Ezeréves multunk a nemzeti költészet világánál. Buda-Pest, 1896. (8-r. 16 l.)

Kralovics Gyula. A posta és távirtda számvitel különös tekintettel a gyakorlati szolgálatra. Buda-Pest, 1896. Kilián Fr. (8-r. 884 l.) 4 frt 84 kr.

Kulcsár Endre. A magyar stílus. I. köt. A kifejezés ereje. Debreczen, 1896. László A. (8-r. 255 l.) 2 frt.

Lamartine Alfonz. Rafael. Egy húsz éves ifjú szerelme. Regény. Magyarra átírta Kontúr Béla. Buda-Pest, 1896. Ifj. Nagel O. (8-r. 198 l.) 1 frt 50 kr.

Mihályfi Ákos. A papnevelés története és elmélete. Két kötet. Buda-Pest, 1896. Szt-István-társ. (8-r. XII, 512, 319 l.) 5 frt.

Munkácsi Bernát. Budenz József emlékezete. Buda-Pest, 1896. Akadémia. (8-r. 65 l.) 60 kr.